

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

HERALD
OF SOCIAL SCIENCES

3(675)
ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ
СЕНТЯБРЬ-ДЕКАБРЬ
SEPTEMBER-DECEMBER

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն/Изд. «Гитутюн» НАН РА/“Gitutyun” Publishing House NAS RA

ԵՐԵՎԱՆ/ЕРЕВАН/YEREVAN 2025

ՔԱՌԱՄԱՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ

*Խմբագիր՝ Բորոխյան Արսեն, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստ., Հայաստան
Խմբագրի տեղակալ՝ Հարությունյան Գայանե, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Հայաստան*

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Արարատ, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան
Ասատրյան Աննա, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան
Ավետիսյան Պավել, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Բարդակչյան Գևորգ, Միջիգանի համալսարան, ԱՄՆ
Գալստյան Նարե, Նյու Յորքի Սիրակուզայի համալսարան, ԱՄՆ
Դալալյան Տորք, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Դերլուզյան Գեորգի, Նյու Յորքի համալսարան, ԱՄԷ
ԴորՖման-Լազարև Իգոր, Սոֆիայի համալսարան, Բուլղարիա
Դում-Թրազուտ Ժասմին, Զալցբուրգի համալսարան, Ավստրիա
Խառատյան Ալբերտ, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան
Խատիաշվիլի Թեո, Իլյայի պետական համալսարան, Վրաստան
Կալցուլարի Վալենտինա, Ժնևի համալսարան, Շվեյցարիա
Կատվալյան Վիկտոր, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Հայաստան
Կունցե Ռենե, Հալլե-Վիտենբերգի համալսարան, Գերմանիա
Հովակիմյան Վաչե, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Հայաստան
Հովսեփյան Լևոն, ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Ղազինյան Գագիկ, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետ, Հայաստան
Մանուչարյան Մերի, ԳԱԱ տնտեսագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Մարության Հարություն, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Մարտիրոսյան Հրաչ, Լեյդենի համալսարան, Նիդերլանդներ
Մելքոնյան Աշոտ, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան
Մոսկվին Անդրեյ, Վարշավայի համալսարան, Լեհաստան
Յակովլևիչ-Ռադունովիչ Անա, Բելգրադի համալսարան, Սերբիա
Որսկանյան Հերիքնազ, ԳԱԱ գրականության ինստիտուտ, Հայաստան
Ջիլինգիրյան Հրաչ, Օքսֆորդի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն
Պլունզյան Վլադիմիր, ՌԳԱ լեզվաբանության ինստիտուտ, Ռուսաստան
Պողոսյան Գևորգ, ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Հայաստան
Ռատներ Սվետլանա, Կառավարման հիմնախնդիրների ինստիտուտ, Ռուսաստան
Սաֆրաստյան Ռուբեն, ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Սիեկիերսկի Կոնրադ, Պետեր Պազմանի կաթոլիկ համալսարան, Հունգարիա
Սիմոնյան Նեկտար, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Հայաստան
Սոկոլովսկի Մարեկ, Օլշտինի Վարմիայի և Մազուրի համալսարան, Լեհաստան
Սուվարյան Յուրի, ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք, Հայաստան
Վան Լինթ Թեո Մաարթեն, Օքսֆորդի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն
Տոնապետյան Պատրիկ, Էքս-Մարսել համալսարան, Ֆրանսիա
Քաուի Փիթեր, Կալիֆորնիայի համալսարան, ԱՄՆ
Օհանյան Աննա, Սթոունհիլի քոլեջ, ԱՄՆ
Օրդովանյան Էմիլ, ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Հայաստան
Օրենզո Ալեսանդրո, Պիզայի համալսարան, Իտալիա
Ֆրանկլին Քեյթ, Լոնդոնի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն

JOURNAL IS PUBLISHED 3 TIMES A YEAR, SINCE NOVEMBER 1940

Editor-in-Chief: **Bobokhyan Arsen**, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia

Vice-Editor: **Harutyunyan Gayane**, “Gitutyun” Publishing House NAS, Armenia

Editorial Advisory Board

Aghasyan Ararat, Institute of Arts NAS, Armenia

Asatryan Anna, Institute of Arts NAS, Armenia

Avetisyan Pavel, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia

Bardakjian Kevoork, University of Michigan, USA

Calzolari Valentina, University of Geneva, Switzerland

Cowe Peter, University of California, USA

Dalalyan Tork, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia

Derluguian Georgi, New York University, UAE

Dorfmann-Lazarev Igor, Sofia University, Bulgaria

Dum-Tragut Jasmine, University of Salzburg, Austria

Franklin Kate, University of London, United Kingdom

Galstyan Nare, Syracuse University, New York, USA

Ghazinyan Gagik, Faculty of Law of Yerevan State University, Armenia

Hovakimyan Yache, “Gitutyun” Publishing House NAS, Armenia

Hovsepyan Levon, Institute of Oriental Studies NAS, Armenia

Katvallyan Victor, Institute of Linguistics NAS, Armenia

Kharatyan Albert, Institute of History NAS, Armenia

Khatiashvili Teo, Ilia State University, Georgia

Kunze Rene, University of Halle-Wittenberg, Germany

Manucharyan Mari, Institute of Economics NAS, Armenia

Martirosyan Hrach, Leiden University, Netherlands

Marutyan Harutyun, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia

Melkonyan Ashot, Institute of History NAS, Armenia

Moskwin Andriej, University of Warsaw, Poland

Ohanyan Anna, Stonehill College, USA

Ordukhanyan Emil, Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS, Armenia

Orengo Alessandro, University of Pisa, Italy

Plungian Vladimir, Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Russia

Poghosyan Gevorg, Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS, Armenia

Ratner Svetlana, Institute of Control Sciences, Russia

Safrastyan Ruben, Institute of Oriental Studies NAS, Armenia

Siekierski Konrad, Pázmány Péter Catholic University, Hungary

Simonyan Nektar, Institute of Language NAS, Armenia

SokolowskiSokolowski Marek, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland

Suvaryan Yuri, Department of Armenian Studies and Social Sciences NAS, Armenia

Tchilingirian Hratch, University of Oxford, United Kingdom

Tonapetyan Patrick, University of Aix-Marseille, France

Van Lint Theo Maarten, University of Oxford, United Kingdom

Vorskanyan Heriknaz, Institute of Literature NAS, Armenia

Yakovlevich-Radunovich Ana, University of Belgrade, Serbia

ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА

Редактор: **Бобохян Арсен**, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Заместитель редактора: **Арутюнян Гаянэ**, Издательство «Гитутюн» НАН, Армения

Редакционная коллегия

Аветисян Павел, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Агасян Арарат, Институт искусств НАН, Армения
Асатрян Анна, Институт искусств НАН, Армения
Бардакчян Геворг, Мичиганский университет, США
Ван Линт Тео Маартен, Оксфордский университет, Великобритания
Ворсканян Эрикназ, Институт литературы НАН, Армения
Газинян Гагик, Юридический факультет ЕГУ, Армения
Галстян Наре, Сиракузский университет, Нью-Йорк, США
Далалаян Торк, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Дерлугян Георгий, Нью-Йоркский университет, ОАЭ
Дорфман-Лазарев Игорь, Софийский университет, Болгария
Дум-Трагут Ясмин, Зальцбургский университет, Австрия
Калцолари Валентина, Женевский университет, Швейцария
Катвалян Виктор, Институт языкознания НАН, Армения
Кауи Питер, Калифорнийский университет, США
Кунце Рене, Галле-Виттенбергский университет, Германия
Манучарян Мери, Институт экономики НАН, Армения
Мартиросян Грач, Лейденский университет, Нидерланды
Марутян Арутюн, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Мелконян Ашот, Институт истории НАН, Армения
Москвин Андрей, Варшавский университет, Польша
Овакимян Ваче, Издательство «Гитутюн» НАН, Армения
Овсепян Левон, Институт востоковедения НАН, Армения
Оганян Анна, Колледж Стоунхилл, США
Ордуханян Эмиль, Институт философии, социологии и права НАН, Армения
Оренго Алессандро, Пизанский университет, Италия
Плунгян Владимир, Институт языкознания АН, Россия
Погосян Геворг, Институт философии, социологии и права НАН, Армения
Ратнер Светлана, Институт проблем управления, Россия
Сафрастян Рубен, Институт востоковедения НАН, Армения
Сиекиерский Конрад, Католический университет Петера Пазмана, Венгрия
Симонян Нектар, Институт языкознания НАН, Армения
Соколовски Марек, Варминьско-Мазурский университет в Ольштыне, Польша
Суварян Юрий, Отделение арменоведения и социальных наук НАН, Армения
Тонапетян Патрик, Экс-Марсельский университет, Франция
Франклин Кейт, Лондонский университет, Великобритания
Харатян Альберт, Институт истории НАН, Армения
Хатиашвили Тео, Государственный университет Ильи, Грузия
Чилингирян Грач, Оксфордский университет, Великобритания
Яковлевич-Радуневич Ана, Белградский университет, Сербия

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի 85-ամյակին

Ալբերտ Խառապյան, Հայագիտության և հասարակագիտության կենտրոնատեղին.....	14
Յուրի Սուվարյան, Պավել Ավերիսյան, Ակադեմիական հնագույն հանդեսը.....	18

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Պատմություն և քաղաքագիտություն

Ռուսլան Ցականյան, Վահե Սարգսյան, Նաիրին և Ուրուատրի-Ուրարտուն ըստ Կ.Ֆ. Լեման-Հաուպտի ուսումնասիրությունների.....	20
Հենրիկ Խաչատրյան, «Առանշահիկ» եզրույթը հայկական աղբյուրում....	42
Քնարիկ Պետրոսյան, Հայոց եկեղեցու դերը Սպիտակի երկրաշարժից տուժած հայրենիքին Սփյուռքի աջակցության կազմակերպման գործում...	52
Միհեր Հարությունյան, Պաշտպանության բանակի մի քանի առանձնահատկությունների մասին.....	68
Քնարիկ Սարգսյան, Միջնորդական առաքելությունների դերը Կատարի արտաքին քաղաքականության մեջ.....	86
Քնարիկ Ավագյան, Աջակցություն սիրիահայ հայրենադարձներին կացարանով և բնակարանով ապահովելու հարցում (2012–2018 թթ.).....	98
Գևորգ Կարապետյան, Պետրոս Սյունեցին և իր «Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն» ներբողը.....	114

Բանասիրություն

Դավիթ Գասպարյան, Եղիշե Չարենց–Երվանդ Քոչար.....	130
---	-----

<i>Նազիկ Հովհաննիսյան, Բարբառային բառերի հավելումներ «Հանդես բանաստեղծաց» խորագրով ձեռագիր բառարաններում (XIV, XVI, XVIII դարեր).....</i>	148
<i>Գոհար Կարագյոզյան, Հայաստանի սահմանագծային տարածքները (ըստ եվրոպացի և ռուս ճանապարհորդների XVII–XVIII դարերի գրառումների).....</i>	161
<i>Աննա Սողոմոնյան, Անեզականության դրսևորումները գրական արևելահայերենում, գերմաներենում և ռուսերենում.....</i>	173

Արվեստագիտություն

<i>Անահիտ Բեքարյան, Լիլիթ Բեքարյան, Դերասանուհի – բեմադրիչ Սիրարիի Աճեմյանը (1929–2024) և Մխիթարյան սանուց միությունը.....</i>	185
<i>Լիլիթ Արյունյան, «Արմենիա» միջազգային երաժշտական փառատոնի դերն ու նշանակությունը միջմշակութային երկխոսության զարգացման մեջ.....</i>	193

Հնագիտություն, ազգագրություն և բանագիտություն

<i>Մարիամ Սարիբեկյան, Խաղաքարեր, արժույթի կամ հաշվարկի միջոցներ. Հադիճի կուր–արաքսյան կավե առարկաների գործառույթի մասին..</i>	203
<i>Անի Սարափիկյան, Շնողի հնավայրերից հայտնաբերված ուլունքների և մանր զարդերի տիպաբանությունը (մ.թ.ա. I հազ. առաջին կես).....</i>	215
<i>Մարիամ Շախմուրադյան, «Անապատի օդապարուկների» հնագիտությունը Հայաստանում. ձեռքբերումները, բացթողումները և ապագա ուղղությունները.....</i>	226
<i>Նորա Ենգիբարյան, Լիլիթ Տեր-Մինասյան, Տիգրան Ալեքսանյան, Դիաննա Միրիջանյան, Ագարակի միջնադարյան բնակելի համալիրները.....</i>	244
<i>Անի Պետրոսյան, Կարեն Բայրամյան, Արտակ Գնունի, Հնագետը Ակսել Բակունցի «Ալպիական մանուշակ»-ում.....</i>	257
<i>Հասմիկ Գալստյան, «Ծարավ աղբյուր». ծիսական աղբյուրից քաղաքային թաղամաս.....</i>	272

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

<i>Անուշավան Ջաքարյան, Յուրի Վեսելովսկու հոդվածը հայ հնագույն դրամայի մասին.....</i>	285
<i>Ստեփան Ղարիբջանյան, Հայրապետ Հովհաննիսյան.....</i>	302
<i>Համո Սուքիասյան, Փաստաթղթեր Հարություն Ավետյանի գարեջրի գործարանի ազգայնացման և վերագործարկման վերաբերյալ (1923–1924 թթ.).....</i>	307

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

<i>Ռուսլան Յականյան, Արամ Վ. Քոսյան, Երվանդ Հ. Գրեկյան, Հայկական լեռնաշխարհի միջավայրային պատմությունը. շրջակա միջավայր, կլիմայական փոփոխություններ և քաղաքակրթական գործընթացներ (Ք.ա. X – I հազարամյակներ).....</i>	322
--	-----

CONTENTS

On the 85TH Anniversary of the "Herald of Social Sciences"

<i>Albert Kharatyan, The Center of Armenian Studies and Social Sciences.....</i>	14
<i>Yuri Suvaryan, Pavel Avetisyan, The Oldest Academic Journal.....</i>	18

ARTICLES

History and Political Science

<i>Ruslan Tsakanyan, Vahe Sargsyan, Nairi and Uruāri-Urartu, according to the Studies of K.F. Lehmann-Haupt.....</i>	20
<i>Henrik Khachatryan, The Term "Araṣahik" in an Armenian Source.....</i>	42
<i>Knarik Petrosyan, The Role of the Armenian Church in Organizing Diaspora Support for the Homeland Affected by the Spitak Earthquake.....</i>	52
<i>Mher Harutyunyan, On Certain Characteristics of the Defence Army.....</i>	68
<i>Knarik Sargsyan, The Role of Mediation Missions in Qatar's Foreign Policy..</i>	86
<i>Knarik Avagyan, Support in Providing Accommodation and Housing to Syrian-Armenian Repatriates (2012–2018).....</i>	98
<i>Gevorg Karapetyan, Peter of Syunik and his "Glory to the Holy Mother of God" Panegyric.....</i>	114

Philology

<i>David Gasparyan, Yeghishe Charents – Yervand Kochar.....</i>	130
<i>Nazik Hovhannisyan, Additions of Dialect Words in Handwritten Dictionaries Entitled "Handēs Banasteghtsats" (14th, 16th, 18th Centuries).....</i>	148
<i>Gohar Karagyozyan, The Frontiers of Armenia (According to the Notes of European and Russian Travelers of the 17th–18th Centuries).....</i>	161

<i>Anna Soghomonyan, Non-Singular Nouns (Pluralia Tantum) in Literary Eastern Armenian, German, and Russian.....</i>	173
--	-----

Art History

<i>Anahit Bekaryan, Lilit Bekaryan, Actress – Director Sirarpi Ajemian (1929–2024) and the Mkhitaryan Students’ Union.....</i>	185
--	-----

<i>Lilit Artemyan, The Role and Significance of "Armenia" International Music Festival in the Development of Intercultural Dialogue.....</i>	193
--	-----

Archaeology, Ethnography and Folklore

<i>Mariam Saribekyan, Playing Stones, Currency or Calculation Sources: On the Function of the Kura-Araxes Clay Objects from Harich.....</i>	203
---	-----

<i>Ani Saratikyan, Typology of Beads and Small Ornaments Discovered at the Archaeological Sites of Shnogh (First Half of the 1st Millennium BC).....</i>	215
---	-----

<i>Mariam Shakhmuradyan, The Archaeology of "Desert Kites" in Armenia: Achievements, Gaps, and Future Directions.....</i>	226
---	-----

<i>Nora Yengibaryan, Lilit Ter-Minasyan, Tigran Aleksanyan, Dianna Mirijanyan, Residential Complexes of Medieval Agharak.....</i>	244
---	-----

<i>Ani Petrosyan, Karen Bayramyan, Artak Gnuni, Archaeologist in the "Alpine Violet" of Axel Bakunts.....</i>	257
---	-----

<i>Hasmik Galstyan, "Tsarav Aghbyur": From a Ritual Spring to an Urban Neighborhood.....</i>	272
--	-----

PUBLICATIONS

<i>Anushavan Zakaryan, Article by Yuri Veselovsky about Ancient Armenian Drama.....</i>	285
---	-----

<i>Stepan Gharibjanyan, Hairapet Iohannesyan.....</i>	302
---	-----

<i>Hamo Sukiasyan, Documents on the Nationalization and Reactivation of Harutyun Avetyan’s Brewery (1923–1924).....</i>	307
---	-----

REVIEWS

Ruslan Tsakanyan, Aram V. Kosyan, Yervand H. Grekyan, The Environmental History of the Armenian Highland: Natural Environment, Climate Changes, and Civilizational Processes (10th–1st Millennia BC)..... 322

СОДЕРЖАНИЕ

К 85-летию журнала «Вестник общественных наук»

<i>Альберт Харатян, Центр арменоведения и обществоведения.....</i>	14
<i>Юрий Суварян, Павел Аветисян, Старейший академический журнал.....</i>	18

СТАТЬИ

История и политология

<i>Руслан Цаканян, Ваге Саргсян, Наири и Уруатри-Урарту по исследованиям К.Ф. Леманн-Хаупта.....</i>	20
<i>Генрик Хачатрян, Термин «Араншахик» в армянском источнике.....</i>	42
<i>Кнарик Петросян, Роль армянской церкви в организации содействия, оказанного диаспорой пострадавшей от Спитакского землетрясения родине.....</i>	52
<i>Мгер Арутюнян, О некоторых особенностях армии обороны.....</i>	68
<i>Кнарик Саргсян, Роль посреднических миссий во внешней политике Катар..</i>	86
<i>Кнарик Авакян, Содействие в предоставлении убежища и жилья армянам-репатриантам из Сирии (2012–2018 гг.).....</i>	98
<i>Геворг Карапетян, Петрос Сюнеци и его панегирик «Похвала пресвятой Богородице».....</i>	114

Филология

<i>Давид Гаспарян, Егише Чаренц – Ерванд Кочар.....</i>	130
<i>Назик Оганесян, Дополнения диалектных слов в рукописных словарях, озаглавленных "Handēs Banasteghtsats" (XIV, XVI, XVIII вв.).....</i>	148

<i>Гоар Карагёзян</i> , Пограничные рубежи Армении (по запискам европейских и русских путешественников XVII–XVIII вв.).....	161
---	-----

<i>Анна Согомонян</i> , Неединичные существительные (pluralia tantum) в литературном восточноармянском, немецком и русском языках.....	173
--	-----

Искусствоведение

<i>Анаит Бекарян, Лилит Бекарян</i> , Актриса – режиссёр Сирарпи Ачмян (1929–2024) и Мхитаристский студенческий союз.....	185
---	-----

<i>Лилит Артемян</i> , Роль и значение Международного музыкального фестиваля «Армения» в развитии межкультурного диалога.....	193
---	-----

Археология, этнография и фольклор

<i>Мариам Сарибекян</i> , Игровые камни, денежный эквивалент или средства счёта: о функции куро-араксских глиняных предметов из Арича.....	203
--	-----

<i>Ани Саратикян</i> , Типология бусин и мелких украшений, найденных в археологических памятниках Шноха (первая половина I тыс. до н.э.).....	215
---	-----

<i>Мариам Шахмурадян</i> , Археология «Пустынных воздушных змеев» в Армении: достижения, пробелы и будущие направления.....	226
---	-----

<i>Нора Енгибарян, Лилит Тер-Минасян, Тигран Алексанян, Дианна Мириджянян</i> , Жилые комплексы средневекового Агарака.....	244
---	-----

<i>Ани Петросян, Карен Байрамян, Артак Гнуни</i> , Археолог в «Альпийской фиалке» Акселя Бакунца.....	257
---	-----

<i>Асмик Галстян</i> , «Царав ахбюр»: от культового родника к городскому району.....	272
--	-----

ПУБЛИКАЦИИ

<i>Анушаван Закарян</i> , Статья Юрия Веселовского о древнейшей армянской драме.....	285
--	-----

<i>Степан Гарибджанян</i> , Айрапет Иоаннесиан.....	302
---	-----

<i>Амо Сукиасян, Документы о национализации и возобновлении деятельности пивоваренного завода Арутюна Аветяна (1923–1924 гг.).....</i>	<i>307</i>
--	------------

РЕЦЕНЗИИ

<i>Руслан Цаканян, Арам В. Косян, Ерванд О. Грекян, История окружающей среды Армянского нагорья: природная среда, климатические изменения и цивилизационные процессы (X–I тыс. до н.э.).....</i>	<i>322</i>
--	------------

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՏԵՂԻՆ
THE CENTER FOR ARMENIAN STUDIES AND SOCIAL STUDIES
ЦЕНТР АРМЕНОВЕДЕНИЯ И ОБЩЕСТВОВЕДЕНИЯ

Լրացավ ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական և հասարակագիտական հնագույն հրատարակության՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի 85-ամյակը: Պայմանավորված մեր գիտական մտքի զարգացման յուրօրինակությամբ՝ հորելյարը երեք տարով ավելի վաղ է սկսել իր կենսագրությունը՝ 1940 թ. նոյեմբերից, քան իր հրատարակիչը՝ ՀՀ ԳԱԱ-ն, որի գործունեությունը, ինչպես հայտնի է, սկիզբ է առնում երկրում ազգային ակադեմիաների հիմնադրմամբ՝ 1943 թվականից: Մինչ այդ հանդեսը ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական բաժանմունքի (Արմֆան) գիտական հրատարակությունն էր և լույս էր տեսնում «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» անվամբ, որով ճանաչված էր մինչև 1966 թ., երբ վերանվանվեց ներկայիս և այժմ էլ բոլորիս հանրաժանոթ՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»:

Հանդեսը խմբագրել են գիտության այնպիսի ականավոր գործիչներ, որպիսիք էին Խ. Մոմջյանը, Մ. Ներսիսյանը, Հ. Օրբելին, Ա. Հովհաննիսյանը, Ծ. Աղայանը, Գ. Ստեփանյանը, Հ. Ասլանյանը, Գ. Աբովը, Հ. Ինճիկյանը: Այս հրատարակության մասնագիտական կողմնորոշումներն ու թեմատիկ ընդգրկումներն առավել քան որոշակի դարձան 1972–1987 թթ. ժամանակահատվածում, երբ գլխավոր խմբագիրն էր ակադ. Վ. Միքայելյանը: Նրանից հետո հանդեսը խմբագրել է Ա. Խառատյանը՝ 1988–2017 թթ., իսկ 2017–2024 թթ.՝ Պ. Ավետիսյանը, արդեն 2025 թ. «Լրաբերի» գլխավոր խմբագիրն է Ա. Բոբոխյանը:

«Լրաբերն» իր հրատարակության վաղ շրջանից և այդուհետև աչքի է ընկնում հայրենական հայագիտության դասական և նշանավոր այլ դեմքերի աշխատակցությամբ: Նրա էջերում իրենց ուսումնասիրություններով հանդես են եկել մեր հանրության մեջ լայն ճանաչման արժանացած Հ. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Տերտերյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Մ. Ներսիսյանը, Բ. Պիտրոքյանը և ուրիշներ: Առաջատար գիտնականների այս սերունդը աճեցնում և միաժամանակ մուտք էր ապահովում հետազոտողների նորանոր շարքերի համար, որոնք պատվով ու նախանձախնդրությամբ կատարեցին և այսօր էլ շարունակում են իրականացնել իրենց հաջորդայնությունը գիտության մեջ՝ «Լրաբերի» հյուրընկալությամբ: Մինչև 1958 թ., երբ նրան միացավ զուտ հայագիտական «Պատմա-բանասիրական հանդեսը», «Լրաբերը» մնում էր իր տեսակի մեջ առաջին և միակ ակադեմիական հրատարակությունը: Վերջինիս ուղղության մեջ ընդգծվում է նրա ծրագրային խնդիրը՝ մշակել հայագիտական ու հասարակագիտական հիմնահարցերը, լուսաբանել սոցիոլոգիական, պատմության, տնտեսագիտության, գրականագիտության, լեզվաբանության և արվեստագիտության առանցքային խնդիրները և տեսական (հիմնարար) հետազոտությունները համադրել գիտագործնական արդիական պահանջմունքներին՝ ընթանալով դրանց ձևա-

վորման ու զարգացումների հունով: Մշտապես հիմք ունենալով դասական հայագիտության ու հասարակագիտության ավանդույթները՝ «Լրաբերը» ներկայումս նույնպես հաջողությամբ է իրականացնում դրանց կապերի ու շարունակականության ամրացումը՝ չընկրկելով նորովի հարցադրումների առջև և մնալով մասնագիտական այն շրջանակներում, որտեղ ամփոփվում են գիտական լրագրության սահմանները: Հանդեսի կենսագրական ուղին բնութագրվում է գիտական հասունացած խնդիրների և հիմնահարցերի հետազոտման ընդարձակ շրջագծով՝ ընդսմին ներառելով հայոց պատմության և մշակույթի բոլոր շրջանները՝ գիտականորեն համակարգված ժամանակագրությամբ, հայ և համաշխարհային պատմափիլիսոփայական մտքի դրսևորումների հետազոտությամբ, բանասիրական, արվեստագիտական և առհասարակ մշակութային լուսաբանումներով: Գիտական պարբերականի ընթացքը, սակայն, չպետք է պատկերացնել իբրև միանշանակ, մշտապես հիացմունք ներշնչող միալար շարժում: Իրականում «Լրաբերը» ևս, որպես այդպիսին, ունեցել է տեղատվության անխուսափելի պահեր, գիտական հասունացած հիմնահարցերի նկատմամբ ժամանակավրեպ անտեսումներ, գիտության և քաղաքականության փոխհարաբերություններում հոգուտ վերջինի թելադրանքների՝ չհիմնավորված հակումներ, առանց որի, սակայն, հնարավոր չէ պատկերացնել գիտական որևէ հրատարակություն և այն էլ տասնամյակների իրարամերժ ընթացքի մեջ: Հարցեր են սրանք, որոնք այսօր էլ ծառացած են հանդեսի առջև: Եվ «Լրաբերը» հաղթահարել է և տակավին շարունակում է այս գործն անել մեր գիտության զարգացմանը հատուկ տոկունությամբ ու համառությամբ: Դրա շնորհիվ նրա էջերում ամեն մի սերունդ սեփական խոսքն է ասել անխուսափելի հրամայականների ճանաչման ու արժեքավորման ասպարեզում: Ժամանակի հետ հանդեսի նյութերում և մասնավորապես գիտությունը բնութագրող բնագավառում հայտնվեցին մի շարք նոր թեմաներ, ինչպես հայ ժողովրդի կազմավորման, նրա կրոնական մշակույթի և եկեղեցու պատմության, ազգային-ազատագրական շարժումների պատմափիլիսոփայական մշակումները, հայոց ցեղասպանության և դրա հետևանքների արդիական իմաստավորումները և այլն:

«Լրաբերն» ակադեմիական հրատարակությունների մեջ առաջինն էր, որ բազմակողմանի հիմնավորումներով մոտեցավ արցախյան հիմնահարցին՝ արժևորելով դրա նշանակությունը հայոց պետականության, ազգային-ազատագրական շարժումների, մշակույթի տարբեր բնագավառների պատմության մեջ: Այս խնդիրները հանդեսը լուսաբանել և մեկնաբանել է թուրք-ադրբեջանական պատմակեղծարարների ագրեսիվ նկրտումները մերկացնելու ուղղությամբ: Եվ եթե այսօր արցախյան հիմնահարցը առարկայական՝ ռազմաքաղաքական ոչ միանշանակ զարգացումների հետևանքով դառնում է առավել քան երբևէ արդիական, վերոհիշյալ հրատարակությունների, այդ թվում և «Լրաբերի» գիտական հետաքրքրություններին անխուսափելիորեն սպասում են շատ ավելի լայնախոհ և բազմակողմանի մշակումներ, որոնք կապ չպետք է ունենան գիտության վզին փաթաթված պարտադրանքների հետ: Սպասվում է նաև, որ արցախ-

յան տարածքները կլանելու իրողությունից ընդարմացած՝ պատմության վարձկան կեղծարարները գործի կղնեն իրենց նսեմ զինանոցի հավելյալ միջոցները, որոնց դիմակայման խնդիրն առաջնահերթ կդառնա ոչ միայն «Լրաբերի», այլև մեր բոլոր գիտական հրատարակությունների համար:

Իր հարուստ կենսագրության ընթացքում և դարձյալ առաջինը ակադեմիական հանդեսների մեջ «Լրաբերը» գիտական հիմնավոր կապեր հաստատեց արտերկրի հայ և օտարազգի հայագետների հետ՝ հրապարակելով պատմաբանների, բանասերների, սոցիոլոգների, հայ մշակույթի պատմությանը և այլնին առնչվող նրանց ուսումնասիրությունները և դառնալով հայագիտական յուրահատուկ կամուրջ՝ նրանց և հայրենական գիտության միջև: Այսօր, մանավանդ, դրան նպաստում է հանդեսի գիտակազմակերպչական ուղղվածությունը՝ ճանաչելու հանրապետության և նրա սահմաններից դուրս շրջանառող գիտական արժեքավոր միտքն ու մտահղացումները՝ դրանց ընդառաջելու գործելակերպով: Այս հետևողական գործելակերպը, ի դեպ, ամենայն եռանդով շարունակում են զարգացնել «Լրաբերի» խմբագրակազմն ու խմբագրական խորհուրդը՝ մեր օրերի գիտական առօրյայի աննախընթաց բարդ և դժվարին ժամանակներում:

«Լրաբերի» տասնամյակների պատմության մեջ աչքի է զարնում գիտական լրագրության սկզբունքների մշակման ու իրականացման ավանդույթային գործընթացը: Այս իմաստով կուզենայի արժանին հատուցել նրա երջանկահիշատակ և բազմամյա խմբագիր, ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանի գործունեությանը՝ հանդեսի նյութերի շրջանառության, ժանրային հստակ կարգավորման և տեքստի ամբողջականության ասպարեզում: Դրա հիման վրա ներկայումս բարձրանում են հանդեսի գիտական ուղղվածությունը և դրան համապատասխան թեմատիկ ու հիմնահարցային դասակարգումների հիմնավորվածությունը:

Այսօր նույնպես «Լրաբերն» ի հայտ է բերում գիտական լրագրության ասպարեզում իր՝ զգայուն և արագ կողմնորոշվելու հիմնային հատկությունները՝ ընդառաջելով նորույթներին և սեփական ներդրումներն անելով նյութի մատուցման, մատենագիտական փաթեթավորման, գիտական հոդվածի կառուցվածքի հույժ մասնագիտական նրբություններում:

«Լրաբերի» և նրա հեղինակների գործունեության առանձին բնագավառն են արխիվային և փաստավավերագրական բազմաբովանդակ նյութի վերհանումն ու հրապարակումը: Դրա շնորհիվ մոռացությունից փրկվել և գիտական հասարակայնության սեփականությունն են դարձել դասական հայագիտության հանգուցային հարցերի, ինչպես և ականավոր դեմքերի անտիպ մնացած կամ քիչ լուսաբանված ուսումնասիրություններ, պատմական անձանց կենսագրությունն ու գործունեությունն ամբողջացնող արժեքավոր նյութեր և այլն: Դրանք նույնպես վկայում են, որ «Լրաբերի» գիտական նշանակությունը գնահատվում է նաև նրա բնագրային հրապարակումներով: Տասնյակ տարիների ընթացքում հանդեսի հրապարակած աղբյուրագիտական ուշագրավ փաստաթղթերը, ինչպես և սկզբնաղբյուրի արժեք ունեցող հնագիտական նյութի գիտական իմաստավոր-

րումներն ու վավերացումները նրա էջերում ներկայացնում են իր ամբողջական նկարագրի հատկանշական կողմերը:

Շարունակաբար կարելի է խոսել «Լրաբերի» արժանապատիվ ընթացքի, գիտական այդ ինքնատիպ հանդեսի անցած ուղու և նրանում ամփոփված հայագիտական ու հասարակագիտական զարգացումների մասին: Կարելի է ասել նաև, որ նրա կենսագրության այդ ութ և կես տասնամյակը նշված զարգացումների մի ամբողջ դարաշրջանի յուրօրինակ ամփոփումն է, որին զուգահեռ և միաժամանակ «Լրաբերը» սկսում է իր ամենօրյա արդիական և բեղմնավոր աշխատանքը: Առանց պայմանականության կարելի է նկատել, որ «Լրաբերը» այն կենտրոնատեղին է, որտեղ հանդիպում են հայագետներն ու հասարակագետները: Կարող ենք արձանագրել, որ «Լրաբերը» հայրենական գիտության համար թանկ և երիտասարդությունը պահպանած այն հրատարակությունն է, որն այդ որակներին է հասել իր էջերում նոր սերունդների մշտական գիտական ներկայության շնորհիվ: Հիրավի, «Լրաբերն» ու նրա հեղինակները, ի հակադրություն հին գերիմաստության, մեկտեղում են իմացականությունն ու ուժը, այսինքն, և՛ գիտեն, և՛ կարողանում են իրականացնել: Այս ամենով հանդերձ, շնորհավորում ենք նրա աշխատակազմին և խմբագրական խորհրդին, գլխավոր խմբագիր Արսեն Բոբոխյանին, գլխավոր խմբագրի տեղակալ Գայանե Հարությունյանին, փորձառու խմբագիրներ Մելանիա Միքայելյանին և Սեդա Քուփեյանին, օպերատոր Արմինե Պետրոսյանին, մեր ամբողջ գիտական հասարակայնությանը՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի 85-ամյակի առթիվ:

Ալբերտ Խարատյան
Albert Kharatyan
Альберт Харатян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

albert.kharatyan@academhistory.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-14

THE OLDEST ACADEMIC JOURNAL IN ARMENIA

ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀԱՆԴԵՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

СТАРЕЙШИЙ АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ АРМЕНИИ

Founded in 1940 as the *Bulletin of the Armenian Branch of the USSR Academy of Sciences* and subsequently issued as the *Herald of Social Sciences* (1943–1965) of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, the journal has, over the course of its 85-year history, consistently published works addressing contemporary scholarly questions, offering new scientific interpretations, and presenting significant research results. Its publications have engaged fundamental issues across a broad range of disciplines, including history, philosophy, philology, law, economics, political science, psychology, sociology, and cultural studies.

As the first and longest-running periodical of the Armenian Academy of Sciences, the journal has served as a central platform for the development and dissemination of Armenian scholarship in the humanities and social sciences – a mission it continues to uphold successfully today.

Throughout its history, the *Herald* has been led by distinguished scholars, among them H. Orbeli (founder), S. Karapetyan, H. Batikyan, Kh. Momjyan, M. Nersisyan, A. Hovhannisyan, Ts. Aghayan, G. Stepanyan, H. Aslanyan, G. Abov, H. Injikian, V. Mikayelyan, A. Kharatyan, and P. Avetisyan. The journal is currently headed by A. Bobokhyan.

Unlike other scientific periodicals with a narrowly defined disciplinary scope, the *Herald* is inherently interdisciplinary, encompassing the full spectrum of the social and human sciences. A substantial portion of its content is devoted to Armenian Studies, presented without thematic, chronological, or geographical restrictions.

Over the decades, the journal has also fulfilled a vital educational and institutional role. Its pages have supported the formation, professional growth, and scholarly maturation of numerous generations of social scientists and specialists in Armenian Studies, many of whom have made substantial contributions to the advancement of their respective fields.

The high scientific and theoretical standards characteristic of the *Herald* have been maintained through the dedicated professional and organizational efforts of its editorial board. Upholding the strong traditions established in earlier decades, the current editorial board strives to ensure the continued publication of high-quality research in accordance with international standards for scholarly journals.

It is noteworthy that the journal attracts contributions not only from leading scholars in the Republic of Armenia but also from the Armenian Diaspora and the international academic community. This broad engagement is further facilitated by

the journal's multilingual policy, which includes the publication of articles in Russian, English, and other languages.

For many decades, the periodical has served as an important medium through which the wider public has been introduced to developments in Armenian academic scholarship. Having traversed a long and distinguished path in scholarly publishing, the *Herald* continues to fulfil its mission today.

On the occasion of the journal's 85th anniversary, we warmly congratulate its editorial board, contributors, and readers, and extend our best wishes for continued success in their committed efforts toward the advancement of the social sciences and humanities in Armenia.

Yuri Suvaryan
Յուրի Սուվարյան
Юрий Суварян

Pavel Avetisyan
Պավել Ավետիսյան
Павел Аветисян

National Academy of Sciences, Armenia
Presidium of the NAS RA
Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
ՀՀ ԳԱԱ նախագահություն
Национальная академия наук, Армения
Президиум НАН РА

pavetisyan@sci.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-18

NAIRI AND URUATRI-URARTU, ACCORDING TO THE STUDIES OF
K.F. LEHMANN-HAUPT

ՆԱԻՐԻՆ ԵՎ ՈՒՐՈՒԱՏՐԻ-ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ ԸՍՏ Կ.Ֆ. ԼԵՄԱՆ-ՀԱՌՈՒՊՏԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

НАИРИ И УРУАТРИ-УРАРТУ ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ К.Ф. ЛЕМАНН-ХАУПТА

Ruslan Tsakanyan^{1*}, Vahe Sargsyan²
Ռուսլան Ցականյան^{1*}, Վահե Սարգսյան²
Руслан Цаканян^{1*}, Ваге Саргсян²

¹Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences, Armenia
Արևելագիտության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт востоковедения, Национальная академия наук, Армения

²Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

*Author for correspondence: ruslan.tsakanyan@orient.sci.am
Գրագիտություն վարող հեղինակ՝ ruslan.tsakanyan@orient.sci.am
Автор, ведущий корреспонденцию: ruslan.tsakanyan@orient.sci.am

Authors' contribution: RTs – conceptualization, editing text; VS – writing original draft
Հեղինակների ներդրումը. ՌՑ – գաղափար, խմբագրում, տեքստը; ՎՍ – նախնական տեքստ
Вклад авторов: РЦ – концептуализация, редактирование, ВС – предварительный текст

Հեղինակները հայտարարում են շահերի բացակայության մասին
The authors declare no competing interests
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Ներկայացվել է՝ 05.05.2025; գրախոսվել է՝ 11.05.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 05.05.2025; Revised: 11.05.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 05.05.2025; рецензировано: 11.05.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ(ներ), 2025: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author(s), 2025. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор(ы), 2025. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-20

Abstract – In the Assyrian inscriptions from the middle of the 13th century BC a state formation located in the north, attested as Uruatri, is mentioned. Various views have been expressed in historiography regarding the location of this country, placing it in the regions of the Great Zab, the Great and Small Zab, the Eastern *Habur*, the Lake Van basin, the Kašiyari

mountains, and all the above-mentioned geographical units. Judging by the source evidence, during the reign of Š/Salmānu-ašarēdu (Š/Salmaneser) I (1272–1243 BC), the country of Uruatri is clearly located only south of Kadmuḫi. It is likely, however, that not only this region included the country of Uruatri, but also extended further east, to the zone from the Armenian Taurus to the Zagros. Judging by the newly discovered inscription of Šalmānu-ašarēdu I, perhaps the zone north of Tur-Abdin and the Armenian Taurus was part of the Nairian confederation in Assyrian perceptions. The place names *Uruaṭri* attested in the inscriptions of Šalmānu-ašarēdu I, and Aššur-nā šir-apli II (883–859 BC) mentioned in the Urartu inscriptions, according to K.F. Lehmann-Haupt, are related to the mountains of Kadmuḫi and Tur-Abdin. It should also be noted that these regions were frequently targeted by Assyrian invasions starting from the 13th century. It is noteworthy that in the story related to Hayk Nahapet (Patriarch), Kadmuḫi is mentioned as the place of refuge of the Haykids upon their return from Babylon. Was it not in this contact zone of the Hittite, Assyrian, and Hurrian cultural areas that the combination of cultures was formed which later would flourish in the Lake Van basin?

Ամփոփում – Ասորեստանյան արձանագրություններում Բ.ա. XIII դարի կեսերից հիշատակվում է հյուսիսում գտնվող պետական կազմավորում՝ Ուրուատրի ձևով վկայված: Սույն երկրի տեղորոշման վերաբերյալ պատմագրության մեջ արձարծվել են տարաբնույթ տեսակետներ՝ այն տեղակայելով Մեծ Զաբի, Մեծ և Փոքր Զաբի, Արևելյան Խաբուրի, Վանա լճի ավազանի, Կաշիյարի լեռների և վերոնշյալ ողջ աշխարհագրական միավորների շրջաններում: Դատելով աղբյուրագիտական վկայություններից՝ Շ/Սալմանու-աշարեդու (Սալմանասար) I-ի (1272–1243 BC) օրոք Ուրուատրի երկիրը հստակ տեղորոշվում է միայն երկրորդ վկայությունում՝ Կադմուխիից հարավ: Հավանական է, սակայն, որ ոչ միայն սույն շրջանն էր ընդգրկում Ուրուատրի երկիրը, այլև տարածվում էր ավելի արևելք՝ Հայկական Տավրոսից մինչև Զագրոսներ ընկած գոտի: Դատելով Շալմանու-աշարեդու I-ի նորահայտ արձանագրությունից՝ թերևս Տուր-Աբդինից և Հայկական Տավրոսից հյուսիս ընկած գոտին ասուրական ընկալումներում հանդես էր գալիս Նաիրյան համադաշնության ներքո: Շալմանու-աշարեդու I-ի արձանագրություններում վկայված Ուրուատրի, իսկ Աշշուր-նափր-ապլի II-ի (883–859 BC)՝ Ուրարտու երկրանունների վկայությունները, ըստ Կ.Ֆ. Լեման-Հաուպտի, աղերսվում են Կադմուխիի և Տուր-Աբդինի լեռների հետ: Հարկ է նաև նշել, որ ասորեստանյան արշավանքների թիրախում, սկսած հենց XIII դարից, հաճախակի էին հայտնվում սույն շրջանները: Ուշագրավ է, որ Հայկ Նահապետին առնչվող պատումում Կադմուխին հիշատակվում է որպես Հայկյանների հանգրվան վայր Բաբելոնից վերադառնալիս: Արդյո՞ք խեթական, ասուրական, խոտիական արեալների համար սույն կոնտակտային գոտում չէր ձևավորվում մշակույթների այն համադրությունը, որը հետագայում պիտի վերելք ապրեր Վանա լճի ավազանում:

Аннотация – В ассирийских надписях середины XIII века до н.э. упоминается находившееся на севере государственное образование, известное как Уруатри. В историографии высказывались различные точки зрения относительно географического положения этой страны, в частности, в регионе Большого Заба, Большого и Малого Заба, Восточного Хабура, бассейна озера Ван, гор Кашияри. Судя по источникам, в период правления Ш/Салману-ашареду (Ш/Салманасар) I (1272–1243 гг. до н.э.) страна Уруатри была расположена к югу от Кадмухи. Однако, вероятно, что этот регион включал не только страну Уруатри, но и простирался дальше на восток, в зону от Армянского Тавра до Загроса. Ис-

ходя из недавно обнаруженной надписи Шалману-ашареду I, возможно, территория к северу от Тур-Абдина и Армянского Тавра входила в состав Наирийской конфедерации в ассирийском представлении. Топонимы Уруатри, засвидетельствованные в надписях Шалману-ашареду I, и Ашшур-нацир-апли II (883–859 гг. до н.э.), указанные в урартских надписях, по мнению К.Ф. Леманн-Хаупта, связаны с горами Кадмухи и Тур-Абдин. Следует также отметить, что эти регионы часто подвергались ассирийским нашествиям, начиная с XIII века. Примечательно, что в рассказе, связанном с Патриархом Хайком, Кадмухи упоминается как место убежища Хайкидов после их возвращения из Вавилона. Не в этой ли контактной зоне хеттского, ассирийского и хурритского региона сформировалось сочетание тех культур, которые впоследствии процветали в бассейне озера Ван?

Keywords – Assyria, Nairi, Uruat̃ri, Urartu, Subnat.

Հիմնաբաներ – Ասորեստան, Նաիրի, Ուրուատրի, Ուրարտու, Սուբնաթ:

Ключевые слова – Ассирия, Наири, Уруатри, Урарту, Субнат.

Introduction

The emergence of Urartu as a major power in the 9th century BC in the Armenian Highlands represents one of the most significant political developments in the ancient history of the Near East. Nevertheless, the origins of this kingdom and its connection to earlier ethnopolitical formations mentioned in Middle Assyrian sources, particularly Nairi, remain a subject of academic debate. Comprehensive studies of Nairi and Uruat̃ri found in Assyrian royal inscriptions from the 13th–11th centuries BC can shed light on the prehistoric phase of the formation of the Urartian state. The study shows that the lands of the Nairi confederation encompassed a vast region of the Armenian Highlands, stretching from the areas north of the Taurus mountain range to the northern and western basins of the Aratsani and Lake Van, presenting unique challenges for historical cartography.

The Land/Lands of Nairi and K.F. Lehmann-Haupt

The unique geography of the Armenian Highlands played a crucial role in shaping political organizations during this period, a process also facilitated by several distinct characteristics of the Highlands:

a) *Geographic location and geographic determinism*: Unlike adjacent border regions, the Highlands are located at an average altitude of 1,500–2,000 meters above sea level, which creates specific environmental zones. There are numerous and expansive fertile valleys separated by rugged terrain, which provided broad opportunities for agricultural development and the formation of agricultural zones. The unique topography of the Armenian Highlands played an important role in shaping both fragmentation and eventual unification.

b) *Seasonal accessibility*. The mountain passes of the Highlands, particularly the Taurus range bordering it from the south, are covered in snow for most of the year, which limited the frequency of military campaigns.

c) *Distribution of natural resources*: The Highlands are quite rich in various minerals and deposits (copper, iron, silver) (Bobokhyan 2008; Faist 2001).

These factors seem to have encouraged the development of autonomous political units and the emergence of separate state formations, while at the same time creating incentives to control trade routes and resources and to form alliances and act in unison in case of danger. The control of trade routes, attempts to create a defense system against periodic Assyrian pressure, and the need for a unified response from the political units of the Highlands required the imperative of a centralized military organization. The exploitation of natural resources, in turn, led to the necessity of creating a systematic management system.

The identification and precise geographical boundaries of the land/lands of Nairi have remained one of the most contentious issues in the historical geography of the ancient Near East. First attested in Middle Assyrian sources during the reign of Šalmānu-ašarēdu I (1272-1243 BC), Nairi consistently appears in royal inscriptions as a significant opponent to Assyrian northern expansion into the Armenian Highlands (Genç, MacGinnis 2023, 12, 20ff.; Genç, MacGinnis 2022, 84ff., 89). The topographical complexity of this region, characterized by mountainous terrain, river valleys, and lake systems, created natural obstacles that affected both military campaigns and territorial governance.

In Assyrian inscriptions (for more details see Tsakanyan 2023), the territory of the Nairi lands is described as an area with high mountains, deep valleys, and climatic extremes, which presented significant challenges for Assyrian military operations. The Nairi lands were most likely located in the areas north of the Taurus mountain range, up to the basin of the Aratsani and Lake Van (Tsakanyan 2023, 7; Genç, MacGinnis 2023, 22ff.; Bagg 2017, 444f.; Salvini 1998, 87f.; Diakonoff 1984, 48; Nashef 1982, 187f.). In that vast territory, there was, in fact, no single political unit. Instead, numerous small principalities/kingdoms or tribal confederations are frequently mentioned. King Tukulti-apil-Ešarra (Tiglath-Pileser) I (1114-1076 BC) mentions that he crossed 16 mighty mountains "16 KUR.MEŠ-*ni dan-nu-te*" and to allow Assyrian chariots to pass unhindered through these mountainous areas, he ordered the terrain to be leveled with copper picks (RIMA 2, A.0.87.1, col. IV, l. 65), and then clashed with the kings of 23 Nairi lands "PAP 23 LUGAL.MEŠ-*nu* KUR. KUR *Na-ir-i*" (RIMA 2, A.0.87.1, col. IV, l. 83). While in the inscriptions of Tukulti-Ninurta I (1242-1206 BC) Nairi appeared as a confederation of 40 kings (RIMA 1, A.0.78.23, l. 46; Tsakanyan 2023a), by the time of Tukulti-apil-Ešarra I, their number reached 60 (RIMA 2, A.0.87.1, col. IV, l. 46). All this testifies to the politically fragmented nature of the region.

K.F. Lehmann-Haupt, in his analysis of the Manazkert inscription of Tukulti-apil-Ešarra I, which he himself discovered, believed that the route of the Assyrian campaign against Nairi passed through the Tigris Tunnel and the mountains between the Tigris and the Aratsani. He argued that Tukulti-apil-Ešarra I fought a victo-

rious battle against the combined Nairian forces near Manazkert, pursuing them as far as Lake Van (Lehmann-Haupt 1926, 115f.). In the description of the campaign, the second of the Nairian lands mentioned is Tunubuni, which, according to N. Adontz, is the same as the Tunibuni mentioned by Šalmānu-ašarēdu III (858–824 BC), one of the Taurus passes not far from the Tigris Tunnel, specifically the Blue Pass (see Adontz 1946, 55, 82, 84). The latter is the central of three passes in Šupria, which, by passing through the area of the Byurakn mountains, reached the Aratsani valley (see Schachner 2007, 232).

The mention of reaching the Upper Sea (Lake Van, according to K.F. Lehmann-Haupt, the Black Sea) in the inscriptions of Tukulti-apil-Ešarra I (RIMA 2, A.O.87.1, Col. IV, l. 43 – Col. V, l. 21) is attributed by K.F. Lehmann-Haupt to the fact that during this campaign, the Assyrian army reached the Nairian land of Dayeni. According to Assyrian perceptions, Dayeni might have stretched to the shore of the Black Sea. Lehmann-Haupt considered the land of Habkhu, mentioned in the Manazkert inscription, to be a reference to Urartu, distinct from Nairi. According to him, by the time of Aššur-nāšir-apli II's reign (883–859 BC), the Nairians, in part allied with the Aramaeans who were invading Mesopotamia from the west, had made significant advances in the south, into territory that previously belonged to Assyria. However, due to the rise of the Urartian state in the Lake Van basin by the mid-9th century BC, the Assyrian inscriptions, according to the researcher, came to refer to Hubushkia, a land of Nairi, as the entity attested under the name of Nairi (Lehmann-Haupt 1926, 22f., 310).

The ethnic composition and linguistic affiliation of the Nairian lands' population remain a subject of debate. The prevailing view is that at that time, the Armenian Highlands had a heterogeneous population with Hurrian and Indo-European language speakers (Diakonoff 1984, 6ff., 13f., 42ff., cf. Genç, MacGinnis 2023, 21; Genç, MacGinnis 2022, 88). It is clear that the region was quite diverse in ethnolinguistic terms, which, in turn, may suggest that the Nairi confederation was primarily a geopolitical entity.

Nevertheless, a few observations can be made:

1. *Hurrian Layer*: Many place names in the Nairi region show Hurrian linguistic characteristics, which suggests a significant Hurrian presence or influence (Wilhelm 1989; Diakonoff 1971; Salvini 1967, 45, 52, 65; Simon 2022; Greppin 2011; Greppin 1991; Khachikyan 1985).

2. *Armenian Layer*: Some personal and place names may reflect an early Indo-European presence (Jahukyan 1987, 25–26; Martirosyan 2010, 236; Martirosyan 2019, 186–199. Cf. Grekian 2023b, 21ff., 37, 40f.).

3. *Other Local Languages*: The diversity of names suggests the existence of multiple local languages, possibly including non-Indo-European substrata (Guarducci 2019).

The Land of Uruaṭri and K.F. Lehmann-Haupt

Modern Urartian studies would be impossible without the systematic research foundation laid by K.F. Lehmann-Haupt.

In 1931, after the publication of the inscription of the Assyrian king Šalmānu-ašarēdu I, Lehmann-Haupt addressed the attestations of the land of Uruaṭri, cross-referencing the source data with his previous observations. Examining Šalmānu-ašarēdu I's inscription and the localizations of the editor E. Weidner, Lehmann-Haupt made new observations and historical-geographical corrections regarding the lands of Uruaṭri and K/Guti mentioned in the primary source. E. Weidner believed that *Uruaṭri* was identical to the later Urartu, as the lands of Mašgun (or Bargun) and Mildu were also attested in parallel in the inscription of the Assyrian king Aššūr-bēl-kala (1073-1056 BC) regarding a campaign to *Uruaṭri* in the third year of his reign (RIMA 2: A 0.89.2, Col. I., ll. 8-36; A.089.5, ll. 2-16). In localizing *Uruaṭri*, the researcher also referenced the realities of the first year of Adad-nīrārī II's reign (911-889 BC): *"...valiant man who marched with the support of the god Aššur, his lord, from the other side of the Lower Zab, the district of the Lullumu, the lands Ḫaḫu (and) Zamua, as far as the passes of the land Namru and subdued the extensive land of the Qumānu as far as the lands Meḫru, Salua, and Uraṭru"* (RIMA 2, A.0.99.2, 23-25; A.0.99.4, ll. 13-20). E. Weidner believed that since Qumānu is located north of the Taurus in Cappadocia, the land of Meḫru must also have been there. It is worth noting that Weidner's localization of the land of Qumānu is not confirmed, as it was probably located in the basin of the Eastern Khabur (see Arutyunyan, 1985, 119-120, also Dann 2020, 162-163). The researcher hypothesized that the land of *Uruaṭri* was located east of Qumānu, in the area stretching from the Lake Van basin to the bend of the Euphrates, and that the borders of the two lands met near Kharberd (Ebeling, Meissner, Weidner 1926, 112-114). E. Forrer, however, based on the fact that *Uruaṭri* was conquered by traveling 60 km in three days, located it in the Eastern Khabur region. According to this researcher, the place name survived later; Sîn-aḫḫē-erība (704-681 BC) built the Bavian canal from near Mount Tas, located on the border of Urarṭu (Grayson, Novotny 2014, N 223, ll. 11-13; Adontz 1946, 63; Forrer 1924, 265).

In Assyrian inscriptions, the name Urartu is used for the territory of the Kingdom of Van. The researcher considered the attestation of a land named *Uruaṭri* during the reign of Šalmānu-ašarēdu I to be identical to the later name Urartu. However, based on his previous observations, it is plausible that he considered it a different state formation (see Lehmann-Haupt 1907, 59f.). According to Lehmann-Haupt, the name Urartu later continued to survive in the names of the Alarodian people, as well as in the Kingdom of Ararat, the province of Ararat, and Mount Ararat, attested in the "Old Testament" (Lehmann-Haupt 1931, 847).

The Land of Uruaṭri, according to the inscriptions of Šalmānu-ašarēdu I (1272-1243 BC)

The land of *Uruaṭri* is attested in the inscriptions of Šalmānu-ašarēdu I on the occasion of two different events. The first mention in the primary source relates to the description of Šalmānu-ašarēdu I's campaign to *Uruaṭri*:

"22-46. When Aššur, the lord, faithfully chose me to worship him, gave me the sceptre, weapon, and staff to (rule) properly the blackheaded people, and granted me the true crown of lordship; at that time, at the beginning of my vice-regency, the land *Uruaṭri* rebelled against me. I prayed to the god Assur and the great gods, my lords. I mustered my troops (and) marched up to the mass of their mighty mountains. I conquered the lands *Ḫimme*, *Uatqun*, *Mašgun* (or *Bargun*), *Salua*, *Ḫalila*, *Lūḫu*, *Nilipaḫri* (or *Š/Zallipaḫri*), and *Zingun* – eight lands and their fighting forces; fifty-one of their cities I destroyed, burnt, (and) carried off their people and property. I subdued all of the land *Uruaṭri* in three days at the feet of Assur, my lord. I took a selection of their young men (and) I chose them to enter my service. I imposed upon them (the conquered regions) heavy tribute of the mountains forever" (RIMA 1: A.077.1, 22-46).

I. Diakonoff localizes the land of *Uruaṭri* in the Lake Van basin and in the area stretching east and west of it, from Urmia to the Euphrates, by comparing it with the lands of *Ḫemua* and *Sala* attested in Hittite sources. He interprets "KUR *Ú-ru-aṭ-ri i-na 3-ti u₄-me* – subdued in three days" as three-day battles, or "in three battles" (Cf. Diakonoff 1984, 154, n. 55). However, G. Melikishvili considers these to be coincidences of names given to two different regions. He localizes the land of *Uruaṭri* in the upper or middle course of the Great Zab, in the context of the localization of the lands of *Ḫimme*, *Lūḫu*, *Sugu* mentioned in the inscription of Tukulti-apil-Ešarra I, also based on the fact that it was conquered in only three days. It should be noted that such a localization of the land of *Sugu* is also debatable; it was probably located in the mountains south of Lake Van (RIMA 2: A.O.87.1, Col. IV, ll. 7-31; Melikishvili 1954, 151ff.; Nashef 1982, 235). N. Harutyunyan localizes *Ḫimme* to the south and southeast of Lake Van, in the vicinity of Habkhi; *Uatqun* in the Gordyene mountains; the lands of *Salua*, *Ḫalila*, and *Zingun* in the zone between Midyat and the Upper Tigris; and *Lūḫu* to the southeast of Diyarbakir (Arutyunyan 2006, 16ff.). M. Salvini considers the "conquest in three days" to be a literary-propagandistic device. The researcher localizes the lands of *Uruaṭri* in the area north of the zone stretching from the Tigris Tunnel to the middle course of the Great Zab, with the Lake Van basin as its core. M. Salvini correlates the land of *Ziukuni*, attested north of Lake Van during the reign of Rusa Argištihi (c. 685–660/655 BC), with the above-mentioned land of *Zingun* conquered by Šalmānu-ašarēdu I (Salvini 1995, 20; Salvini 2014–2016, 390; Salvini 2018, A 12–4 II6). V. Mayer, based on the fact that *Uruaṭri* appears in the same context as the sacred city of Arina and that the inhabitants of both are perceived as a single community,

localizes the land of *Uruaṣri* in the area of the tributaries of the Eastern Tigris and the watershed of Lake Urmia. The researcher interprets the "*heavy tribute of the mountains*" as a tax in metal (Mayer 1995, 201–202, 277). Mayer's localizations were conditioned by his belief that, due to the distance, the Assyrian army never reached the northern regions of Lake Van (for a discussion, see Fuchs 1997–1998, 414–415).

The name *Uruaṣri* is also attested in other copies of the inscription as KUR *Ú-raṣ-ri* (RIMA 1: 183 n. 27.4; 40.4) and KUR *Ú-ru-ḥu-aṣ-ri* (RIMA 1: 183 n. 40.6). The spelling with *Uraṣri* attests that the version of the country name used in the 13th century BC script is also geographically comparable to the land of Urartu attested during the time of Adad-nīrārī II (911–889 BC) in the 10th century BC. It is noteworthy that after *Uruaṣri*, the land of Katmuḥu is again mentioned in the inscription: "*(who) became lord over the entire land Katmuḥu ...*" (RIMA 2: A.O.99.2 l. 26; A.O.99.4, l. 21).

In an event following the first year of Šalmānu-ašarēdu I's reign, the land of *Uruaṣri* is mentioned for the second time. This attestation notes that Šalmānu-ašarēdu I waged war against the rebellious Gutians in K/Guti (the mountainous region east of the Tigris, bordering Assyria to the north and northeast):

"I poured out the lives of their extensive troops like water from the border of the land Uruaṣri to the land Kutmuḥu, a remote region (and) a crossing of great distance" (RIMA 1: A.O.77.1, 98–102).

E. Weidner hypothesized that the pursuit of the Gutians took place in a south-to-north direction, suggesting that *Uruaṣri* was the northern neighbor of the Gutians and that the latter crossed the border into the Lake Van basin in the north of their country (Ebeling, Meissner, Weidner 1926, 113f. N. 9: for the possible localization of the land of *Uruaṣri* in the Lake Van basin, see also Reculeau 2022, 747). K.F. Lehmann-Haupt, examining this view, suggested that in such a scenario, the pursuit of the Gutians would have to proceed through *Uruaṣri* to Kutmuḥu – from Van to Tur-Abdin, in a north-to-south direction. However, this would only be possible if the Assyrian army pursuing the Gutians was already in the Lake Van basin.

As K.F. Lehmann-Haupt noted, the Lake Van basin is almost completely impassable from the south. Even by taking the difficult Muṣaṣir-Nēr-Diza-Bashkale-(Hadamakert)-Van road, the Assyrian army could not have reached the Tur-Abdin mountains. Therefore, Lehmann-Haupt believed he had challenged Weidner's proposed localization of *Uruaṣri* in the Lake Van basin, north of the K/Guti country. The Lake Van basin was located northwest or west of Gutium.

The researcher proposed to reconstruct the above-mentioned events from the source differently: the pursuit of the Gutians did not take place up to the border of *Uruaṣri* but *through* the territory of *Uruaṣri* to the land of Kadmuḥi. According to Lehmann-Haupt, the Kadmuḥians lived north of Mesopotamia, in the area bordered by the Tigris, as well as in a significant part of Tur Abdin (Lehmann-Haupt 1931, 849, Cf. Ebeling, Meissner, Weidner 1926, 61, n. 14; Arutyunyan 1985, 98; Kessler 1980,

18). In terms of localizing the land of *Uruṣri*, or at least its southern-southwestern regions, as Lehmann-Haupt noted, the precise localization of Kadmuḫi is key.

The researcher believed that the Assyrian campaign proceeded from the land of the Gutians to Kadmuḫi along the shortest route, from east to northwest. The endpoint of the campaign is thus clear, but the starting point of the campaign should in no case be located beyond the Persian-Turkish border, where the Gutians later settled, as a campaign along the mentioned route would have required incredible effort from the Assyrian army.

According to the researcher, the area of Gutian settlement at that time probably extended further west and southwest than it did later, which is also confirmed by source data. To battle the Gutians, Šalmānu-ašarēdu I left his camp directly:

"I left my army's camp taking one third of my best chariotry (and) threw (them) into battle against them (the Qutu)" (RIMA 1: A. 0.77.1, ll. 95-97).

Since Šalmānu-ašarēdu I also used chariots in the battle, it is plausible that the military operations were conducted northwest of Nineveh, in the Mesopotamian plain, and not in the mountainous area between the Tigris and the Great Zab. Although the source does not mention crossing the Tigris, according to K.F. Lehmann-Haupt, this is not essential. The Assyrian army, pursuing the Gutians, moved northwest and reached Kadmuḫi in the Midyat region (RIMA 1: A.0.78.1, Col. III, ll. 8-11). Lehmann-Haupt also used the attestation of difficult roads in the land of the Gutians as a basis for such a localization (Lehmann-Haupt 1926, 849).

Summarizing the source data, Lehmann-Haupt concluded that Šalmānu-ašarēdu I expanded Assyrian rule in the northwestern regions in a struggle against the Mitannian king Šattuara I, who was also supported by Hittite forces (RIMA 1: A.0.77.1: ll. 47-53; Lehmann-Haupt 1926, 117f.). M. Salvini believed that although the campaign against Mitanni follows the events of *Uruṣri* in the source, the conquest of Mitanni actually made it possible to wage war against *Uruṣri* (Salvini 1995, 20). According to one view, it occurred no later than the 6th year of the king's reign (Reculeau 2022, 747).

In a newly discovered inscription attributed to Šalmānu-ašarēdu I, the conquest of the lands of Lullumu and G/Kuti is again attested. According to the publishers of the inscription, perhaps at this time, the inhabitants of the G/Kuti land were understood to be those living in the mountains north and east of Assyria (Genç, MacGinnis 2022, 84f., 88).

The inscription also mentions the lands of *Ḫimme*, Uatqun, Salua, *Ḫalila*, Nilipaḫri, and Lukha-Lukhu from the *Uruṣri* lands, in parallel with the conquest of the land of Nairi. The publishers of the inscription localize Uatqun in the Lower Zab region, Salua to the northeast of Assyria, and *Ḫimme* to the east of the Aratsani, while *Ḫalila* and Lukha are placed in the Upper Tigris basin (Genç, MacGinnis, 2022, 89). Taking into account the mention of the lands of Nairi, *Uruṣri*, and perhaps *Uruṣri* itself in the lacuna of the inscription, as well as the mentions of Alzi

and Purulumzi in a single source, the ethno-political picture of the Armenian Highlands can be reconstructed differently. In the south-southwestern zone, *Uruaṣri*, and beyond it Alzi and Purulumzi, and then Nairi. The inscription of Tukulti-apil-Ešarra I discovered near Manazkert may attest to the localization of Nairi, or at least some of its regions, at least north of Lake Van (Lehmann-Haupt 1907, 15f., N 6: RIMA 2: A.0.87.15 62).

In this context, K.F. Lehmann-Haupt's observations are notable. The researcher, addressing E. Weidner's proposed *Uruaṣri-Urartu* correlation, considered it plausible and suggested that the Assyrians applied the name of the border region to the entire country and its inhabitants (Lehmann-Haupt 1931, 850). A. Fuchs, despite the similarity in names, considers the lands of *Uruaṣri* and Urartu to be different, placing *Uruaṣri* in the zone between the Great and Lesser Zabs (Fuchs 2014–2016, 257). K.F. Lehmann-Haupt, however, still wondered whether the name *Uruaṣri-Urartu* originally referred to the area south of Van and only later spread to the entire northern region.

Uruaṣri-Urartu

K.F. Lehmann-Haupt, in the context of correlating the names *Uruaṣri-Urartu* and Ararat, as well as localizing the land of the Gutians, also discusses the problem of localizing the mountain where the Ark rested, as attested in the Assyro-Babylonian epic and the Bible. According to Babylonian beliefs, the Ark mentioned in the "Epic of Gilgamesh" came to rest on Mount Nišir (or Nimush). Mount Nišir is most often identified with Mount Pir Omar Gudrun (2000m) north of modern-day Sulaymaniyah, or with Pir-i Mukuruni (2600m) (Streck 2000, 589f.). In the annals of Aššur-nāšir-apli II (883–859 BC), in a section related to the campaign against the land of Zamua in 881 BC, Mount Nišir is also mentioned:

"33–38. *On the fifteenth day of the month Tišri I moved on from the city Kalzi (and) entered the pass of the city Babitu. Moving on from the city Babitu I approached Mount Nišir which the Lullu call Mount Kiniba. I conquered the city Bunāsi, their fortified city which (was ruled by) Mušašina, (and) 30 cities in its environs. The troops were frightened (and) took to a rugged mountain. Ašurnaširpal, the hero, flew after them like a bird (and) piled up their corpses in Mount Nišir. He slew 326 of their men-at-arms. He deprived him (Mušašina) of his horses. The rest of them the ravines (and) torrents of the mountain swallowed. I conquered seven cities within Mount Nišir which they had established as their strongholds. I massacred them, carried off captives, possessions, oxen, (and) sheep from them, (and) burnt the cities. I returned to my camp (and) spent the night*" (RIMA 2: A.0.101.1, Col. II, ll. 33–38).

The city of Kalzi mentioned in the inscription is located 28 km west of Arbela, thanks to the construction inscriptions left by Aššur-aḥḥa-iddina (Esarhaddon) (681–669 BC) on clay bricks, which were also investigated on-site by K.F. Lehmann-Haupt

(Belck, Lehmann 1899, 417; Lehmann-Haupt, 1907, 50 (29–30); Postgate 1976–1980, 591f.; Grayson, Novotny 2014, NN 216, 219). Babitu is the Bazian Pass (see Radner 2016–2018, 211), and Bunāsi is located in the northeastern part of the Lesser Zab (see Streck 1901, 278f.; Fales 2014–2016, 42f.).

According to K.F. Lehmann-Haupt, during the reign of *Aššur-nāṣir-apli* II and *Šalmānu-ašarēdu* III (858–824 BC), the Lullubeans lived in the land of Zamua, which extended north to the southern regions of Lake Urmia (the Sea of Inner Zamua mentioned during *Šalmānu-ašarēdu* III's reign, or modern Lake Zaribar (see RIMA 3: A.O.102.27, 13b-19a; Radner 2016–2018, 211) and in the west not far from the city of Kalzi. The researcher justifies this correlation with the fact that in the description of Sargon II's (721–705 BC) 8th-year campaign, it is mentioned that the Assyrian army passed through the Kullari passes in the land of Lullumu, "*which is also called Zamua*" (Mayer 2013, 97 (11); Arutyunyan 1985, 78).

Lehmann-Haupt notes that although the leader is named *Mušašina*, this fact does not attest that Mount Nišir was in *Mušašir* itself. K.F. Lehmann-Haupt and W. Belck initially located Mount Nišir in the mountains northeast of Arbela, mistakenly based on the likelihood that it bordered directly on Ravanduz. This localization by Lehmann-Haupt and Belck was also based on an on-site landscape study (see Belck 1899, 113ff.; Lehmann 1900, 26). Considering that the campaign started from Kalzi and continued through the Babitu pass, the researcher localizes Mount Nišir not far from *Mušašir*, to the south (in one of the mountain ranges east of Kara-dagh and north of the Radanau/Diyala River – e.g., Khalkhalan, Tokhma, etc.). The fact that Mount Nišir was not far from *Mušašir* is also attested by the circumstance that some cult mountains in the Diyala River region appeared as personal names (Lambert 1982, 83f.; Lambert 1986, 185f. (79–80), in this case, the place name *Mušašir*, which became the name *Mušašina*.

The localizations proposed by K. F. Lehmann-Haupt, and before him A. Billerbeck and M. Streck, led to the hypothesis of F. Delitzsch. Examining the historical-geographical data provided by *Aššur-nāṣir-apli* II, Delitzsch localized Mount Nišir east of the Tigris, beyond the Lesser Zab, between the geographic latitudes of 35 and 36 (Delitzsch 1891, 105; Billerbeck 1898; Streck 1900, 272; Lehmann 1926, 339). It is notable that Mount Nišir is also attested as "*the mountain of the Gutians*". During the Persian conquest of Babylon in 539 BC, the ruler of Gutium, Ugbaru, played a special role (Weiershäuser, Novotny 2020, N 2, Col. III, ll. 12b–16b). Before that, in 547 BC, when Cyrus the Great (559–530 BC) was campaigning against Lydia, according to the chronicle of Nabonidus (556–539 BC), the Persian army gathered near Arbela and crossed the Tigris, and these events, according to K.F. Lehmann-Haupt, unfolded in the territory of Ugbaru's satrapy (Weiershäuser, Novotny 2020, N 2, Col. II, ll. 15b–18). His name is mentioned as Gobryas in Xenophon's "*Cyropaedia*", whose revenge became key to the fall of Assyria; it is plausible that the location of his rule was not too far from Babylonia (Lehmann 1899, 588).

I. Diakonoff considered the Gutian language a branch of the Northeast Caucasian (Alarodian) language family, along with Hurrian and Urartian, which may indicate that the Gutians and Urartians were perceived as identical by their neighbors (see Diakonoff 1995, 119, 121).

According to the researcher, such a localization also does not contradict the report of the "Old Testament": "And the ark rested in the seventh month, on the seventeenth day of the month, upon the mountains of Ararat" (Genesis 8:4). K.F. Lehmann-Haupt explained the southern localization of Mount *Niṣir* also by the fact that the ark, being driven north by the elements, must have rested on the top of one of the high mountains located in the south. According to the researcher, the biblical attestation of the ark resting on the mountains of Ararat is derived from Babylonian beliefs (Lehmann-Haupt 1926, 339; Marinković 2012, 220). The mythological representations of the resting mountain are based on the idea of the mountain-god Ash-shur saving the temple-ark, which later spread into Christianity (Parpola 2014, 476ff.).

K.F. Lehmann-Haupt also argued for this localization of Mount *Niṣir* with several correlations of source and archaeological evidence from the 3rd millennium BC between southern Mesopotamia and these regions. An inscription of the Akkadian king Narām-Sîn (c. 2254–2218 BC) mentions a victory over the Lullubeans, which also provides an opportunity to localize the region of the Lullubean lands (Frayne 1993: E2.1.4, 87; E2.1.4, 31: Col. I, ll. 1–5; Lehmann-Haupt 1926, 337). A bas-relief depicting him is also located not far from here, in Darband-i Gawr.

For the localization of the land of Lullumu, the rock inscription of King Anubanini and the goddess Ishtar, located near the settlement of Zuhab on the banks of the Hulwan River, is also important: "[An]ubanini, mighty [k]ing, [k]ing of Lullubum, had an im[ag]e of himself and an image of the goddess Estar set up on mount Batir" (Morgan, Scheil 1893, 100ff.; Lehmann-Haupt 1926, 337: he considers the Saripul inscription and bas-relief to be located at least on the border of Anubanini's domain, Frayne 1990: E4.18.1.1. Col. I, ll. 1–8). The alliance of seventeen kings allied against Narām-Sîn was led by a king named Anubanini, according to the creation epic (Streck 1890, 292f.).

In this context, the researcher also saw the possibility of Mount *Niṣir* being located in the regions mentioned above, as he envisioned the name Ararat potentially extending southward. This was because geographical perceptions were influenced by political changes. In the context of these southern localizations, the researcher also referenced a testimony from Arrian, which states that the defeated Achaemenid king Darius III Codomannus (336–330 BC) fled towards Media, choosing a route through the Armenian mountains (Lehmann-Haupt 1926, 326).

Due to a rise in water levels in the Persian Gulf, K.F. Lehmann-Haupt did not rule out the Ark resting on the mountains of Armenia that separate Mesopotamia from the Armenian Highlands in the south (Lehmann-Haupt 1910, 167, 502; Lehmann-Haupt 1926, 339). In general, the issue of the mountain where the Ark rested

is intertwined with mythological geographical perceptions, which in turn are linked to the southern regions of the highlands, the Armenian Taurus, or the southernmost areas, which were perceived as the mountains of the land of Ararat. It is not impossible that such perceptions could also be influenced by the fact that Mount *Niṣir* was not far from *Muṣaṣir*, which itself symbolized Urartu-Ararat.

The Land of Urartu, according to the inscriptions of Aššur-nāṣir-apli II (884–859 BC)

The name Urartu appears for the first time in the inscriptions of Aššur-nāṣir-apli II, where it is noted that he "*conquered from the source of the River Subnat to the land Uraṣu*" (RIMA 2: A.O.101.2, l. 13; A.O.101.23, l. 9; A.O.101.30, l. 14). In some early inscriptions, the variant Nirbu (mountain pass) is attested in place of Urartu in this context (RIMA 2: A.O.101.1, Col. II, ll. 125b–131a; A.O.101.32, l. 4; A.O.101.33, l. 10; A.O.101.30, 1–7; A.O.101.38, 1–18a, see also Grekhan 2023a, 772). K.F. Lehmann-Haupt, by comparing the facts about *Uruatri* attested during the reign of Šalmānu-ašarēdu I, believed that these attestations relate to the regions adjacent to the Western Tigris and Hasankeyf, and to the north of the latter. Lehmann-Haupt described the colossal mountain masses along the road to Hasankeyf, crowned with castle ruins, as well as isolated rock-hewn structures. The scarcity of water in the Tur-Abdin region had prompted the carving of canal beds and rock-hewn reservoirs into the rocks. Lehmann-Haupt mentioned the local inhabitants, who were primarily Armenians, as people living in rock-hewn houses. The researcher linked the various rock structures discovered here to Urartian constructions, considering them identical or the result of Urartian influence, while not excluding the possibility that the local inhabitants transformed the landscape. The researcher also believed that around 50 rock-based water mills operating on a turbine principle originated from the Urartian period (Lehmann-Haupt 1910, 369f., 373ff.). It should be noted that this hypothesis put forward by K.F. Lehmann-Haupt is still confirmed by various facts today. Lehmann-Haupt notes that in the Assyrian inscriptions during the time of Aššur-nāṣir-apli II, the Urartians are not attested in the regions south and east of Tur-Abdin (Lehmann-Haupt 1926, 336). The researcher believed that this fact does not mean that the name Urartu referred only to this region.

It is interesting that in the annals of Aššur-nāṣir-apli II found in Kalhu, in the description of the campaign carried out against the Nairian lands in the Upper Tigris basin in 882 BC, it is mentioned:

"On my return march from the Na'iri lands, the land Nirbu, which is within Mount Kāšiāru, rebelled. They abandoned their nine cities (and) trusted in the city Išpilipria, their fortified city, and a rugged mountain. I then besieged (and) conquered th(ose) mountain peaks. Within th(at) mighty mountain (Mount Kāšiāru), I massacred them. I dyed the mountain red like red wool with their blood (and) the ravines (and) torrents of the mountain swallowed the rest of them. I carried off cap-

tives (and) possessions from them. I cut off the heads of their fighters (and) built (therewith) a tower before their city. I burned with fire their adolescent boys (and) girls" (RIMA 2: A.O.101.1, Col. II, ll. 15b–19a; A.O.101.17, Col. II, ll. 48b–63a).

After crushing the rebellion, the Assyrian army then crossed the Buliyānu pass and moved through the valley of the Luqia river (probably a tributary of the Tigris, the Sehnem deresin/Wadi Salon) (Radner 2006, 290).

Judging from the source, a clear political entity is attested here, which also appears separately from the Nairian lands (Salvini 2014–2016, 390). M. Salvini, in addressing this mention, believes that the attestations of a house named É.İš-pi-lip-ri in the Ayanis inscription and of mlš-pi-dip(LU)-ri on one of the bullae found there (Salvini 2012: CB Ay-14: 2018, A 12–1 V2; Grekyan 2023b, 55) are evidence for the formation and timing of the Urartian statehood.

In the events of the aforementioned campaign of Aššur-nāšir-apli II, a leader named Labūri, son of Ṭūbūssu is also mentioned in the area of the Kašiyari mountains, from whom the king received tribute (RIMA 2: A.O.101.1, Col. II, ll. 12b–15a).

In 879 BC, during a campaign to Nairi, Aššur-nāšir-apli II again mentioned Labūru and his fortified, walled city of Madarana: *"I besieged the city. They took fright in face of my mighty weapons and I received from them property, possessions, (and) sons as hostages. I spared their lives. I imposed upon them tribute, taxes, (and) labourers. I razed (and) destroyed the city (and) turned (it) into ruin hills"* (RIMA 2: A.O.101.1, Col. II, ll. 97–100).

Before that, the Assyrian forces crossed the Tigris and invaded Kadmuḫi, moved through the İstarāte pass, reached the Kašiyari mountains, and conquered the city of Mātiātu, which K.F. Lehmann-Haupt also identifies with Midyat (RIMA 2: A.O.101.1, Col. II, ll. 86b–91a). K. Kessler localizes the İstarāte pass north of modern Bashbirin (Kessler 1980, 44f.). K.F. Lehmann-Haupt also mentions rock-hewn structures near the Midyat monastery of Dera (Lehmann 1910, 370f.). According to K. Radner's observation, in the description of this campaign, the name Nirbu refers to the Tur-Abdin region itself (Radner 2006, 291).

Given that in the inscriptions found in the city of Van, Sarduri is mentioned in Akkadian as the son of Lutipri, it is not impossible that there is a direct link between Sarduri and the aforementioned Labūri, or at least that they belonged to the same ethnolinguistic world (for the possible identification of Labūri and Lutipri, see Grekyan 2013, 49, n. 13; Grekyan 2023b, 57). It should also be noted that the capital of Mitanni, Waššugani, was probably also located in Tur-Abdin or adjacent regions, which may also explain the possible transformations of Mitannian traditions and scholarship in Urartu (Lehmann 1907, 66–67; Wilhelm 1982, 38; Grekyan 2018, 70).

K.F. Lehmann-Haupt, in a discussion of Aššur-nāšir-apli II's campaign to the Kašiyari mountains in 866 BC, notes that the land of Qipānu is mentioned here. The king received its tribute in the city of Khuzirina. It is interesting that in Hasankeyf, the researcher described a rock-hewn fortress named Kipha with rock-cut

stairs, which, according to him, clearly bore traces of Urartian fortification-the rock was separated from the mountain mass. This fortress, which had a key role during the Roman-Persian wars, controlled the gorge leading from Tur-Abdin to the Tigris. As a result of these observations, Lehmann-Haupt concluded that Hasankeyf was the land of Qipānu attested in the Assyrian inscription. J. Markwart identified Hasankeyf with the fortress of Cephæ mentioned in Byzantine sources (Lehmann-Haupt 1910, 374ff.; Markwart 1930, 10). During this campaign, the Assyrian army again captured one of Labʾuru's fortified cities using siege techniques and took the population captive (RIMA 2: A.O.101.1, Col. III, ll. 92b-113a; Arutyunyan 2006, 77).

In connection with the attestation of the land of Qipānu, K. F. Lehmann-Haupt refers to a report by Stephanus of Byzantium, according to which the Chaldeans were formerly called Cephthenes (Lehmann-Haupt 1910, 374f.). However, Stephanus of Byzantium mistakenly links this testimony to the Chaldeans of Babylon (Stephani Byzantii 2014, 83f.). Lehmann-Haupt also addressed a testimony by the logographer Hellanicus, which was probably the basis for this report, according to which: "*Cepheus was no longer alive; at that time they (the Chaldeans) moved here from Babylonia, drove the Cephthenes out of the country*" (Fragmenta Historicorum Graecorum 1872, 637). According to Lehmann-Haupt, Hellanicus misinterpreted his information, linking the Chaldeans to Babylon. The source of this report, Hecataeus and Dionysius of Miletus, intended to refer not to the Chaldeans but to the Chaldeans.

Lehmann-Haupt also notes that this localization is confirmed by the place name Cephthenia mentioned by Pliny, as these reports relate to the basin of the Western Tigris adjacent to Adiabene (Pliny 1942, VI, 41). According to one view, there is a confusion here due to the similarity with Sophene, but the attestations in Assyrian sources exclude this (see Marciak 2017, 29). In the context of these observations, the researcher concluded that the Urartians must have had a connection with this area either before the rise of the kingdom or during the conquests that followed it. It is noteworthy that, according to Moses Khorenatsi's report, when leaving Babylon, Hayk's first stop was "*the House of Kadmos, Bēt Kadmed*" – Kadmuḫi: "...Hayk ... after begetting his son Aramaneak in Babylon he journeys to the land of Ararat, which is in the northern regions, with his sons and daughters and sons' sons, martial men about three hundred in number, and other domestic servants and the outsiders who had joined his service and all his effects. ... These Hayk ... built there a residence for the property and gave it in inheritance to Kadmos, the son of Aramaneak" (Moses Khorenats'i 1978, I:10; Tsakanyan 2023b.). This can perhaps be compared to the Tur-Abdin mountains.

According to one of Lehmann-Haupt's views, it is not even impossible that these regions were the earliest center of the Urartians (Lehmann 1899, 597-599; Lehmann 1910, 373-375; Grekyan 2023a, 773-777), and after their northward movement, rock-hewing here developed uniquely.

The Subnat river attested in the inscriptions with Urartu and Nirbu is identified by K.F. Lehmann-Haupt with the Sufan river as a result of his research in Babil. According to the researcher, the village of Babil was located on the site of a former Assyrian settlement, which was founded here due to a spring. In Babil, Lehmann-Haupt also discovered fragments of inscribed stelae in the spring and in the water itself, whose sculptures were also partially preserved. It is interesting that, due to some beliefs, the local residents placed the fragments in the water, because after Lehmann-Haupt took them out of the water, they reappeared in the water. According to the researcher, they were probably a guarantee of the abundant spring and fertility, as well as a manifestation of spring worship (Lehmann-Haupt 1907, 19–20; Lehmann-Haupt 1910, 368). Judging from the inscription on one of the fragments, the researcher rightly assumed that the stela was left by Aššur-nāṣir-apli II, probably during his first campaign (RIMA1: A.O.101.20; Kessler 1980, 35). Later, continuing his research, K.F. Lehmann-Haupt, based on measurements, stone types, and the paleography of the cuneiform signs, concluded that three of the six discovered fragments belonged to the stela left by Aššur-nāṣir-apli II. Aššur-nāṣir-apli II is depicted on the stela with hair falling down to his shoulders, in a right profile, with a staff in one hand, and his raised hand showing a divine sign (in the missing part of the stela) (Lehmann-Haupt 1907, 19ff.; Lehmann-Haupt 1910, 366ff.).

In the context of the Subnat-Sufan correlation, the researcher also notes that Aššur-nāṣir-apli II is mentioned as having found the statues of Tukulti-apil-Ešarra I and Tukulti-Ninurta I (or II(?)) (c. 1242–1206 BC) at the source of the Subnat, next to which he erected his own statue (RIMA 2: A.O.101.1, Col. I, l. 101b – Col. II, l. 2a). Based on the fact that according to Lehmann-Haupt, the names of the lands of Nairi, Nipur (fourth), and Khabkhi (fifth) are inscribed on the fragments of the stela(e), K. Kessler, as a result of comparing source attestations, attributes the fourth fragment to Aššur-nāṣir-apli II, and the fifth to Tukulti-apil-Ešarra I, or Tukulti-Ninurta II (890–884 BC) (Kessler 1980, 37). Lehmann-Haupt believed that the other three fragments were related to these stelae, one of which was inscribed on both sides (Lehmann-Haupt 1910, 366f.). By localizing the Subnat river mentioned in the inscription, the researcher also outlines the probable zone extending from Subnat to Urartu. Based on the fact that Aššur-nāṣir-apli II mentions his conquests in the northwest as starting from Subnat, Lehmann-Haupt assumed that the Nairian lands at that time extended to the southern regions of the Armenian Highlands (Lehmann-Haupt 1907, 22).

K.F. Lehmann-Haupt notes that the earliest royal city of Urartu, Arzashkun, attested during the reign of Šalmānu-ašarēdu III, was located north of Van. The Assyrian king reached it by passing through the Tigris Tunnel to Dayane. This fact shows that Urartu had expanded north, beyond Lake Van, but it is difficult to state definitively whether the name Urartu originally also referred to these regions or if it spread during that period through an idea and its bearers. M. Salvini, addressing the names *Uruaṭri-Urartu* and Nairi attested in Assyrian inscriptions, believes that the

link between them and the rising Urartian statehood from the 9th century BC is evidenced by the fact that Urartian kings included these two names in their titles and bilingual inscriptions for imperial, propagandistic purposes (Salvini 1995, 18–19; Salvini 2018: A1A–1F, A3–11Vo3; A10–5Vo26).

Conclusion

Assyrian inscriptions from the mid – 13th century BC mention a state formation in the north, attested as *Uruaṛri*. Various viewpoints have been put forward in historiography regarding the localization of this country, placing it in the regions of the Great Zab, the Great and Lesser Zabs, the Eastern *Ḫabur*, the Lake Van basin, the Kašiyari mountains, and all the aforementioned geographical units. Judging from the source attestations, the land of *Uruaṛri* is clearly localized only in the second attestation, south of Kadmuḫi. However, it is probable that the land of *Uruaṛri* encompassed not only this region but also extended further east, into the zone between the Armenian Taurus and the Zagros. Judging from the newly discovered inscription of Šalmānu-ašarēdu I, the area north of Tur-Abdin and the Armenian Taurus was probably perceived as the Nairi confederation in Assyrian understanding. According to K.F. Lehmann-Haupt, the attestations of the toponyms *Uruaṛri* in the inscriptions of Šalmānu-ašarēdu I and Urartu in those of *Aššur-nāṣir-apli* II (883–859 BC) are connected to the mountains of Kadmuḫi and Tur-Abdin.

Acknowledgements

We would like to express our gratitude to the staff of the Department of the Ancient Orient of the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia for their support.

Abbreviation

RIMA 1 – Grayson, A.K., Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 1 (Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press, 1987).

RIMA 2 – Grayson, A.K., Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC I (1114–859 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 2 (Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press, 1991).

RIMA 3 – Grayson A. 1996, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858–745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 3 (Toronto, Buffalo and London, University of Toronto Press, 1996).

Գրականություն/References/Литература

1. Adontz N. 1946, Histoire d'Arménie: les origines, du Xe siècle au VIe siècle av. J.C., préface de René Grousset, Paris.

2. Bagg A.M. 2017, Die Orts- und Gewässernamen der neuassyrischen Zeit. Teil 2: Zentralassyrien und benachbarte Gebiete, Ägypten und die arabische Halbinsel, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 7/2, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag.
3. Belck W. 1899, Die Rusas-Stele von Topsanä (Sidikan), Zeitschrift für Ethnologie, N 31, 99–132.
4. Belck W., Lehmann C.F. 1899, Forschungsreise unserer armenischen Expedition Belck-Lehmann, Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, N 32, 411–420.
5. Billerbeck A. 1898, Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften, Leipzig, Verlag von Eduard Pfeifer.
6. Bobokhyan A. 2008, Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500–1500 v. Chr., British Archaeological Reports 1853, Oxford, Hedges.
7. Dan R. 2020, A Study of the Toponyms of the Kingdom of Bia/Urartu, Serie Orientalie 19, Roma.
8. Delitzsch F. 1891, Wo lag das Paradies? Eine biblisch-assyriologische Studie, mit zahlreichen assyriologischen Beiträgen zur biblischen Länder- und Völkerkunde und einer Karte Babylo niens, Leipzig, J.C. Hinrichssche Buchhandlung.
9. Diakonoff I.M. 1971, Hurrisch und Urartäisch, Munich, Kitzinger.
10. Diakonoff I.M. 1984, The Pre-History of the Armenian People, Delmar, New York, Caravan books.
11. Ebeling E., Meissner B., Weidner E.F. 1926, Die Inschriften der altassirischen Könige, Altorientalische Bibliothek 1, Leipzig, Quelle & Meyer.
12. Faist B. 2001, Der Fernhandel des assyrischen Reiches zwischen dem 14. und 11. Jahrhundert v. Chr., Ugarit-Verlag, Münster.
13. Fales F.M. 2014–2016, Til-(bit-)bari, Reallexikons der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie XIV, 42–43.
14. Forrer E. 1924, Assyrien, Reallexikon der Assyriologie I, S., Berlin-Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 228–294.
15. Fragmenta Historicorum Graecorum 1872 (Hrsg. Müller K.), vol. 4, Paris, Editore Ambrosio Firmin Didot.
16. Frayne D.R. 1990, Old Babylonian Period (2003–1595 B.C.), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods 4, Toronto Buffalo London, University of Toronto Press.
17. Frayne D.R. 1993, Sargonic and Gutian Periods (2234–2113 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 2, Toronto Buffalo London, University of Toronto Press.
18. Fuchs A. 1997–1998, Rezensionen, Politik und Kriegskunst der Assyrier, Münster, Ugarit-Verlag, XV, 545 pp., Faltkarte. Münster, Ugarit-Verlag, 1995 (= Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien-Palästinas und Mesopotamiens, B a n d 9), Archiv für Orientforschung 44/45, 409–417.
19. Fuchs A. 2014–2016, Uatqun, Reallexikon der Assyriologie XIV, 257.
20. Genç B., MacGinnis J. 2022, A text of Shalmaneser I from Üçtepe and the location of Şinamu, Anatolian Studies 72, 79–95.

21. Genç B., MacGinnis J. 2023, The Assyrian Rock Relief at Yağmur (Evrihan) in the Tur Abdin, Archaeopress Archaeology.
22. Grayson K.A., Novotny J. 2014, The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 2, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.
23. Grekyan Y.H. 2023a, The Kingdom of Urartu. In: Radner K., Moeller N., Potts D. (eds), The Oxford History of the Ancient Near East, vol. IV, Oxford, Oxford University Press, 769–864.
24. Grekyan Y.H. 2023b, The Urartian Onomasticon: A Prosopographic Study, *Aramazd – Armenian Journal of Near Eastern Studies*, XVII/2.
25. Greppin J.A.C. 1991, Some Effects of the Hurro-Urartian People and Their Languages upon the Earliest Armenians. *Journal of the American Oriental Society* 111, 720–730.
26. Greppin J.A.C. 2011, Urartian Sibilants in Armenian. *Historische Sprachforschung* 124, 292–296.
27. Guarducci G. 2019, Nairi Lands: The Identity of the Local Communities of Eastern Anatolia, South Caucasus and Periphery During the Late Bronze and Early Iron Age. A Reassessment of the Material Culture and the Socio-Economic Landscape, Oxford & Philadelphia, Oxbow Books.
28. Kessler K. 1980, Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr., Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag.
29. Lambert W.G. 1982, The God Aššur, *Iraq*, N 45/1, 82–86.
30. Lambert W.G. 1986, Niṣir or Nimuš, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, N 80/2, 185–186.
31. Lehmann-Haupt C.F. 1899, Bericht über den von ihm erledigten Abschnitt der armenischen Expedition: Reise von Rowanduz bis Alaschgert. April bis August 1899, Sitzung vom 21. October 1899, Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, 586–614.
32. Lehmann C.F. 1900, Von der deutschen armenischen Expedition, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, N 14, 1–45.
33. Lehmann-Haupt C.F. 1907, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Neue Folge Band IX, N 3, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
34. Lehmann-Haupt C.F. 1910, Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, B. Behr's Verlag.
35. Lehmann-Haupt C.F. 1926, Armenien einst und jetzt, Bd. II/1, Berlin-Leipzig, B. Behrs Verlag.
36. Lehmann-Haupt C.F. 1931, Armenien einst und jetzt, Bd. II/2, Berlin-Leipzig, B. Behrs Verlag.
37. Marciak M. 2017, Sophene, Gordyene, and Adiabene, Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West, Leiden-Boston, Brill.

38. Marinković P. 2012, Urartu in der Bibel, in: S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007*, *Acta Iranica*, N 51, Louvain, 217–225.
39. Markwart J. 1930, *Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen*, Wien, Mechitharisten-Buchdruckerei.
40. Martirosyan H.K. 2010, *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 8, Brill, Leiden-Boston.
41. Martirosyan H. 2019, *Armenian Musical Instruments: Three Etymologies*, *Komitas Museum-Institute Yearbook IV*, 186–199.
42. Mayer W. 1995, *Politik und Kriegskunst der Assyrier*, Münster, Ugarit-Verlag.
43. Mayer W. 2013, *Assyrien und Urartu, I. Der Achte Feldzug Sargons II. im Jahr 714 v.Chr., Alter Orient und Altes Testament*, 395/1, Münster, Ugarit-Verlag.
44. Morgan J., Scheil V. 1893, *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes: pour servir de bulletin à la Mission Française du Caire*, 100–106.
45. Moses Khorenats'i 1978, *History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson*, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, London.
46. Nashef K. 1982, *Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelasyrischen Zeit, Répertoire Géographique Des Textes Cunéiformes*, Bd. 5, Wiesbaden, Dr Ludwig Reichert Verlag.
47. Parpola S. 2014, *Mount Nišir and the Foundations of the Assyrian Church, From Source to History: Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond. Dedicated to Giovanni Battista Lanfranchi on the Occasion of His 65th Birthday on June 23, 2014*, *Alter Orient und Altes Testament* 412, 469–484.
48. Pliny 1942, *Natural History*, vol. II: Books 3–7. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library no 352. Cambridge, MA: Harvard University Press.
49. Postgate J.N. 1976–1980, *Kilizu, Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie V*, 591–593.
50. Radner K. 2006, *How to reach the Upper Tigris. The route through the ʾŪr Abdin*, *State Archives of Assyria Bulletin XV*, 273–305.
51. Radner K. 2016–2018, *Zamua, Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, N XV*, 210–213.
52. Reculeau H. 2022, *Assyria in the Late Bronze Age. The Oxford History of the Ancient Near East*, vol. III: *From the Hyksos to the Late Second Millennium BC* (edited by K. Radner, N. Moeller, D.T. Potts), Oxford University Press, 707–800.
53. Salvini M. 1967, *Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*, Roma, Edizioni Dell'Ateneo.
54. Salvini M. 1995, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

55. Salvini M. 1998, Nairi, Na'iri, Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 9, 1/2, 87–91.
56. Salvini 2012, Corpus die testi urartei, vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti nuove iscrizioni su pietra paleografia generale, Documenta Asiana VIII/IV, Roma, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente.
57. Salvini M. 2014–2016, Urartu. A. Philologisch, Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie XIV, 389–394.
58. Salvini M. 2018, Corpus dei testi urartei, vol. V, Revisione delle epigrafi e nuovi testi su pietra e roccia (CTU A), dizionario urarteo, schizzo grammaticale della lingua Urartea, *Editions de Boccard*.
59. Schachner A. 2007, Bilder eines Weltreiches: Kunst- und kulturgeschichtliche Untersuchungen.
60. zu den Verzierung eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien, "Subartu" 20, Brepols.
61. Simon Z. 2022, The Hurro-Urartian loan contacts of Armenian: A revision, *Hungarian Assyriological Review* 3, 63–89.
62. Stephani Byzantii Ethnica 2014, vol. III:K-O, Recensuit Germanice vertit indicibus instruxit Margarethe Billerbeck adiuvantibus Giuseppe Lentini – Arlette Neumann-Hartmann, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, vol. XLIII/3 Series Berolinensi, De Gruyter, Berolini et Bostoniae.
63. Streck M. 1901, Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonischassyrischen Keilinschriften, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 15/1, 257–382.
64. Streck M.P. 2000, Nišir, Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 9–5/6, 589–590.
65. Tsakanyan R.A. 2023a, The Nairian Campaign of Tukulti-Ninurta I (1242–1206 BC) in the Context of the Conquests in the First Three Years of His Reign, *Journal of Ancient History and Archaeology*, N 10/1, 5–9.
66. Weiershäuser F., Novotny J. 2020, The Royal Inscriptions of Amēl-Marduk (561–560 BC), Neriglissar (559–556 BC), and Nabonidus (555–539 BC), *Kings of Babylon, The Royal Inscriptions of the Neo-Babylonian Empire*, vol. 2, Eisebrauns, University Park, Pennsylvania.
67. Wilhelm G. 1982, *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
68. Wilhelm G. 1989, *The Hurrians*, Warminster, Aris and Phillips.
69. Գրեկյան Ե. 2013, Տուշպա քաղաքը և բիայնական (ուրարտական) պետության կազմավորման որոշ հարցեր, Հայաստանի մայրաքաղաքները, Գիրք I Վան (Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (7–9 հոկտեմբեր 2010), Երևան, 48–58:
 Grekyan E. 2013, The City of Tushpa and Some Questions of the Formation of the Biaynian (Urartian) State, *Capitals of Armenia*, Book I, Van (Proceedings in the International Confe-

- rence, Dedicated to the 2865th Anniversary of the First Record about City of Van (October 7–9, 2010), Yerevan, Gitutyun, 48–58 (in Armenian).
70. Գրեկյան Ե.Հ. 2018, Ուրարտական սեպագրական դպրոցը, ՎԷՆ, N 2, 44–73:
Grekyan Y.H. Urartian Cuneiform School, Vem, N 2, 44–73 (in Armenian).
71. Ջահուկյան Գ.Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.:
Jähukyan G.B. 1987, History of the Armenian Language (Pre-Written Period), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
72. Յականյան Ռ. 2023, Հայկյանների միգրացիան (Վերականգնման փորձ), Միգրացիոն գործընթացները Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն շրջանից մինչև 20-րդ դարասկիզբ, Գիտաժողովի նյութեր, խմբագիր՝ Ե. Գրեկյան, 74–83:
Tsakanyan R. 2023b, The Migration of Haykides (Attempt of Reconstruction), Grekyan Y. (ed.), Migration Processes in the Armenian Highland from the Ancient Times to the Beginning of the 20th Century, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, 74–83 (in Armenian).
73. Арутюнян Н.В. 1985, Топонимика Урарту, Хурриты и урарты 1, Ереван, АН АрмССР.
Arutyunyan N.V. 1985, The Toponyms of Urartu, Hurrians and Urartians 1, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
74. Арутюнян Н.В. 2006, Биайнили-Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики, 2-е изд., Санкт-Петербург, изд. Санкт-Петербургского университета.
Arutyunyan N.V. 2006, Biainili – Urartu. The History of Wars and Politics, and Questions of Place-Name Studies, 2th rev. ed., St. Petersburg, St. Petersburg State University (in Russian).
75. Дьяконов И.М. 1995, Алародии, Вестник древней истории 1, 111–123.
Diakonoff I.M. 1995, Alarodians, Bulletin of Ancient History 1, 111–123 (in Russian).
76. Меликишвили Г.А. 1954, Наири – Урарту, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья I, Тбилиси, изд. Академии наук Грузинской ССР.
Melikishvili G.A. 1954, Nairi – Urartu, Ancient Eastern Materials on the History of the Peoples of Transcaucasia I, Tbilisi, Publishing House of the Academy of Sciences of the Georgian SSR (in Russian).
77. Хачикян М.Л. 1985, Хурритский и урартский языки, Хурриты и урарты 2, Ереван, АН АрмССР.
Khachikyan M.L. 1985, The Hurrian and the Urartian Languages, Hurrians and Urartians 2, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
78. Цаканян Р.А. 2018, Армения от Хайка до Парнаваза, Псковский государственный университет, Метаморфозы истории, научный альманах 12, 127–147.
Tsakanyan R.A. 2018, Armenia from Hayk to Pharnawaz: Myth and Reality, Metamorphoses of Hiastory, Scientific Almanac, N 12, 127–147 (in Russian).

THE TERM "AĀNŠAHİK" IN AN ARMENIAN SOURCE

«ԱՌԱՆՇԱԿԻ» ԵԶՐՈՒՅԹԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՔՅՈՒՐՈՒՄ

ТЕРМИН «АРАНШАХИК» В АРМЯНСКОМ ИСТОЧНИКЕ

Henrik Khachatryan
Հենրիկ Խաչատրյան
Генрик Хачатрян

Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

henry.khachatryan@academhistory.am

Received: 31.07.2025; Revised: 17.10.2025; Accepted: 10.12.2025
Ներկայացվել է՝ 31.07.2025; գրախոսվել է՝ 17.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Представлено: 31.07.2025; рецензировано: 17.10.2025; принято: 10.12.2025

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-42

Abstract – The Armenian sources, with the exception of Movses Dasxurants'i, don't mention any "AĀnshahik" noble dynasty. The basis for such an assumption by the Movses Dasxurants'i may perhaps be the following report by Movses Khorenats'i: "After this, he (king Vagharshak – H.K.) appoints as governor of the northeastern regions a great and renowned man of many talents and wisdom, AĀn, by the great river that flows through the vast plain, known as the Kur. From his descendants, they say, arose the rulers of the Utians, Gardmanians, Tsavdeans, and Gargarans". It is important to consider that by the time of Movses Khorenats'i (410 – late 5th century), the province of Arrān had already been established, incorporating the Armenian provinces of Utik and Artsakh. The historian, who was the first to explore the origins of Armenian noble houses, crafted the legend of AĀn to illustrate that these two regions, along with their noble families, were Armenian. However, Khorenats'i could not overlook the administrative and political divisions of his own time. During his era, Utik and Artsakh were integral parts of the marzpanate of Arrān. Furthermore, the administrative center of the marzpanate (late 5th – early 6th centuries) had shifted to the city of Partaw, located in the district of Uti AĀndznak. Since the name "Arrān" was also applied to these Armenian provinces, the supposed ancestor of the local noble families was identified as AĀn of the Sisakyan lineage. This information likely served as the basis for Dasxurants'i to assert that the ruling dynasty of the Kur-Araxes interfluvium was of Armenian AĀnšahik descent. However, a close examination of the sources reveals that the territories of the supposed "AĀnshahik" nobles actually belonged to the principality of Gardman. The rulers of Gardman, being a powerful noble family of the Armenian part of Arrān, perhaps after Vachagan III the Pious, became worthy of the title "Lord of Arrān" known as AĀnšahik at that time. In this context, it

becomes clear why the so-called "Ařanřahiks" ruled specifically in Gardman, despite the existence of the Gardman princely dynasty. It is no coincidence that the Mihranids came precisely to the Gardman region-presumably overthrowing the local "Ařanřahik" noble dynasty, and thus established their dominance over Arrān/Albania. In other words, a struggle for power took place, as a result of which the Ařanřahik title and control over Gardman passed to the Mihranid dynasty.

Ամփոփում – Հայկական աղբյուրները, բացառությամբ Մովսես Դասխուրանցու, չեն հիշատակում որևէ «Առանշահիկ» ազնվական կամ նախարարական տոհմ: Պատմիչի՝ նման տեսակետի հիմքը թերևս կարող էր լինել Մովսես Խորենացու հետևյալ հաղորդումը. «Այնուհետև նա (Վաղարշակ արքան – Հ.Խ.) հյուսիս-արևելյան երկրամասերի կառավարիչ է նշանակում մի մեծ և հռչակավոր մարդ՝ բազմաթիվ տաղանդների և իմաստության տեր Առանին, մեծ գետի մոտ, որը հոսում է լայնատարած հարթավայրով և հայտնի է որպես Կուր: Նրա սերունդներից, ասում են, ծագել են ուտիականների, զարդմանացիների, ծավդեացիների և զարգարացիների իշխանները»: Կարևոր է հաշվի առնել, որ Մովսես Խորենացու (410 – V դարի վերջ) ժամանակ Առան նահանգն արդեն ձևավորվել էր՝ ընդգրկելով Ուտիք և Արցախ հայկական նահանգները: Պատմիչը, որն առաջինն է փորձել ներկայացնել հայկական ազնվական տների ծագումը, կազմել է Առանի լեգենդը՝ ցույց տալու համար, որ այս երկու երկրամասերը և նրանց ազնվական տները հայկական են: Սակայն Խորենացին չէր կարող անտեսել իր ժամանակի վարչական և քաղաքական բաժանումները: Նրա ապրած դարաշրջանում Ուտիքը և Արցախը Առան մարզպանության անբաժանելի մասերն էին: Բացի այդ, նահանգի վարչական կենտրոնը (մոտ V դարի վերջ – VI դարի սկիզբ) տեղափոխվել էր Պարտավ քաղաք՝ Ուտի Առանձնակ գավառում: Քանի որ «Առան» անվանումը տարածվում էր նաև այս հայկական նահանգների վրա, տեղական ազնվական տների ենթադրյալ նախահայրը համարվել է Սիսակյան Առանը: Հավանաբար, այս տեղեկությունն է հիմք ծառայել Դասխուրանցու համար՝ պնդելու, որ Կուր-Արաքս գետերի միջև ընկած տարածքի իշխողները հայկական Առանշահիկ տոհմից էին: Սակայն աղբյուրների մանրամասն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ, այսպես կոչված «Առանշահիկ» ազնվականների ենթադրյալ տարածքները փաստացի պատկանել են Գարդմանի իշխանությանը: Գարդմանի իշխանները, լինելով հայկական Առանի/Աղվանքի հզոր ազնվական ընտանիք, հավանաբար, Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակներից հետո արժանացել են «Առանի տեր» («Առանշահիկ») կոչմանը: Այս համատեքստում պարզ է դառնում, թե ինչու, այսպես կոչված, «Առանշահիկները» իշխում էին հենց Գարդմանում՝ չնայած Գարդմանի իշխանական տոհմի գոյությանը: Պատահական չէ, որ Միհրանյանները գալիս են հենց Գարդման գավառ՝ ենթադրաբար տապալելով տեղական «Առանշահիկ» ազնվական տոհմին և այդպիսով հաստատում իրենց գերիշխանությունը Առանի/Աղվանքի նկատմամբ: Այլ կերպ ասած՝ տեղի է ունենում իշխանափոխություն, որի շնորհիվ Առանշահիկ տիտղոսը և Գարդմանի նկատմամբ վերահսկողությունն անցել են Միհրանյան տոհմին: Միհրանյաններից հետո այդ տիտղոսը կարճ ժամանակով կրում էին Խաչենի իշխանը (IX դ.) և Գանձակի ամիրը (X դ.):

Аннотация – Армянские источники, за исключением Мовсеса Дасхуранци, не упоминают о какой-либо знатной династии «Араншахики». Основанием для подобного утверждения, возможно, является следующий фрагмент из труда Мовсеса Хоренаци: «После этого он (царь Вагаршак – Г.Х.) назначает правителем северо-восточных областей великого и прославленного мужа, обладающего многими талантами и мудростью, Арана, у великой

реки, протекающей через обширную равнину, известную как Кура. Из его потомков, как говорят, вышли правители утийцев, гардманцев, цавдеев и гаргарцев». Важно учесть, что при Мовсесе Хоренаци (410 – конец V века) уже была сформирована провинция Арран, в состав которой вошли армянские области Утик и Арцах. Историк, который первым исследовал происхождение армянских знатных родов, создал легенду об Аране с целью показать, что эти две области, вместе с их знатными семьями, были армянскими. Однако Хоренаци не мог проигнорировать административное и политическое деление на данном историческом отрезке. В его эпоху Утик и Арцах были неотъемлемой частью провинции Арран. Кроме того, административным центром этой провинции (конец V – начало VI вв.) стал город Партав, расположенный в районе Ути Арандзнак. Так как название «Арран» использовалось применительно и к этим армянским областям, предполагаемого предка местных знатных семей стали называть Араном из рода Сисакянов. Эта информация, вероятно, послужила основой для утверждения Дасхуранци о том, что правящая династия междуречья Куры и Аракса происходила из армянского рода Араншахики. Однако внимательное изучение источников показывает, что территории, приписываемые князьям «Араншахик», на самом деле принадлежали княжеству Гардман. Правители Гардмана, являясь представителями могущественного знатного рода армянского Аррана, возможно, после Вачагана Благочестивого, удостоились титула «Владыка Аррана», который в то время мог называться «Араншахик». В этом контексте становится ясно, почему так называемые «Араншахики» правили именно в Гардмане, несмотря на существование местной гардманской княжеской династии. Не случайно, что именно в Гардман пришли Михраниды, предположительно, свергнув местную знатную династию «Араншахики» и, таким образом, установив свою власть над Арраном/Албанией. Иными словами, имела место борьба за власть, в результате которой титул Араншахик и контроль над Гардманом перешли к династии Михранидов. После Михранидов этот титул получили князь Хачена (IX в.) и эмир Гандзака (X в.).

Keywords – Ařanřahik, Arrān, Armenia, Movses Dasxurants'i, Artsakh.

Հիմնաբաներ – Արանշահիկ, Արան, Հայաստան, Մովսես Դասխուրանցի, Արցախ:

Ключевые слова – Араншахик, Арран, Армения, Мовсес Дасхуранци, Арцах.

Introduction

In historiography, the views on the term "Ařanřahik" are ambiguous. Some researchers considered it a nakharar (princely) dynasty (Toumanoff 1963, 257–258 ref. 362; Ուլուրաբյան 1976, 86–87; Դանիելյան 2005, 55; Եղիազարյան 2010, 37; Վարդանյան 2018, 427), the others considered it a title (Minorsky 1958, 11 ref. 2, 13; Гаджиев 2003, 104, 118; Хуршудян 2003, 192; Vacca 2017, 130–133). The latter, although they considered it a title, linked the reasons and content of its emergence to various events. Thus, in this article, we set out to examine the reports of the sources and find out what the term "Ařanřahik" represented.

Reports about "Ařanřahik"

The first information about "Ařanřahiks" is reported by Movses Dasxurants'i (also called Kařankatuats'i), in chapter 27 of volume 1 of his book. Narrating the visit

of Mesrop Mashtots' and his disciples to the place called Gis in the Uti district, the historian notes: "A long time afterwards, a noble prince called Varaz-P'erož of the Aṙanšahik family intended to renovate the Old Church..." (Movsēs Dasxuranči 1961, 55). The historian also mentions this Prince in the 32nd chapter of volume 2, by which he confirms that the house of Varaz Perozh, i.e., the dynastic domains, was in a place called Gis in the Uti district (Movsēs Dasxuranči 1961, 137). By the way, Varaz Perozh was the son of the Mihranid Varaz Grigor, the first Prince of Arrān (Aṭvank', Albania) (Movsēs Dasxuranči 1961, 109). Then, while telling about the Mihranid dynasty (Pourshariati 2008, 70–75, 101–104; Maksymiuk 2015, 163–179) in chapter 17 of volume 2 of his book, Daskhurantsi reports that "Vardan the Brave, who built the fortress of Gardman in three years, with treachery in his heart, he invited the Eṙanšahiks, the ancient native Armenian (Haykazean) family. Preparing for them the bread of perdition, he gave it to them to eat, and at that feast of their own blood he beheaded sixty men. He spared only Zarmihr Eṙanšahik, the husband of one of the daughters of his family" (Movsēs Dasxuranči 1961, 108–109). It should be noted, that earlier Dasxurants'i mentioned that "When spring drew nigh, he (the Mihran – H.K.) went to the upper regions of the district of Gardman, and cunningly inviting twelve of its chieftains, put them to the sword, and took possession of the country" (Movsēs Dasxuranči 1961, 108).

From these reports of the historian we can understand: 1. that the term "Aṙanšahik" (also Eṙanšahik) was used as a clan name; 2. Mihran, the founder of the Mihranid dynasty, killed twelve Princes of the Gardman district and took control of the province. 3. The same was done by his great-grandson Vardan the Brave. Here, the following passage is important: "He spared only Zarmihr Eṙanšahik, the husband of one of the daughters of his family", i.e. if the "Aṙanšahiks" had really betrothed the Mihranids, then conspiring against them would be pointless. Such actions could only be motivated by dynastic enmity. In addition, once Mihran the Great had already massacred the local princes and taken over Gardman, which should have excluded any in-law relationship with the Mihranids. And if we even assume that they were connected by in-law ties, then they should have lost their position by accepting the supremacy of the Mihranids. One more consideration, if the "Aṙanšahiks" were the owners of the native Haykazian Gardman district, then it was impossible that Varaz Perozh, the eldest son of Mihranid Varaz Grigor, was called the prince of the Aṙanšahik clan. Thus, it turns out that the Mihranids massacred the Aṙanšahiks twice for the clan name.

One consideration relates to Vardan the Brave Gardmanats'i. In the chapter 17 of volume 2, Movsēs Dasxuranči mentions that Vardan the Brave, who built the Gardman fortress in three years, was the son of Mihranid Vard (Movsēs Dasxuranči 1961, 108). And in Chapter 10 of Volume 3, the historian states that the Mihranid Vardan the Brave was the chairman of the Aṭven assembly invited by the king Vachagan III Pious, who lived in Gardman (Movsēs Dasxuranči 1961, 197). If we take

as a basis the report of the historian that Mihranids migrated to Utik' during the reign of Khosrov Parvez, then it turns out that we are dealing with two Brave Vardan Gardmanians. However, in reality, we are talking about only one Vardan the Brave Gardmanatsi, so logically, the entry of the Mihranids to the Eastern part of Armenia was earlier. Gardman's owner's honorable position of presiding over the Atven assembly should be explained by the presence of a strong border-principality of Gardman (Յալոյթեաւ 2020, 170–172. In the middle period of the Arshakuni kingdom (3rd–4th centuries), Gardmanians were one of the powerful Armenian clans. In the rank table (Gahnamak) the prince of Gardman was in 23rd place, and in the military rank table the Gardmanians (with the 1000 soldiers) were part of the force of the Gugark' bdeškh. (Յալոյթեաւ 2011, 533, 543). The principality of Gardman with Artsakh province after 451 was included in the Arrān marzpanate, as a result of which the name Arrān-Ahvank' was also extended to the worlds of Utik' and Artsakh).

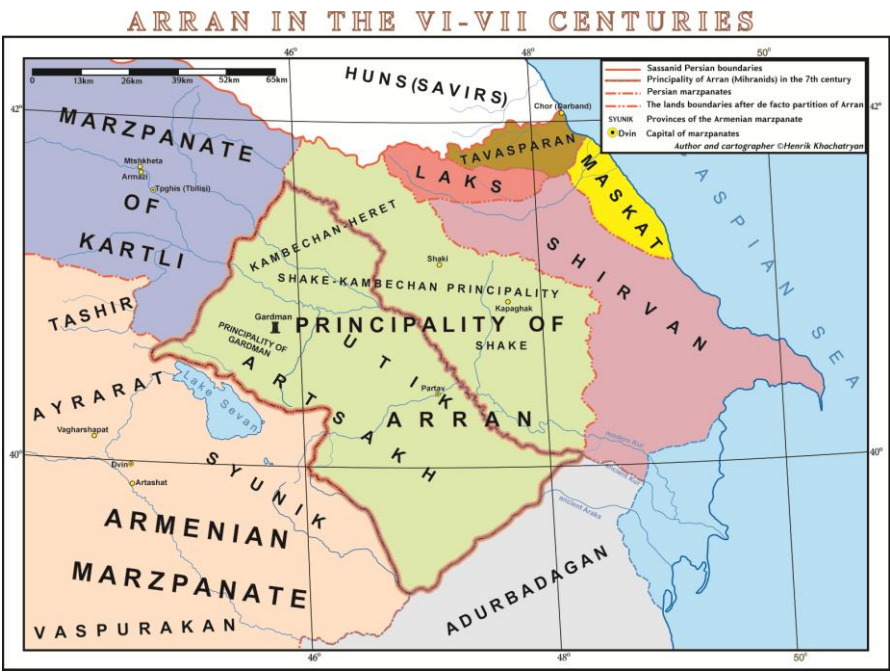
About the next "Ařanřahik" prince, Daskhurants'i reports related to the 8th century with an Arab raid against the Khazars: "The Eřanřahik Vačagan from among the patricians of Albania, a brave and vigorous prince and a skilful archer, was stationed with his army at his rear. The Khazars pursued him, but they were defeated and put to flight" (Movsēs Dasxurançi 1961, 209). As the historian reports, Prince of Arrān Jvanshir II was killed at this time (Movsēs Dasxurançi 1961, 209). Then, the historian calls "Ařanřahik" the Sahl Smbatean (9th century) prince of Khachen: "Lord Sahl i Smbatean Eřanřahik..." (Movsēs Dasxurançi 1961, 214, 217). In this connection, it should be noted that none of Sahl Smbatean's (About Sahl Smbatean see Minorsky 2020, 121–129) successors (Hovhannes, Atrnerseh, Hamam, Grigor, etc.) are called "Ařanřahik" by the historian, by their assumed family name. This suggests that it was a title indicating status: "Lord Sahl i Smbatean captures the rebel Baban ... and he received sovereignty over Armenia, Georgia, and Albania, to rule authoritatively and regally over all", "The Lord of Lords Yovhannēs, who became lord of Armenia, Georgia, and Albania" (Movsēs Dasxurançi 1961, 217). Which apparently was not used after Sahl Smbatean and his direct descendant Hovhannes. Moreover, the 11th–12th century Arabian author from Darband, Mammus al-Laqqi in his "History of Sharvān and Darband", in connection with the wars waged by the Shirvanshahs (شروانشاه), mentions the Prince of Arrān (صاحب آران) and the ruler with the title of Arrānřah (آرانرشاه) (Minorsky 1958, 39 Arabian text 15). The latter were the Shaddadians who settled in Gandzak in 971. The above evidence once again shows that "Ařanřahik" was a title that passed to different rulers in different periods.

It should be noted that Armenian sources, with the exception of Movses Daskhurants'i, don't mention any "Ařanřahik princely dynasty". Perhaps the following report of Movses Khorenats'i could serve as a basis for a similar assumption for the narrator: "After this he (king Vagharshak – H.K.) established in the governorship of the great and renowned and fertile northeastern region Arrān, a

man famous and outstanding in every deed of wisdom and sagacity; [this region] is by the great river called Kur, which cuts the extensive plain. But know this, that in the first book we forgot to mention this illustrious and famous race, the tribe of Sisak, which inherited the plain of Albania and the mountainous region of the same plain from the river Araxes as far as the fortress called Hnarakert. And the country was called Aluank' [Albania] after the gentleness of his mode of life; for they called him *alu*. Descended from him was this famous and valiant Arrān whom the Parthian Valarshak made military governor. From his offspring, they say, descend the families of Uti and Gardman and Tsowdēk and the principalities of Gargar" (Moses Khorenats'i 1978, 139–140).

It should be taken into account that in the days of Movses Khorenats'i (around 410 – end of the 5th century), the Albanian marzpanate was already formed, which included the Armenian provinces of Utik' and Arts'akh. Movses Khorenats'i, who was the first to try to give the circumstances of the creation of Armenian nakharar (princely) houses, in order to show that the above-mentioned two worlds (regions) with their nakharar houses were Armenian, wove the narrative about the Arrān governor. However, on the other hand, Khorenats'i could not but refer to the administrative and political division of his time. At that time, the provinces Utik' and Arts'akh were a constituent part of the Arrān marzpanate, moreover, the center of the marzpanate (late 5th – early 6th centuries) was moved to the town of Partaw in the Uti Arandznak district. And since the name Arrān also extended to the Armenian provinces, Sisakyan Aṛaṇ became the presumed ancestor of the local Armenian princely houses. Here, this information may have served as a basis for Movses Daskhurants'i, to consider the ruling dynasty of Kur-Araksyan Mesopotamia as "Haykazun Aṛaṇšahik".

However, a careful examination of the sources shows that the domains of the alleged "Aṛaṇšahik" princes actually refer to the principality of Gardman. The Gardmanians being the powerful ruling dynasty of the Armenian part of Aṛaṇ (Utik', Arts'akh), as we will see below, after Vachagan III Pious, the ruler of Arrān-Albania, at that time received the title of Aṛaṇšahik (the proof of this is perhaps 5th–6th centuries the Syrian chronicler Zacharias of Mitylene's account of the conquest of Amid by the Persian king Kavad I (488–496, 498/499–531), in the 5th–6th centuries, where mentioned: "But a certain Christian prince of the country of Arran" (Zachariah of Mitylene 1899, 158). By the way, N. Pigulevskaya translated this part of the source as "*христианский царец из земли Аран*" (Пигулевская 1941, 152). It is interesting that the chronicle about Arrān reports that "Further the country of Arran in the country of Armenia, and it has a prince/king subject to the king of Persia" (Zachariah of Mitylene 1899, 328; Пигулевская 1941, 165). In this case, it becomes clear why the so-called "Aṛaṇšahiks" ruled in Gardman itself, in the event that there was a Gardman family. And it is not a coincidence that the Mihranids come to the same Gardman province, as if to massacre the local "Aṛaṇšahiks" princely clan, with which they captured the Arrān.

In other words, there is a struggle for power and the title of Aṛanšahik goes to the Mihranids along with Gardman (comparative with "a noble prince called Varaz-P'erož of the Aṛanšahik family" (Movsēs Dasxuraṇči 1961, 55), "Lord Viroy, thirty-four years. He liberated the prisoners of Armenia, Georgia, and Albania from Šat' Xazr. He requested King Xosrov to write the title 'Lord of Gardman and prince of Albania' on letters to the governors (kusakal) of this country, and this is still written" (Movsēs Dasxuraṇči 1961, 229). It can be assumed that the titles "Arrānšāh[ik]" and "Prince of Arrān" are identical. The first being a Persian form, it gradually gave way to or was expressed in the Arabic version).

Aṛanšahik is composed of the Middle Persian words Arrān (Ārān), Albania, and shah (šāh), king (Hübschmann 1897, 39), where the *ik* suffix of "Aṛanšahik" is not a derogatory form, meaning a little prince from Aṛan's generation (Мушегян 1989, 23), but ending in the Persian *ik* form, indicates affiliation, for example: Persian (pārsīk), Pahlavi (pahlawīk), Delmīk (dēlumīk), Armenian (*hayīk). The first known Middle Persian attestation of the title Arrānšāh dates to the 5th century, referring to king Arsvaghen/Yesvaghen (415/420–440/450) of Albania himself (Гаджиев 2003, 104, 118–119). In other words, the Middle Persian form Arrānšāh was used for the area geographically called Arrān-Albania (from the maps created by us, it is clear how the meaning and the borders of Arrān changed. About Arrān see Vacca 2020, 37–84; Khalifa-Zadeh Maksymiuk 2023, 167–182). From this it is not difficult to conclude that the royal title granted to Vachagan III Pious by the King of Kings Balash Sasanian (484–488) (in the borders of the former Arrān marzpanate) should also have been expressed in the Persian form Arrānšāh (ᲐᲠᲠᲠᲠᲠᲠᲠ 2020, 159–161). Then, in the first half of the 6th century, as a result of the de facto division of the Arrān marzpanate (it should be noted that although the marzpanate of Arrān was actually divided, as evidenced by the Arab chroniclers, the marzpanate status of Arrān was still not abolished. This is supported by the mentions of marzpanas Gayšak' and Sema Všnasp (Movsēs Dasxuraṇči 1961, 83, 96), when a number of state formations emerged, the rulers of which were granted royal titles by the Persian king Khosrow I Anushirvan (531–579) ("One of these was 'Khaḵ ān al-Jabal' [lord of the mountain] who bore the title 'Sāḥib as-Sarīr' [holder of the throne] and was named Wahrārzān-shāh. Another was the king of Filān surnamed Filān-shāh. Others were Tabarsarān-shāh, the king of al-Lakz surnamed Jarshān – shāh, the king of Maskat (whose kingship has been abolished), the king of Līrān surnamed Līrān-shāh and the king of Sharwān called Sharwān-shāh" (Balādhuri 1916, 309), The title of Arrānšāh/ik passed to the prince of Gardman, whose de jure authority extended over proper Albania and the Armenian provinces of Utik' and Arts'akh.

Conclusion

Thus Aṛanšahik meant the ruler or prince of Arrān, and originally, when conferred by a Persian king, was doubtless a title and not a family name. At the

beginning of the 6th century, the ruler of the Armenian principality of Gardman was awarded the title of Aranshahik, the ruler of Arrān. Later, that title was held by the Mihranids, and for a short time by the prince of Khachen and the amir of the Gandzak.

Acknowledgements

During the preparation of this article, we would like to express our gratitude to Ph.D. Artak Maghalyan, Senior Researcher at the Department of Medieval History of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, for his valuable advice and the helpful materials he kindly provided.

References/Գրականություն/Литература

1. Al-Balādhuri 1916, *Kitāb Futūh al-Buldān* of al-Balādhuri, by Philip Khūri Ḥitti, New York, Columbia University.
2. Hübschmann H. 1897, *Armenische Grammatik*, Leipzig, Druck und Verlag.
3. Khalifa-Zadeh M., Maksymiuk K. 2023, Reforms of Sasanian king Khusro I and the northern bank of the Araxes – Arrān (Caucasus Albania), *Historia i Świat*, N 12, 167–182.
4. Maksymiuk K. 2015, The Pahlav-Mehrān family faithful allies of Xusrō I Anōšīrvān, *Метаморфозы истории*, N 6, 163–179.
5. Minorsky V. 1958, *A History of Sharvān and Darband in the 10th–11th Centuries*, Cambridge, Heffer.
6. Minorsky V. 2020, Arrān in the 9th–10th Centuries: Sahl ibn Sunbāṭ (d. ca. 850), From Albania to Arrān. *The East Caucasus between the Ancient and Islamic Worlds (ca. 330 BCE–1000 CE)*, edited by R.G. Hoyland, Gorgias Press, 121–129.
7. Moses Khorenats'i 1978, *History of the Armenians*, Translation and Commentary by R.W. Thomson, London, Harvard University Press.
8. Movsēs Dasxurançi 1961, *The History of the Caucasian Albanians*, Translated by C.J.F. Dowsett, London, Oxford University Press.
9. Pourshariati P. 2008, *Decline and Fall of the Sasanian Empire. The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, London, I.B. Tauris.
10. Toumanoff C. 1963, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, Georgetown University Press.
11. Vacca A. 2017, *Non-Muslim Provinces under Early Islam: Islamic Rule and Iranian Legitimacy in Armenia and Caucasian Albania*, Cambridge, Cambridge University Press.
12. Vacca A. 2020, Buldān al-Rān: The Many Definitions of Caucasian Albania in the Early Abbasid Period. In: Hoyland R.G., *From Albania to Arrān. The East Caucasus between the Ancient and Islamic Worlds (ca. 330 BCE–1000 CE)*, Gorgias Press, 37–84.

13. Zachariah of Mitylene 1899, *The Syriac Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene*, translated by F.J. Hamilton, E.W. Brooks, London, Methuen.
14. Դանիելեան Է. 2005, Գանձասարի պատմություն, Երեւան, «Գանձասար»:
Danielean E. 2005, *The History of Gandzasar*, Yerevan, Gandzasar (in Armenian).
15. Եղիազարյան Ա. 2010, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Yeghiazaryan A. 2010, *Arminia Administrative Region of the Arabian Caliphate*, Yerevan, YSU (in Armenian).
16. Յակոբեան Ա. 2011, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Չաւրանամակ», Բազմավէպ, N 3–4, 485–550:
Yakobean A. 2011, "The Throne List of Armenian Princes and Royals" and the "Force List", *Bazmavep*, N 3–4, 485–550 (in Armenian).
17. Յակոբեան Ա. 2020, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (Պատմա-աղբիւրագիտական քննություն), Երեւան, «Գիտություն»:
Yakobean A. 2020, *The Dynasties and Princely Families in Proper Aghuank and in the Eastern Part of Armenia from Antiquity to the 13th Century (Historical-source Research)*, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
18. Վարդանյան Ա. 2018, Հայոց Արևելից կողմերը V դարի երկրորդ կեսից IX դարի առաջին կեսը, Հայոց պատմություն, հ. II, Երևան, «Չանգակ», 425–433:
Vardanyan A. 2018, *The Eastern Regions of Armenia from the Second Half of 5th to the First Half of 9th Centuries*, *History of Armenia*, vol. II, Yerevan, Zangak, 425–433 (in Armenian).
19. Ուլուբաբյան Բ. 1976, Արցախի իշխանությունները, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, 86–92:
Ulubabyan B. 1976, *The Principalities of Artshakh*, *History of the Armenian People*, vol. III, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR, 86–92 (in Armenian).
20. Гаджиев М. 2003, Гемма-печать царя Албании Асвагена, Вестник древней истории, N 1, 102–119.
Gajiev M. 2003, A Gemma-Seal of Āhzwahēn, king of Caucasian Albania, *Journal of Ancient History*, N 1, 102–119 (in Russian).
21. Хуршудян Э. 2003, Армения и сасанидский Иран, Историко-культурологическое исследование, Алматы, Print-S.
Khurshudyan E. 2003, *Armenia and Sassanian Iran, Historical-Culturological Investigation*, Alma-Ata, Print-S (in Russian).
22. Мушегян А. 1989, Псевдоалбанская литература и ее апологеты, Вестник общественных наук, N 8, 16–33.
Mushegyan A. 1989, *Pseudo-Albanian Literature and its Apologists*, *Herald of Social Sciences*, N 8, 16–33 (in Russian).
23. Пигулевская Н. 1941, Сирийские источники по истории народов СССР, Москва-Ленинград, Академия наук СССР.
Pigulevskaya N. 1941, *Syrian Sources about the History of the Peoples of SSSR*, Moscow-Leningrad, Academy of Sciences of the USSR (in Russian).

**ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԵՐԸ ՍՊԻՏԱԿԻ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻՑ ՏՈՒԺԱԾ
ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ՍՓՅՈՒՌԻ ԱՋԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ**
**THE ROLE OF THE ARMENIAN CHURCH IN ORGANIZING DIASPORA
SUPPORT FOR THE HOMELAND AFFECTED BY THE SPITAK EARTHQUAKE**
**РОЛЬ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ В ОРГАНИЗАЦИИ СОДЕЙСТВИЯ,
ОКАЗАННОГО ДИАСПОРОЙ ПОСТРАДАВШЕЙ ОТ СПИТАКСКОГО
ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЯ РОДИНЕ**

Քնարիկ Պետրոսյան
Knarik Petrosyan
Кнарик Петросян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

knarik.petrosyan@academhist.am

Ներկայացվել է՝ 31.07.2025; գրախոսվել է՝ 16.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 31.07.2025; Revised: 16.10.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 31.07.2025; рецензировано: 16.10.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-52

Ամփոփում – Խորհրդային Միության փլուզումը և Հայաստանի անկախության հռչակումը լայն հնարավորություններ ստեղծեցին եկեղեցական կյանքի ակտիվացման համար: Աշխուժացավ եկեղեցական, միաբանական, թեմական, հոգևոր-մշակութային կյանքը, կառուցվեցին նոր եկեղեցիներ ու վանքեր, հիմնվեցին նոր թեմեր: 1988–1991 թթ. ընթացքում Մայր Աթոռի գործունեության մեջ առաջնահերթ դարձավ 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժի աղետյալներին մարդասիրական օգնություն հասցնելու գործը: Կարևորվեցին նաև աջակցությունը նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությանը, Արցախյան պայքարին ու արցախահայությանը, հայ ժողովրդի հոգևոր կարիքների բավարարումը, հայապահպանությունը Սփյուռքում, ազգային արժեքների սերմանումն ու արմատավորումը հայության մեջ: Հայ Առաքելական Եկեղեցին էական դեր ունեցավ հատկապես Սփյուռքի և միջազգային կառույցների կողմից Հայ Եկեղեցու հասցեով Հայաստանին հատկացված մարդասիրական օգնությունը բաշխելու, երկրաշարժից տուժած Ստեփանավան քաղաքի վերաշինության, Ադրբեջանից բռնագաղթած հայրենակիցներին աջակցություն ցուցաբերելու հարցում: Հետագայում մարդասիրական օգնության ծրագրերը վերածվեցին երկարաժամկետ զարգացման ծրագրերի, որոնց իրականացման գործում ևս Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին անմասն չմնաց: Համահայկական ուղղվածություն ունեցող կարևորագույն խնդիրներում մեծ էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի

և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Երկրորդի ղեկավարությամբ։ Նրանք պարբերաբար տեղի ունեցող հանդիպումներում արձարձվող արմատական քննարկումների ընթացքում աշխարհի հայերին ուղղված համատեղ հայտարարություններով ուղեւնշեցին և կյանքի կոչեցին հայրենիքի վերականգնմանն ու վերաշինությանը միտված ծրագրեր։ Հայոց եկեղեցու հայրապետների միասնական ու նպատակային համագործակցությունն օրինակ ծառայեց համայն հայության համար, որը ոչ միայն համախմբվեց եկեղեցու շուրջը, այլև հսկայական ռեսուրսներ ներդրեց աղետի գոտու վերականգնման, հայրենակիցներին աջակցելու, հայրենիքի վերելքի և հզորացման համար։

Abstract – The collapse of the Soviet Union and the declaration of Armenia's independence opened up wide opportunities for the revival of church life. Church, monastic, diocesan, spiritual and cultural life became more active, and new churches and monasteries were built and reopened, as well as new dioceses were founded. During 1988-1991, the Mother See prioritized in its activities the provision of humanitarian aid to the victims of the 1988 Spitak earthquake supporting the newly independent Republic of Armenia, Artsakh liberation struggle and the Armenians from Artsakh, meeting the spiritual needs of the Armenian people, preserving the Armenian identity in the Diaspora, and instilling and spreading national values among the Armenian people. The Armenian Apostolic Church played a crucial role, especially in the distribution of humanitarian aid allocated to Armenia addressed to the Armenian Church by the Diaspora and international organizations, furthermore in the reconstruction of the earthquake-affected city of Stepanavan, and in the extremely commendable work of providing assistance to displaced compatriots. Later, the humanitarian aid programs turned into long-term development programs, and the Armenian Apostolic Holy Church did not remain uninvolved in their implementation. Catholicos of All Armenians Vazgen I and Catholicos of the Great House of Cilicia Karekin II played an important role in the most important pan-Armenian affairs. Through regular meetings, radical discussions and joint statements addressed to all Armenians, they outlined and implemented programs aimed at the restoration and reconstruction of the Homeland. The joint and purposeful cooperation of the two Catholicos served as an example for the entire Armenian people, who not only rallied around the Armenian Church, but also invested huge resources in restoring the disaster zone, supporting their compatriots, and raising and strengthening the independent Homeland.

Аннотация – Распад Советского Союза и провозглашение независимости Армении открыли широкие возможности для активизации церковной жизни. Активизировалась церковная, монашеская, епархиальная, духовно-культурная жизнь, были построены новые церкви и монастыри, основаны новые епархии. В 1988–1991 гг. для Первопрестольного Святого Эчмиадзина приоритетной задачей стало оказание гуманитарной помощи пострадавшим от Спитакского землетрясения 1988 г., содействие независимой Республике Армения, Арцахской борьбе и арцахским армянам, удовлетворение духовных потребностей армян, сохранение армянства в Диаспоре. Армянская Апостольская церковь сыграла важную роль особенно в распределении гуманитарной помощи, предоставленной Армении Диаспорой и международными структурами, восстановлении города Степанаван, пострадавшего от землетрясения, оказании помощи депортированным из Азербайджана соотечественникам. В дальнейшем программы гуманитарной помощи превратились в долгосрочные программы развития, в реализации которых Армянская Апостольская церковь также не осталась в стороне. В важнейших делах общearмянской на-

правленности огромную роль сыграли Католикос Всех Армян Вазген I и Католикос Великого Дома Киликийского Гарегин II, наметившие и претворившие в жизнь программы, направленные на восстановление Родины. Совместное и целенаправленное сотрудничество двух католикосов послужило примером для всего армянства, которое не только сплотилось вокруг Армянской церкви, но и вложило огромные ресурсы в восстановление зоны бедствия, в поддержку соотечественников, в укрепление независимой Родины.

Հիմնաբառեր – Հայաստան, Սփյուռք, Եկեղեցի, կաթողիկոս, երկրաշարժ:

Keywords – Armenia, Diaspora, Armenian Church, Catholicos, earthquake.

Ключевые слова – Армения, Диаспора, церковь, Католикос, землетрясение.

Ներածություն

Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին դարեր շարունակ եղել է հայ ինքնության ու ազգային արժեքների պահպանության ու զարգացման հիմնական կառույցը, մտածելակերպն ու ավանդույթները հետագա սերունդներին փոխանցող կարևորագույն օջախը: Այն նպաստում է ազգային միասնականությանը, հայության համախմբմանն ու առաջընթացին:

Հայոց Եկեղեցին ազդեցիկ հաստատություն է նաև Սփյուռքում, որտեղ իրականացնում է ոչ միայն կրոնական, հոգևոր քարոզչություն և գործունեություն, այլև հանդես է գալիս հայկական համայնքների կրթական և մշակութային կյանքն ակտիվացնելու, աշխարհացրիվ հայությանը համախմբելու հայապահպան առաքելությամբ: Հայոց Եկեղեցին առանձնահատուկ դեր ունի հատկապես Հայրենիք-Սփյուռք հոգևոր-մշակութային կապերը սերտացնելու, հայոց պետականության ամրապնդման գործին սփյուռքահայությանը ներգրավելու ասպարեզում:

1980-ական թվականների վերջին և 90-ականների սկզբին հայ իրականության մեջ տեղի ունեցան լրջագույն փոփոխություններ, որոնք պայմանավորված էին Խորհրդային Միության փլուզմամբ և Հայաստանի անկախացման գործընթացներով: Այդ ամենն ընթանում էր այնպիսի իրավիճակում, երբ տեղի էր ունեցել Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը, և սկսվել էր Արցախյան շարժումը: Հայությունն ամենուրեք ոտքի էր կանգնել օգնելու աղետից տուժած հայրենիքին, ինչպես նաև աջակցելու Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարին: Նման պայմաններում իր ազգանպաստ գործունեությամբ կրկին հանդես եկավ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ հավատարիմ իր պատմական առաքելությանը, ջանքեր չխնայելով հայրենիքի զարգացման և վերելքի համար:

Հայոց Եկեղեցու դերը Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու գործում

Խորհրդային Միության փլուզումը, Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարը, Հայաստանի անկախացման գործընթացը տեղի էին ունենում բավականին բարդ սոցիալ-տնտեսական պայմաններում: Փլուզվել էին Խորհրդային ժամանակաշրջանում գործող տնտեսական ենթակառուցվածքները, փակվել արդյունաբերական ձեռնարկությունները, իսկ Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից

Հայաստանի շրջափակումը երկիրը կանգնեցրել էր ծանր խնդիրների առջև: Իրավիճակն ավելի էր բարդացել հատկապես 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի ավերիչ երկրաշարժից հետո, որն ընդգրկել էր հանրապետության տարածքի 40 տոկոսը՝ 1 միլիոն 130 հազար բնակչությամբ (Հայոց պատմություն 2016, 179):

Գրեթե ողջ աշխարհը սկսեց աննախադեպ մարդասիրական աջակցություն ցուցաբերել, որին անմիջական մասնակցություն ունեցավ նաև Հայկական սփյուռքը: Երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու, Հայաստանին օգնություն հատկացնելու գործում կարևոր դեր ստանձնեց Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին: 1988 թ. դեկտեմբերի 9-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն հեռուստատեսությամբ առաջին հերթին սգակիր հայ ժողովրդին ուղղված ցավակցական խոսք ասաց (Սուրեն Շ. Վանեցի 1995, 98), այնուհետև հայրապետական ուղերձով հայությանը կոչ արեց անհապաղ օգնության հասնել հայրենիքին (Սփյուռքահայ կազմակերպություններ 2002, 79; «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան 2003, 694):

Դեկտեմբերի 11-ին՝ երկրաշարժից չորս օր անց, կաթողիկոսը եղավ աղետի գոտում, տեսավ արհավիրքի ծանր հետևանքները և սփյուռքահայության ու աշխարհի մյուս եկեղեցիների օգնության հասնելու ջանքերն ավելի արդյունավետ ու նպատակային դարձնելու համար ձեռնարկեց համապատասխան միջոցներ (ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 8, գ. 111, թ. 4; Հայոց եկեղեցու դերը պետականության բացակայության պայմաններում 2025, 206):

Անմիջապես արձագանքելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կոչին՝ Հայ եկեղեցին և՛ Հայաստանում, և՛ Սփյուռքում միասնաբար ձեռնամուխ եղավ երկրաշարժի ծանր հետևանքների վերացմանը: Սփյուռքի հայկական համայնքները, մարդասիրական օգնությունից բացի, պատրաստակամություն հայտնեցին իրենց մասնակցությունը բերելու ավերված քաղաքների և գյուղերի վերաշինության գործին:

Երկրաշարժի հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 8-ին, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն Կիարոսից, որտեղ գտնվում էր Միջին Արևելքի եկեղեցիների խորհրդի գործադիր մարմնի ժողովին մասնակցելու համար, հատուկ հեռագիր ուղարկեց Վազգեն Ա կաթողիկոսին՝ հայրենի ժողովրդին հայտնելով իր ցավակցությունը և պատրաստակամությունը զորավիգ կանգնելու աղետյալ հայրենիքին (Հասկ 1988, թիւ 11-12, 601): Նույն օրը Գարեգին Բ-ն հեռաձայնային հաղորդակցության մեջ մտավ եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի (World Council of Churches) հետ՝ խնդրելով Ս. Էջմիածնի միջոցով անմիջական օժանդակություն հասցնել երկրաշարժից տուժածներին (Հասկ 1988, թիւ 11-12, 602): Փաստորեն, Գարեգին Բ-ն օգտագործելով միջեկեղեցական հեղինակավոր հարթակը՝ Սփյուռքի տարբեր համայնքների ուշադրությունն էր հրավիրում անտարբեր չմնալու համազգային խնդիրներին, ինչպես նաև ակնկալում էր քրիստոնյա աշխարհից օգնություն տրամադրել Խորհրդային Հայաստանին:

Վերադառնալով Կիարոսից՝ Գարեգին Բ-ն դեկտեմբերի 9-ին Անթիլիասում նախագահեց կաթողիկոսության Ազգային կենտրոնական վարչության խառը

ժողովը, որտեղ ծրագրեցին, թե ինչ եղանակներով պետք է կազմակերպեն Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության աջակցությունը հայրենի ժողովրդին (Հասկ 1988, թիւ 11-12, 569-570): Կաթողիկոսարանի Մայր տաճարից Գարեգին Բ-ն դեկտեմբերի 11-ին կոչ ուղղեց Կիլիկիո Ս. Աթոռի բոլոր թեմերին, առաջնորդներին, Ազգային ժողովականությանը, հոգևորական դասին և բոլոր կազմակերպություններին, միություններին ու հաստատություններին, որ իրենց «լիագոյն եւ լայնագոյն» բաժինը բերեն հայրենիքի օժանդակության գործին և հետագա վերակառուցման և «վերականգնումի» հիմնական աշխատանքներին (Հասկ 1988, թիւ 11-12, 570):

Գարեգին Բ-ն պարբերաբար ուղղակի հաղորդակցության մեջ էր մտնում Վազգեն Ա-ի և ՀՀ պետական ներկայացուցիչների հետ՝ իրազեկ դառնալով հայրենիքի կարիքներին, առաջնահերթություններին և Ազգային կենտրոնական վարչության ու թեմերի գործակցությամբ կազմակերպում էր կաթողիկոսության համահայկական և համաշխարհային օգնության գործը:

Գարեգին Բ-ի կոչով կաթողիկոսության թեմերում շտապ օգնության համար սկսված ժողովրդական հանգանակության աշխատանքներն ընթանում էին մեծ թափով՝ առաջին անհրաժեշտության օժանդակություններն ամենաարագ ձևով հատկացնելու աղետյալներին: Կիլիկիո Աթոռի բոլոր թեմերին հղվեցին հատուկ նամակներ, և ցուցմունքներ տրվեցին առաջիկա գործունեության համար, որոնք ճշտվելու էին Վազգեն Ա կաթողիկոսի, հայրենի իշխանությունների և այլ պատասխանատու անձանց ու կազմակերպությունների հետ խորհրդակցելուց հետո:

Առաջին անհրաժեշտության օգնության և կազմակերպական ու վերաշինության գործի հետագա ծրագրերը քննարկելու նպատակով 1988 թ. դեկտեմբերի 15-ին Գարեգին Բ-ն ժամանեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին՝ կաթողիկոսության միաբան, գերաշնորհ Տ. Զարեհ եպիսկոպոս Ազնավորյանի և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության Ազգային կենտրոնական վարչության քաղաքական ժողովի ատենապետ, Լիբանանի խորհրդարանի պատգամավոր Խաչիկ Պապիկյանի ուղեկցությամբ (Էջմիածին 1988, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 24): Դեկտեմբերի 17-ին Գարեգին Բ-ն մեկնեց երկրաշարժից ավերված Գյումրի և Սպիտակ քաղաքները և ականատես եղավ աղետի ծանր հետևանքներին:

Դեկտեմբերի 15-20-ը հայրենիք այցի ընթացքում Գարեգին Բ-ն հանդիպեց ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանի, ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ստեփան Վարդանյանի հետ, այցելեց Էջմիածնի քաղաքային հիվանդանոցում երկրաշարժից տուժածներին, իսկ դեկտեմբերի 18-ին Սուրբ Էջմիածնում Վազգեն Ա-ի հետ մասնակցեց երկրաշարժի զոհերի հիշատակին նվիրված հոգեհանգստյան պատարագին (Հասկ 1988, թիւ 11-12, 523-567): Պատարագի ընթացքում Գարեգին Բ-ն ընտրվելու կապակցությամբ իրեն տրված հայրապետական ոսկե արծիվը դրեց սուրբ խորանին՝ իբրև ապագա նվիրահավաքության հիմք և բոլորի առջև ուխտեց հնարավոր ամեն ինչ անել իր ժողովրդի

վերքերի ապաքինման և վերականգնման համար (Հասկ 1988, թիւ 11-12, 549, 580, 588):

1988 թ. դեկտեմբերի 19-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն հանդես եկան համատեղ կոչով՝ համայն հայությանը հորդորելով «մեկ սիրտ և մեկ կամք դարձած» շարունակել օժանդակության աշխատանքները և նպաստել տարերային աղետից կործանված քաղաքների և շենքերի վերակառուցման գործին (ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 8, գ. 102, թ. 4-6; Էջմիածին 1988, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 16; Հասկ 1988, թիւ 11-12, 581-583; Պետրոսյան 2011, 173-174; Վազգեն Ա նամականի 2018, 124-127; Հայոց եկեղեցու դերը պետականության բացակայության պայմաններում 2025, 216-218): Իրենց եկեղեցական կենտրոններին և համայնքներին ուղղված գործնական առաջադրանքների առումով կարևոր էր համազգային հանգանակության գործը կատարել լիակատար միասնությամբ և հանգանակված գումարները հատկացնել նախօրոք ճշտված ու ծրագրված նպատակների իրականացմանը:

Կաթողիկոսների կոչին հետևեց աննախադեպ աջակցությունը. աղետից տուժածներին օգնելու նպատակով Հայաստան էին ուղարկվում սննդամթերք, բժշկական սարքավորումներ, դեղորայք, հագուստ: Հայ Առաքելական եկեղեցին դարձավ օգնություն ստանալու և բաշխելու կենտրոններից մեկը:

Անթիլիաս վերադառնալուց անմիջապես հետո համահայկական և միջ-համայնքային, միջկուսակցական նպաստահավաքի աշխատանքներին մեկնարկ տալու նպատակով Գարեգին Բ-ն խորհրդակցություններ ունեցավ ազգային-քաղաքական կուսակցությունների գերագույն մարմինների ներկայացուցիչների հետ, հանդիպեց նաև հայ կաթողիկե համայնքի առաջնորդ Հովհաննես-Պետրոս ԺԸ պատրիարքի և Հայ ավետարանական եկեղեցու Միջին Արևելքի եկեղեցիների նախագահի փոխանորդ, վերապատվելի Սաղըրյանի հետ (Հասկ 1988, թիւ 11-12, 599):

Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևողական աշխատանքի շնորհիվ երկրաշարժի առաջին իսկ օրվանից Մայր Աթոռի հասցեով ստացված հազարավոր տոննաներով օգնությունը եկեղեցին բաշխում էր աղետի գոտու բոլոր հասցեներով: Այդ աշխատանքն իրագործում էր երկրաշարժից անմիջապես հետո Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի կողմից ստեղծված հանձնաժողովը, որը ստանում և աղետյալներին էր բաժանում արտասահմանից Սուրբ Էջմիածնի հասցեով ուղարկված առաջին անհրաժեշտության ապրանքները՝ հագուստ, դեղորայք, բժշկական սարքավորումներ, սննդամթերք, վերմակներ, վրաններ, խոհանոցային պիտույքներ և այլ պարագաներ (Էջմիածին 1989, հունուար, 28; Հայոց եկեղեցու դերը պետականության բացակայության պայմաններում 2025, 206-207): Բացի վերոնշյալ ապրանքներից, 1989 թ. փետրվարի դրությամբ Մայր Աթոռը երկրաշարժից անօթևան մնացածներին տրամադրել էր 2,5 միլիոն ռուբլի (Էջմիածին 1989, փետրուար-մարտ, 42): Մայր Աթոռի ներքին՝ հատկապես Արարատյան, Շիրակի, Արցախի ու Ռուսաստանի եկեղեցական թեմերը լայնածավալ օգնություն հասցրեցին երկրաշարժից տուժածներ-

րին, ծնողազուրկ երեխաներին, ինչպես նաև Սումգայիթից, Կիրովաբադից (Գանձակ) ու Բաքվից հեռացած փախստականներին և մարտնչող արցախահայությանը (Էջմիածին 1992, դեկտեմբեր, 17):

Համազգային վերականգնման գործին իրենց լայն մասնակցությունը բերեցին նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմերը: Կաթողիկոսության բոլոր՝ Ամերիկայի, Իրանի, Քուվեյթի, Կիպրոսի, Սիրիայի թեմերից առաջնորդներ և ազգային իշխանության ներկայացուցիչներ ժամանեցին Հայաստան և Վազգեն Ա կաթողիկոսի հետ համախորհուրդ՝ իրենց օժանդակությունը բերեցին մի շարք ծրագրերի իրագործման համար:

1989 թ. ապրիլի 21–29-ին Գարեգին Բ-ն երկրորդ անգամ ժամանեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին Մեծ եղեռնի նահատակների հիշատակը հայրենիքում միասնաբար ոգեկոչելու համար (Էջմիածին 1989, ապրիլ–մայիս-յունիս, 8, 12; Հասկ 1989, թիւ 4–5, 177): Գարեգին Բ-ն Մեծի Տանն Կիլիկիո առաջին հայրապետն էր, որը Ս. Էջմիածին էր այցելում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի պաշտոնական հրավերով: Կարևորելով աղետյալներին օգնություն կազմակերպելու հարցում երկու հայրապետների համագործակցությունը, մասնավորապես երկու ամիս առաջ տեղի ունեցած նրանց հանդիպումը ԱՄՆ-ում՝ Գարեգին Բ-ն նշել է. «...ի՞նչ մեծ մխիթարութիւն եղաւ ամբողջ Ամերիկահայութեան համար եւ նաեւ ամբողջ աշխարհի հայութեան համար, որոնք լսեցին մեր երկուքի արտայայտութիւնները, այդ միասնական կեցուածքը որուն մէջէն արտայայտուեցաւ անքակտելի միութիւնը եւ ամբողջականութիւնը մեր եկեղեցիին եւ մեր ազգին» (Էջմիածին 1989, ապրիլ–մայիս-յունիս, 14; Հասկ 1989, թիւ 4–5, 183):

Ապրիլի 22-ին երկու հայրապետները պաշտոնապես այցելեցին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Հրանտ Ոսկանյանին: Հանդիպման ընթացքում քննարկվեցին երկրաշարժի հետևանքների վերացման և Հայաստանի ավերված շրջանների վերականգնման, Հայրենիք-Սփյուռք կապերի հետագա սերտացման և հայությանը հուզող այլ հարցեր: Ներկայացվեց հայրենիքի համար այդ դժվարին օրերին Հայոց եկեղեցու կատարած ահռելի դերը երկրաշարժի հետևանքների վերացման, վերաշինության ու վերականգնման կենսական գործում:

Գարեգին Բ-ն ապրիլի 25-ին այցելեց աղետի գոտի, եղավ Գյումրիում, Սպիտակում, Ստեփանավանում, Վանաձորում և վերականգնման աշխատանքներին սատարելու նպատակով Մայր Աթոռին նվիրաբերեց հարյուր հազար դոլար (Էջմիածին 1989, ապրիլ–մայիս-յունիս, 24–25; Հասկ 1989, թիւ 4–5, 266, 272; Հայոց եկեղեցու դերը պետականության բացակայության պայմաններում 2025, 219: Գումարը հատկացվեց Գյումրու Յոթ վերք Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերականգնման համար: 1991 թ. դրությամբ եկեղեցին արդեն վերանորոգվել էր, և կանոնավոր կերպով կատարվում էին եկեղեցական արարողությունները):

Աղետի գոտու վերաշինության ծրագրերի առնչությամբ ապրիլի 28-ին Գարեգին Բ-ն գործնական հանդիպում ունեցավ Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Լևոն Սահակյանի հետ (Էջմիածին 1989, ապ-

րիլ-մայիս-յունիս, 9; Հասկ 1989, թիւ 4-5, 252-253), որը նաև երկրաշարժից ավերված շրջանների վերակառուցման համար կազմված պետական մասնավոր հանձնաժողովի նախագահն էր: Պետական իշխանության ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ընթացքում Գարեգին Բ-ն ընդգծում էր, որ հայրենիքի վերականգնմանն ուղղված Սփյուռքի հայության բերելիք բաժինը չնկատեն և չբնորոշեն որպես օժանդակություն, այլ՝ մասնակցություն (Հասկ 1989, թիւ 4-5, 149):

Այցելության ավարտին՝ 1989 թ. ապրիլի 29-ին, երկու հայրապետները ստորագրեցին համատեղ հաղորդագրություն, որտեղ անդրադառնալով երկրաշարժի ծանր հետևանքներին, ինչպես նաև 1989 թ. փետրվարի սկզբին իրենց կողմից Նյու Յորքում արված կոչերին, կրկին կոչ էին անում Սփյուռքի հայկական եկեղեցիներին ու հայկական բոլոր կազմակերպություններին շուտափույթ կերպով իրենց լիազոր ներկայացուցիչներն ուղարկել Հայաստան, և վերաշինության պատասխանատու պատկան մարմնի հետ համախորհուրդ, ճշտել իրենց օգնության բնույթը և այն իրագործել առաջիկա ամիսներին (ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 8, գ. 102, թ. 34-37; Էջմիածին 1989, ապրիլ-մայիս-յունիս, 28; Հասկ 1989, թիւ 4-5, 273; Հայոց եկեղեցու դերը պետականության բացակայության պայմաններում 2025, 219):

Ամենայն Հայոց և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսները այդ համազգային ծանր օրերին կարևորում էին հայության միասնականությունը՝ «մեկ եկեղեցի, մեկ ազգ, մեկ Մայր հայրենիք» նշանաբանով, որն առավել ամրապնդվել էր երկուստեք հանդիպումներով ու գործակցությամբ Մայր հայրենիքում երկրաշարժից անմիջապես հետո և ապա 1989 թ. փետրվարին Նյու Յորքում ամերիկահայության կատարած հանգանակությունները բաշխելու առիթով: Դարձյալ հաստատում և ավետում էին հավատացյալ ժողովրդին և՛ Հայաստանում, և՛ Սփյուռքում, որ Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին մեկ ու անբաժան ազգային եկեղեցի է՝ խարսխված Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հավատքի վրա և պատմականորեն նվիրագործված մոտ 1700 տարիներ ի վեր:

Վերադառնալով Լիբանան՝ Գարեգին Բ-ն 1989 թ. մայիսի 7-ին Անթիլիասի Մայր տաճարում քարոզի ընթացքում անդրադառնալով իր այցին՝ կարևորեց Սփյուռքի անվերապահ մասնակցությունը հայրենիքի վերականգնման գործին, ինչպես նաև հանձնառություններ ստանձնած Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության բոլոր թեմերին ու բարեսիրական կազմակերպություններին կոչ ուղղեց արագ գործել հայրենիքի վերակառուցման համար (Հասկ 1989, թիւ 4-5, 149):

Երկրաշարժի հետևանքների վերացման գործում կարևոր դերակատարության համար Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն ՀԽՍՀ գերագույն խորհրդի և Նախարարների խորհրդի կողմից 1990 թ. պարգևատրվեց հուշամեդալով ու պատվոգրով (Հասկ 1990, թիւ 8-12, 661):

Գարեգին Բ-ն հերթական անգամ հայրենիք այցելեց 1991 թ. հունիսի 8-22-ին՝ Վազգեն Ա կաթողիկոսի հրավերով, Դեր Զորի Սրբոց նահատակաց եկեղեցու օծումից մեկ ամիս անց: Երկշաբաթյա ուխտագնացության ընթացքում Գարե-

գին Բ-ն այցելեց Այրարատյան, Շիրակի, Սյունյաց, Գուգարաց թեմերը (Հասկ 1991, թիւ 6-7, 258-334), մասնակցեց պատարագի Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցում:

Կաթողիկոսները եղան Ծիծեռնակաբերդում, ծաղկեպսակ դրեցին Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին, հանդիպեցին ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին, որը, բարձր գնահատելով Հայ Առաքելական Եկեղեցու դերն ու առաքելությունը ինչպես անցյալում, այնպես էլ նորանկախ հանրապետության համար դժվարին ժամանակներում, հայրապետներին ներկայացրեց հայրենի իշխանությունների կողմից կատարվող աշխատանքներն ու ծրագրերը (Էջմիածին 1991, ապրիլ-մայիս-յունիս, 15):

Հունիսի 13-ին երրորդ անգամ այցելելով աղետի գոտի՝ Գարեգին Բ-ն, եղավ Գյումրիում, Սպիտակում: Գյումրիում նորակառույց բնակելի թաղամասեր այցելելուց հետո քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցում կատարվեց հոգեհանգստյան արարողություն՝ ի հիշատակ երկրաշարժի նահատակների (Էջմիածին 1991, ապրիլ-մայիս-յունիս, 15):

Իր այցելության ընթացքում Գարեգին Բ-ն ամենուր ներկայացնում էր 1991 թ. մայիսի 5-ին Դեր Զորում բացված Սրբոց նահատակաց եկեղեցու խորհուրդը, կարևորում էր Հայրենիք-Սփյուռք միասնությունը, հայության առաջնահերթությունների հետևողական առաջ մղումն ու պայքարը հայոց ունահարված իրավունքների վերականգնման համար:

Աղետի հետևանքները վերացնելու գործում, անշուշտ, կարևոր դեր ունեին նաև Հայ Առաքելական Եկեղեցու մյուս նվիրապետական աթոռներն ու արտասահմանյան թեմերը: Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Թորգոմ արք. Մանուկյանը 1991 թ. մարտին այցելեց հայրենիք: Մարտի 18-ին Վազգեն Ա-ն և Թորգոմ արքեպիսկոպոսը ՀՀ գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հետ քննարկեցին Հայ Եկեղեցուն և հայրենի պետությանը հուզող բազմազան հարցեր (Էջմիածին 1991, ապրիլ-մայիս-յունիս, 24):

1991 թ. մայիսի 16-23-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին ժամանեց Կ.Պոլսի Հայոց նորընտիր պատրիարք Տ. Գարեգին արք. Գազանճյանը՝ նորոգելու իր ուխտը Ս. Էջմիածնի հետ, մեկ անգամ ևս իր հավատարմությունը հայտնելու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին (Էջմիածին 1991, ապրիլ-մայիս-յունիս, 25):

Մայիսի 17-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը այցելեցին ՀՀ գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին (Էջմիածին 1991, ապրիլ-մայիս-յունիս, 25): Նույն օրը Գարեգին արք. Գազանճյանը Երևանի հեռուստատեսությամբ խոսեց Կ. Պոլսի հայ գաղութի մասին, իսկ Հոգեգալստյան տոնին Հայաստանից և Սփյուռքից ժամանած բազմաթիվ ուխտավորների ներկայությամբ պատարագ մատուցեց Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում: Մայիսի 20-ին պատրիարքն իր ջրախմբով եղավ աղետի գոտում՝ Գյումրիում, Սպիտակում, Վանաձորում՝ մխիթարելով և իր օրհնությունը բաշխելով սրտաբեկ ժողովրդին: Գյումրու Ս. Աստվածածին եկեղեցում կատարվեց հոգեհանգստի կարգ՝ նվիրված երկրաշարժի զոհերին:

Աղետի առաջին օրերից Հայ Եկեղեցու Ամերիկայի Արևելյան թեմն ուղարկեց դեղորայք, բժշկական գործիքներ, սննդամթերք, հագուստ, որոնց ընդհանուր գումարը կազմեց 6 միլիոն դոլար (Սուքիասյան 2001, 45; Սուքիասյան 2011, 109): Բացի օդային առաքումներից, բեռներ ուղարկվեցին նաև նավով, որը բերեց քնապարկեր, խաղալիքներ, կոշիկ, սննդամթերք, օճառ և այլ անհրաժեշտ իրեր: Թեմի առաջնորդ Թորգոմ արք. Մանուկյանի նախաձեռնությամբ Հայաստան գործուղվեց բժիշկների մի խումբ, որի կազմում էին վիրաբույժ Ռիչարդ Ֆրեյզը, պլաստիկ վիրաբույժ Տիգրան Գուլյանը, վերակազմության մասնագետ Սթենլի Մայերզը և ոսկրաբան, վիրաբույժ Հովհաննես Ներսեսյանը (Սուքիասյան 2001, 45; Սուքիասյան 2011, 109–110): Նրանց օգնությամբ կազմվեց գրավոր տեղեկագիր, որում նշված էր աղետի գոտու համար առաջին անհրաժեշտության դեղորայքի, բժշկական սարքավորումների պահանջը:

1990 թվականից Հայ Առաքելական Եկեղեցուն կարևոր նյութական օժանդակություններ էր հատկացնում նաև Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ):

1989–1991 թթ. Մայր Աթոռին հասցեագրված մեծաքանակ օգնությունը (դեղորայք, հագուստեղեն, սննդամթերք), ստացված Հայ Եկեղեցու արտասահմանյան թեմական կենտրոններից՝ ԱՄՆ-ից, Կանադայից, Հարավային Ամերիկայից, Մեծ Բրիտանիայից, Ֆրանսիայից, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանից, եկեղեցիների և պետական հանձնաժողովների միջոցով բաժանվեց աղետի գոտու, սահմանամերձ շրջանների և Արցախի կարիքավորներին:

Սփյուռքի հայկական թեմերում երկրաշարժի կապակցությամբ հայտարարվում էր քառասնօրյա սգո շրջան, մատուցվում էին Սուրբ պատարագներ, կատարվում էին հոգեհանգստյան արարողություններ, տեղի էին ունենում հուշերեկոներ: Երկրաշարժից տուժած երեխաներն ամռան ամիսներին հանգստանում էին Հայոց Եկեղեցու առաջնորդարանների մանկական ճամբարներում:

Մայր Աթոռի միջնորդությամբ արտասահմանի քույր եկեղեցիները պարտավորություններ ստանձնեցին աղետյալ շրջաններում կառուցելու ավելի քան երեսուն միլիոն դոլարի արժողությամբ բնակարաններ, տնաշինական գործարաններ, հիվանդանոցներ, դպրոցներ, ինչպես նաև եկեղեցիների վերանորոգման որոշակի ծախսեր (Էջմիածին 1989, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 20): Սփյուռքի հայ եկեղեցական ու ազգային տարբեր կազմակերպություններ ծրագրեր մշակեցին վերաշինության գործին իրենց մասնակցությունը բերելու նպատակով:

Արտասահմանյան մի շարք կազմակերպություններ մարդասիրական օգնությունը տրամադրում էին Հայ Առաքելական Եկեղեցուն, որն էլ իր հերթին, ըստ առաջին անհրաժեշտության, այն հատկացնում էր բոլոր կարիքավորներին: 1988–1989 թթ. Մայր Աթոռին նվիրաբերվեց 599 հազար դոլար (4 մլն 789 հազար ռուբլի) արտասահմանյան օգնություն երկրաշարժից տուժածների, Արցախից բռնազաղթվածների, բազմազավակ մայրերի և այլ կարգի օժանդակությունների համար (Էջմիածին 1992, դեկտեմբեր, 17): Այդ գումարներից 1 մլն 52 հազար ռուբլի դրամական օգնությունը տրվեց երկրաշարժից տուժածների ֆոն-

դին (Էջմիածին 1992, դեկտեմբեր, 17): 1990 թ. հատկացվեց 257 հազար դոլարի (3 մլն 860 հազար ռուբլի) օգնություն, որից 447 հազար ռուբլին՝ աղետյալների ֆոնդին, 1991 թ.՝ 68 հազար դոլարի (2 մլն 35 հազար ռուբլի) օգնություն, որից 827 հազար ռուբլին՝ այդ նույն ֆոնդին (Էջմիածին 1992, դեկտեմբեր, 17):

1989-1991 թթ. արտասահմանից եկած օգնությունների մեջ աչքի ընկան հատկապես այն առատաձեռն գումարային նվիրատվությունները, որոնք ստացվել էին Մոսկվայի և համայն Ռուսաստանի պատրիարքներ Պիմենից և Ալեքսի II-ից (մեկ միլիոն ռուբլի), Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու քահանայապետ, նորին սրբություն Հովհաննես-Պողոս II պապից (100 հազար դոլար), Աթենքի և համայն Հելլադայի արքեպիսկոպոս, նորին գերաշնորհություն Սերաֆիմից (60 հազար դոլար), «Գալուստ Կիլիկիական» հիմնարկությունից (320 հազար դոլար), Պրահայի կաթոլիկ եկեղեցուց (256 հազար ռուբլի), Լվովի կրոնական համայնքից (100 հազար ռուբլի), ԱՄՆ-ից (8.500.000 ռուբլի՝ Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանի միջոցով) և զանազան կրոնական այլ կազմակերպություններից ու անձանցից (Էջմիածին 1992, դեկտեմբեր, 18):

1989-1991 թթ. նվիրատվություններ արեցին մի շարք հայկական համայնքներ, կազմակերպություններ ու առանձին անհատներ, որոնցից աչքի ընկան հատկապես Քյոլնի (Գերմանիա) հայ համայնքը՝ 91.000 դոլար, Լոս Անջելեսի (ԱՄՆ) Հայ կրթական միությունը՝ 25.000 դոլար, Էլվին Հակոբյանը (ԱՄՆ)՝ 132.000 դոլար, Հայ օգնության միությունը (ԱՄՆ)՝ 50.000 դոլար, Հայ ավետարանչական ընկերակցությունը (ԱՄՆ)՝ 50.000 դոլար, Զորք Քյուրքյանը (ԱՄՆ)՝ 15.600 դոլար, Նյու Յորքի (ԱՄՆ) Ս. Խաչ Դպրեվանք միությունը՝ 11.000 դոլար, Բոստոնի (ԱՄՆ) Հայ ազգային հիվանդանոց միությունը՝ 11.700 դոլար (Էջմիածին 1992, դեկտեմբեր, 18): Այդ ժամանակահատվածում հայ և օտար կազմակերպությունների և անհատների նվիրատվություններից գոյացած ընդհանուր գումարը կազմեց 1.959000 դոլար (Էջմիածին 1992, դեկտեմբեր, 18):

Հայ Առաքելական Եկեղեցին երկրաշարժի հետևանքների վերացման գործում մասնակցություն ունեցավ նաև Միացյալ հայկական ֆոնդ (ՄՀՖ, United Armenian Fund) բարեգործական կազմակերպության միջոցով, որը ստեղծվեց ամերիկահայ հայտնի ազգային ու հասարակական գործիչ Հարութ Սասունյանի նախաձեռնությամբ և ԱՄՆ-ում գործող յոթ կազմակերպության (Ամերիկայի հայկական համագումար, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն, Հայ օգնության միություն, Հայ Առաքելական Եկեղեցու ԱՄՆ-ի էջմիածնական և անթիլիասական թեմերի առաջնորդարաններ, Ամերիկայի Հայ ավետարանչական ընկերակցություն, Քրք Քրքորյանի Լինսի հիմնադրամ) միացյալ ջանքերով 1989 թ. նոյեմբերի 7-ին, Լոս Անջելեսում (ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 164, գ. 179, թ. 5; Փարոս 1996, 15 դեկտեմբերի; «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան 2003, 39, 720; Պետրոսյան 2011, 82; Մինասյան Է. Վարդանյան Ա. Հարությունյան Վ. Հայրապետյան Է. 2022, 132-133; Հայոց եկեղեցու դերը պետականության բացակայության պայմաններում 2025, 215): ՄՀՖ-ն իր գործունեության ընթաց-

քում օդանավային կանոնավոր առաքումների միջոցով միլիոնավոր դոլարների մարդասիրական օգնություն հասցրեց Հայաստան:

Փաստորեն, գոյություն ունեցող խորհրդային քաղաքական համակարգում անգամ Հայ Առաքելական Եկեղեցին ազդեցիկ կառույց էր և մեծ հեղինակություն ուներ ամբողջ աշխարհում: Այդ մասին են վկայում հոգուտ աղետյալների Եկեղեցուն տրամադրվող ոչ միայն հսկայական նյութական ու ֆինանսական օգնությունը, այլև աշխարհի ղեկավարների և խոշոր կառույցների վերաբերմունքը, որ նրանք ցուցաբերում էին Հայ Եկեղեցու նկատմամբ: Հայոց Եկեղեցին հերթական անգամ ցույց տվեց համազգային խնդիրների կարգավորման հարցերում ներքին հակասությունները հաղթահարելու և համահայկական հարցերի շուրջ հայությանը համախմբելու իր անսպառ կարողությունը:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով նշենք, որ 1988–1991 թթ. Հայ Առաքելական Եկեղեցին կարևոր դեր ստանձնեց Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացման և խորացման գործում, որն արտահայտվեց բոլոր՝ հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և կրթամշակութային ոլորտներում:

Երկրաշարժի աղետալի օրերին դրսևորած իր հայրենանվեր գործունեությամբ Հայոց Եկեղեցին հերթական անգամ ապացուցեց, որ միշտ իր ժողովրդի հետ է, ապրում է իր զավակների հոգսերով:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության համար առավել նշանակալի էր հատկապես Հայոց Եկեղեցու ներդրումը Հայրենիք-Սփյուռք սոցիալ-տնտեսական կապերի հաստատման և ամրապնդման գործում, երբ բազում դժվարությունների առջև կանգնած երկիրը Հայկական սփյուռքի անմնացորդ աջակցության և հայրենանվեր գործունեության շնորհիվ կարողացավ ժամանակի ընթացքում հաղթահարել երկրաշարժի, պատերազմի, շրջափակման հետևանքով ստեղծված ծանր իրավիճակը և մարդասիրական ծրագրերից անցում կատարել զարգացման կայուն ծրագրերի:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած օգտակար տեղեկությունների և խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատողներ Ք. Ավագյանին և Կ. Մկրտչյանին: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ պատմության ինստիտուտում, թեմատիկ պլանի շրջանակում:

Գրականություն/References/Литература

1. Էջմիածին 1988, ԽԵ տարի, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 11–12, Էջմիածին, 15–17:

- Echmiadzin 1988, November-December, N 11-12, Echmiadzin, 15-17 (Appeal to our people) (in Armenian).
2. Էջմիածին 1988, ԽԵ տարի, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 11-12, Էջմիածին, 24-33 (Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-Ն Մայր Աթոռում):
Echmiadzin 1988, November-December, N 11-12, Echmiadzin, 24-33 (Catholicos of the Great House of Cilicia Karekin II in the Mother See) (in Armenian).
 3. Էջմիածին 1989, ԽԶ տարի, հունուար, թիվ 1, Էջմիածին, 28-29 (Դիան Մայր Աթոռի (30 Յունուար 1989 թ., Ս. Էջմիածին), Տեղեկատվություն):
Echmiadzin 1989, January, N 1, Etchmiadzin, 28-29 (Divan of the Mother See (January 30, 1989, Holy Etchmiadzin), Information) (in Armenian).
 4. Էջմիածին 1989, ԽԶ տարի, փետրուար-մարտ, թիվ 2-3, Էջմիածին, 26-62 (Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա Հայրապետի այցը Միացյալ Նահանգներ):
Echmiadzin 1989, February-March, N 2-3, Echmiadzin, 26-62 (The Visit of His Holiness Vazgen I, Patriarch of All Armenians, to the United States) (in Armenian).
 5. Էջմիածին 1989, ԽԶ տարի, ապրիլ-մայիս-յունիս, թիվ 4-6, Էջմիածին, 8-9 (Դիան Մայր Աթոռի (8 մայիս 1989 թ., Ս. Էջմիածին), Հաղորդագրություն):
Echmiadzin 1989, April-May-June, N 4-6, Etchmiadzin, 8-9 (Divan of the Mother See (May 8, 1989, Holy Etchmiadzin), Report) (in Armenian).
 6. Էջմիածին 1989, ԽԶ տարի, ապրիլ-մայիս-յունիս, թիվ 4-6, Էջմիածին, 12-29 (Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ Կաթողիկոսը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում):
Echmiadzin 1989, April-May-June, N 4-6, Echmiadzin, 12-29 (Catholicos of the Great House of Cilicia Karekin II in the Mother See of Holy Etchmiadzin) (in Armenian).
 7. Էջմիածին 1989, ԽԶ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, թիվ 9-10, Էջմիածին, 19-22 (Տ.Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսի խօսքը Փարիզի Ռադիո «Այբ»-ի հարցումներուն (30 սեպտեմբեր 1989 թ.):
Echmiadzin 1989, September-October, N 9-10, Echmiadzin, 19-22 (The Speech of His Holiness Catholicos Vazgen I to the Questions of Paris Radio "Ayb" (September 30, 1989) (in Armenian).
 8. Էջմիածին 1991, ԽԸ տարի, ապրիլ-մայիս-յունիս, թիվ 4-6, Էջմիածին, 6-19 (Էդվարդ սրկ. Միրզախանյան, Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ կաթողիկոսը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում):
Echmiadzin 1991, April-May-June, N 4-6, Echmiadzin, 6-19 (Edward Deacon Mirzakhanyan, Catholicos of the Great House of Cilicia Karekin II in the Mother See of Holy Etchmiadzin) (in Armenian).
 9. Էջմիածին 1991, ԽԸ տարի, ապրիլ-մայիս-յունիս, թիվ 4-6, Էջմիածին, 21-24 (Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք ամենապատիվ Տ. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկյանը Մայր Աթոռում):
Echmiadzin 1991, April-May-June, N 4-6, Echmiadzin, 21-24 (The Armenian Patriarch of Jerusalem, His Eminence Archbishop Torkom Manukyan, in the Mother See) (in Armenian).
 10. Էջմիածին 1991, ԽԸ տարի, ապրիլ-մայիս-յունիս, թիվ 4-6, Էջմիածին, 25-30 (Թուրքիո Հայոց պատրիարք ամենապատիվ Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոս Գազանճյանի այցելությունը Մայր Աթոռ):

- Echmiadzin 1991, April-May-June, N 4-6, Echmiadzin, 25-30 (The Visit of the Armenian Patriarch of Turkey, His Eminence Archbishop Karekin Gazanjyan, to the Mother See) (in Armenian).
11. Էջմիածին 1992, ԽԹ տարի, դեկտեմբեր, թիվ 12, Էջմիածին, 17-23 (Դիան Մայր Աթոռի (14 դեկտեմբեր 1992, Ս. Էջմիածին), Օգնություններ երկրաշարժի աղետալներին, Արցախի ժողովրդին եւ բռնազաղթածներին):
Echmiadzin 1992, December, N 12, Etchmiadzin, 17-23 (Divan of the Mother See (December 14, 1992, Holy Etchmiadzin), Assistance to the Victims of the Earthquake, the People of Artsakh and the Displaced Persons) (in Armenian).
 12. «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան 2003, «Հայ սփյուռք» հանրագիտարանի խմբագրական հանձնաժողով՝ Հ.Մ. Այվազյան (գլխ. խմբագիր-տնօրեն) և ուր., Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատ.:
"Armenian Diaspora" Encyclopedia 2003, Editorial Committee of the "Armenian Diaspora" Encyclopedia: H.M. Ayvazyan (editor-in-chief) and others, Yerevan, Armenian Encyclopedia Publishing House (in Armenian).
 13. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ՀՀ կառավարության ֆոնդ 113, ց. 164, գ. 179: ՀՀ կառավարության առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդի ֆոնդ 823, ց. 8, գ. 102, 111:
National Archives of Armenia (NAA), RA Government Fund 113, L. 164, C. 179; Fund of RA Government State Council for Religious Affairs 823, L. 8, C. 102, 111 (in Armenian).
 14. Հայոց եկեղեցու դերը պետականության բացակայության պայմաններում 2025, Գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (10 սեպտեմբերի, 2024 թ.), Երևան, «Լուսակն», 205-226 (Պետրոսյան Բ., Հայ Առաքելական եկեղեցու նվիրապետական արքունների և սփյուռքյան թեմերի աջակցությունը 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու գործում):
The Role of the Armenian Church in the Absence of Statehood, Collection of Conference Materials (September 10, 2024) 2025, Yerevan, Lusakn, 205-226 (Petrosyan K., The Support of the Canonical Sees and Diasporan Dioceses of the Armenian Apostolic Church in Alleviating the Consequences of the 1988 Spitak Earthquake) (in Armenian).
 15. Հայոց պատմություն 2016, Հ. 4, գիրք II, Նորագույն ժամանակաշրջան (1945-1991), Երևան, «Զանգակ»:
Armenian History 2016, vol. 4, Book II, Modern Period (1945-1991), Yerevan, Zangak (in Armenian).
 16. Հասկ 1988, ԾԷ տարի, թիւ 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Անթիլիաս-Լիբանան, 523-567 (Զարեհ եպս. Ազնաուրեան, Յիշատակ մեռելոց, կեանք վերապրողաց, վերաշինություն հայրենեաց (Գարեգին Բ. Վեհափառին այցը Ս. Էջմիածին եւ երկրաշարժէն աղետալ վայրերը):
Hask 1988, N 11-12, November-December, Antelias-Lebanon, 523-567 (Zareh Bishop Aznavorian, Memory of the Dead, Life of Survivors, Reconstruction of the Homeland (His Holiness Karekin II's Visit to Holy Etchmiadzin and the Earthquake-affected Areas) (in Armenian).
 17. Հասկ 1988, ԾԷ տարի, թիւ 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Անթիլիաս-Լիբանան, 569-571 («Առաջին գծի վրայ...մենք հայերս»):
Hask 1988, N 11-12, November-December, Antelias-Lebanon, 569-571 ("On the Front Line... We Armenians") (in Armenian).

18. Հասկ 1988, ԾԷ տարի, թիւ 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Անթիլիաս-Լիբանան, 574-580 («Մեր ժողովուրդն է մեր պատմութեան ոսկին»):
Hask 1988, N 11-12, November-December, Antelias-Lebanon, 574-580 ("Our People are the Gold of our History") (in Armenian).
19. Հասկ 1988, ԾԷ տարի, թիւ 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Անթիլիաս-Լիբանան, 581-583 (Կոչ մեր ժողովուրդին):
Hask 1988, N 11-12, November-December, Antelias-Lebanon, 581-583 (Appeal to our People) (in Armenian).
20. Հասկ 1988, ԾԷ տարի, թիւ 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Անթիլիաս-Լիբանան, 584-589 («Ոսկի կամուրջ մը հաստատուեցաւ Ս. Էջմիածնի եւ Անթիլիասի միջեւ»):
Hask, 1988, N 11-12, November-December, Antelias-Lebanon, 584-589 ("A Golden Bridge Was Established Between Holy Etchmiadzin and Antelias") (in Armenian).
21. Հասկ 1988, ԾԷ տարի, թիւ 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Անթիլիաս-Լիբանան, 594-599 («Ժողովուրդին վերականգնումի կամքը զօրաւոր է, թէւ վիշտը՝ խոր»):
Hask 1988, N 11-12, November-December, Antelias-Lebanon, 594-599 ("The People's Will to Restore is Strong, although the Grief is Deep") (in Armenian).
22. Հասկ 1988, ԾԷ տարի, թիւ 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Անթիլիաս-Լիբանան, 600-601 (Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Կիպրոսի մէջ):
Hask 1988, N 11-12, November-December, Antelias-Lebanon, 600-601 (Karekin II. Catholicos in Cyprus) (in Armenian).
23. Հասկ 1989, ԾԸ. տարի, թիւ 4-5, ապրիլ-մայիս, Անթիլիաս-Լիբանան, 145-153 (Փոխան խմբագրականի, «Կամիմք զՅիսուս տեսանել...»):
Hask 1989, N 4-5, April-May, Antelias-Lebanon, 145-153 (Instead of an Editorial, "We Want to See Jesus...") (in Armenian).
24. Հասկ 1989, ԾԸ տարի, թիւ 4-5, ապրիլ-մայիս, Անթիլիաս-Լիբանան, 177-285 (Բաբկէն արք. Չարեան, Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի այցելութիւնը ի Ս. Էջմիածին եւ ի Հայաստան (21-29 ապրիլ, 1989):
Hask 1989, N 4-5, April-May, Antelias-Lebanon, 177-285 (Babken Abegha Charian, The Visit of Catholicos Karekin II to Holy Etchmiadzin and Armenia (April 21-29, 1989) (in Armenian).
25. Հասկ 1990, ԾԹ տարի, թիւ 8-12, օգոստոս-դեկտեմբեր, Անթիլիաս-Լիբանան, 661-663 (Խորհրդային Միութեան դեսպանին այցելութիւնը Անթիլիաս եւ գնահատական մետալի յանձնում Վեհափառին):
Hask 1990, N 8-12, August-December, Antelias-Lebanon, 661-663 (The Visit of the Soviet Union Ambassador to Antelias and the Presentation of the Medal of Appreciation to His Holiness) (in Armenian).
26. Հասկ 1991, Կ տարի, թիւ 6-7, Յունիս-Յուլիս, Անթիլիաս-Լիբանան, 258-334 (Բաբկէն վրդ. Չարեան, Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի այցելութիւնը ի Ս. Էջմիածին եւ ի Հայաստան (8-22 Յունիս, 1991):
Hask 1991, N 6-7, June-July, Antelias-Lebanon, 258-334 (Babken Vardapet Charian, The Visit of Catholicos Karekin II to Holy Etchmiadzin and Armenia (June 8-22, 1991) (in Armenian).

27. Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հարությունյան Վ., Հայրապետյան Է. 2022, Արցախ-Սփյուռք առնչությունները XX դարավերջին և XXI դարասկզբին, Երևան, ԵՊՀ հրատ.: Minasyan E., Vardanyan A., Harutyunyan V., Hayrapetyan E. 2022, Artsakh-Diaspora Relations at the End of the 20th and Beginning of the 21st Centuries, Yerevan, YSU Publishing House (in Armenian).
28. Պետրոսյան Բ.Ռ. 2011, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988–2001 թթ., Երևան, «Գիտություն»:
Petrosyan K.R. 2011, Homeland-Diaspora Relations 1988–2001, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
29. Սուրեն Շ. Վանեցի 1995, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի մատենագիտությունը, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:
Suren Sh. Vanetsi 1995, Bibliography of His Holiness Vazgen I, Catholicos of All Armenians, Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
30. Սուքիասյան Ս. 2001, Խորհրդանիշ մտքի և խղճի (հոդվածներ, հարցազրույցներ), Երևան, «Նաիրի»:
Sukiasyan S. 2001, Symbol of Thought and Conscience (Articles and Interviews), Yerevan, Nairi (in Armenian).
31. Սուքիասյան Ս. 2011, Խորհրդանիշ մտքի և խղճի (ակնարկներ, հարցազրույցներ), Երևան, «Նաիրի»:
Sukiasyan S. 2011, Symbol of Thought and Conscience (Reviews and Interviews), Yerevan, Nairi (in Armenian).
32. Սփյուռքահայ կազմակերպություններ 2002 (խմբ. Հ. Այվազյան), Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն:
Armenian Diaspora Organizations 2002 (ed. H. Ayvazyan), Yerevan, Main Editorial Office of the Armenian Encyclopedia (in Armenian).
33. Վազգեն Ա նամականի (110 վավերագիր Վազգեն Ա արխիվից) 2018, կազմ. Ս. Սուքիասյան, Երևան, «Նաիրի»:
Letters of Vazgen I (110 Documents from the Archive of Vazgen I) 2018, compiled by S. Sukiasyan, Yerevan, Nairi (in Armenian).
34. Փարոս 1996, Լոս Անջելես, 15 դեկտեմբերի:
Paros 1996, Los Angeles, December 15 (in Armenian).

ON CERTAIN CHARACTERISTICS OF THE DEFENCE ARMY

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ АРМИИ ОБОРОНЫ

Mher Harutyunyan
Մհեր Հարությունյան
Мгер Арутюнян

Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

mher.harutyunyan@sci.am

Received: 14.04.2024; Revised: 15.04.2025; Accepted: 10.12.2025
Ներկայացվել է՝ 14.04.2024; գրախոսվել է՝ 15.04.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Представлено: 14.04.2024; рецензировано: 15.04.2025; принято: 10.12.2025

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-68

Abstract – This article offers a comprehensive analysis of the key characteristics of the Defence Army of the Republic of Artsakh as an institutional and socio-cultural phenomenon that emerged under conditions of permanent threat, stemming from prolonged aggression and blockade by Azerbaijan. The armed forces of the Republic of Artsakh are examined not merely as a defence and security structure, but as a foundational institution of political consolidation, national mobilisation and resistance, institutional self-preservation, and a mobilisational resource for societal self-organisation. The study explores the institutional evolution, organisational structure, combat capabilities, and public perception of the Defence Army, including its role in shaping defence strategies, security ideology, and the symbolic image of statehood. The empirical basis of the article draws on materials from the official military press, the archival holdings of the Ministry of Defence of the Republic of Artsakh, resources from the "Kachar" Scientific Centre, as well as the author's personal observations as a direct participant in the processes under examination. Through the application of qualitative discourse analysis, the study identifies dominant narratives and their role in the formation of military ideology, institutional identity, and cultural-political resilience. Special attention is devoted to the role of the military press as a tool of ideological articulation, institutional self-reflection, and public legitimisation. The experience of the Defence Army of Artsakh not only offers deeper insight into the specificities of military development under conditions of foreign policy isolation, but also serves as a methodological framework for rethinking the mission, objectives, and ideolog-

ical-value foundations of the modern Armed Forces of the Republic of Armenia in the context of a transforming regional and global security environment.

Ամփոփում – Հոդվածը նվիրված է Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի՝ որպես ինստիտուցիոնալ և սոցիալ-մշակութային երևույթի հիմնարար բնութագրիչների համակողմանի վերլուծությանը: Այն ձևավորվել է շարունակական սպառնալիքի պայմաններում՝ պայմանավորված Ադրբեջանի կողմից տասնամյակներ շարունակ իրականացվող ագրեսիայով և շրջափակմամբ: Արցախի Հանրապետության զինված ուժերը դիտարկվում են ոչ միայն որպես պաշտպանական-անվտանգային համակարգ, այլև քաղաքական համախմբման, ազգային դիմադրության և զորահավաքի հիմնարար ինստիտուտ, ինստիտուցիոնալ ինքնապահպանության ու հասարակական ինքնակազմակերպման շարժունակ ռեսուրս: Ուսումնասիրությունն ընդգրկում է Պաշտպանության բանակի ինստիտուցիոնալ զարգացումն ու կազմակերպական կառուցվածքը, մարտական ներուժը և հանրային ընկալումը՝ բացահայտելով նրա դերը պաշտպանական ռազմավարությունների ձևավորման, անվտանգության գաղափարախոսության և պետականության խորհրդանշական կերպարի կերտման գործընթացներում: Էմպիրիկ բազան ներառում է պաշտոնական ռազմական մամուլի նյութերը, Արցախի Հանրապետության պաշտպանության նախարարության արխիվային ֆոնդերը, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի շտեմարանները, ինչպես նաև հեղինակի՝ ուսումնասիրվող գործընթացներին անմիջական մասնակցի անձնական դիտարկումները: Որակական դիսկուրսիվ վերլուծության կիրառմամբ բացահայտվում են գերիշխող նարատիվները և դրանց դերը ռազմական գաղափարախոսության, ինստիտուցիոնալ ինքնության և քաղաքական-մշակութային կայունության ձևավորման մեջ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում ռազմական մամուլի՝ իբրև գաղափարախոսության արտահայտման, ինստիտուցիոնալ ինքնագիտակցության և հասարակական լեգիտիմացման գործիքի դերակատարմանը: Արցախի պաշտպանության բանակի փորձը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն խորացնելու պատկերացումները բանակաշինության առանձնահատկությունների վերաբերյալ արտաքին քաղաքական մեկուսացման պայմաններում, այլև ծառայում է որպես մեթոդաբանական հիմք՝ վերափմաստավորելու ՀՀ զինված ուժերի առաքելությունը, խնդիրներն ու գաղափարական-արժեհամակարգային հիմքերը փոփոխվող տարածաշրջանային և գլոբալ անվտանգության համատեքստում:

Аннотация – Данная статья посвящена всестороннему анализу ключевых характеристик Армии обороны Республики Арцах как институционального и социокультурного феномена, сформировавшегося в условиях перманентной угрозы, обусловленной многолетней агрессией и блокадой со стороны Азербайджана. Вооружённые силы Республики Арцах рассматриваются не только как оборонно-безопасностная структура, но и как основополагающий институт политической консолидации, национальной мобилизации и сопротивления, институционального самосохранения и мобилизационного ресурса самоорганизации общества. Исследование охватывает институциональную эволюцию, организационную структуру, боевой потенциал и общественное восприятие Армии обороны, включая её роль в формировании оборонных стратегий, идеологии безопасности и символического образа государственности. Эмпирическая база статьи опирается на материалы официальной военной прессы, архивные фонды Министерства обороны Республики Арцах, ресурсы Научного центра «Качар», а также на личные наблюдения автора как непосредственного участника анализируемых процессов. Качественный дискурсивный анализ позволяет выявить ключевые нарративы и их роль в формировании военной

идеологии, институциональной идентичности и культурно-политической стабильности. Особое внимание в статье уделяется роли военной прессы как инструмента идеологической артикуляции, институционального самоосмысления и общественной легитимации. Опыт Армии обороны Республики Арцах позволяет не только глубже осмыслить специфику армейского строительства в условиях внешнеполитической изоляции, но и представляет собой методологическую основу для переоценки миссии, задач и идейно-ценностной платформы современных Вооружённых Сил Республики Армения в условиях трансформирующейся региональной и глобальной системы безопасности.

Keywords – army, press, combat, discourse, perception.

Հիմնարաներ – բանակ, մամուլ, մարտ, դիսկուրս, ընկալում:

Ключевые слова – армия, пресса, бой, дискурс, восприятие.

Introduction

The Defence Army of the Republic of Artsakh (hereinafter DA) constituted a unique military-political institution that emerged in the early 1990s under conditions of systemic crisis, armed conflict, and the collapse of the Soviet state framework. Formed in the context of the Artsakh conflict and the broader dissolution of the USSR, the DA operated for nearly three decades and functioned as the core security structure of a de facto state established on the principle of self-determination, while simultaneously confronting severe geopolitical, economic, and military constraints.

The institutional development of the DA took place in circumstances characterised by a comprehensive blockade, limited material and technical resources, and an unfavourable regional balance of power. Despite these constraints, the DA succeeded in organising effective military resistance and, for a prolonged period, maintaining a relative military and political equilibrium in the northeastern part of the Armenian Highlands. This experience renders the DA a particularly significant case for the study of military self-organisation, wartime institutional adaptability, and the interaction between military structures and political processes in unrecognised or partially recognised political entities.

Scholarly interest in the DA is further reinforced by the outcomes and consequences of the military events of 2016–2023, which necessitate a critical reassessment of earlier interpretations concerning the principles of military organisation, command structures, and reform trajectories within the Artsakh security system. These developments highlight not only issues traditionally examined within classical military history but also broader institutional, socio-psychological, and political dimensions that require renewed analytical attention.

Sources and Methodology

The present study is based on a combination of primary and secondary sources, as well as on an interdisciplinary methodological approach that integrates instruments of military history, institutional analysis, and socio-political interpretation.

A significant part of the source base consists of materials from the military press, primarily the official newspaper *Martik* of the Ministry of Defence of the Republic of Artsakh. The study makes extensive use of issues published in 2016–2017, which reflect both the internal discourse of the Defence Army and the institutional reassessment processes that followed the military operations of April 2016 (Հարությունյան 2024բ, 147–169). These publications provide valuable insights into command practices, operational evaluations, morale-building mechanisms, and the evolving perception of military reform within the Defence Army.

Equally important are archival documents preserved in the collections of the “Kachar” Scientific Centre, including materials related to the organisational structure, operational planning, and internal functioning of the Defence Army (ԿԳԿԱ, ֆ. 17, զ. 1, թ. 1–24; զ. 3, թ. 1–8). A substantial portion of these documents has not previously been subjected to systematic scholarly analysis or introduced into academic circulation. Following the forced displacement of the population of Artsakh in 2023 and the uncertain fate of archival repositories remaining in the occupied territories, these materials have acquired particular documentary and scientific significance.

The secondary literature utilised in this article encompasses works on the military and political history of Artsakh, the Artsakh conflict, and broader studies on post-Soviet military institution-building. These works provide the historiographical framework necessary for contextualising the formation and development of the Defence Army, as well as for situating its experience within regional and international scholarly debates (Մանասյան 2005).

Methodologically, the study employs a historical-institutional approach, focusing on the processes of formation, adaptation, and transformation of the Defence Army under conditions of armed conflict, blockade, and geopolitical isolation. This approach allows for an analysis of the Defence Army not merely as a military structure, but as a complex socio-political institution embedded in the broader system of Artsakh’s statehood.

In addition, elements of comparative military analysis are applied in order to assess the specific characteristics of the Defence Army in relation to classical models of armed forces organisation. Particular attention is devoted to issues of self-organisation, command and control mechanisms, the integration of volunteer formations, and the role of moral and psychological factors in sustaining combat effectiveness.

Degree of Research on the Topic

The results of studies on the formation, activities, and institutional development of the DA have been published in the form of monographs, collective works, articles, and other types of research (Հարությունյան 2024ա, 340–402). A significant portion of the studies on this topic is presented in the form of memoirs, jour-

nalistic materials, personal testimonies of military figures, as well as analytical articles by war participants and researchers. However, attempts to comprehensively and multifacetedly explore the issue within academic circles are still limited, which is due to both the partial availability of the source base and the circumstances of the occupation of Artsakh from 2020 to 2023.

Publications in the official Martik newspaper from 2016–2017 regarding the military events of the Artsakh War of 1991–1994, the organisation of the DA, and its strategic approaches, as well as the reflection of the peculiarities of the DA, have not yet been subject to separate scholarly analysis.

The publications by M. Harutyunyan, a former editor of the newspaper and historian, on the topic (Հարությունյան 2003, 4; see also Հարությունյան 2014, 118–121) initiated the discussion of the scientific problem. After the loss of the original sources, these publications have acquired primary source significance.

Various authors have addressed the main events of the 2016 spring military campaign of Azerbaijan's aggression from different perspectives (Հայաստան-2016: չտերտած դաւեր 2016; Հարաթյան 2017; Հարությունյան 2021; В ожидании бури: Южный Кавказ 2018).

In the context of Azerbaijan's 2020 autumn military campaign and the subsequent developments, new studies have emerged addressing Artsakh's military security issues, analysis of the outcomes of the war, and the re-evaluation of the DA's combat capabilities (Թորոսյան 2021; Aydabirian, Libaridian, Papazian 2021; Буря на Кавказе 2021; Հարությունյան և ուրիշ. 2025; Կոտրված վահան 2025). However, from an academic perspective, there is still a lack of comprehensive research that would thoroughly address the socio-political, military, and administrative characteristics of the DA's formation, also considering changes in the regional power balance.

This study attempts to fill the existing gaps by involving new primary sources, specifically issues of the Martik newspaper from 2016–2017, as well as archival documents and materials preserved at the "Kachar" Scientific Centre. These sources, which had not previously been significantly included in scholarly discourse, have gained primary source significance after the 2023 displacement of the population of Artsakh, as their accessibility is now severely limited.

Features of the Defence Army

The archival documents and official press publications demonstrate that the DA was viewed not only as a military unit but also as a carrier of national identity and statehood (Աիյան 2016ա, 1; Հարությունյան 2016գ, 10; Հարությունյան 2016դ, 10), simultaneously encompassing defensive-security (Ֆիրյան 2016, 4; ՀՀ ԶՈՒ ԱՀՏԱ վարչություն 2017բ 15), military-patriotic (Բաղդասարյան 2016, 5; Հարությունյան 2016, 6), educational (Հարությունյան 2016ա, 1, 11; Բաղդասարյան 2016, 11), public (Հարությունյան 2016բ, 3; Ավանեսյան 2016ա, 6; Արահամյան 2016, 5; Ավանեսյան 2017, 3; Թառանյան 2017, 11; Գրիգորյան 2017, 5), spiritual (Ասրյան 2016ա, 13;

Ասրյան 2016բ, 13; Հարությունյան 2016գ, 5; Բաղդասարյան 2017, 7–8), cultural (Ավանեսյան 2016գ, 10; Հարությունյան 2016, 7), and historical (Հարությունյան 2016ա, 9; Հարությունյան 2016բ, 10; ՀՀ ԶՈՒ ԱՀՏԱ վարչություն 2017ա, 6) elements. In this context, frequent revival of heroic narratives from the Artsakh liberation struggle (Հակոբյան 2016ա, 8; ՀՀ ԶՈՒ ԱՀՏԱ վարչություն 2016, 15; Հակոբյան 2016բ, 8; Հակոբյան 2016գ, 8) has been observed. Combatant's (Բաղդասարյան 2016, 10) and fighters' (Աթաջանյան 2016, 7; Հայրապետյան 2017, 9) military paths and exemplary episodes are recorded, while their heroic deeds (Հարությունյան 2016ե, 7; Ավանեսյան 2016ե, 7; Մարգարյան 2016, 4) are also addressed. The figures of those who were glorified in the April 2016 military operations are highlighted (Հարությունյան 2016գ, 4; Փաշայան 2016ա, 2; Փաշայան 2016բ, 5; Ստեփանյան 2016, 4; Ահյան 2016բ, 5; Փաշայան 2016գ, 6; Հարությունյան 2016դ, 8; Հարությունյան 2016գ, 5), with their portrayal linked to the public articulation of national values.

In the official newspaper, descriptions of military operations (Ավանեսյան 2016, 3; Սարգսյան 2016, 6), analyses of combat episodes (Ահյան 201գ, 6; Պիսարենկո 2016, 12–13), and depictions of the daily routine of military units (Ավանեսյան 2016բ, 3; Ավանեսյան 2016գ, 3) are frequently encountered. These efforts were intended not only to inform the public about military matters but also to strengthen trust and respect towards the army within society. The focus was placed not only on combat capabilities but also on the morale of the military collective, educational work, the role of officers, and the process of patriotic education.

The construction of the military figure is significantly shaped by the discourse of heroisation. During the April 2016 war and the following months, a tendency was observed in the pages of the newspaper to present the activities of individual fighters and commanders as an embodiment of national heroism (Բաղդասարյան 2016, 2). Such figures serve both internal and external purposes in shaping perceptions, with the military being portrayed as a symbol of national unity and resilience. Their stories, the battles they fought, and their sacrifices almost always have a symbolic and ideological character, thus expanding the scope of interpretation of military events.

Also noteworthy is the presence of analytical and journalistic materials in the newspaper, in which an attempt is made to present the institutional developments of the army within a historical context, emphasising the role of combat experience as the institutional foundation. This approach enables the army to be portrayed not only as a defensive-security body but also as a military-political infrastructure shaped by the direct influence of state-building processes. The official press also records the process of the formation of military ideology. This is expressed through the use of specific terminology, repetition of content units, linking national ideas and historical events, and constant emphasis on the identification of the army with these ideas. In this way, an internal system is formed where the

army is presented as a historically necessary, morally irreplaceable, and politically justified institution.

The issues of the "Martik" newspaper from 2016 to 2017 serve as a valuable primary source for examining public perceptions, ideological references, and military-political messages regarding the army. The analysis of numerous publications in the newspaper provides an opportunity to document how the national defence institution is presented in the public arena, simultaneously connecting historical memory with contemporary politics. It is significant that such analytical spaces are important for understanding the pathways of state institutions' development not only at the documentary level but also at the level of communicative expressions.

The characterisation of the features of the DA in the official newspaper issues of 2016–2017 was conditioned by the Azerbaijani aggression of April 2, 2016, and the circumstances of effective resistance against the subsequent hybrid operations. Of course, prior to this, the phenomenon of the DA had already attracted the attention of scholars (Հարությունյան 2010).

Unfortunately, the new realities created by Azerbaijan's aggression from 2020 to 2023 have had a profoundly negative impact on the military structure of Artsakh, necessitating a rethinking of its significant past (Հարությունյան, Հարությունյան 2024, 96–115).

The formation of the military system of the Republic of Artsakh (RA), as a military structure, was directly conditioned by the need for self-defence. This process did not rely on pre-established strategic doctrines or state-sanctioned military plans, which clearly distinguishes the DA from the armed forces of classical, internationally recognised states. The formation of the DA was not top-down, but rather a bottom-up process, emerging as a result of society's self-organisation and collective will for defence.

The DA was shaped not only by military but also by existential conditions. It simultaneously bore the characteristics of a national liberation movement, coupled with the regional instability of the early 1990s. This implied that the army being formed had to perform not only defensive tasks but also functions aimed at preserving and asserting sovereignty.

One of the distinctive features of the DA is its integrated civilian nature. Many commanders and fighters were not trained soldiers in the traditional sense. Furthermore, many of them were public figures, activists, and volunteers, whose military experience was gained directly on the battlefield through practical experience. This gave the army a unique spontaneous structure and, in some cases, adaptive advantages during irregular warfare.

In such conditions, the DA could not adhere to pre-programmed and standardised models. It was endowed not only with a defensive mission but also with institutional autonomy. This process was accompanied by political uncertainties

during its formative stages, constant engagement with war risks, and the absence of external recognition.

Therefore, the DA is viewed not only as a military institution but also as a socio-political phenomenon that was formed under historically exceptional circumstances. Its fundamental purpose was to guarantee the physical security, identity, and the realisation of the rights of the people of Artsakh, independent of the classical approaches of international law (Հարությունյան 2023, 134–183).

Conclusion

The formation of the military systems of the Republic of Artsakh (RA) was determined not only by the imperatives of war but also by the influence of regional and international factors. During the process of establishing independence and forming state structures, the institutional development of the defence system played a crucial role not only in military but also in political sovereignty consolidation.

The analysis demonstrates that the formation of the RA's military systems can be seen as not only a mechanism for ensuring defence but also as an autonomous model of state governance, reflecting the unique status of the unrecognised state. The development of this system was conditioned by both internal and external challenges, among which the key factors were limited resources, international isolation, and changes in the regional security environment.

Despite the complexities of formal institutionalisation, the RA's military system practically exhibited stability and adaptability under changing conditions. Particularly important in this process was the close relationship between military structures and civilian administration, which enabled the formation of an effective defence system without substantial external support.

This study aims to contribute to the research on state military systems. It shows that the formation of such structures is influenced not only by strategic and military factors but also by institutional and socio-political developments. Future research will benefit from in-depth analysis that will focus on assessing the long-term stability and effectiveness of military governance systems, considering contemporary political developments.

Acknowledgements

We would like to express our gratitude for the valuable information and advice provided during the preparation of this article to Dr. A.A. Kharatyan, Head of the Department of History of Armenian Periodical Press and Public Thought at the Institute of History, National Academy of Sciences of Armenia, Senior Researcher, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Armenia; Colonel (Ret.) D.S. Chilingaryan, Editor-in-Chief of the "Armenian Army" Military Journal at the Defense National Research University of the Ministry of Defence of the Republic of Armenia; K.E. Gabrielian, President of the Journalists' Union of Artsakh, PhD in

Philology; and H.M. Aleksanyan, Founder and Director of the "Spirit-Nairi" Arts Center, former Editor-in-Chief of the "Martik" newspaper, PhD in Philology.

References/Գրականություն/Литература

1. Աբրահամյան Փ. 2016, Բանակը մեր հասարակության հավատի միջնաբերդն է, Մարտիկ, թիվ 9–10 (1183–1184), 26 փետրվարի – 10 մարտի, Ստեփանակերտ, 5:
Abrahamyan P. 2016, The Army as the Stronghold of Our Society's Faith, Martik, N 9–10 (1183–1184), February 26 – March 10, Stepanakert, 5 (in Armenian).
2. Աթաջանյան Օ. 2016, Խիզախ հայուհին, Մարտիկ, թիվ 9–10 (1183–1184), 26 փետրվարի – 10 մարտի, Ստեփանակերտ, 7:
Atajanyan O. 2016, A Brave Armenian Woman, Martik, N 9–10 (1183–1184), February 26 – March 10, Stepanakert, 7 (in Armenian).
3. Ահյան Մ. 2016ա, Հաղթական բանակի առաքելությունը, Մարտիկ, թիվ 3–4 (1177–1178) 15–28 հունվարի, Ստեփանակերտ, 1:
Ahyan M. 2016a, The Mission of the Victorious Army, Martik, N 3–4 (1177–1178), January 15–28, Stepanakert (in Armenian).
4. Ահյան Մ. 2016բ, Հայ ռազմիկների խիզախումները մարտադաշտում..., Մարտիկ, թիվ 17–18 (1191–1192) 21 ապրիլի – 5 մայիսի, Ստեփանակերտ, 5:
Ahyan M. 2016b, Acts of Courage by Armenian Soldiers on the Battlefield.... Martik, N 17–18 (1191–1192), April 21– May 5, Stepanakert, 5 (in Armenian).
5. Ահյան Մ. 2016գ, Զախցախված թշնամին սարսափած է..., Մարտիկ, թիվ 17–18 (1191–1192) 21 ապրիլի – 5 մայիսի, Ստեփանակերտ, 6:
Ahyan M. 2016c, The Crushed Enemy Is Terrified.... Martik, N 17–18 (1191–1192), April 21 – May 5, Stepanakert, 6 (in Armenian).
6. Այվազյան Հ. 2001, Հաղթանակած բանակի գեներալը, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն:
Ayvazyan H. 2001, The General of the Victorious Army, Yerevan, Armenian Encyclopedia Publishing House (in Armenian).
7. Ասրյան Գ. 2016ա, Հոգևոր ծառայությունը հայոց բանակում, Մարտիկ, թիվ 9–10 (1183–1184), 26 փետրվարի – 10 մարտի, թիվ 13–14 (1187–1188) 24 մարտի – 7 ապրիլի, 13, թիվ 15–16 (1189–1190) 7–21 ապրիլի (Հատուկ թողարկում), Ստեփանակերտ, 13:
Asryan G. 2016a, Spiritual Service in the Armenian Army. Martik, N 9–10 (1183–1184), February 26 – March 10, N 13–14 (1187–1188), March 24 – April 7, 13, N 15–16 (1189–1190), April 7–21 (Special Issue), Stepanakert, 13 (in Armenian).
8. Ավանեսյան Ա. 2016, Ձախողվեցին հակառակորդի դավադիր նպատակները, Մարտիկ, թիվ 9–10 (1183–1184), 26 փետրվարի – 10 մարտի, Ստեփանակերտ, 3:
Avanesyan A. 2016, The Adversary's Insidious Plans Were Thwarted, Martik, N 9–10 (1183–1184), February 26 – March 10, Stepanakert, 3 (in Armenian).

9. Ավանեսյան Դ. 2016ա, Հասարակությանն անառիկ պետական սահմաններ, բանակին՝ հասարակական աջակցություն, Մարտիկ, թիվ 3–4 (1177–1178), 15–28 հունվարի, Ստեփանակերտ, 6:
Avanesyan D. 2016a, Inviolable State Borders for Society, Societal Support for the Army, Martik, N 3–4 (1177–1178), January 15–28, Stepanakert, 6 (in Armenian).
10. Ավանեսյան Դ. 2016բ, Մարտական դիրքում մշտապես զգոն, Մարտիկ, թիվ 7–8 (1181–1182) 11–25 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 3:
Avanesyan D. 2016b, Always Vigilant on the Frontline. Martik, N 7–8 (1181–1182), February 11–25, Stepanakert, 3 (in Armenian).
11. Ավանեսյան Դ. 2016գ, Երբ միահյուսվում են արվեստն ու զինծառայությունը, Մարտիկ, թիվ 13–14 (1187–1188) 24 մարտի – 7 ապրիլի, Ստեփանակերտ, 10:
Avanesyan D. 2016c, When Art and Military Service Are Intertwined, Martik, N 13–14 (1187–1188), March 24 – April 7, Stepanakert, 10 (in Armenian).
12. Ավանեսյան Դ. 2016դ, Մեր սահմանի պահապանները, Մարտիկ, թիվ 19–20 (1193–1194), 5–19 մայիսի, Ստեփանակերտ, 3:
Avanesyan D. 2016d, Guardians of Our Border, Martik, N 19–20 (1193–1194), May 5–19, Stepanakert, 3 (in Armenian).
13. Ավանեսյան Դ. 2016ե, Մեր ժամանակի հերոսներից մեկը, Մարտիկ, թիվ 23–24 (1197–1198), 2–16 հունիսի, Ստեփանակերտ, 7:
Avanesyan D. 2016e, One of the Heroes of Our Time, Martik, N 23–24 (1197–1198), June 2–16, Stepanakert, 7 (in Armenian):
14. Ավանեսյան Դ. 2017, Դիրքապահները հասարակության ուշադրության կենտրոնում, Մարտիկ, թիվ 1–2 (1227–1228), 9–21 հունվարի, Ստեփանակերտ, 3:
Avanesyan D. 2017, Frontline Soldiers in the Focus of Public Attention, Martik, N 1–2 (1227–1228), January 9–21, Stepanakert, 3 (in Armenian).
15. Բաղդասարյան Դ. 2016, Մեր հայրենիքն ունի քաջարի հայրենասերների հզոր ու մեծաքանակ բանակ, Մարտիկ, թիվ 13–14 (1187–1188) 24 մարտի – 7 ապրիլի, Ստեփանակերտ, 11:
Baghdasaryan D. 2016, Our Homeland Has a Mighty and Numerous Army of Brave Patriots. Martik, N 13–14 (1187–1188), March 24 – April 7, Stepanakert, 11 (in Armenian).
16. Բաղդասարյան Է. 2016, Սամվել Կարապետյան. «Այս սերունդն ապացուցեց, որ կարող է մեզնից ավելին անել», Մարտիկ, թիվ 21–22 (1195–1196), 19 մայիսի – 2 հունիսի, 2:
Baghdasaryan E. 2016, Samvel Karapetyan: "This Generation Has Proven It Can Do Even More Than Us", Martik, N 21–22 (1195–1196), May 19 – June 2, Stepanakert, 2 (in Armenian).
17. Բաղդասարյան Հ. 2016, Կհաղթի ղարաբաղցու համառությունը, Մարտիկ, թիվ 39–40 (1213–1214) 24 սեպտեմբերի – 8 հոկտեմբերի, Ստեփանակերտ, 10:
Baghdasaryan H. 2016, The Stubbornness of the Karabakhi Will Prevail, Martik, N 39–40 (1213–1214), 24 September – 8 October, Stepanakert, 10 (in Armenian).
18. Բաղդասարյան Վ. 2016, Երդվել են անառիկ պահել հայրենիք-ամրոցի ժայռեղեն պարիսպները, Մարտիկ, թիվ 7–8 (1181–1182) 11–25 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 5:
Baghdasaryan V. 2016, They Swore to Defend the Rock-Solid Walls of the Homeland-Fortress, Martik, N 7–8 (1181–1182), February 11–25, Stepanakert, 5 (in Armenian).

19. Բաղդասարյան Վ. 2017, Նժդեհ. զինվոր հայրենիքի և հավատքի, Մարտիկ, թիվ 1–2 (1227–1228) 9–21 հունվարի, Ստեփանակերտ, 7–8:
Baghdasaryan V. 2017, Nzhdeh: A Soldier of Homeland and Faith. Martik, N 1–2 (1227–1228), January 9–21, Stepanakert, 7–8 (in Armenian).
20. Գրիգորյան Վ. 2017, Աշխարհի ամենախաղաղասեր բանակին՝ մեր սերն ու շնորհավորանքը, Մարտիկ, թիվ 3–4 (1229–1230), 21 հունվարի – 4 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 5:
Grigoryan V. 2017, To the Most Peace-Loving Army in the World – Our Love and Congratulations. Martik, N 3–4 (1229–1230), January 21–February 4, Stepanakert, 5 (in Armenian).
21. Թարանյան Լ. 2017, Մենք ձեզ ենք հետ ենք, Մարտիկ, թիվ 1–2 (1227–1228), 9–21 հունվարի, Ստեփանակերտ, 11:
Taranian L. 2017, We Are With You, Martik, N 1–2 (1227–1228), January 9–21, Stepanakert, 11 (in Armenian).
22. Թորոսյան Տ. 2021, 2020 թ. պատերազմ. նախադրյալները, հետևանքները և աղետի հաղթահարման հնարավորությունները, Երևան, «Լույս» հիմնադրամ, 9 մարտի:
Torosyan T. 2021, The 2020 War: Preconditions, Consequences and Opportunities for Overcoming the Disaster, Yerevan, Luys Foundation, March 9, Retrieved January 12, 2024 (in Armenian).
23. Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս. 2008, Հաղթանակներն՝ ինչպես եղել են. ազդականչ 44, Երևան, Հայկական հանրագիտարան. հրատարակչություն, «Անտարես»:
Khachatryan H., Ghazaryan G., Margaryan S. 2008, Victories As They Were: Emergency Report N 44, Yerevan, Armenian Encyclopedia Publishing, Antares (in Armenian).
24. «Կաճառ» գիտական կենտրոնի արխիվ (ԿԳԿԱ), ֆ. 17, գ. 1, թ. 1–24, գ. 3, թ. 1–8:
Archive of the "Kachar" Scientific Center (AKSC), Fund 17, List 1, Files 1–24; List 3, Files 1–8 (in Armenian).
25. Կոտրված վահան 2025, Արցախյան 44-օրյա պատերազմի բազմաշերտ վերլուծություն, Վ. Չըթըրեան (խմբ.), «Newmag»:
Broken Shield 2025, A Multilayered Analysis of the 44 – Day Artsakh War. Edited by V. Choutryan, Yerevan, Newmag (in Armenian).
26. Հակոբյան Կ. 2016ա, Վերադարձ Ամարասի հովիտ (Պատերազմը մասնակիցների հուշերում), Մարտիկ, թիվ 3–4 (1177–1178), 15–28 հունվարի, Ստեփանակերտ, 8:
Hakobyan K. 2016a, Return to the Valley of Amaras (Memoirs of War Participants), Martik, N 3–4 (1177–1178), January 15–28, Stepanakert8 (in Armenian).
27. Հակոբյան Կ. 2016բ, Հայրենի եզերքի պաշտպաններն աննկուն են (Պատերազմը մասնակիցների հուշերում), Մարտիկ, թիվ 7–8 (1181–1182) 11–25 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 8:
Hakobyan K. 2016b, The Defenders of the Homeland Are Unyielding (Memoirs of War Participants), Martik, N 7–8 (1181–1182), February 11–25, Stepanakert, 8 (in Armenian).
28. Հակոբյան Կ. 2016գ, Իսկ օդում կախված էր հերթական ճակատամարտի սպասումը (Պատերազմը մասնակիցների հուշերում), «Մարտիկ», թիվ 9–10 (1183–1184), 26 փետրվարի – 10 մարտի, Ստեփանակերտ, 8:

- Hakobyan K. 2016c, In the Air Hung the Anticipation of Another Battle (Memoirs of War Participants), Martik, N 9–10 (1183–1184), February 26 – March 10, Stepanakert, 8 (in Armenian).
29. Հակոբյան Հ. 2013, Ջորավարը: Լեգենդար զորավար Մանվել Գրիգորյանի կյանքն ու գործունեությունը, Երևան, «Էդիթ Պրինտ»:
Hakobyan H. 2013, The Commander: The Life and Career of the Legendary Commander Manvel Grigoryan, Yerevan, Edit Print (in Armenian).
30. Հայրապետյան Ն. 2017, Մեր ապրելով՝ պարտական ենք նրա նման տղաներին, Մարտիկ, թիվ 5–6 (1231–1232), 4–18 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 9:
Hayrapetyan N. 2017, We Owe Our Lives to Boys Like Him, Martik, N 5–6 (1231–1232), February 4–18, Stepanakert, 9 (in Armenian).
31. Հայաստան – 2016. չտրտած դասեր 2016, Սարգսյան Մանվել (գլխ. խմբ.), Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, ՌԱՀՀԿ:
Armenia 2016: Lessons Not Learned 2016, Manvel Sargsyan (Ed.), Yerevan, Armenian Center for National and Strategic Studies (ACNSS) (in Armenian).
32. Հասրաթյան Ս. 2001, Ղարաբաղյան պատերազմ (հայ., ռուս., անգլ.), խմբ.՝ Մ. Պետրոսյան, Երևան, «Ամարաս»:
Hasratyan S. 2001, The Karabakh War (in Armenian, Russian, and English), Edited by M. Petrosyan, Yerevan, Amaras (in Armenian).
33. Հասրաթյան Ս. 2017, Ապրիլյան քառօրյա առճակատում (Արցախ, 02-05.04.2016 թ.), Երևան, «Տիգրան Մեծ»:
Hasratyan S. 2017, The Four-Day April Confrontation (Artsakh, April 2–5, 2016), Yerevan, Tigran Mets (in Armenian).
34. Հարությունյան Ե. 2016ա, Կարևորվեց կրտսեր հրամանատարների դերը, Մարտիկ, թիվ 5–6 (1179–1180), 28 հունվարի – 11 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 1, 11:
Harutyunyan E. 2016a, The Role of Junior Commanders Became Essential, Martik, N 5–6 (1179–1180), January 28–February 11, Stepanakert, 1, 11 (in Armenian).
35. Հարությունյան Ե. 2016բ, Մարտիկ, թիվ 5–6 (1179–1180), 28 հունվարի – 11 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 3:
Harutyunyan E. 2016b, Martik, N 5–6 (1179–1180), January 28 – February 11, Stepanakert, 3 (in Armenian).
36. Հարությունյան Ե. 2016գ, Պարզև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյան. «Թող Քրիստոսի Հարության զորավոր շնորհներն օրհնեն մեր բանակը», Մարտիկ, թիվ 11–12 (1185–1186), 10–24 մարտի, Ստեփանակերտ, 5:
Harutyunyan E. 2016c, Archbishop Pargev Martirosyan: "May the Powerful Grace of Christ's Resurrection Bless Our Army", Martik, N 11–12 (1185–1186), March 10–24, Stepanakert, 5 (in Armenian).
37. Հարությունյան Ե. 2016դ, Ղարաբաղի հողը հերոսներ է ծնում, Մարտիկ, թիվ 21–22 (1195–1196) 19 մայիսի – 2 հունիսի, Ստեփանակերտ, 8:
Harutyunyan E. 2016d, The Soil of Karabakh Gives Birth to Heroes, Martik, N 21–22 (1195–1196), May 19 – June 2, Stepanakert, 8 (in Armenian).
38. Հարությունյան Ե. 2016ե, Չորս պարզև՝ մեկ սխրանքի դիմաց, Մարտիկ, թիվ 23–24 (1197–1198), 2–16 հունիսի, Ստեփանակերտ, 7:

- Harutyunyan E. 2016e, Four Awards for One Feat, Martik, N 23–24 (1197–1198), June 2–16, Stepanakert, 7 (in Armenian).
39. Հարությունյան Ե. 2016գ, Երիտասարդ հերոսի 20-ամյակը նշվեց զսպված ցավով ու մեծ հպարտությամբ, Մարտիկ, թիվ 47–48 (1221–1222), 19 նոյեմբերի – 3 դեկտեմբերի, Ստեփանակերտ, 5:
Harutyunyan E. 2016f, A Young Hero's Twentieth Birthday Was Marked by Quiet Grief and Great Pride, Martik, N 47–48 (1221–1222), November 19 – December 3, Stepanakert, 5 (in Armenian).
40. Հարությունյան Կ., Չըթըրյան Վ., Ոսկանյան Ա., Կարապետյան Մ. 2025, 44. Պարտություն: 2020-ի Արցախյան պատերազմը՝ իրողություններ և հետևություններ; Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, «Անտենոր»:
Harutyunyan K., Choutryan V., Voskanian A. & Karapetyan M. 2025, 44: Defeat. The 2020 Artsakh War-Realities and Reflections. Armenian Center for Humanitarian Research, Yerevan, Antenor (in Armenian).
41. Հարությունյան Մ. 2016, *Կինոռեժիսոր Սամվել Թադևոսյան*. «Ժողովրդի մարգարիտները պիտի վերադարձնեն իրեն՝ հղկված տեսքով...», Մարտիկ, թիվ 47–48 (1221–1222) 19 նոյեմբերի–3 դեկտեմբերի, Ստեփանակերտ, 7:
Harutyunyan M. 2016, "Film Director Samvel Tadevosyan: 'You Must Return the Pearls of the People to Them-Refined'", Martik, N 47–48 (1221–1222), 19 November – 3 December, Stepanakert, 7 (in Armenian).
42. Հարությունյան Մ. 2003, Պատերազմի լուսաբանումը «Մարտիկ» թերթի էջերում (1993–1994 թթ.), Մարտիկ, N 12 (514), 14–20 մարտ, Ստեփանակերտ, 4:
Harutyunyan M. 2003, Coverage of the War on the Pages of Martik Newspaper (1993–1994), Martik, N 12 (514), 14–20 March, Stepanakert, 4 (in Armenian).
43. Հարությունյան Մ. 2010, ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մի քանի առանձնահատկությունների մասին, Ստեփանակերտ, ԼՂՀ ՊՆ հրատ.:
Harutyunyan M. 2010, On Certain Specific Features of the Defense Army of the Republic of Nagorno-Karabakh, Stepanakert, Ministry of Defence of the NKR (in Armenian).
44. Հարությունյան Մ. 2014, ԼՂՀ զինված ուժերի շինարարության լուսաբանումը և տեղեկության անվտանգությունը, Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով՝ Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները: Ձեկուցումների ժողովածու, Երևան, «Գիտություն», 118–121:
Harutyunyan M. 2014, The Coverage of the Armed Forces Development in the NKR and Information Security, in Armenology and the Challenges of the Modern Era: Proceedings of the Second International Armenological Conference, Yerevan, Gitutyun, 118–121 (in Armenian).
45. Հարությունյան Մ. 2016ա, Քարինտակի հերոսամարտի ռազմաքաղաքական տեսանկյունների շուրջ, Մարտիկ, թիվ 3–4 (1177–1178) 15–28 հունվարի, Ստեփանակերտ, 9:
Harutyunyan M. 2016a, On the Political and Military Aspects of the Battle of Karin Tak, Martik, N 3–4 (1177–1178), 15–28 January, Stepanakert, 9 (in Armenian).
46. Հարությունյան Մ. 2016բ, Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի վճռական հակահարձակումը Մարտակերտի ռազմաճակատում, Մարտիկ, թիվ 5–6 (1179–1180), 28 հունվարի – 11 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 10:

- Harutyunyan M. 2016b, The Decisive Counteroffensive of the Self-Defense Forces of Artsakh on the Martakert Front, Martik, N 5–6 (1179–1180), 28 January – 11 February, Stepanakert, 10 (in Armenian).
47. Հարությունյան Մ. 2016 գ, Հայկական բանակը՝ մեր պետականության վեմը, Մարտիկ, թիվ 9–10 (1183–1184), 26 փետրվարի – 10 մարտի, Ստեփանակերտ, 10:
Harutyunyan M. 2016c, The Armenian Army – The Foundation of Our Statehood, Martik, N 9–10 (1183–1184), 26 February – 10 March, Stepanakert, 10 (in Armenian).
48. Հարությունյան Մ. 2016դ, Հայկական բանակը՝ մեր պետականության վեմը, Մարտիկ, թիվ 11–12 (1185–1186), 10–24 մարտի, Ստեփանակերտ, 10:
Harutyunyan M. 2016d, The Armenian Army – The Foundation of Our Statehood, Martik, N 11–12 (1185–1186), 10–24 March, Stepanakert, 10 (in Armenian).
49. Հարությունյան Մ. 2016ե, Նախահարձակ թշնամին արժանի հակահարված է ստանում, Մարտիկ, թիվ 13–14 (1187–1188) 24 մարտի – 7 ապրիլի, Ստեփանակերտ, 1–2:
Harutyunyan M. 2016e, The Aggressive Enemy Receives a Worthy Response, Martik, N 13–14 (1187–1188), 24 March – 7 April, Stepanakert, 1–2 (in Armenian).
50. Հարությունյան Մ. 2016զ, Հայ զինվորների զանգվածային սխրանքը, Մարտիկ, թիվ 15–16 (1189–1190) 7–21 ապրիլի (Հատուկ թողարկում), Ստեփանակերտ, 4:
Harutyunyan M. 2016f, The Mass Heroism of Armenian Soldiers, Martik, N 15–16 (1189–1190), 7–21 April (Special Edition), Stepanakert, 4 (in Armenian).
51. Հարությունյան Մ. 2021, Արցախում ռազմարվեստի զարգացման արդի փուլի առանձնահատկությունները, Շուշի-Երևան, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ.:
Harutyunyan M. 2021, Contemporary Features of Military Development in Artsakh, Shushhi-Yerevan, "Kachar" Scientific Centre Press (in Armenian).
52. Հարությունյան Մ. 2022, Արցախի պաշտպանության և անվտանգության հիմնախնդիրների լուսաբանման առաջնահերթությունների մասին, Արցունակ կրթության և գիտության հիմնախնդիրները հարափոփոխ աշխարհում: Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, Հյուսիսային համալսարան, 185–193:
Harutyunyan M. 2022, On the Priorities of Covering the Issues of Defense and Security in Artsakh, in Issues of Competitive Education and Science in a Rapidly Changing World: Proceedings of the International Scientific Conference, Yerevan, Northern University, 185–193 (in Armenian).
53. Հարությունյան Մ. 2023, Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության բարձրացման պատմական հիմքերի ու ռազմական բաղադրիչների մասին, «Արցախյան հիմնախնդիրը արդի գործընթացների հոլովույթում» գիտագործնական համաժողովի (Ստեփանակերտ, 26 սեպտեմբերի, 2022) զեկույցների ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., 134–183:
Harutyunyan M. 2023, On the Historical Foundations and Military Components of the Subjectivity of the Republic of Artsakh, in The Artsakh Issue in the Course of Current Processes: Proceedings of the Applied Research Conference (Stepanakert, 26 September 2022), Yerevan, NAS RA Institute of History, 134–183 (in Armenian).
54. Հարությունյան Մ. 2024ա, Ռազմական շինարարությունը Արցախում 1991–2006 թթ., Երևան, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ.:

- Harutyunyan M. 2024a, Military Construction in Artsakh, 1991–2006, Yerevan, "Kachar" Scientific Centre Press (in Armenian).
55. Հարությունյան Մ. 2024բ, 2016 թ. գարնանային ռազմարշավից հետո Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակում ձեռնարկված միջոցների արդյունավետության հարցի շուրջ, Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, պրակ N 28 (1), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., 147–169: Harutyunyan M. 2024b, On the Effectiveness of Measures Taken in the Defense Army of the Republic of Artsakh Following the Spring 2016 Military Campaign, Issues of Armenian History, vol. 28 (1), Yerevan, NAS RA Institute of History, 147–169 (in Armenian).
56. Հարությունյան Մ., Հարությունյան Հ. 2024, Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի մերօրյա պատմության լուսաբանման մի քանի հիմնահարցերի մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, 96–115: Harutyunyan M., Harutyunyan H. 2024, Some Key Issues in the Coverage of the Recent History of the Defense Army of the Republic of Artsakh, Herald of Social Sciences, N 2, 96–115 (in Armenian).
57. Հարությունյան Ն. 2016, Հայրենիքի սահմանների պաշտպանությունը բոլորիս սրբազան պարտքն է, Մարտիկ, թիվ 7–8 (1181–1182) 11–25 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 6: Harutyunyan N. 2016, The Protection of the Homeland's Borders Is a Sacred Duty for All of Us, Martik, N 7–8 (1181–1182), 11–25 February, Stepanakert, 6 (in Armenian).
58. ՀՀ ՁՈՒ ԱՀՏԱ վարչություն 2016, Չէր կարելի չլուծել, Մարտիկ, թիվ 7–8 (1181–1182) 11–25 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 15: Department of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of the Republic of Armenia 2016, It Could Not Be Left Unresolved, Martik, N 7–8 (1181–1182), 11–25 February, Stepanakert, 15 (in Armenian).
59. ՀՀ ՁՈՒ ԱՀՏԱ վարչություն 2017ա, Հայոց բանակի ծնունդը, Մարտիկ, թիվ 3–4 (1229–1230) 21 հունվարի– 4 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 6: Department of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of the Republic of Armenia 2017a, The Birth of the Armenian Army, Martik, N 3–4 (1229–1230), 21 January – 4 February, Stepanakert, 6 (in Armenian).
60. ՀՀ ՁՈՒ ԱՀՏԱ վարչություն 2017բ, Հակառակորդին լռեցնելու այլ ճանապարհ չկա, Մարտիկ, թիվ 5–6 (1231–1232) 4–18 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 15: Department of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of the Republic of Armenia. 2017b, There Is No Other Way to Silence the Enemy, Martik, N 5–6 (1231–1232), 4–18 February, Stepanakert, 15 (in Armenian).
61. Ղևոնդյան Ռ., Ղազարյան Թ. 2023, Անվտանգության ապահովման մեխանիզմները աշխարհաքաղաքական փոխակերպումների համատեքստում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, 113–124: Ghévondyan R., Ghazaryan T. 2023, Security Assurance Mechanisms in the Context of Geopolitical Transformations, Herald of Social Sciences, N 3, 113–124 (in Armenian).
62. Մարգարյան Ս. 2016, *Ձորամասի հրամանատար, գնդապետ Սամվել Գրիգորյան*. «Անկախության սերունդը գերազանցեց մեր բոլոր սպասելիքները», «Մարտիկ», թիվ 47–48 (1221–1222) 19 նոյեմբերի – 3 դեկտեմբերի, Ստեփանակերտ, 4:

- Margaryan S. 2016, "Regiment Commander, Colonel Samvel Grigoryan: 'The Generation of Independence Has Surpassed All Our Expectations'", Martik, N 47–48 (1221–1222), 19 November – 3 December, Stepanakert, 4 (in Armenian).
63. Պետրոսյան Կ. 2016, Համարձակ մարտարշավների կազմակերպիչը, Մարտիկ, թիվ 7–8 (1181–1182) 11–25 փետրվարի, Ստեփանակերտ, 14:
Petrosyan K. 2016, The Organizer of Daring Combat Operations, Martik, N 7–8 (1181–1182), 11–25 February, Stepanakert, 14 (in Armenian).
64. Պիսարենկո Դ. 2016, Զինադադարի ժամանակաշրջանի պատերազմը, Մարտիկ, թիվ 21–22 (1195–1196) 19 մայիսի – 2 հունիսի 2016 թ., 12–13:
Pisarenko D. 2016, The War in the Period of Ceasefire, Martik, N 21–22 (1195–1196), 19 May – 2 June, 12–13 (in Armenian).
65. Սարգսյան Ա. 2016, Հայ և եզդի ժողովուրդները միասին են մարտնչում ընդհանուր թշնամու դեմ, Մարտիկ, թիվ 17–18 (1191–1192) 21 ապրիլի – 5 մայիսի, Ստեփանակերտ, 6:
Sargsyan A. 2016, The Armenian and Yezidi Peoples Fight Together Against a Common Enemy, Martik, N 17–18 (1191–1192), April 21 – May 5, Stepanakert, 6 (in Armenian).
66. Ստեփանյան Շ. 2016, Կոպելու և ապրելու վճռականությամբ, Մարտիկ, թիվ 17–18 (1191–1192) 21 ապրիլի – 5 մայիսի, Ստեփանակերտ, 4:
Stepanyan Sh. 2016, With Determination to Fight and Live, Martik, N 17–18 (1191–1192), 21 April – 5 May, Stepanakert, 4 (in Armenian).
67. Փաշայան Հ. 2016ա, Հայրենյաց պաշտպանների հերթական սխրագործությունները, Մարտիկ, թիվ 15–16 (1189–1190) 7–21 ապրիլի (Հատուկ թողարկում), Ստեփանակերտ, 2:
Pashayan H. 2016a, Another Heroic Deed by the Defenders of the Homeland, Martik, N 15–16 (1189–1190), 7–21 April (Special Edition), Stepanakert, 2 (in Armenian).
68. Փաշայան Հ. 2016բ, «Եղնիկներում ևս հակառակորդն արժանի հակահարված ստացավ, Մարտիկ, թիվ 15–16 (1189–1190) 7–21 ապրիլի (Հատուկ թողարկում), Ստեփանակերտ, 5:
Pashayan H. 2016b, The Enemy Was Also Duly Repelled at Yeghnikner, Martik, N 15–16 (1189–1190), 7–21 April (Special Edition), Stepanakert, 5 (in Armenian).
69. Փաշայան Հ. 2016գ, Մերօրյա հերոսները, Մարտիկ, թիվ 21–22 (1195–1196), 19 մայիսի – 2 հունիսի, Ստեփանակերտ, 6:
Pashayan H. 2016c, Modern-Day Heroes, Martik, N 21–22 (1195–1196), 19 May – 2 June, Stepanakert, 6 (in Armenian).
70. Քոչարյան Տ., Աղաբաբյան Ա. 2017, Ռազմական-ռազմավարական երկկողմ գործակցությունը Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի դաշնության միջև, «Մանկավարժության և հոգեբանության հիմնախնդիրներ», հ. 5, N 2, Երևան, 169–176:
Kocharyan T., Aghababyan, A. 2017, Military-Strategic Bilateral Cooperation Between the Republic of Armenia and the Russian Federation, Issues in Pedagogy and Psychology, vol. 5, N 2, Yerevan, 169–176 (in Armenian):
71. Օհանյան Ս. 2012, Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը. համառոտ ուրվագիծ, Երևան, ՀՀ ՊՆ:

- Ohanyan S. 2012, The 20-Year Chronicle of the Armenian Army: A Brief Overview, Yerevan, Ministry of Defence of the Republic of Armenia (in Armenian):
72. Ֆիրյան Ա. 2016, Հինված ուժերն ի զորու են ապահովելու մեր երկրի անվտանգությունը, Մարտիկ, թիվ 13–14 (1187–1188) 24 մարտի – 7 ապրիլի, Ստեփանակերտ, 4: Firyan A. 2016, The Armed Forces Are Capable of Ensuring the Security of Our Country, Martik, N 13–14 (1187–1188), 24 March – 7 April, Stepanakert, 4 (in Armenian).
 73. Aydabirian R., Libaridian J., Papazian T. 2021, The Karabakh War of 2020 and Armenia's Future Foreign and Security Policies (A White Paper), July, <https://diasporarm.org/wp-content/uploads/2022/02/Armenia-Foreign-and-Security-Policies.pdf> (Accessed on: 16.02.2025):
 74. Bullock T. 2021, Azeri Troops Seize Lake on Armenian Border, <https://www.janes.com/osint-insights/defence-news/azeri-troops-seize-lake-on-armenian-border> (Accessed on: 05.02.2025).
 75. Crisis Group's Impact Highlights 2024: March to October 2023, <https://www.crisisgroup.org/global/crisis-groups-impact-highlights-march-october-2023> (Accessed on: 05.02.2025).
 76. Fiorenza N., Vranic M. 2020, Russia Sends Peacekeepers to Nagorno-Karabakh after Brokering Ceasefire, <https://www.janes.com/osint-insights/defence-news/russia-sends-peacekeepers-to-nagorno-karabakh-after-brokering-ceasefire> (Accessed on: 05.02.2025).
 77. Gore P.W. 2008, 'Tis Some Poor Fellow's Skull: Post-Soviet Warfare in the Southern Caucasus, New York, iUniverse.
 78. Haberman J., Cormarie P. 2024, The U.S. Can't Guarantee Armenia's Security, Despite Azerbaijan's Threats, but It Can Help, <https://www.rand.org/pubs/commentary/2024/03/the-us-cant-guarantee-armenias-security-despite-azerbajians.html> (Accessed on: 05.02.2025).
 79. Harutyunyan M. 2025, Formation of Military-defensive Systems in Unrecognized States: The Case of the Republic of Artsakh (Manuscript submitted for publication). International Journal of Military History and Historiography.
 80. New Troubles in Nagorno-Karabakh 2023, Understanding the Lachin Corridor Crisis, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/new-troubles-nagorno-karabakh-understanding-lachin-corridor-crisis> (Accessed on: 05.02.2025).
 81. Responding to the Humanitarian Catastrophe in Nagorno-Karabakh 2023, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/responding-humanitarian-catastrophe-nagorno> (Accessed on: 05.02.2025).
 82. Vartanyan O. 2023, It's Make or Break Time for Nagorno-Karabakh's Future (Originally Published in openDemocracy), <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/its-make-or-break-time-nagorno-karabakhs> (Accessed on: 05.02.2025).
 83. Гукасов И. 2001, Выдающийся полководец Армении генерал-лейтенант Грач Амаякович Андресян, Ростов-на-Дону, «Книга».
Gukasov I. 2001, The Outstanding Commander of Armenia: Lieutenant General Hrach Amayakovich Andresyan, Rostov-on-Don, Kniga (in Russian).

-
84. Люхтерхандт О. 2022, Нагорный Карабах: борьба за независимость и международное право, Москва, «Особая книга».
Lüchtherhandt O. 2022, Nagorno-Karabakh: The Struggle for Independence and International Law, Moscow, Osobaya Kniga (in Russian).
85. В ожидании бури: Южный Кавказ 2018, Макиенко К. (ред.), Москва, Центр анализа стратегий и технологий.
Awaiting the Storm: The South Caucasus 2018, Edited by Makienko K., Moscow, Centre for Analysis of Strategies and Technologies (in Russian).
86. Манасян А. 2005, Карабахский конфликт: ключевые понятия и хроника, Ереван, НОФ "Нораванк".
Manasyan A. 2005, The Karabakh Conflict: Key Concepts and Chronology, Yerevan, Noravank Foundation (in Russian).
87. Буря на Кавказе 2021, Пухов Р.Н. (ред.) Москва, Центр анализа стратегий и технологий.
Storm over the Caucasus 2021, Moscow, Edited by Pukhov R.N. Centre for Analysis of Strategies and Technologies (in Russian).

THE ROLE OF MEDIATION MISSIONS IN QATAR'S FOREIGN POLICY

ՄԻՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ԿԱՏԱՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

РОЛЬ ПОСРЕДНИЧЕСКИХ МИССИЙ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ КАТАРА

Knarik Sargsyan

Քնարիկ Սարգսյան

Кнарик Саргсян

Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences, Armenia

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт востоковедения, Национальная академия наук, Армения

Knarik.sargsyan2@edu.isec.am

Ներկայացվել է՝ 11.02.2025; գրախոսվել է՝ 13.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025

Received: 11.02.2025; Revised: 13.10.2025; Accepted: 10.12.2025

Представлено: 11.02.2025; рецензировано: 13.10.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-86

Abstract – Qatar's foreign policy has undergone significant changes since its independence. This country, which had little influence in the world arena not so long ago, has managed to become one of the most active mediators in the international arena in recent decades. By adopting a flexible and pragmatic foreign policy, Qatar has successfully mediated in the settlement of several conflicts, demonstrating its commitment to international peace. Mediation has become a key component of Qatar's "soft power" foreign policy, serving the country's national objectives. In fact, Qatar has managed to compete with leading Arab countries, strengthening its influence and position in the region. This article assesses Qatar's success in utilising mediation as a core component of its foreign policy strategy. It aims to explore the motivations, modalities, and tools employed in Qatar's mediation efforts in regional and international contexts. The task of this study is to show how this small state managed to establish itself as one of the leading mediators in the Middle East region and beyond. The article examines three main narratives, using the examples of Lebanon, Sudan, and Yemen, which demonstrate the successes and failures of Qatar's mediation efforts.

Ամփոփում – Կատարի արտաքին քաղաքականությունը զգալի փոփոխությունների է ենթարկվել անկախությունից ի վեր: Դեռևս ոչ վաղ անցյալում համաշխարհային ասպարեզում աննշան ազդեցություն ունեցող այս երկրին հաջողվեց վերջին տասնամյակների ընթացքում միջազգային հարթակում դառնալ ամենաակտիվ միջնորդներից մեկը: Վարելով ճկուն և պրագմատիկ արտաքին քաղաքականություն՝ Կատարը հաջողությամբ

միջնորդել է մի շարք հակամարտությունների կարգավորմանը: Միջնորդական առաքելությունը դարձել է Կատարի արտաքին քաղաքականության «փափուկ ուժի» հիմնական բաղադրիչ՝ ծառայելով երկրի ազգային նպատակներին: Փաստացիորեն, Կատարին հաջողվել է մրցակցել արաբական առաջատար երկրների հետ՝ ամրապնդելով իր ազդեցությունն ու դիրքը տարածաշրջանում: Հոդվածը գնահատում է, թե որքանով են հաջողել Կատարի միջնորդական առաքելությունները՝ օգտագործվելով որպես արտաքին քաղաքականության ռազմավարության հիմնական բաղադրիչ: Այն նպատակ ունի բացահայտելու տարածաշրջանային և միջազգային հարթակներում Կատարի միջնորդական ջանքերի դրդապատճառները, դրսևորման ձևերն և գործիքակազմը: Հետազոտության խնդիրն է վեր հանել, թե ինչպես Կատարի նման փոքր պետությանը հաջողվեց դառնալ Մերձավոր Արևելքում և նրա սահմաններից դուրս ամենաակտիվ միջնորդ դերակատարներից մեկը, և որքանով է Կատարի միջնորդական առաքելությունը հաջողված: Հոդվածում դիտարկվում են երեք հիմնական պատումներ՝ Լիբանանի, Սուդանի և Եմենի օրինակով, որոնցում արտացոլվում են Կատարի միջնորդական ջանքերի հաջողություններն ու ծախսողումները:

Аннотация – Внешняя политика Катара претерпела значительные изменения с момента обретения независимости. За последние десятилетия эта страна, имевшая незначительное влияние на мировой арене, сумела стать одним из самых активных посредников в политической сфере. Проводя гибкую и прагматичную внешнюю политику, Катар успешно выступал посредником в урегулировании ряда конфликтов, способствуя достижению международного мира. Посредническая миссия стала ключевым компонентом «мягкой силы» Катара, служащей национальным интересам страны. Фактически, Катар сумел составить конкуренцию ведущим арабским странам, укрепив своё влияние и позиции в регионе. В статье оценивается степень успешности посреднических миссий Катара, являющихся важной составляющей его внешнеполитической стратегии. Целью исследования является выявление причин, форм проявления и инструментов посреднической деятельности Катара на региональных и международных площадках. Цель исследования – выявить, как такому небольшому государству, как Катар, удалось стать одним из самых активных посредников на Ближнем Востоке и за его пределами, и насколько успешной оказалась посредническая миссия Катара. В статье рассматриваются три основных нарратива на примере Ливана, Судана и Йемена, которые отражают успехи и неудачи посреднических усилий Катара.

Keywords – Qatar, conflict, toolkit, mediation, status.

Հիմնաբառեր – Կատար, հակամարտություն, գործիքակազմ, միջնորդություն, կարգավիճակ:

Ключевые слова – Катар, конфликт, инструментарий, посредничество, статус.

Introduction

This article examines the extent to which Qatar has successfully employed mediation as a strategic instrument of its foreign policy. It examines the underlying motivations, modalities, and mechanisms that guide its mediation initiatives in regional and international contexts. The goal of this study is to examine how a small state like Qatar has emerged as one of the most active and visible mediators in the Middle East and beyond, to understand why Qatar invests heavily in soft power diplomacy,

and to explore how Qatar presents itself through its mediation efforts. The study's conceptual framework is based on the theories of soft power and role. Joseph Nye conceptualises soft power as a state's capacity to shape the preferences or behaviour of others in order to achieve desired outcomes. He argues that influence in international relations can be exercised through three primary means: "threats of coercion (sticks), inducements and payments (carrots), and attraction that makes others want what you want" (Nye 2008, 94).

Role theory helps to understand how small states perceive themselves and how they are perceived by others, which is central to any constructivist analysis of international relations. Role theory examines how states play roles in international politics, such as "mediator," "protector", or "regional leader", based on their self-conception and expectations of others. K.J. Holsti argues that "foreign policy behaviour is shaped by both internal identity and external recognition" (Holsti 1970).

The research methodology is based on content and discourse analysis. The research contributions of M. Kamrava, S. Barakat and other esteemed authors have been pivotal in studying the role of mediation missions in Qatar's foreign policy. The article analyses three main cases, Lebanon, Sudan, and Yemen, which are presented in separate chapters.

Since the mid-2000s, Qatar has emerged as one of the most active diplomatic mediators in resolving regional and internal conflicts in the Middle East and Africa. For the warring parties, Doha was perceived as a neutral mediator, ready to provide substantial financial resources to support the success of the mediation mission. Qatar offered various investments to the warring parties in exchange for reaching an agreement between them (Bukin 2014, 96). Doha has gained a reputation as a reliable mediator and peacemaker on the international stage thanks to its competent foreign policy. In the initial period of mediation in the Arab direction, Qatar's aspirations sparked reluctance from the region's leading players, such as Saudi Arabia and Egypt, which were traditionally perceived as countries pursuing multiple agendas and interests in the region (Kamrava 2011, 540). Sudan, which was previously considered a priority of Egypt's foreign policy, has become a field of confrontation between Egypt and Qatar. The emergence of a new player was not part of Saudi Arabia's and Egypt's plans. Cairo was categorically against Qatar's intervention in the Sudanese conflict. However, with the support of the United States, Qatar managed to strengthen its position in Sudan as a mediator (Wikileaks: Egypt determined...). Qatar also faced resistance from Saudi Arabia on the issue of Yemen, but again managed to assert its influence. Doha was able to gain the trust of Saudi Arabia and Egypt, who carried out their mediation mission through the Arab League (AL). In the case of Qatar, what was new and different was that one of the smallest countries in the Middle East, which until the mid-1990s was considered a vassal of Saudi Arabia, was able to create the image of an impartial and effective mediator. This state presented itself as a supporter of regional peace and stability (Kamrava 2011, 541).

As we have noted, Qatar's mediation mission has been characterised by providing compensation, investments, and material rewards to the conflicting parties in exchange for resolving the conflict. This policy has come to be known as "business diplomacy", where diplomacy relies on significant investments to advance the conflict resolution process. Qatar has made significant investments in all the countries where it has conducted mediation missions. Qatar has assessed its chances of success in advance and carefully selected the conflicts it has entered into (Kamrava 2011, 544).

Qatar's Strategic Mediation in the Sudan Conflict

In 2008, when Qatar intervened in the Sudanese conflict, the situation in Sudan was already volatile. Qatar's active involvement in Sudan was driven by Doha's military and political interests, which were also influenced by Qatar's close ties with the government of Omar al-Bashir and the presence of the Sudanese community in Qatar (Barakat 2014, 18). Before openly acting as a mediator, the Qatari government took several deliberate steps to gain the approval of the conflicting parties to the mediation mission. In addition, Qatar sought to ensure that interested parties in the international community accepted Doha as a mediator and supported its efforts. The second step involved a fact-finding mission, which was carried out by sending the country's foreign minister and several officials to places where representatives of previous mediators, including the African Union (AU), the Arab League, France, Libya, and the United States, had not been before (Bukin 2014, 97). Qatari Foreign Minister Ahmed bin Abdullah Al Mahmoud, along with several teams of diplomats from the ministry, held numerous meetings with the parties to the conflict and those involved in the conflict resolution process, including representatives of the UN, the Arab League, France, Libya, the AU and the US. The purpose of the meetings was to gather the necessary information on current events and obtain approval to participate in them as a mediator. Foreign Minister Al Mahmoud personally undertook a fact-finding mission to Khartoum and the Darfur region, as well as to neighboring countries. His trip to Chad, where a refugee camp affected by the conflict was located, was particularly telling (Kamrava 2011, 545).

The Arab League and the AU agreed to work together to resolve the Darfur conflict; an agreement was reached to identify Doha as the host for the talks. Qatar, along with the UN and AU chief mediator Jibril Bassolé, was heavily involved in the negotiation process (Karamalla-Gaiballa 2017, 5–6). Rebel leaders initially compared Qatar's intervention to the efforts of Egypt and the Arab League, which had also previously attempted to resolve the conflict in Sudan. A series of declarations were signed in Addis Ababa in 2004 and in Abuja in 2004 and 2005, but they failed to produce lasting results (Shinn 2004, 246).

Egypt, which historically considered Sudan to be its sphere of influence, opposed the Qatari mediation mission in Sudan. When it became known that Doha was conducting negotiations between the Justice and Equality Movement and the official

Khartoum, Egypt rushed to invite the conflicting parties to Cairo. At the same time, Egypt was cautious in pursuing its mediation policy. Over time, it became clear that cooperation with the Justice and Equality Movement was a formality. Cairo hosted them to demonstrate its dissatisfaction with the Qatari mediation mission. While Egypt and the AL were perceived as supporters of the Sudanese government, Qatar positioned itself as a neutral party. Doha was able to capitalise on the sometimes contradictory, biased, and indecisive behaviour of its regional rivals and emerged as the primary actor in conflict resolution. Doha has successfully organised various meetings involving the conflicting parties, international observers, mediators, and envoys to achieve peace in Sudan. In 2008, a memorandum of understanding was signed between the parties, which recognized Qatar as the "chief mediator" in the Sudanese conflict resolution process. Only after Doha was recognized as the chief mediator in the Sudanese conflict resolution process did Qatar begin to actively invite representatives of the conflicting parties to the city of Doha (Bukin 2014, 98). As a result of the negotiations, an agreement was signed in Doha on February 17, 2009 between the Sudanese government and representatives of the Justice and Equality Movement, the largest rebel group in Darfur, in which the parties committed to "demonstrating goodwill and trust" in the process of resolving the Darfur conflict. The parties agreed to recognize Doha as the venue for the negotiations, under the auspices of Sheikh Hamad bin Khalifa Al Thani, and Doha became the primary venue for meetings between representatives of the Sudanese government and various Darfur rebel groups (Sudan Tribune 2009).

It should be noted that the negotiations were complex, frequently interrupted by disagreements, and sometimes lasted for extended periods. On numerous occasions, when the talks reached an impasse, the Qatari mediators surprised the parties with their determination and patience in bringing the negotiations to a successful conclusion. On the other hand, Doha was generous to both sides of the conflict, especially to the rebel groups, who were allowed to live in luxury hotels in Doha for months. As a result of the conference held in Doha, Qatar, in May 2011, attended by all parties concerned with the conflict, the "Doha Document for Peace in Darfur" was finalized, which the conflicting parties signed on July 14 of the same year (United Nations 2011). The document addressed the causes and consequences of the conflict, human rights and fundamental freedoms, the status of Darfur, power-sharing, reconciliation, reparations, refugee return and internal dialogue. UN Secretary-General Ban Ki-moon welcomed the Doha Peace Document as a basis for resolving the conflict in Western Sudan (United Nations).

On the other hand, the Qatar National Bank began opening its branches in Khartoum just as Doha began to intervene in the Darfur conflict. Through the Islamic Development Company, the Qatar Islamic Bank and other Qatari banks also began to operate in Sudan. In addition, Doha has provided extensive humanitarian aid

to the Darfur population, and has made significant investments in Sudan, particularly in the agricultural sector, contributing to its development (Gulbrandsen 2010, 64).

Qatar's mission in Sudan was Doha's first attempt to enter the international arena, where the importance and recorded success of "business diplomacy" were evident.

Qatar's mediation diplomacy during the Lebanese crisis

Another step for Qatar to realize its political ambitions was to establish itself as a mediator in the 2007 Lebanese crisis resolution process. The political crisis in Lebanon began in November 2007 due to disagreements over the candidate for president. The government's attempts to reduce the powers of the Shiite religious and political movement Hezbollah brought the crisis to a peak. On May 6, 2008, a strike organized by the Lebanese Workers' Confederation escalated into armed clashes between government supporters and opposition forces, mainly Hezbollah fighters. The clashes broke out in West Beirut, then spread to North Lebanon, the Bekaa Valley, and Mount Lebanon. The opposition quickly established control over West Beirut and some areas of Mount Lebanon. Hezbollah militants also closed Beirut's international airport and highways leading to the port. The country's government has handed over security to army units at state, private and public institutions (Harutyunyan 2012, 9).

Among the regional players, Qatar was the most willing to host the warring parties and initiate negotiations. Saudi Arabia's long-standing ties with several Lebanese political forces, its hostility towards Hezbollah and Iran, and some other factors made it difficult for Saudi Arabia to act as an impartial mediator in the current situation. In contrast to Saudi Arabia, Qatar was a relatively new player, with close ties to Syria, Iran, and Hezbollah. Emir Hamad was the only Arab leader to visit both Hezbollah-controlled areas of Beirut and the conflict-stricken south of Lebanon, donating about \$300 million as part of Qatar's reconstruction programs to repair and rebuild damaged buildings, regardless of the political affiliations of their owners (Barakat 2014, 16–17). This is where a key element of Qatar's mediation and foreign policy, in general, came into play: Al Jazeera, which extensively covered the events in Lebanon, also contributed to achieving the desired results (Kamrava 2011, 549).

To prevent the escalation of armed conflicts in Lebanon and the potential outbreak of civil war, a committee was established at a meeting of the Arab League Foreign Ministers' Council in Cairo on May 11, headed by Qatari Prime Minister and Foreign Minister Hamad bin Jassem bin Jaber Al Thani. The warring parties agreed to cease all armed conflicts (Harutyunyan 2012, 11–12).

Under the auspices of the Arab League, on May 17, 2008, 14 representatives of Lebanon's political forces held talks in Doha on two main issues: a unified presidential candidate and electoral code reforms ahead of the next parliamentary elections (Bakri, Cowell 2008). Although the talks were held under the auspices of the Arab League, Qatar was seen as the primary force that facilitated progress in the

process. During the negotiations, Syria and Iran supported Hezbollah, while Egypt and Saudi Arabia supported the ruling forces. Although representatives of various Lebanese factions were present at the talks, the main struggle was between Hezbollah and the March 14 Movement, led by Prime Minister Fouad Siniora (Blanford 2008). Qatari Prime Minister and Foreign Minister Hamad bin Jassem played a key role in the negotiations, creating a friendly atmosphere and reducing tensions between the warring parties. During the negotiations, each side was given two minutes to speak and two minutes to respond to any issue, ensuring the impartiality and effectiveness of the discussions (Barakat 2014, 17).

On May 21, the successful conclusion of the Lebanese national dialogue under the auspices of the AL was announced in Doha. As a result, the parties adopted the "Doha Agreement", the first point of which was that the speaker of parliament should convene a session within the coming week at which the agreed candidate for the election of the president of Lebanon would be the commander-in-chief of the Lebanese army, General Michel Suleiman (Harutyunyan, 2012, 14). Additionally, several amendments to the electoral code were adopted, and Hezbollah secured 11 of the 30 parliamentary seats and three ministerial positions in the government. The two sides reached an agreement on the 2009 parliamentary elections (Schenker 2008).

The agreement marked a breakthrough in Qatari diplomacy. By serving as a platform for national dialogue, Qatar achieved a diplomatic victory in the challenging Lebanese context, thanks to its balanced policy, which contributed to an increase in Doha's international prestige.

Qatari mediation in Yemen

The Yemeni conflict, between Yemeni government forces and the Houthis, also became entangled in Qatari political interests. The Houthi rebellion began in 2004 under the leadership of Hussein Al-Houthi. Hussein Al-Houthi was a respected mujtahid among the local population and had a following of 3,000 to 4,000 Zaydi students (BBC News 2023). Combining anti-American sentiments in society with the revival of Zaydiism, Hussein Al-Houthi took a stand against the government forces. Despite Hussein Al-Houthi's assassination in 2004, the movement he led did not fade away. The Yemeni press often referred to the clashes as wars, especially after the bloody events in Saada (Kamrava 2011, 549).

Qatar intervened in the Yemeni conflict in May 2007, when tensions were at their peak. Following an invitation from Yemeni President Ali Abdullah Saleh, Emir Hamad travelled to Sana'a on an official visit (Barakat 2014, 15). Emir Hamad assumed the role of mediator between Yemeni government forces and the rebels, sending a team of Foreign Ministry officials to Saada Governorate to negotiate with the rebels. In the case of Yemen, the mechanisms of Qatar's mediation mission were also linked to the vast financial resources that Qatar had allocated to rebuild the country's destroyed infrastructure, especially in Saada Governorate. Emir Hamad

announced his readiness to provide financial resources for the reconstruction of Saada Governorate if an agreement were reached between the parties (Kamrava 2011, 549). The Qatari government organized regular meetings with the warring parties in both Yemen and Qatar. During these meetings, a set of common principles was developed, which became the basis for the ceasefire agreement of June 17, 2007 (Barakat 2014, 17).

On June 17, 2007, the warring parties enthusiastically accepted Qatar's proposals and signed a ceasefire agreement, after which they began negotiating with each other on the next steps. This agreement, brokered by Qatar, provided for a ceasefire, the restoration and reconstruction of rebel-held areas, the end of the exile of rebel leaders, and several other important steps (Sudam 2007).

As a result of Qatar's mediation efforts, a peace agreement was signed in Doha on February 1, 2008. The Doha Agreement was initially welcomed with great enthusiasm and anticipation, and both sides soon began implementing the main provisions of the agreement. The agreement was based on Qatar's financial support for the reconstruction of infrastructure, which amounted to \$300–500 million (Palik, Rustad 2019, 2–3). The points of the agreement concerned the cessation of hostilities, the loyalty of the rebels to the state system, the return of refugees to their territories, where their everyday lives would be ensured, freedom of speech and the right to act freely, the creation of political parties in accordance with the constitution, and several other issues. Both agreements included provisions on the government releasing rebel prisoners, applying amnesty, and restoring war-torn territories (Badanjak 2023, 15–16).

The results of Qatar's mediation efforts, however, did not last long. The ceasefire remained on paper: bloodshed continued on the streets of Yemen. Several Houthi leaders refused to participate in the Doha talks. Fierce fighting broke out in the northern regions of the rebel-held areas, which continued intermittently until 2009. Houthi strongholds. The Yemeni government increasingly disagreed with Qatari diplomats. Qatar had provided political asylum to several rebel leaders, which also contributed to the emergence of distrust within the Yemeni government. Opposition forces accused the government of failing to implement the terms of the peace agreement, resulting in the freezing of the peace process. Qatar was rejected as a mediator and was forced to suspend its mediation mission by 2010 (International Crisis Group 2009, 21–22).

Saudi Arabia, which has historically had interests in Yemen, could not stay away from these processes. The conflict in Yemen had raised a wave of concerns in Saudi Arabia, which forced Riyadh to side with the Yemeni government. Saudi Arabia, taking advantage of Qatar's diplomatic failure, took all measures to resist Qatari "soft power", providing substantial financial assistance to Yemen. Saudi Arabia promised to invest \$1 billion in the war-torn country (Kamrava 2011, 551). Later, Saudi Arabia's entire anti-imperialist policy was based on financial investments. Saudi

Arabia tried to completely expel Qatar from Yemen and impose favorable agreements on the conflicting parties.

Comparing the mediation policies of Qatar and Saudi Arabia during that period reveals several key points that demonstrate the differences in the approaches of the parties. First, it is essential to consider the position of the two countries in international relations, particularly within the Middle East system at that time. Qatar had established friendly relations with all the conflicting parties and made great efforts to maintain these relations without giving preference to any of the parties. Saudi Arabia's position was clear, as it usually supported the ruling wing. Meanwhile, in its efforts to maintain warm relations with all parties, Qatar often found it difficult to exert pressure on any of them to achieve and maintain the desired result; in other words, Qatar did not have the necessary leverage in this case. Unlike Qatar, Saudi Arabia had leveraged over both the allied and opposing sides, which allowed it to extract concessions to achieve its desired result. Unlike Qatar, Saudi Arabia's mediation policy was more institutional in nature, a result of its greater involvement in the system of international relations and experienced diplomacy. In addition, Saudi Arabia's foreign policy was not always accurately represented in the coverage of the Al Arabiya news network, whereas in the case of Qatar, its foreign policy was closely linked to the coverage of Al Jazeera. Another difference was that the Qataris preferred to publicise their mediation activities, as evidenced by the high-profile summits in luxury hotels and their coverage by Al Jazeera and other media outlets.

Meanwhile, the Saudis generally preferred behind-the-scenes diplomacy, a tactic also favoured by many of the conflicting parties. Not everyone immediately accepted Qatar's rapidly publicised diplomacy. On the other hand, Riyadh pursued a cautious policy, avoiding the potential pitfalls of getting involved in the actual conflicts. Saudi Arabia did not have a problem with increasing its international reputation or branding; its primary concern was ensuring the security of the state and regime, as well as maintaining its role as a leader in the region.

In fact, Qatar demonstrated demonic flexibility and was able to return to the field of conflict resolution in Yemen. Qatar resumed its mediation mission in Yemen in the summer of 2010, when the Emir of Qatar visited Sanaa in July, followed by meetings in Doha in August between the Yemeni government and Houthis. As a result of these meetings, another agreement was signed in Doha on August 26. According to it, the Houthis were obliged to hand over to the Qatari side the ammunition that had been seized during the clashes and to liberate strategically important positions located in the Saada Mountains near the Saudi border. The Yemeni government, in turn, was obliged to release rebel prisoners in return. The agreement stipulated that the rebel leader, Abdel-Malik Al-Houthi, and his two brothers would live in exile, to be received by Qatar. However, the provisions of this agreement were also not respected and fighting resumed. In February 2010, a ceasefire was

declared between the Yemeni government and the Houthis, excluding the Qatari side (The political scene: Qatar tries...).

Doha managed to create a positive image in Yemen, but the efforts made were insufficient to resolve the conflict; moreover, the clashes in Yemen gained new momentum in 2011.

Conclusion

Mediation, a strategic cornerstone of Qatar's foreign policy, is a key instrument of its "soft power", positioning Doha as a decisive player in international relations. Qatar's motivation to act as a mediator in regional conflicts stems from its pursuit of prestige and status within a highly competitive regional environment. This soft power, therefore, is not just a concept but a tangible force that shapes Qatar's national strategy, serving both the country's political and strategic interests.

The success of Doha's mediation efforts has notably enhanced its international standing. These efforts also reflect Qatar's ambition to challenge the long-standing regional dominance of Saudi Arabia and Egypt, particularly Riyadh's role in Yemen and Cairo's in Sudan. A crucial factor in the effectiveness of Qatari mediation has been the personal involvement of Emir Hamad bin Khalifa Al Thani, whose direct participation in negotiations fostered trust among conflicting parties. However, this personalized approach also revealed Qatar's limited institutional experience in mediation, relying primarily on personal networks and substantial financial leverage.

Timing has been another critical element of Qatar's mediation approach. Doha often intervened when conflicts reached a peak and warring factions were eager to de-escalate, allowing it to play the role of a credible and pragmatic broker. Backed by vast material resources, Qatar combined diplomacy with significant financial investments, which can be termed "business diplomacy", to attract parties to negotiations, expand its channels of public diplomacy, and promote peace-oriented narratives across the region. These resources enabled Qatar to supplant traditional patrons such as Egypt and Saudi Arabia in certain conflict zones, thereby deepening its regional influence.

While Qatar's mediation initiatives have not always led to the full resolution of conflicts, they have consistently contributed to easing tensions and reducing violence in the aforementioned conflicts. Even in cases where it was impossible to maintain lasting peace, the mediation mission managed to achieve a ceasefire. In this sense, Qatar's mediation mission can be considered successful.

Ultimately, Doha's involvement in conflicts such as those in Yemen, Sudan, and Lebanon marked the beginning of a broader strategic trajectory that matured during the Arab Spring. These mediation experiences laid the foundation for Qatar's redefined foreign policy, which actively projects its "soft power" across the Arab world. Qatar's mediation diplomacy exemplifies the interplay between soft power and role theories in shaping the foreign policy of small states. Qatar's foreign policy

demonstrates how small states can use soft power and role performance to achieve disproportionate status in a competitive international hierarchy.

Acknowledgment

I want to express my sincere gratitude to my scientific supervisor, Dr. Assoc. Prof. Araks Pashayan, for her invaluable guidance, encouragement, and support throughout the development of this article. Her insightful feedback, deep expertise, and continuous dedication greatly contributed to the quality and direction of my work.

References/ Գրականություն/Литература

1. Badanjak S. 2023, Third Parties in Peace Agreements: First Look at New Data and Key Trends, PeaceRep, University of Edinburgh.
2. Bakri N., Cowell A. 2008, Lebanese Reach Agreement to Resolve 18-month Political Crisis, The New York Times, <https://www.nytimes.com/2008/05/21/world/africa/21iht-lebanon.4.13105564.html> (Accessed on: 03.05.2025).
3. Barakat S. 2014, Qatari Mediation: Between Ambition and Achievement, Washington, Brookings Institution.
4. BBC News 2023, Yemen Crisis: Why is there a War? <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-29319423> (Accessed on: 19.05.2025).
5. Blanford N. 2008, Qatari Deal Defuses Lebanese Crisis, Christian Science Monitor, <https://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2008/0522/p01s05-wome.html> (Accessed on: 08.05.2025).
6. Bukin A. 2014, Intermediate Policy of Qatar in Arab Countries, Bulletin of the Russian University of People's Friendship, Series: International relations, N 3, 96–100 (in Russian).
7. Ghobari M. 2008, Qatar Tries to Salvage Faltering Yemen Ceasefire, <https://www.reuters.com/article/economy/qatar-tries-to-salvage-faltering-yemen-ceasefire-idUSLO4365487/> (Accessed on: 11.06.2025).
8. Gulbrandsen A. 2010, Bridging the Gulf: Qatari Business Diplomacy and Conflict Mediation, Doctoral Dissertation, Georgetown University.
9. Harutyunyan L. 2012, Lebanon between Political Crises and Relative Stability, Contemporary Eurasia, N 1/2, Institute of Oriental Studies, NAS RA, 5–19.
10. Holsti K. 1970, National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy, International Studies Quarterly, N 14/3, 233–309.
11. International Crisis Group 2009, Yemen: Defusing the Saada Time Bomb, Middle East Report, N 86, 35.
12. Kamrava M. 2011, Mediation and Qatari Foreign Policy, The Middle East Journal, N 65/4, The Middle East Institute, 539–556.

-
13. Karamalla-Gaiballa N. 2017, The Qatari Efforts to Resolve the Armed Conflict in Darfur – The Challenges and Obstacles, *International Journal of Sudan Research*, N 7/1, 57.
 14. Nye J. 2008, Public Diplomacy and Soft Power. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, N 616/1, 94–109.
 15. Palik J. Rustad S. 2019, Mediation in the Yemeni Civil War: Actors, Outcomes, and Lessons Learned, *Peace Research Institute Oslo*, 4.
 16. Schenker D. 2008, Lebanese Crisis Ends: Hezbollah Victory or Temporary Truce? *Policy-watch*, 1375.
 17. Shinn D. 2004, Addis Ababa Agreement: was it Destined to Fail and are there Lessons for the Current Sudan Peace Process? *Annales d’Ethiopie*, N 20/1, 239–259.
 18. Sudam M. 2007, Yemeni Rebels Agree Truce with Government, *reuters.com*, <https://www.reuters.com/article/us-yemen-rebels-ceasefire-idUSL1651527520070616> (Accessed on: 07.06.2025).
 19. Sudan Tribune 2009, *TEXT: Goodwill and Confidence-building Agreement to Resolve Darfur Conflict*, *Plural News and Views on Sudan*, <https://sudantribune.com/article/30081> (Accessed on: 14.05.2025).
 20. United Nations 2011, UN Welcomes Accord Signed between Sudan and Darfur Rebel Group, *United Nations News*, *news.un.org*, <https://news.un.org/en/story/2011/07/381652-un-welcomes-accord-signed-between-sudan-and-darfur-rebel-group> (Accessed on: 25.05.2025).
 21. United Nations, African Union Hybrid Operation in Darfur, Doha document for peace in Darfur, *unamid.unmissions.org*, <https://unamid.unmissions.org/doha-document-peace-darfur> (Accessed on: 21.05.2025).

**ԱՋԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՍԻՐԻԱՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐԻՆ ԿԱՑԱՐԱՆՈՎ
ԵՎ ԲՆԱԿԱՐԱՆՈՎ ԱՊԱՀՈՎԵԼՈՒ ՀԱՐՑՈՒՄ (2012–2018 ԹԹ.)**

**SUPPORT IN PROVIDING ACCOMMODATION AND HOUSING TO
SYRIAN-ARMENIAN REPATRIATES (2012–2018)**

**СОДЕЙСТВИЕ В ПРЕДОСТАВЛЕНИИ УБЕЖИЩА И ЖИЛЬЯ
АРМЯНАМ-РЕПАТРИАНТАМ ИЗ СИРИИ (2012–2018 ГГ.)**

Քնարիկ Ավագյան
Knarik Avagyan
Кнарик Авакян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

knarik.avakian@academhistory.am

Ներկայացվել է՝ 01.04.2025; գրախոսվել է՝ 17.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 01.04.2025; Revised: 17.10.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 01.04.2025; рецензировано: 17.10.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-98

Ամփոփում – 2012 թ. սիրիահայերի՝ դեպի Հայաստան առանձնապես ստվարացած հոսքը առաջ բերեց նրանց կացարանով և բնակարանով ապահովելու հրատապ անհրաժեշտություն: Եվ քանի որ այդ հարցը ՀՀ իշխանությունների մտահոգության առարկան դարձավ, ուստի ձեռնարկած քայլերի շնորհիվ չի արձանագրվել առանց կացարանի մնացած ոչ մի սիրիահայ: Թեպետ Հայաստան ժամանած սիրիահայ ընտանիքների համար միանվագ ֆինանսական աջակցություն չի եղել, բնակարանի ձեռքբերման հարցում սիրիահայերը որևէ արտոնություն չեն ունեցել, սակայն նրանց ճնշող մեծամասնությունը օգտվել է բնակվարձի փոխհատուցման իրավունքից: ՀՀ սփյուռքի նախարարության ձեռնարկած օպերատիվ և անհետաձգելի միջոցառումների, ինչպես նաև համասփյուռքյան ու միջազգային տարբեր կազմակերպությունների գործակցությամբ ցուցաբերված ֆինանսական աջակցության շնորհիվ կացարանով ու բնակարանով ապահովվել են Հայաստան ժամանած բոլոր սիրիահայերը: Այնպես որ, ի տարբերություն օտար երկրներում հայտնված մեր հայրենակիցների, ոչ մի նորեկ դրսում չի մնացել: Հանրապետության նախագահի հանձնարարությամբ և Կառավարության 2013 թ. հունիսի 6-ի որոշման համաձայն՝ մեկնարկել է բնակարանաշինության «Նոր Հալեպ» ծրագիրը Արագածոտնի մարզի Աշտարակ քաղաքում, որը, սակայն, չիրականացավ ֆինանսական միջոցների բացակայության պատճառով: Հայաստանում սիրիահայերի համար բնակարան

կառուցելու գործն իրականացվել է բարեգործական ծրագրի, ինչպես նաև անհատ սիրիահայերի նախաձեռնության շնորհիվ:

Abstract – In 2012, in the conditions of a particularly large influx of Syrian Armenians to Armenia, one of the most important issues was providing them with housing and apartments. And since this issue was a matter of concern for the RA authorities, no Syrian-Armenians were recorded as being left without housing. Although there was no one-time financial assistance for Syrian-Armenian families arriving in Armenia, Syrian-Armenians did not benefit from any privileges in the matter of acquiring an apartment, the overwhelming majority used the right to compensation for housing costs. Thanks to the operational and urgent measures taken by the RA Ministry of Diaspora, as well as the financial assistance provided in cooperation with various pan-Diaspora and international organizations, all Syrian-Armenians arriving in Armenia were provided with housing and apartments. So, unlike our compatriots who ended up in foreign countries, no newcomer was left outside. By order of the RA President and according to the decision of the Government of 2013, June 6, the "New Aleppo" housing construction project was launched in the city of Ashtarak, Aragatsotn region, but was not implemented due to lack of financial resources. The work of building housing for Syrian-Armenians in Armenia was carried out thanks to a charitable program, as well as the initiative of an individual Syrian-Armenian.

Аннотация – В 2012 году, в условиях интенсивного притока сирийских армян в Армению, одним из важнейших вопросов стало обеспечение их жильём и квартирами. И поскольку этот вопрос был предметом обеспокоенности властей РА, ни один сирийский армянин не остался без жилья. Хотя и единовременной финансовой помощи семьям сирийских армян, прибывающих в Армению, не предоставлялось, и сирийские армяне не пользовались какими-либо льготами в вопросе приобретения квартиры, но подавляющее большинство воспользовалось правом на компенсацию расходов на жильё. Благодаря оперативным и неотложным мерам, принятым Министерством диаспоры РА, а также финансовой помощи, оказанной при сотрудничестве с различными общедиаспоральными и международными организациями, все сирийские армяне, прибывшие в Армению, были обеспечены жильём и квартирами. Таким образом, в отличие от наших соотечественников, оказавшихся в дальнем зарубежье, сирийские армяне не остались без крова. По поручению Президента РА и Правительства от 6 июня 2013 года в городе Аштарак Арагацотнской области стартовал проект жилищного строительства «Новый Алеппо», однако он не был реализован из-за нехватки финансовых средств. Работа по строительству жилья для сирийских армян в Армении осуществлялась благодаря благотворительной программе, а также инициативе отдельных сирийских армян.

Հիմնաբառեր – Սիրիա, համայնք, հայրենադարձություն, կացարան, բնակարան:

Keywords – Syria, community, repatriation, shelter, accommodation, housing.

Ключевые слова – Сирия, община, репатриация, убежище, жильё.

Ներածություն

2012 թ. հուլիսից սիրիահայերի՝ դեպի Հայաստան առանձնապես սովորացած հոսքի պայմաններում սիյուրքի նախարարությունը (այսուհետև՝ ՄՆ,

նախարար՝ Հրանուշ Հակոբյան, 2008–2018 թթ.) Հանրապետության նախագահի (Սերժ Սարգսյան, 2008–2018 թթ.) հանձնարարությամբ լծվել է Սիրիայից հայրենադարձների կարիքները հոգալու գործին (Համաժողովներ 2017, 1, www.mindiaspora.am): Արդեն 2012 թ. սեպտեմբերի 22-ին ՄՆ-ում ձևավորվել է սիրիահայերի բնակարանային, աշխատանքային, առողջապահական, կրթական հարցերով զբաղվող ոլորտային աշխատանքային չորս ենթախումբ (Պետական քաղաքականություն, <http://www.mindiaspora.am>): Սիրիահայերի առջև ծառացած կարևորագույն խնդիրներից էր նրանց կացարանով և բնակարանով ապահովումը: Նշենք, որ, ընդհանուր առմամբ, 2012–2018 թթ. ավելի քան 22.000 սիրիահայ է ներգաղթել Հայաստան (Սիրիահայերի մասին 2017, www.nyut.am; Lieberman 2017, www.devex.com):

Աջակցություն սիրիահայերին կացարանով ապահովման խնդիրներին

Հայաստան ժամանած որոշ սիրիահայեր ՄՆ են դիմել կացարանով ապահովվելու խնդրանքով: ՀՀ-ում սիրիահայերին կացարանով ապահովման խնդրի լուծման նպատակով ՄՆ-ն համագործակցել է տարածքային կառավարման նախարարության Միգրացիոն պետական ծառայության (ՏԿՆ ՄՊԾ) հետ՝ մշտապես իրազեկելով կացարան ցանկացողների մասին: 2012 թ. հոկտեմբերի տվյալներով, այդ հարցով ՄՆ է դիմել ընդհանուր առմամբ շուրջ 90 մարդ:

ՏԿՆ ՄՊԾ ներկայացրած տվյալների համաձայն՝ Երևանի Նոր Նորքի 2-րդ զանգվածի և Մասիսի շրջանի Դարբնիկ գյուղի կացարաններում տեղավորվել է 90 ընտանիք՝ 214 անդամով: Ծառայության հաղորդմամբ՝ «սուր է կացարանների ապահովման խնդիրը». թեև սպառվել են իրենց տրամադրության տակ եղած բոլոր ռեզերվները (ներառյալ ազատ սենյակները, մահճակալային ֆոնդը և այլն), այդուհանդերձ, շարունակվել են կացարանի համար նոր դիմումները: 2012–2014 թթ. ժամանակավոր կացարանով կամ բնակարանային վարձով ապահովվելու խնդրանքով ՄՆ և «Սիրիահայերի հիմնախնդիրները համակարգող կենտրոն» ՀԿ (այսուհետև՝ ՍՀՀԿ ՀԿ, նախագահ՝ Լենա Հալաճյան) դիմել է սիրիահայ 1.041 ընտանիք՝ 4.000-ից ավելի անդամով (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 8, թ. 115, 117; ց. 3, գ. 51, թ. 44):

Ընդ որում, նշված ժամանակահատվածում ՏԿՆ ՄՊԾ, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ), Հայ կաթողիկե եկեղեցու, «Հայկական կարիտաս» բարեգործական կազմակերպության, Ամերիկայի հայ ավետարանչական ընկերակցության, «Առաքելություն Հայաստան» բարեգործական կազմակերպության, ինչպես նաև անհատ բարերարների աջակցությամբ և ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի (ՄԱԿ ՓԳՀ) ֆինանսավորմամբ կացարանով ապահովվել է շուրջ 700 ընտանիք (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 8, թ. 115):

ՄՆ-ի տվյալներով՝ պետության տրամադրած կացարաններում 2012 թ. նոյեմբերին բնակվել է 100-120 սիրիահայ ընտանիք, իսկ արդեն 2014 թ. սկզբին՝ 200 սիրիահայ: Ընդհանուր առմամբ, 2014 թ. սկզբին պետական բոլոր այն կառույցները, որոնք հնարավոր էր տրամադրել սիրիահայերին որպես ժամանա-

կավոր կացարան, արդեն իսկ շահագործված էին (Ամբողջական տվյալներ 2012, www.panarmenian.net; Balkhian 2014, www.armenianweekly.com):

Մինչև 2015 թ. հուլիսը ՄԱԿ ՓԳՀ-ն «Առաքելություն Հայաստանի» միջոցով կարգավորել է շուրջ 12 սենյակ-կացարան միայնակ տարեցների համար: ՄՊԾ-ի կողմից գործող ապաստան փնտրողների կենտրոնը բնակեցված էր: Այն բացառապես նրանց համար էր, ովքեր տեղահանվել էին Սիրիայից, տակավին ձեռք չէին բերել հայկական քաղաքացիություն և դիմել էին ՀՀ-ում քաղաքական ապաստանի: ՄՊԾ-ի համարկման տուներ ժամանակավոր կարգով կարող էր տեղավորել փախստական 4–5 ընտանիք (մինչև 20 անձ) (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 119, թ. 56):

Ընդհանուր առմամբ, 2012–2015 թթ. ընթացքում մի քանի տասնյակ բնակարաններ են վերանորոգվել ՏԿՆ ՄՊԾ-ի ջանքերով և ՄԱԿ ՓԳՀ-ի հայաստանյան գրասենյակի տրամադրած ֆինանսական միջոցներով, որի շնորհիվ արդեն 2016 թ. դրությամբ 144 սիրիահայ տեղավորվել է ՄՊԾ-ի հատուկ կացարանում և հանրակացարաններում (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 65, թ. 78; գ. 71, թ. 23):

Աջակցություն սիրիահայերին բնակարանով ապահովման և վարձավճարի խնդիրներին

Հայաստանում Սիրիայից հայրենադարձ ընտանիքները բնակություն են հաստատել հիմնականում Երևանում, ինչպես նաև Կոտայքի, Շիրակի, Գեղարքունիքի, Արարատի մարզերում (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 81, թ. 45):

Հայրենիք փոխադրվածների համար լուրջ խնդիր էր նաև բնակարանով ապահովման հարցը (В Сирии осталось 2015, www.Iragir.am): Հայաստանում սիրիահայերի կեցության խնդիրները մեծապես հաջողվել է լուծել շնորհիվ տարբեր անհատների, հասարակական, բարեգործական, սփյուռքի կազմակերպությունների միջոցներով սիրիահայ կարիքավոր ընտանիքներին ժամանակավոր կացարաններ տրամադրելով, ինչպես նաև ՄԱԿ ՓԳՀ հայաստանյան գրասենյակի, տեղական, համահայկական և միջազգային հասարակական կազմակերպությունների համաֆինանսավորմամբ իրականացվող բնակավարձերի փոխհատուցման ծրագրի շնորհիվ (Համաժողովներ 2017, 1, www.mindiaspora.am):

Մինևույն ժամանակ, տարածքային կառավարման և արտակարգ իրավիճակների նախարարության (ՏԿԱԻՆ), ՄՊԾ-ի ջանքերով և ՄԱԿ ՓԳՀ-ի տրամադրած միջոցներով 2012–2014 թթ. ընթացքում վերանորոգվել է մի քանի տասնյակ բնակարան (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 63, թ. 9):

Մասնավոր ձեռնարկությունների հետ խորհրդակցելով՝ ՍՀՀԿ ՀԿ-ի միջոցով սիրիահայերին առաջարկվել են Երևանում համեմատաբար ցածր գներով բնակարան ձեռք բերելու տարբերակներ, որոնք, սակայն, նշանակալի արդյունք չեն տվել (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 55, թ. 68):

Սիրիահայերին աշխատանքով և բնակարանով ապահովելու առաջարկությամբ են հանդես եկել նաև ԼՂՀ իշխանությունները: Համագործակցության շնորհիվ՝ 2012 թ. հոկտեմբերին 2 ընտանիք բնակություն է հաստատել ԼՂՀ-ում: Եվս

3-ը պատրաստվել են տեղափոխվել: ՍՆ դիմած ընտանիքներից 16-ն ունեն նյութական օժանդակության կարիք (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 8, թ. 115):

ՍՆ հաղորդման համաձայն՝ «Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատած սիրիահայերի գերակշռող մասը բնակվում է Երևան քաղաքում՝ իրենց կողմից վարձակալած բնակարաններում: Սիրիահայ խոցելի ընտանիքների բնակվարձերի փոխհատուցումն (60 հզ ՀՀ դրամի սահմաններում) առաջին 3–15 ամիսների ընթացքում իրականացվում է համահայկական, բարեգործական, հասարակական և միջազգային կառույցների աջակցությամբ» (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 75, թ. 100):

2013 թ. հունվարի դրությամբ Երևանի քաղաքի 12 վարչական շրջաններից 11-ում բնակվել է սիրիահայ 1.372 անձ (489 ընտանիք) (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 82, թ. 58) (տե՛ս աղ. 1):

Աղյուսակ 1

ՏԵՂԵԿԱՆՔ			
Երևանի տարբեր վարչական շրջաններում բնակվող սիրիահայերի վերաբերյալ (2013 թ. հունվար)			
№	Վարչական շրջան	Ընտանիքների թիվը	Անձերի թիվը
1.	Կենտրոն	190	458
2.	Արաբկիր	132	375
3.	Էրեբունի	32	107
4.	Քանաքեռ-Զեյթուն	36	100
5.	Շենգավիթ	26	89
6.	Նոր Նորք	25	73
7.	Մալաթիա-Սեբաստիա	18	62
8.	Աջափնյակ	11	37
9.	Նորք-Մարաշ	6	30
10.	Ավան	8	26
11.	Դավթաշեն	5	15
12.	Նուբարաշեն	-	-
Ընդամենը՝		489	1372

Սիրիահայերի համար դժվարություն հարուցող հանգամանք էր բնակարանային վարձի վճարման հարցն ընդհանրապես և, մասնավորապես, բարձր վճարումների հանգամանքը Երևանի կենտրոնում: Ուստի շատերը, ի վիճակի չլինելով վճարել բնակարանային վարձը կամ գումար տնտեսելու նպատակով, սկսել են կենտրոնից տեղափոխել արվարձաններ: Եթե կենտրոնում բնակարանային վարձի համար պետք է վճարեին 700 դոլարին համարժեք դրամ, ապա Կոմիտաս, Զեյթուն թաղամասերում կամ քաղաքից դուրս՝ մարզերում, այն անհամեմատ մատչելի էր («Սիրիահայերն սկսեցին փոխել իրենց տները...» 2013, www.hayernaysor.am):

Մինչև 2015 թ. ներառյալ ժամանակավոր կացարանով և բնակարանային վարձով ապահովվելու խնդրանքով ՍՆ և ՍՀՀԿ ՀԿ դիմել է 1.686 ընտանիք՝

4.000-ից ավելի անդամով: Իսկ արդեն 2017 թ. բնակարանի վարձի ապահովման հարցով նախարարություն է դիմել 156 անձ, որոնք փոխհատուցում են ստացել ՄԱԿ ՓԳՀ վարչության կողմից՝ խոցելիության աստիճանից ելնելով 3–12 ամսվա համար (Զաքարյան 2018, 571):

Անշուշտ, այդ բոլորը ժամանակավոր միջոցներ են եղել, մինչդեռ Կառավարության «ոազմավարական նախագծի հիմքում դրված էր սոցիալական բնակարանների ապահովման հարցը, քանի որ Սիրիայի պատերազմը շատերին ստիպել է ընդմիջտ Հայաստանում մնալ», – նշել է նախարարության պատասխանատուն՝ հավելելով, որ դրանից բխում է նաև սիրիահայերի զբաղվածության ապահովման հարցը (Ապրում են Հայաստանում 2018, www.armeniasputnik.am):

Տարբեր ժամանակահատվածներում կացարանով և բնակարանների վարձավճարներով ապահովվել է շուրջ 1.000 սիրիահայ ընտանիք: Այդ հարցում սիրիահայերին աջակցել են հայրենի, արտերկրի և միջազգային տարբեր կառույցներ: Այսպես, ՄՆ հաղորդմամբ, 2014 թ. դեկտեմբերի տվյալներով, ավելի քան 700 սիրիահայ ընտանիք տարբեր կազմակերպությունների և մասնավոր հովանավորների կողմից ստացել է բնակվարձի փոխհատուցում, իսկ 2015 թ. վերջին շուրջ 700 սիրիահայ ընտանիք ամսական 200 դոլարին համարժեք գումար է ստացել բնակարանի վարձի հետ կապված խնդիրները կարգավորելու նպատակով (Զաքարյան 2018, 571; Ахметели 2014, www.bbc.com; Հայաստանի Մէջ Արդեն Փոխուած է 2015, www.ragmamoul.net) և այլն:

2012–2015 թթ. ընթացքում սիրիահայ 40 ընտանիք տեղավորվել է անհատ բարերարների բնակարաններում, 72 ընտանիք՝ Հայ կաթողիկե եկեղեցու հյուրատանը: 2015 թ. դեկտեմբերի տվյալներով՝ սիրիահայ շուրջ 1.000 ընտանիք ընդգրկվել է բնակվարձի փոխհատուցման ծրագրերում (1 ընտանիքի հաշվով 60.000 դրամի չափով 6 ամիս ժամկետով): Իսկ արդեն 2012–2016 թթ. ընթացքում ՄՆ համակարգմամբ և հասարակական, բարեգործական, միջազգային կազմակերպությունների աջակցությամբ բնակվարձի փոխհատուցում է ստացել 2.200-ից ավելի սիրիահայ ընտանիք, 160 ընտանիք տեղավորվել է անհատ բարերարների բնակարաններում, 50 ընտանիք՝ Հայ կաթողիկե եկեղեցու հյուրատանը (ՀԱԱ, ֆ. 1786, գ. 65, թ. 78; գ. 67, թ. 94; գ. 69, թ. 64; գ. 71, թ. 23; գ. 172, թ. 49; գ. 175, թ. 7, 45):

Սիրիահայերի բնակարանի վարձի փոխհատուցման համար ՄՆ-ն մասնավոր նամակներով միջնորդել է միջազգային տարբեր կազմակերպությունների ղեկավարներին:

ՀՀ ՀԱԻ աշխատակից, պ.գ.թ. Գայանե Հակոբյանի կողմից 2014 թ. և 2016–2017 թթ. ՀՀ տարբեր շրջաններում (Երևան, Արագածոտնի, Արարատի, Արմավիրի, Կոտայքի, Շիրակի, Լոռու, Գեղարքունիքի, Սյունիքի, Արագածոտնի մարզեր) ավելի քան 500 սիրիահայերի, ինչպես նաև հայաստանցիների շրջանում իրականացված սոցիոլոգիական հարցումների համաձայն, 2014 թ. մայիսի դրությամբ, ժամանակավոր կացարանով կամ բնակվարձի փոխհատուցումն ապահովելու նպատակով ՄՆ և ՍՀՀՀՀ է դիմել 911 սիրիահայ ընտանիք: 2014 թ.

քանակական հետազոտության տվյալներով սիրիահայ ընտանիքների 74%-ը բնակվել է վարձով, նրանց միայն քառորդ մասն է բնակվել առանց վարձավճարի՝ կա՛մ սեփական բնակարանում, կա՛մ հարազատ-բարեկամի տանը և կա՛մ հանրակացարանում (Հակոբյան 2024, 67, 189):

Անշուշտ, արտերկրի ճամբարներում կամ փողոցներում հայտնված անտուն գիշերող իրենց հայրենակիցների համեմատ՝ հայրենիքում սիրիահայերն անհամեմատ բարվոք վիճակում էին (Ավագյան 2022, 63, 80; Ավագյան 2023, 61–74):

Ի դեպ, ավելի հեռատես մեր հայրենակիցները, որոնք տակավին պատերազմի հենց սկզբում կամ ավելի շուտ էին եկել հայրենիք, ընդ որում՝ նաև որոշակի գումարով, շատ ավելի բարվոք վիճակ ունեցան Հայաստանում, քան նրանք, որոնք ժամանել էին ավելի ուշ (Minister of Diaspora 2015, www.lragir.am):

«Նոր Հալեպ» բնակելի թաղամաս կառուցելու ծրագիրը

Սիրիայում շարունակվող պատերազմական վիճակի հետևանքով Հայաստանում հանգրվանած սիրիահայերին բնակարանով ապահովելու խնդրի լուծմանն աջակցելու նպատակով 2013 թ. ՍՀՀՀ ՀԿ-ի առաջարկով Կառավարությունը որոշել էր Երևանից 20 կմ հեռավորության վրա գտնվող բնակավայրերից որևէ մեկում՝ Էջմիածին, Մասիս, Աշտարակ քաղաքներում, սիրիահայերի համար նոր բնակելի թաղամաս հիմնել (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 51, 63, թ. 56):

Որոշվել էր բնակավայրն անվանել «Նոր Հալեպ»՝ ի պատիվ Սիրիայի հայաշատ Հալեպ քաղաքի, որը Հայոց ցեղասպանությունից հետո հյուրընկալել էր հազարավոր հայերի: Բնակարանները սիրիահայերին առաջարկվելու էին շուկայականից ցածր գներով: Թաղամասը կառուցելու համար հայտարարվելու էր մրցույթ, ընտրվելու էր շինարարական կազմակերպությունը (Hakobyan 2013, www.agbu.org):

Սիրիահայերից բաղկացած խումբն այցելել է երեք քաղաքները և ընտրել առավելապես արդյունաբերական Աշտարակ քաղաքը (Armenia Builds a New Aleppo 2013, www.eurasianet.org; ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 55, թ. 68):

Հանրապետության նախագահի հանձնարարությամբ և Կառավարության 2013 թ. հունիսի 6-ի N 656-Ն որոշման համաձայն՝ մեկնարկել է բնակարանաշինության «Նոր Հալեպ» ծրագիրը Արագածոտնի մարզի Աշտարակ քաղաքում (Կառավարության որոշում 2013, www.arlis.am): Իր հերթին Աշտարակի ավագանին հուլիսի 23-ին թաղամասի կառուցման համար որոշել է հատկացնել 4,8 հեկտար հողատարածք: Նախատեսված էր «Նոր Հալեպ» թաղամասում սիրիահայերին բնակարանները հանձնել արդեն 2015 թ. (Construction of New Aleppo Quarter 2013, www.arka.am; ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 161, թ. 30):

Շինարարությունն իրականացվելու էր մասնավոր հատվածի և բնակարան ձեռք բերելու ցանկություն ունեցող սիրիահայերի ներդրումների շնորհիվ: Հայաստանում արդեն իսկ կային գործարարներ, որոնք պատրաստ էին այդ նպատակի համար ներդրումներ կատարել: Ծրագրի իրականացման համար նախնական տվյալներով անհրաժեշտ էր 25 մլն ԱՄՆ դոլար, որը պետք է հա-

վաքվեր դիմորդների և բարերարների միջոցով (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1; ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 51, թ. 44; գ. 63, թ. 9):

Կառավարության մամուլի ծառայության տվյալներով՝ բնակարան ձեռք բերելու նպատակով արդեն իսկ արձանագրվել էր 650 սիրիահայ ընտանիք՝ 3.500 անդամով, որոնք պատրաստակամություն էին հայտնել վճարել բնակարանի արժեքի մինչև 50%-ը, մնացյալը հոգալու էր Կառավարությունը բարեգործական կառույցների հետ (Հայաստան-Սփիուք չորրորդ համաժողովում 2014, 69; ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 51, թ. 44; գ. 63, թ. 9):

Մեկ ընտանիքին բնակարանով ապահովելու համար անհրաժեշտ էր 50.000 ԱՄՆ դոլար, որի մի մասը՝ 25.000-ը, ակնկալվում էր ստանալ բարեգործական ճանապարհով: Բնակարանները սիրիահայերին առավել մատչելի դարձնելու նպատակով անցկացվել է հանգանակություն: Օժանդակության խնդրանքով սփյուռքի նախարարը դիմել է տարբեր բարեսիրական կազմակերպությունների, հայրենակցական միությունների և այլ հաստատությունների ղեկավարներին (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 51, թ. 44; գ. 172, թ. 59):

2013 թ. դեկտեմբերի 9-ին «Նոր Հալեպ» թաղամասի վերջնական նախագիծը ներկայացրել են Ճարտարապետների և ճարտարագետների համահայկական ընկերակցություն ՀԿ-ի համանախագահներ Վահե և Գոհար Թութունջյանները: Թաղամասը պիտի ներառեր 22–30 բնակարան ունեցող շենքեր, լողավազաններ, ստորգետնյա ավտոկայանատեղիներ, խաղասրահներ, ինչպես նաև պոլիկլինիկա, խանութներ, վարձակալության տրվող գրասենյակային տարածքներ, տարբեր տեսակի ժամանցների և եկամուտ բերող այլ գործառույթների համար ակումբային շինություններ և այլ հարմարություններ: Թաղամասում արդեն իսկ առկա էին դպրոց ու մանկապարտեզ: Պատրաստվել է նաև մանրամասն նախահաշիվ-գնացուցակ՝ բոլոր գործարքների և շինարարական աշխատանքների համար՝ հնարավորություն տալով վերահսկել գները: Ուսումնասիրվել է արտասահմանյան շուկան, մանավանդ որ սփյուռքում բնակվող բազմաթիվ սիրիահայերի հնարավոր է հետաքրքրեր «Նոր Հալեպ» թաղամասի կառուցման ծրագրին ներդրումներ կատարելն ու բնակարաններ ձեռք բերելը: Արդեն 2014 թ. սկզբից իրականացվել է ծրագրի նախահաշվարկ, որի ավարտից հետո հայտարարվելու էր շինարարական աշխատանքների իրականացման մրցույթ: Շինարարության ընթացքն ու մնացած հարցերը հսկելու էր ՍՀՀԿ ՀԿ-ն (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 55, թ. 68; գ. 63, թ. 56; գ. 65, թ. 77; գ. 92, թ. 51; գ. 98, թ. 47–48; Construction of New Aleppo Quarter 2013, www.arka.am):

Սիրիահայերի համար «Նոր Հալեպ» թաղամասի կառուցման համար գումարները հանգանակվել են ՍՀՀԿ ՀԿ-ի կողմից, իսկ հավաքվող «գումարները կուտակվում են նրանց հատուկ հաշվեհամարում, և այդ գործին ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը չի մասնակցում» (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 61, թ. 43):

ՄՆ-ի տվյալներով՝ 620 սիրիահայեր, որոնք նախապես ցուցակագրվել էին բնակարան ձեռք բերելու համար, ի վերջո՝ զարմանալիորեն միասնաբար էլ հրաժարվել էին իրենց բաժին ներդրումը կատարել բնակարանների կառուց-

ման մասնավոր ծրագրին: Այնինչ հայրենի պետությունն ի վիճակի չէր բնակելի ամբողջ թաղամասի կառուցման ծախսերը միակողմանի իր վրա վերցնել: Այնպես որ, «Նոր Հալեպ» թաղամասի կառուցման ծրագիրն առկախվել է, քանի որ, սիրիահայերի իսկ հավաստմամբ, նրանք տվյալ պահին թաղամասի կառուցման համար իրենց մասնաբաժինը մուծելու հնարավորություն չեն ունեցել, բացի այդ՝ նաև բարեգործ-ֆինանսավորողներ ի հայտ չեն եկել (Minister of Diaspora 2015, www.lragir.am; ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 63, թ. 9):

Սիրիահայերի համար թաղամասի կառուցման գործում Հայաստանից առաջին նվիրատուն «Գրանդ Հոլդինգ» ընկերության հիմնադիր-ղեկավարն էր (Հրանտ Վարդանյան), որը շինարարությունը կազմակերպելու նպատակով նվիրաբերել էր 100.000 դոլար: Առանձին բարերարներ տրամադրել են 52 մլն դրամ և այլն: Արձագանքելով սփյուռքի նախարարի կոչին՝ Քուվեյթ պետությունը ևս վերահաստատել է իր պատրաստակամությունն աջակցել Հայաստանում «Նոր Հալեպ» թաղամասի կառուցմանը: Վերոնշյալից բացի, տարբեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ իրենց աջակցությունն են հայտնել շինարարական աշխատանքների իրականացման հարցում (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1; ց. 3, գ. 101, թ. 63; Kuwait Ambassador Reconfirms 2014, www.armenpress.am; Աշտարակում սիրիահայերի համար 2013, www.armenpress.am):

Բնակելի շինություններ սիրիահայերի համար

Հայաստանում սիրիահայերի համար բնակարան կառուցելու գործն իրականացվել է բարեգործական ծրագրի, ինչպես նաև անհատ սիրիահայի նախաձեռնության շնորհիվ (Թարյան 2015, www.mediamax.am):

Երբ պարզ դարձավ, որ սիրիահայերին սնունդ տրամադրելու ծրագիրն արդեն սպառվել է, մինչդեռ նրանց զգալի մասն իր ունեցած գումարի նշանակալի բաժինը ծախսում է վարձակալած բնակարանների համար վճարելով, ՀՀԴ «Օգնիր եղբորդ» հիմնադրամը ձեռնամուխ է եղել Հայրենիքում սիրիահայերի բնակարանի ապահովման խնդրին աջակցելու գործին: Սիրիահայերի դիմումների համաձայն՝ 2013 թ. հիմնադրամի ղեկավարությունը դիմել է Կառավարություն և նախնական պայմանավորվածություն ձեռք բերել բազմաբնակարան շենք կառուցելու համար: Միաժամանակ, Երևանի քաղաքապետի հետ նախնական պայմանավորվածություն համաձայն, քաղաքապետարանը պատրաստակամություն է հայտնել կառուցվելիք բնակելի երկու շենքերի համար Երևանի Դավիթաշեն և Աջափնյակ վարչական շրջանում երկու հողատարածք տրամադրել: Աշխատանքները սկսվել են, ցանկացողների գրանցումները՝ ևս: Դիմումների ընդունումն ընթացքի մեջ էր: Նախապատվությունը տրվելու է ընտանիքներին: 2013 թ. հուլիսի սկզբի տվյալներով՝ բնակարան ձեռք բերելու համար գրանցվել է սիրիահայ 200 ընտանիք, իսկ օգոստոսի վերջին՝ արդեն 350: Բնակարանների գնումն իրականացվել է նվազագույն վճարով (Մարտիրոսեան 2013, www.arfd.am; Դավթաշենում բնակարան ձեռք բերելու համար 2013, www.arfd.am):

Քանի որ ծրագիրը բարեսիրական էր, ուստի և հիմնադրամն ազատվել է հարկերից, ինչպես նաև քաղաքապետարանը հողատարածքները տրամադրել է ոչ շուկայական գներով: Նախատեսվել է, որ երկու շենքերը լինելու են բազմաբնակարան և բաղկացած 15 հարկից: Առաջին հողատարածքում կառուցվելիք շենքում կարող է տեղավորվել մոտավորապես 70, իսկ երկրորդում՝ 100–120 ընտանիք: Շենքի առաջին հարկի տարածքները նախատեսված են առևտրային նշանակության, ինչպես նաև ավտոկայանատեղիի համար: Ըստ «Օգնիր եղբորդ» բարեգործական ծրագրի խորհրդի անդամ Խաչիկ Ջոզիկյանի՝ այդ երկու շենքերի կառուցումից հետո, որոնց համար նախնական հաշվարկներով պահանջվել է 1–1,5 տարի ժամանակ, ի հայտ էր գալու նաև երրորդ և չորրորդ շենքերի կառուցման հարցը: Առաջին երկու շենքերի շինարարության մեկնարկի արարողությունը տեղի է ունեցել 2013 թ. օգոստոսի 27-ին: Իսկ արդեն 2014 թ. դեկտեմբերի 24-ին Երևանի քաղաքապետ Տարոն Մարգարյանի մասնակցությամբ տեղի է ունեցել «Օգնիր եղբորդ» բարեգործական հիմնադրամի միջոցներով մայրաքաղաքի Ա. Միկոյան 4/3 և 4/6 հասցեներում կառուցվող բազմաբնակարան շենքի հիմնարկերի արարողությունը: Շուրջ 600 մ² հողատարածքի վրա, Երևանի քաղաքապետարանի կողմից հաստատված նախագծի համաձայն, կառուցվելու էր 78 բնակարանից բաղկացած 14-հարկանի շենք (Դավիթաշենում սիրիահայերի համար 2013, www.armlur.am; Մարտիրոսեան 2013, www.arfd.am; Սիրիահայ ընտանիքների համար 2014, www.arfd.am; ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 108, թ. 81):

Գումարի հիմնական մասը բարեգործական ծրագրի կողմից ծածկվելու, ինչպես նաև մասամբ հանգանակության շնորհիվ հավաքված լինելու և Կառավարության կողմից ծրագիրը հարկերից ազատվելու շնորհիվ բնակարանները սիրիահայերին տրամադրվել են շուկայականից 50% ցածր գնով, այսինքն՝ կես գնով: Բնակարանների հանձնման հարցը խիստ վերահսկողության տակ էր, և տրվել են բացառապես սիրիահայերին (Սիրիահայերի համար կառուցվելիք բնակարանները 2013, www.arfd.am):

Վերոնշյալից բացի, 2012 թ. Հայաստան տեղափոխված ոմն սիրիահայ, որը «Նոր Հալեպ» թաղամասի կառուցման համար ստեղծված հանձնաժողովի կազմում էր, որոշել է սիրիահայերի համար մատչելի գնով բնակարաններ կառուցելու առաջարկով դիմել տարբեր շինարարական կազմակերպություններ և հովանավորների: Երկարատև աշխատանքի հետևանքով, ի վերջո, Դավթաշեն 4-րդ թաղամասի վերջնամասում կառուցվել է 16-հարկանի 3 շենք (շենքերի կառուցման աշխատանքները սկսվել են 2014 թ.), որտեղ բնակարանի 1 մ² սիրիահայերին վաճառվել է 550–650 դոլարով: Ծրագիրը ստացել է «Իմ բնակարանը՝ հայրենիքիս մեջ» անվանումը (Թարյան 2015, www.mediamax.am; Դավթաշենում սիրիահայերի համար 2013, www.armlur.am):

Սիրիահայերի տեղաբաշխումը Հայաստանի տարբեր մարզերում

Սիրիահայ առանձին ընտանիքներ ցանկություն են հայտնել բնակություն հաստատել նաև ՀՀ տարբեր մարզերում (Արարատ, Արմավիր, Արագածոտն,

Գեղարքունիք, Կոտայք, Շիրակ, Լոռի (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 44, թ. 33; գ. 116, թ. 88), որտեղ ղեկավարությունը կամ տեղացիները նրանց առաջարկել են բնակարաններ, տներ, առանձնատներ, ինչպես նաև տրամադրել են նոր բնակարաններ, սակայն նման դեպքերը լուրջ ցուցանիշներ չեն ներկայացնում: Սիրիահայ մեր հայրենակիցները հիմնականում նախընտրել են բնակություն հաստատել քաղաքներում կամ մարզկենտրոններում և զբաղվել արհեստներով ու ձեռնարկատիրությամբ: Վերջիններս ընդգրկված չեն եղել գյուղատնտեսության, մասնավորապես անասնաբուծության և հողագործության ոլորտներում (ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 67, թ. 95):

ՀՀ-ում սիրիահայերի մեծամասնությունը բնակվել է Երևանում: Ըստ սոցիոլոգ Գ. Հակոբյանի քանակական հետազոտության արդյունքների՝ նրանք կազմել են սիրիահայ ընտանիքների 89%-ը, մինչդեռ մարզերում բնակվել է 11%-ը: Մարզերում բնակվողները նախընտրել են մարզկենտրոնները, ինչպես նաև Երևանին մերձակա քաղաքային ու գյուղական բնակավայրերը (օրինակ՝ Գյումրի, Վաղարշապատ, Աբովյան, Առինջ, Զրվեժ և այլն) (Հակոբյան 2024, 45, 70):

Քիչ թվով սիրիահայեր բնակություն էին հաստատել նաև Արցախի Հանրապետությունում: 2018 թ. դրությամբ՝ ԱՀ, մասնավորապես Քաշաթաղի շրջանում (Բերձոր, Կովսական, Իշխանաձոր, Աղավնո, Գետամեջ համայնքներ), բնակվել է սիրիահայ 24 ընտանիք՝ 76 անձ (41 տղամարդ, 35 կին): Այդ տարիների ընթացքում սիրիահայերի շրջանում գրանցվել է երեք ամուսնություն և ութ երեխայի ծնունդ: 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի հետևանքով արցախցիների հետ Հայաստան են տեղահանվել նաև այդտեղ բնակություն հաստատած սիրիահայերը (Հակոբյան 2024, 45, 70, 189):

Եզրակացություններ

Բնակարանային հարցը Հայաստանում սիրիահայերի դիմագրաված հիմնական խնդիրներից էր: Եվ քանի որ կացարանով ու բնակարանով ապահովման հարցը ՀՀ իշխանությունների մտահոգության առարկան էր, ուստի առանց կացարանի մնացած սիրիահայ չի արձանագրվել: ՄՆ աշխատակազմի ղեկավարի հաղորդման համաձայն՝ թեպետ Հայաստան ժամանած սիրիահայ ընտանիքների համար միանվագ ֆինանսական աջակցություն չի եղել, բնակարանի ձեռքբերման հարցում սիրիահայերը չեն օգտվել որևէ արտոնությունից, սակայն ճնշող մեծամասնությունն օգտվել է բնակվարձի փոխհատուցման իրավունքից (В Сирии остался 2015, www.lragir.am; ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 69, թ. 86):

ՄՆ-ի ձեռնարկած օպերատիվ և անհետաձգելի միջոցների, ինչպես նաև համասփյուռքյան ու միջազգային տարբեր կազմակերպությունների գործակցությամբ ցուցաբերված ֆինանսական աջակցության շնորհիվ կացարանով ու բնակարանով ապահովվել են Հայաստան ժամանած բոլոր սիրիահայերը: Այնպես որ, ի տարբերություն օտար երկրներում հայտնված մեր հայրենակիցների, ոչ մի նորեկ դրսում չի մնացել:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած օգտակար տեղեկությունների համար շնորհակալություն եմ հայտնում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի աշխատակից, պատմաբան Քնարիկ Պետրոսյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Ամբողջական տվյալներ. Քանի սիրիահայ կա Հայաստանում, նրանցից քանիսն ունեն բնակարան և աշխատանք 2012, 21 նոյեմբերի, www.panarmenian.net/arm/news/133582 (Accessed on: 23.01.2025):
Full data: How Many Syrian Armenians are There in Armenia, How Many of Them have Housing and Jobs 2012, November 21, www.panarmenian.net/arm/news/133582 (Accessed on: 23.01.2025) (in Armenian).
2. «Ամեն ինչ իր գինն ունի» Սիրիահայերի հիմնախնդիրները Հայաստանում 2014, Մագնիս – Magnis, <https://www.youtube.com/watch?v=Imhyn-pbjTY> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):
"Everything Has Its Price" The Problems of Syrian-Armenians in Armenia 2014, Magnis, <https://www.youtube.com/watch?v=Imhyn-pbjTY> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
3. Աշտարակ քաղաքում «Նոր Հալեպ» թաղամաս կառուցելու ծրագիրը ձախողման եզրին է 2014, 27 հունիսի, <https://www.aysor.am/am/news/2014/06/27/nor-halep/812113> (ներբեռնման օրը՝ 23.01.2025):
The project to Build a "New Aleppo" District in Ashtarak City is on the Verge of Failure 2014, June 27, <https://www.aysor.am/am/news/2014/06/27/nor-halep/812113> (Accessed on: 23.01.2025) (in Armenian).
4. Աշտարակում կհիմնվի «Նոր Հալեպ» թաղամաս 2013, 7 հունիսի, <http://hayernaysor.am/archives/7382> (ներբեռնման օրը՝ 23.01.2025):
"New Aleppo" District to be Established in Ashtarak 2013, June 7, <http://hayernaysor.am/archives/7382> (Accessed on: 23.01.2025) (in Armenian).
5. Աշտարակում սիրիահայերի համար կառուցվելիք թաղամասը «Իմ Հալեպ» անունը կունենա 2013, 8 հունիսի, <https://armenpress.am/arm/news/721899.html> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):
The District to be Built for Syrian Armenians in Ashtarak will be Called "My Aleppo" 2013, June 8, <https://armenpress.am/arm/news/721899.html> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
6. Ավագյան Ք. 2022, Սիրիահայերի արտագաղթը Կանադա (2013–2016 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3 (666), Երևան, 63–80:
Avagyan K. 2022, The Emigration of Syrian Armenians to Canada (2013–2016), Herald of Social Sciences, Journal of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, N 3 (666), Yerevan, 63–80 (in Armenian).
7. Ավագյան Ք. 2023, Սիրիայի հայերի տեղաշարժը արտերկիր (Լիբանան, Թուրքիա, Հորդանան, ԱՄՆ, Շվեդիա, Ավստրալիա) (2012–2018 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3 (669), Երևան, 61–74:

- Avagyan K. 2023, The Migration of Syrian Armenians Abroad (Lebanon, Turkey, Jordan, USA, Sweden, Australia) (2012–2018), Herald of Social Sciences, N 3 (669), Yerevan, 61–74 (in Armenian).
8. Բնակվարձի փոխհատուցում, http://www.mindiaspora.am/am/bnakvardz_s (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):
Housing Compensation, http://www.mindiaspora.am/am/bnakvardz_s (in Armenian) (Accessed on: 21.03.2025).
 9. Դավթաշենում բնակարան ձեռք բերելու համար գրանցվել է 200 սիրիահայ. Դիմումներին ընդունումը կշարունակվի 2013, 2 հուլիսի, <http://www.arfd.am/syriahay/?p=1099> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025).
200 Syrian Armenians Registered to Buy Apartments in Davtashen. Applications will Continue to be Accepted 2013, July 2, <http://www.arfd.am/syriahay/?p=1099> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
 10. Դավթաշենում սիրիահայերի համար բնակելի շենք կկառուցվի 2013, 14 հունիսի, <https://armalur.am/48573> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):
Residential building to be built for Syrian Armenians in Davitashen 2013, June 14, <https://armalur.am/48573> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
 11. 350,000 տոլար ի նպաստ հայաստանի մէջ սուրիահայերու բնակեցման ծրագիրին 2016, 24 մարտ, <http://www.ragmamoul.net/news/news-from-armenia/350000-տոլար-ի-նպաստ-հայաստանի-մէջ-սուրիա/> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):
350,000 Dollars in Support of the Syrian-Armenian Settlement Program in Armenia 2016, March 24, <http://www.ragmamoul.net/news/news-from-armenia/350000-տոլար-ի-նպաստ-հայաստանի-մէջ-սուրիա/> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
 12. Ջաքարյան Ֆ. 2018, Սիրիայի հայ համայնքի հետ տարրուղ աշխատանքները (2008–2015), «Սուրիոյ հայերը. Գիտաժողովի նիստեր (24–27 Մայիս, 2015)», խմբ.՝ Անդրանիկ Տագեսեան, Պէյրութ, Haigazian University Press, 569–576:
Zakaryan F. 2018, The Work Carried out with the Armenian Community of Syria (2008–2015) "Armenians of Syria: Conference Proceedings (24–27 May, 2015)", ed.: Andranik Tagessian, Beirut, Haigazian University Press, 569–576 (in Armenian).
 13. Թարյան Մ. 2015, Երեւանում սիրիահայերի համար շենք է կառուցվել, 23 հոկտեմբերի, <https://mediamax.am/am/news/society/15811> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):
Taryan M. 2015, A Building has been Built for Syrian-Armenians in Yerevan, October 23, <https://mediamax.am/am/news/society/15811> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
 14. Իրավաբանական աջակցություն, http://www.mindiaspora.am/am/iravabanakan_s (ներբեռնման օրը՝ 23.05.2018):
Legal Support, http://www.mindiaspora.am/am/iravabanakan_s (Accessed on: 23.05.2018) (in Armenian).
 15. Կովսականում բնակարաններ են հանձնել սիրիահայ ընտանիքներին 2014, 12 ապրիլի, <http://www.arfd.am/syriahay/?p=2694> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):
Apartments were Handed over to Syrian-Armenian Families in Kavsakan 2014, April 12, <http://www.arfd.am/syriahay/?p=2694> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).

16. «ՀԱԼԷՊ» հայրենակցական բարեսիրական ՀԿ-ում տեղի ունեցավ Դիլիջանի սոցիալական բնակարանային ծրագրի ներկայացումը 2015, 7 հոկտեմբերի, <https://aleppo-ngo.org/hy/հալէպ-հայրենակցական-բարեսիրական-հ-2/> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):
The Presentation of the Dilijan Social Housing Program Took Place at the "Aleppo" Compatriot-Charitable NGO 2015, October 7, <https://aleppo-ngo.org/hy/հալէպ-հայրենակցական-բարեսիրական-հ-2/> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
17. Հակոբյան Գ. 2024, Սիրիահայերի սոցիալ-մշակութային ադապտացիան Հայաստանում, Երևան, ՀԱԻ հրատ.:
Hakobyan G. 2024, The Socio-Cultural Adaptation of Syrian Armenians in Armenia, Yerevan, Armenian Academy of Sciences Publishing House (in Armenian).
18. Համաժողովներ. Հայաստան-Սփյուռք 6-րդ համաժողով 2017, ՀՀ սփյուռքի նախարարության աշխատակազմի ղեկավար, սիրիահայերի հիմնախնդիրներով զբաղվող աշխատանքային խմբի ղեկավար Ֆիրդուս Հաքարյանի զեկույցը, «Հայաստանի Հանրապետությունում ապաստան գտած սիրիահայերին տրամադրվող աջակցության վերաբերյալ», 18–20 սեպտեմբերի, 84, http://www.mindiaspora.am/res/Hamajoxovner/2017/6/Eluytner/44/Firdus_Zakaryan.pdf (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):
Conferences: 6th Armenia-Diaspora Conference 2017, Report of Firdus Zakaryan, Chief of Staff of the RA Ministry of Diaspora, Head of the Working Group on the Issues of Syrian Armenians, "On the Support Provided to Syrian Armenians Who Found Refuge in the Republic of Armenia", September 18–20, 84, http://www.mindiaspora.am/res/Hamajoxovner/2017/6/Eluytner/44/Firdus_Zakaryan.pdf (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
19. «Հայ Տուն»-ը փրկության եղավ շատ մը սուրիահայերու համար. Յարութ Ներսեսյան 2016, 5 հեկտեմբեր, <https://www.amaa.am/am/նորություններ/item/773-«հայ-տուն»-ը-փրկություն-եղավ-շատ-մը-սուրիահայերու-համար-յարութ-ներսեսյան> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):
"Hay Tun" was a Salvation for Many Syrian Armenians. Harut Nersesyan 2016, December 5, <https://www.amaa.am/am/նորություններ/item/773-«հայ-տուն»-ը-փրկություն-եղավ-շատ-մը-սուրիահայերու-համար-յարութ-ներսեսյան> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
20. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1; ֆ. 1786, ց. 2, գ. 8, թ. 115, 117; ֆ. 1786, ց. 3, գ. 24, 31, 44, 51, 53, 55, 56, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 81, 82, 83, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 101, 108, 109, 110, 116, 119, 122, 129, 130, 134, 135, 137, 146, 159, 161, 172, 175:
National Archive of Armenia, Fund 1786, List 1, Case 137; Fund 1786, List 2, Case 8, թ. 115, 117; Fund 1786, List 3, Case 24, 31, 44, 51, 53, 55, 56, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 81, 82, 83, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 101, 108, 109, 110, 116, 119, 122, 129, 130, 134, 135, 137, 146, 159, 161, 172, 175.
21. Հայաստան-Սփյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ 2014, Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարություն, Երևան:
On the Implementation of the Recommendations made at the Fourth Armenia-Diaspora Conference (September 19–20, 2011, Yerevan) 2014, Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia, Yerevan (in Armenian).
22. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում. Աշտարակ քաղաքում «Նոր Հալեպ» թաղամասի կառուցմանն աջակցելու մասին 2013, 6 հունիսի, N 656-Ն, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=84044> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025):

- Decision of the Government of the Republic of Armenia: On Supporting the Construction of the "New Aleppo" District in the City of Ashtarak 2013, June 6, N 656-N, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=84044> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
23. Հայաստանի մէջ արդէն փոխուած է գործատուներու վերաբերումը սօրիահայերու նկատմամբ. Հրանոյշ Յակոբեան 2015, 9 նոյեմբեր, <http://www.ragmamoul.net/news/diaspora/հայաստանի-մէջ-արդէն-փոխուած-է-գործատու/> (ներբեռնման օրը՝ 21.03.2025): Employers' Attitudes to Syrian Armenians in Armenia Have Already Changed. Hranush Hakobyan 2015, November 9, <http://www.ragmamoul.net/news/diaspora/Հայականի-կա-նի-կանինին-կանինին-կանինին/> (Accessed on: 21.03.2025) (in Armenian).
 24. Մարտիրոսեան Մ. 2013, Երեւանում Կառուցուելու Են Շէնքեր Սօրիահայերի Համար, 21 Օգոստոս, <http://www.arfd.am/syriahay/?p=1543> (ներբեռնման օրը՝ 18.04.2025): Martirosyan M. 2013, Buildings to be Built in Yerevan for Syrian Armenians, August 21, <http://www.arfd.am/syriahay/?p=1543> (Accessed on: 18.04.2025) (in Armenian).
 25. Պետական քաղաքականություն, http://www.mindiaspora.am/am/petakan_qaxaqakanutyun (ներբեռնման օրը՝ 18.04.2018): State Policy, http://www.mindiaspora.am/am/petakan_qaxaqakanutyun (Accessed on: 18.04.2018) (in Armenian).
 26. Ռափյան Ա. 2015, Սիրիացիները չպետք է հույսները դնեն ՀՀ-ում ստացած փախստականի կարգավիճակով շենգենյան երկրներ գնալու վրա, 15 դեկտեմբերի, <http://nyut.am/?p=97671&l=ru> (ներբեռնման օրը՝ 18.04.2025): Rapyan A. 2015, Syrians Should not Rely on Going to Schengen Countries with Refugee Status Received in Armenia, December 15, <http://nyut.am/?p=97671&l=ru> (Accessed on: 18.04.2025) (in Armenian).
 27. Սիրիահայ ընտանիքների համար մայրաքաղաքում բազմաբնակարան շենք կկառուցվի 2014, 24 դեկտեմբերի, <http://www.arfd.am/syriahay/?p=3842> (ներբեռնման օրը՝ 18.04.2025): Apartment Building to be Built in the Capital for Syrian-Armenian Families 2014, December 24, <http://www.arfd.am/syriahay/?p=3842> (Accessed on: 18.04.2025) (in Armenian).
 28. Սիրիահայերի մասին՝ վիճակագրության լեզվով. Մեր հյուրն է «Սիրիահայերի հիմնախնդիրները համակարգող կենտրոն» ՀԿ-ի նախագահ Լենա Հալաճյանը 2017, 27 հունվարի, <http://www.nyut.am> (ներբեռնման օրը՝ 18.04.2025): About Syrian Armenians in the Language of Statistics. Our Guest is Lena Halajian, President of the "Center for Coordinating the Issues of Syrian Armenians" NGO 2017, January 27, <http://www.nyut.am> (Accessed on: 18.04.2025) (in Armenian).
 29. Սիրիահայերին օժանդակություն տրամադրող կազմակերպությունների և ծառայությունների ցանկ. Սիրիահայերի և տեղացիների դիմակայունության բարձրացում 2018, Երևան: List of Organizations and Services Providing Assistance to Syrian Armenians. Increasing the Resilience of Syrian Armenians and Locals 2018, Yerevan (in Armenian).
 30. «Սիրիահայերն սկսեցին փոխել իրենց տները...», Զրուցեց Լիանա Խաչատրյանը 2013, 3 մարտի, <http://hayernaysor.am/archives/2515> (ներբեռնման օրը՝ 18.04.2025): "Syrian Armenians Began to Change Their Homes...", Interview with Liana Khachatryan 2013, March 3, <http://hayernaysor.am/archives/2515> (Accessed on: 18.04.2025) (in Armenian).
 31. «Օգնիր եղբորդ». Դավիթաշենում սիրիահայերի համար բնակելի շենք կկառուցվի 2013, 14 հունիսի, <http://www.arfd.am/syriahay/?p=999> (ներբեռնման օրը՝ 18.04.2025):

- "Help Your Brother". Residential Building to Be Built for Syrian Armenians in Davitashen 2013, June 14, <http://www.arfd.am/syriahay/?p=999> (Accessed on: 18.04.2025) (in Armenian).
32. «Oxfam»ը Կը շարունակէ գումար յատկացնել սուրիահայերուն՝ տան վարձքերը հոգալու համար 2016, 11 հոկտեմբեր, <http://asbarez.com/arm/265905/> (ներբեռնման օրը՝ 18.04.2025):
Oxfam Continues to Allocate Money to Syrian Armenians to Pay for House Rents 2016, October 11, <http://asbarez.com/arm/265905/> (Accessed on: 18.04.2025) (in Armenian).
33. Balkhian S. 2014, The Housing Conundrum: Syrian Armenians in Armenia, January 14, <https://armenianweekly.com/2014/01/14/the-housing-conundrum-syrian-armenians-in-armenia/> (Accessed on: 18.04.2025).
34. Construction of New Aleppo Quarter for Syrian Armenians Will Cost About \$20 Million - Ministry of Diaspora 2013, October 25, http://arka.am/en/news/society/construction_of_new_aleppo_quarter_for_syrian_armenians_will_cost_about_20_million_ministry_of_diasp/#sthash.utHrBMj0.dpuf (Accessed on: 23.01.2025).
35. Davtyan N. 2013, Armenian Artists Support the Construction of "New Aleppo" District in Ashtarak, June 7, <https://en.armradio.am/2013/06/07/armenian-artists-support-the-construction-of-new-aleppo-district-in-ashtarak/> (Accessed on: 18.04.2025).
36. Hakobyan J. 2013, Middle East Meets Armenia: Armenians Flee Syria for the Motherland, June 1, <https://agbu.org/news-item/middle-east-meets-armenia-armenians-flee-syria-for-the-motherland/> (Accessed on: 23.01.2025).
37. Harutiunian L. 2012, Syria Refugees Boost Yerevan's Housing Market, August 23, <https://www.rferl.org/a/syria-armenia-housing-market/24685725.html> (Accessed on: 23.01.2025).
38. Hergnyan S. 2016, \$86,700 Donated for Failed "New Haleb" Neighborhood for Syrian-Armenians Remains Unused in Yerevan Bank, December 13, <https://hetq.am/en/article/73729> (Accessed on: 23.01.2025).
39. Kuwait Ambassador Reconfirms Assistance to New Aleppo 2014, September 6, <http://armenpress.am/eng/news/775226/kuwait-ambassador-reconfirms-assistance-to-new-aleppo.html> (Accessed on: 18.04.2025).
40. Lieberman Amy. Lessons Learned as Syrian-Armenian Refugees Return to Armenia. 2017, July 25, <https://www.devex.com> (Accessed on: 18.04.2025).
41. Minister of Diaspora on Transportation of Armenian Syrians 2015, June 2, <http://www.lragir.am/index/eng/0/country/view/34146#sthash.abnXmk1h.dpuf> (Accessed on: 23.01.2025).
42. Ахметели Н. 2014, Манвелян Алексей. Сирийские армяне: трудный путь на родину. 27 декабря, http://www.bbc.com/russian/society/2014/12/141227_syria_armenians_refugees?SThisFB (дата обращения: 23.01.2025).
Akhmeteli N. 2014, Manvelyan Alexey. Syrian Armenians: The Difficult Path to the Homeland, December 27, http://www.bbc.com/russian/society/2014/12/141227_syria_armenians_refugees?SThisFB (Accessed on: 23.01.2025) (in Russian).
43. В Сирии осталось 15 тысяч армян 2015, 16 сентября, <https://www.lragir.am/ru/2015/09/16/44311/> (дата обращения: 23.01.2025).
There are 15 thousand Armenians left in Syria 2015, September 16, <https://www.lragir.am/ru/2015/09/16/44311/> (Accessed on: 23.01.2025) (in Russian).

ՊԵՏՐՈՍ ՍՅՈՒՆԵՑԻՆ ԵՎ ԻՐ «ԳՈՎԵՍ Ի ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՎԱԾԱԾԻՆՆ» ՆԵՐՔՈՂԸ
PETER OF SYUNIK AND HIS "GLORY TO THE HOLY MOTHER OF GOD" PANEGYRIC
ПЕТРОС СЮНЕЦИ И ЕГО ПАНЕГИРИК «ПОХВАЛА ПРЕСВЯТОЙ БОГОРОДИЦЕ»

Գևորգ Կարապետյան
Gevorg Karapetyan
Геворг Карапетян

Գևորգյան հոգևոր ճեմարան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Հայաստան
Gevorgyan Theological Seminary, Mother See of Holy Etchmiadzin, Armenia
Духовная семинария Геворкян, Первопрестольный Святой Эчмиадзин, Армения

mothercathedral@etchmiadzin.am

Ներկայացվել է՝ 16.07.2025; գրախոսվել է՝ 06.08.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 16.07.2025; Revised: 06.08.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 16.07.2025; рецензировано: 06.08.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-114

Ամփոփում – Քրիստոնեական Սուրբ Եկեղեցու կյանքում առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում սրբերի դերին և նրանց թողած հիշատակին: Եկեղեցին իր պաշտամունքի մեջ հիշատակում է աստվածահաճո ու մաքրակրոն վարքով կենցաղավարած սրբերին՝ նրանց կերպարը որպես ոգևորիչ օրինակ ծառայեցնելով քրիստոնեական Եկեղեցու բոլոր անդամների համար և, միևնույն ժամանակ, մեծապես արժևորելով սրբերի բարեխոսության կարևորությունը: Սույն հոդվածով անդրադարձ ենք կատարել հայ մատենագրության մեջ Սուրբ Աստվածածինն նվիրված առաջին գրությանը՝ **«Գովեստ Ի Սուրբ Աստուածածինն» ներբողին**: Այն Աբ. Աստվածածնի կյանքն ու վարքը գովերգող հայ միջնադարյան մատենագրության փառահեղ նմուշներից է, որում արդեն իսկ ակնհայտորեն վեր է հառնում Հայ Առաքելական Եկեղեցու մարեմաքանական ուղղափառությունը: Հոդվածում հանգամանալից քննության են առնվել երկի դավանաբանական և լեզվաոճական առանձնահատկությունները: Պետրոս Սյունեցու սույն երկը, հայ իրականության մեջ Աստվածածինն օրհներգող առաջին ներբողյանը լինելով, լեցուն է աստվածաբանական-քնարական զուգորդություններով, որոնք համահունչ են ընդհանուր քրիստոնեական ոգուն: Մեր հոդվածում խոսել ենք նաև ժամանակի աստվածաբանական երկերի հետ փոխկապակցվածության և աստվածաշնչական ու հայրախոսական ժառանգության հետ սերտ առնչության մասին՝ փորձելով ուրվագծել և վեր հանել ստեղծագործության ինչպես վարդապետական-դավանաբանական, այնպես էլ պատմաբանասիրական ընդթափանցությունը:

Abstract – In the life of the Christian Holy Church, saints and their enduring legacy are considered to have a special role. In its worship, the Church records saints who lived godly and pious lives, using their image as an example of inspiration for all members of the Christian Church while greatly valuing the importance of the intercession of saints. The present article

examines the first written work in Armenian literature dedicated to the Holy Virgin, the panegyric **"Glory to the Holy Mother of God"**. It is a magnificent example of medieval Armenian literature that glorifies the life and conduct of the Virgin Mary, clearly reflecting the Mariammanological orthodoxy of the Armenian Apostolic Church. The article thoroughly analyzes the theological and linguistic-stylistic characteristics of the mentioned work. **"Glory to the Holy Mother of God"** by Petros Syunetsi, being the first hymn in the Armenian tradition to praise the Theotokos, is filled with theological-lyrical combinations that resonate with the universal Christian spirit. The article also explores the interconnectedness of the work with the contemporary theological writings and its close ties to biblical and patristic heritage, aiming to delineate and highlight both its doctrinal-theological and historical-philological characteristics.

Аннотация – Во время богослужения священнослужители упоминают святых, представляя их образ в качестве вдохновляющего примера для всех верующих и представителей христианской церкви. Данная статья посвящена первому письменному сочинению в армянской литературе – панегирику «Похвала Пресвятой Богородице», восславляющему Пресвятую Деву. Это великолепный образец средневековой армянской литературы, повествующий о жизни и деяниях Девы Марии и отражающий мариамманологическую ортодоксию Армянской Апостольской церкви. В статье подробно анализируются богословские и лингвостилистические особенности данного сочинения, автором которого является Петрос Сюнеци. Текст первого гимна в армянской традиции, восхваляющий Богородицу, изобилует красноречивыми богословскими терминами и стилистическими оборотами, созвучными общехристианскому духу. В статье также рассматривается созвучность этого сочинения современным ему богословским трудам и его тесная связь с библейским и патристическим наследием, дабы обозначить и выделить как его богословско-догматические, так и историко-филологические характеристики.

Հիմնաբառեր – Ս. Աստվածածին, մարեմաբանություն, Սուրբ Կույս, Պ. Սյունեցի, ներբող:

Key words – Holy Mother of God, Mariammanology, Holy Virgin, Peter of Syunik, Panegyric.

Ключевые слова – Св. Богородица, мариамманология, Святая Дева, П. Сюнеци, панегирик.

Ներածություն

Ինչպես սահմանում է Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանը, սրբերի բարեխոսությունը «յաղթական եկեղեցիին աղօթքն է զինուորեալ եկեղեցիին համար» (Գալուստեան 1993, 64), քանի որ սրբերը իրենք «իրենց մէջ կը տաճարակրեն զԱստուած: Անոնք միջնորդներ են Աստուծոյ եւ մարդերու միջեւ, ոսկի շղթան երկիրը երկինքին կապող... պատկերը Աստուծոյ հոգիին եւ նկարագրին» (Իգնատիոսեան 1978, 7):

Հայ եկեղեցին, լինելով անբաժան մասը Քրիստոսի հետ «մի անբաժանելի միություն կազմող, Քրիստոսով ապրող և գործող» (Տեր-Հակոբյան 2018, 72) Ընդհանրական և Առաքելական Սուրբ եկեղեցու, ընդունում է աստվածաշնչյան համաքրիստոնեական սրբերի հետևյալ դասակարգումը. Մարիամ Աստվածածին, Հովհաննես Մկրտիչ, առաքյալներ, մարգարեներ, վկաներ, Ստեփանոս Նախավկա, ապա՝ Գրիգոր Լուսավորիչ, այնուհետև՝ սրբակենցաղ վանականներ ու խոստովանողներ: Ինչպես հենց այս աստիճանակարգումն է ցույց տալիս, քրիստոնեական եկեղեցու սրբերի մեջ մարդկության փրկության համար միջնորդող մեծա-

գույն և առաջին բարեխոսը «աստուածահայեաց աչք» և «աստուածախօս լեզու» (Տաթևացի 1741, 506) Աբ. Կոյսն է:

Սուրբ Աստվածածինն նվիրված առաջին գրությունը հեղինակել է ոսկեդարյան շրջանի մատենագիր Պետրոս Սյունեցին: Պետրոս Սյունեցու վերաբերյալ կենսագրական տվյալները սակավաթիվ են: Ծնվել է մոտ V դ. վերջին, աշակերտել է Մովսես Խորենացուն: Ստացել է խոր, համակողմանի գիտելիքներ, հմտացել մեկնաբանական, քերթողական արվեստի մեջ. այս պատճառով նա հայտնի է նաև «Քերթող» պատվանունով (Օրմանյան 1959, 1669):

Ստեփանոս Օրբելյանի խոսքով՝ Պետրոս Սյունեցին եղել է «քաջ հոռետորն եւ անյաղթ փիլիսոփայն, լի իմաստութեամբ եւ կատարեալ առաքինութեամբ. Նախ աթոռ վարդապետաց Հայոց, քերթող եւ թարգմանիչ, որ արար բազում թարգմանութիւնս, եւ արար ճառս իմաստալից ի ծնունդն Քրիստոսի եւ ընդդէմ քաղկեդոնականացն եւ այլ յոյվս, եւ մեկնեաց գիրքին եւ զգծարիմաց բանս Հին եւ Նոր Կտակարանաց» (Օրբելյան 1910, 131; Խաչերեան 1998, 286, Սարգիսեան 1904, 65–71):

Նա մասնակցել է Դվինի 554 թ. ժողովին (Օրմանյան 1959, 1669): Մահացել է 558 թվականին: Պետրոս Սյունեցու գրչին են պատկանում առաջին երեք տիեզերաժողովների, ինչպես նաև Քաղկեդոնի և Եփեսոսի երկրորդ եկեղեցական ժողովների մասին պատմող «Յաղագս հաւատոյ» աշխատությունը, Սուրբ Ծննդյան մի ճառ, որից փոքրիկ պատառիկներ են պահպանվել միայն, այն էլ՝ Ստեփանոս Սյունեցու «Յաղագս անապականութեան մարմնոյն» և Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւատոյ» աշխատություններում: Պետրոս Սյունեցու հաջորդ երկը «Հարցմունք յաղագս մարմնատրութեան Տեառն» աշխատությունն է, մյուսը՝ «Պետրոսի Սինեաց եպիսկոպոսի առ Սուրբն Յիզտիբուզտի յորժամ ի հանդի էր ի Դվին» երկը, որում Պետրոս հայրապետը զովաբանում է Յիզտիբուզտի նահատակվելու պատրաստականությունը: Պետրոս Սյունեցին հեղինակ է նաև դավանաբանական («Ճառ ընդդէմ քաղկեդոնականաց»), մեկնողական («Մեկնութիւն խրթին եւ դժուարիմաց բանից Հին եւ Նոր կտակարանաց»), ներբողական («Ներբողեան ի Բաբիկ Սինի») երկերի, որոնք մեզ չեն հասել: Այս երկերից օգտվել կամ իր աշխատության մեջ դրանց մասին հիշատակել է Ստեփանոս Օրբելյանը:

Պետրոս Սյունեցու «Գովեսար ի Սուրբ Աստուածածինն» ներբողը

Վերոհիշյալ երկերի միջից, այսուհանդերձ, Պետրոս Սյունեցու ամենաարժեքավոր երկը «Գովեսար ի Սուրբ Աստուածածինն» խորագրով ներբողն է (Մատենագիրք հայոց 2004, 387): Ն. Ակինյանի խոսքով՝ «Գովեստն ի Ա. Կոյսն Մարիամ» ներբողն ինքնին բավական է Մատենագրիս անունն անմահացնելու եւ Զ դարու միակ պարծանքն համարելու: Չափազանցութիւն ըրած չենք ըլլար, եթէ ըսենք, որ իրմէ վերջը փորձողներէն ոչ ոք կրցած է հաւասարիլ ճառիս՝ իւր ճաշակովն եւ գեղեցկութեամբը: Հետագայից կողմանէ եւս մեծ ընդունելութիւն գտած է ճառս, որուն վկայ են Շարակնոցի Մեծացուցէները» (Ակինեան 1904, 78): Հ. Քյոսեյանը, շեշտելով այս երկի կարևորությունը, նշում է. «Սա հայ եկեղեցական մատենագրության մեջ Տիրամորը դրվատող առաջին ներբողն է, որի շարադրանքը ուղեկցվում է աստվածաբանական խոր, համակողմանի մեկնաբանությամբ... Մասնագետների իրավացի հավաստմամբ Աստվածածինն նվիրված հետագա

ներբողներից և ոչ մեկը չունի Պետրոսի այս երկի աստվածաբանական խորությամբ ու գեղարվեստական պայծառությունը» (Քյոսեյան 2018, 135–136):

Խոսելով այս երկի մասին՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանը նշում է. «Պետրոսի՝ Աստվածածնա Գովեստը կարդացվում էր Փրկչի ծննդյան տոներին: Վեցերորդ դարում, ինչպես և դեռ շատ հետո, մեր եկեղեցին չուներ և ո՛չ մի հատուկ տոն Աստվածածնա: Ավետյաց, Վերափոխման և այլ տոները մտել են մեր մեջ շատ հետո, օտար անվավերական գրությունների թարգմանությանց ազդեցությամբ, հույն, և ավելի ուշ, նաև լատին եկեղեցիների օրինակով և հետևությամբ» (Տեր-Մկրտչյան 1998, 166):

Ստեղծագործության սկզբում Սյունյաց եպիսկոպոսը ցնծալից բերկրանքով օրհնաբանում է Տիրամոր աստվածային առաքելությունը: Նա, ով կենդանի ջրի ինքնաբերական ջրհորը եղավ, «յորմէ արդարութեան արեգակն ծագեաց, ճառագայթաւէր լուսով զաշխարհս լուսաւորեաց» (Մատենագիրք Հայոց 2004, 389): Եվ մինչև իսկ մարդկային միտքն ու լեզուն ի զորու չեն արժանի փառաբանություն մատուցել Սրբուհուն, սակայն հեղինակը կոչ է անում օրհնաբանել Կոյսին, քանի որ «յոյժ պատուական են արեւելք վասն տուրնջենային հրոյն ընդ այն ծագելոյ, այլ ո՛չ իբրեւ զտեառնամայր աղախինն, յորում ամենեցունցն Աստուած բնակեաց եւ արեգակնաբար ի նմանէ յաշխարհս ծագեաց» (Մատենագիրք Հայոց 2004, 390): Այսպիսով, Աստվածածինն անհամեմատ գերազանցում է արևելքից ծագող լույսին, որի մեջ Աստված բնակվեց և որից, որպես աշխարհի արեգակ, ծագեց Միածին Որդին: Այնուհետև հաջորդում է Տիրամորն ուղղված «երանի»-ների շարքը, որտեղ Աստվածածինը ներկայացվում է որպես Հորի կանխասացությունն ու Դավթի մարգարեությունն իրականացնող Սրբուհի: Սուրբ Կոյսը կոչվում է Սուրբ լեռ, իսկ նրանից ծնվածը՝ ճշմարիտ Աստված: Այստեղ դավանաբանական նրբին հարց է լուծում հեղինակը՝ ներկայացնելով Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնությունների միության կերպը: Քրիստոսի մեջ աստվածային ու մարդկային բնությունների միավորման կերպը հայրախոսական ժառանգության մեջ անճառելի ու անքննելի խորհուրդ է համարվել, ուստի Պետրոս Սյունեցին ամենայն զգուշությամբ հորդորում է չհանդգնել Քրիստոսին սուկ մարդ կոչել, այլ անբաժանելիորեն, ճշմարտապես միացած Աստված և մարդ (Մատենագիրք Հայոց 2004, 391): Պետրոս Սյունեցու ինչպես այս, այնպես էլ մյուս երկերում առկա քրիստոսաբանական տեղիները մեզ հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ դավանաբանական այս կետերը իրենց սուր ծայրով ուղղված էին քաղկեդոնականության դեմ:

Ըստ Պետրոս Սյունեցու, Աստվածածնի սրբության աղբյուրից երբեք չհամարձակվեց խմել նրա այր Հովսեփը, քանի որ Տիրամայրը *անաղար սրբությամբ* էր կնքել իր մարմինը (Մատենագիրք Հայոց 2004, 389):

Այնուհետև ճառագիրը, խոսելով Աստվածածնի անարատ կուսության մասին, փառաբանում է նրան որպես «Դրախտ աստուածատունկ, Այգի վայելույ, Մորենի անկիզելի, Լեռոն սուրբ, Վեմ ջրածին, Գաւազան ծաղկեալ, Սափոր ոսկի, Տուփ անուշահոտ խնկոց, Տապանակ կենդանագիր կտակին, Զրհոր կենդանի ջրոյն, Բոյս բարի, Տեղի շափիղայի, Քաղաք Աստուծոյ, Պարտէզ փակեալ, Աղբիւր կնքեալ, Բլուր կնդրկի, Հովիտ շուշանի, Երկիր ծարաւուտ, Ամպ թեթեւ, Անապատ անկոխ, Դուռն աղխեալ, Տոմար անընթեռնելի, Երկիր բանաւոր, Առաւուտ խաղաղութեան» (Մատենագիրք Հայոց 2004, 391–392):

Աստվածածնին գովերգող 24 երանությունների աստվածաշնչյան ծագումը և հայրաբանական զուգորդումները

Հեղինակը կետ առ կետ անդրադառնում է 24 վկայությունների՝ «Ուրախ լեր Մարիամ» կրկնագրությամբ մեկնելով դրանցից յուրաքանչյուրը: Այստեղ Պետրոս Այստեղուն օգնության են եկել Աստվածաշնչի գրքերը՝ Ծննդոց, Սաղմոսներ, Օվսեի, Եսայու և Եզեկիելի մարգարեություններ, Հովհաննեսի Ավետարան:

Այժմ անդրադառնանք հիշյալ 24 բնորոշումներից յուրաքանչյուրի սուրբգրային ծագմանը (աշխարհաբար թարգմանությունը մերն է – Գ.Կ.):

Ա. Ուրախ լեր Մարիամ, Դրախտ աստուածատունկ. քանզի աստուածաբոյս մարմինն ի միջի քում որպէս զծառն կենաց արմատացեալ, զոր ընդ բոցեղէն սրոյն զաւրութիւն բարձրելոյն անհալելի զքեզ տաղաւարեաց – Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, աստվածաբունկ դրախտ, որովհետեւ աստվածաբոյս մարմինը որպէս կյանքի ծառ քո մեջ արմատացաւ ու բոցեղէն սրի հետ Բարձրյալի զորությունն անհալելի կերպով քո մեջ բնակվեց:

Սուրբ Կույսը համեմատվում է **Ծննդոց գրքի 2-րդ գլխում** հիշատակվող դրախտի հետ. «*Եւ տնկեաց Աստուած զդրախտն յեղեմ ընդ արևելս, և եղ անդ զմարդն զոր ստեղծ»* (Ծննդ. Բ 8): Ինչպես դրախտում առաջին մարդիկ զգում էին Աստծու անմիջական ներկայությունը, քանի որ Աստված Ինքը բնակվում էր դրախտում, այդպես և Սուրբ Կույս Մարիամն է փառաբանվում «**աստուածատունկ դրախտ**» բնորոշումով, քանի որ Մարիամի արգանդում ասես դրախտում, բնակվեց Ինքը՝ Քրիստոս Աստված՝ աստվածային Իր ողջ փառքով:

«Կենաց ծառ»-ի մասին հիշատակությունը դարձյալ ակնարկ է արարչագործության դրվագի, որում պատմվում է Տիրոջ կողմից «կենաց (իմա՝ կյանքի, փրկության) ծառը» դրախտի մեջտեղում տնկելու մասին. «*Եւ բուսոյց ևս Տէր Աստուած յերկրէ զամենայն ծառ գեղեցիկ ի տեսանել, և քաղցր ի կերակուր. և զծառն կենաց ի մէջ դրախտին, և զծառն գիտելոյ զգիտութիւն բարոյ և չարի»* (Ծննդ. Բ 9): Այլաբանորեն՝ «կենաց ծառը» Աստվածորդին՝ Քրիստոս էր, Որին Հայր Աստված «տնկեց» դրախտի մեջտեղում՝ հանուն համայն մարդկության փրկության: «Կենաց ծառի» («Կենաց փայտի») խորհրդաբանությունը մեկ անգամ չէ, որ իր լայն կիրառությունն է գտել քրիստոնեական մատենագրության մեջ, շարականներում («Քանզի անմահացաք կենացն փայտի ի ճաշակմանէ մահաբեր պտղոյն, որ կանգնեցաւ քառակերպն ի միջակին՝ դիտելով ընդ հարաւ, Աստուած հարցն մերոց», Հրգ. Խաչվերացի գկ) ու առհասարակ հոգևոր ողջ գրականության մեջ:

Բ. Ուրախ լեր Մարիամ, Այգի վայելույ, յորում կամաւորութեամբ Հաւր ճշմարիտ որթն տնկէր: Կապեցէ, ասէ, զէշ իւր զորթոյ եւ զյաւանակ իւր զգնդակէ որթոյ: Որթ զԱստուած Բանն ասէ եւ գնդակ՝ զմարմին նորին, զոր եւ ինքն իսկ Միածինն ասէր, թէ ես եմ որթն ճշմարիտ – Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, վայելույ այգի, որպեղ ճշմարիտ որթը տնկվեց Հոր կամքով: «Իր էջը որթին պիտի կապի, – գրված է, – և իր ավանակը՝ որթի ոստին» (իմմպ. Ծննդ. ԽԹ 11): Այսպեղ Բանն Աստված «որթ» է կոչվում, իսկ մարմինը՝ «ոստ»: Եվ Միածինն ինքն էլ ասում էր. «*Ես եմ ճշմարիտ որթը*»:

Ծննդ. ԽԹ 11-րդ համարի հիշատակումով հեղինակը դարձյալ այլաբանորեն ակնարկում է Քրիստոսի գալուստը և փրկչական առաքելությունը, որ տեղի

ունեցալ «վայելուչ այգում»՝ **Աստվածամոր որովայնում՝ «կամաւորութեամբ Հաւր»**, Փրկչի բնակության միջոցով: Ծննդոց գրքի այս հատվածում Հակոբն իր վերջին խոսքերով օրհնություններ է բաշխում զավակներին, իսկ հիշատակված տեղին, ի մասնավորի, վերաբերում է Հուդային, որից սերում էր Ինքը՝ Քրիստոս: Հետևաբար, Հուդային ուղղված այս օրհնությունը մարգարեաբար վերագրվում է Հայր Աստծու Միածին Որդուն՝ ավետելով Աստվածորդու զորության ու հոգևոր առաջնորդության մասին. «Կորին առիծու Յուդա. ի շառաւելէ ելեր որդեակ իմ, ելեր բազմեցար, ննջեցեր իբրեւ զառիծ, եւ իբրեւ զկորին առիծու. ո յարուցանէ զնա: Մի պակասեսցէ իշխան Յուդայ, եւ մի պէտր յերանաց նորա. մինչչեւ եկեսցէ նա որոյ իւրն է հանդերձեալքն. եւ նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց: Կապեսցէ զորթոյ զյաւանակ իւր, եւ զգնդակէն զյաւանակ իշոյն. լուսացէ զինով զպարմուծան իւր, եւ արեամբ խաղողոյ զհանդերձս իւր» (Ծննդ. ԽԹ 9-11): Որթի և ոստի միության խորհրդանշական պատկերով էլ մատնացուց է արվում Քրիստոսի մեջ աստվածային և մարդկային բնությունների միավորությունը: Իսկ ասվածը հավաստագրվում է Հովհաննեսի Ավետարանում Քրիստոսի՝ Իր իսկ մասին վկայաբերած խոսքով. «Ես եմ որթն ճշմարիտ՝ եւ հայր իմ մշակ է» (Հովհ. ԺԵ 1):

Գ. Ուրախ լեր Մարիամ, Մորենիսխարայի, որ աստուածութեանն հրով վառեալ ոչ այրեցար – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, սխարայի մորենի, որ աստվածության կրակով վառվեցիր, բայց անկեզ մնացիր:*

Այս երրորդ (Գ) օրհնության մեջ արդեն Պետրոս Սյունեցին Ծննդոցի նախորդ մեջբերումներից անցում է կատարում Աստվածաշնչի կանոնի՝ ըստ հերթականության, հաջորդ գրքին՝ մեջբերելով Ելից Գ 2-3-րդ համարները. «Եւ երեսեցաւ նմա հրեշտակ Տեառն բոցով հրոյ ի միջոյ մորենւոյ: Եւ տեսանէր զի մորենին վառեալ էր հրով, եւ ոչ այրէր մորենին: Եւ ասէ Մովսէս. Անցեալ տեսից զտեսիլն զայն մեծ, զի՞ է՛ զի ոչ այրի մորենին» (Ելք Գ 2-3): Խորհրդաբանորեն Տիրամայրն այստեղ համեմատվում է անկեզ մորենու հետ, որն իր մեջ կրեց բոլորի Աստծուն, սակայն չայրվեց աստվածային անշեջ Հրից, այլ ամենապատիվ վսեմությամբ հանձն առավ ու ստանձնեց Աստվածորդու մայրը լինելու երանելի կոչումը:

Դ. Ուրախ լեր Մարիամ, Լեռնն սուրբ, յորում ստեղծիչն Մովսէսի նորահրաշ տնարէնութեամբ առագաստեալ վարագուրեցաւ – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, սուրբ լեռ, որտեղ Մովսէսի Սրբեղծիչը նորահրաշ տնօրինությամբ առագաստվելով վարագուրվեց:*

Հավատարմորեն շարունակելով աստվածաշնչյան պատումի հերթականությունը՝ Պետրոս եպիսկոպոսն այստեղ էլ հիշատակում է Ելից գրքի այն դրվագը, երբ Մովսէսը բարձրանում է Սուրբ լեռը՝ Աստծու հետ խոսելու համար, և չդիմանալով աստվածային փառքի զորությանը՝ իր երեսը մի կողմ է շրջում, և այդ դիրքով է խոսում Տիրոջ հետ (տես Ելք Գ 4-6):

Ե. Ուրախ լեր Մարիամ, ապառաժ Վեմ, ուստի յորդահոսս վտակն խաղացեալ՝ զհամահրաւէր աւետիսն աշխարհիի հնչէր. «Եթէ ոք ծարաւի իցէ եկեսցէ առ իս եւ արբցէ» – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, ապառաժ վեմ, որից հորդահոսս վտակը հոսելով՝ համայն աշխարհին ավելորհ է հնչեցնում. «Եթե մեկը ծարավ է, թող գա ինձ մոտ ու խմի»:*

Աստվածածինն փառաբանող հաջորդ հիշատակությունը դարձյալ Ելից գրքից է՝ 17-րդ գլխից, որտեղ Մովսեսն, ի դիմաց հրեա ժողովրդի տրտունջների ու բողոքների, Տիրոջ հրամանով ժայռից ջուր է բխեցնում: Խորհրդանշաբար Աստվածածինն էլ համարվում է «**ապառաժ Վէմ**», որից բխում է կենսատու ջրի աղբյուրը՝ Հիսուս Քրիստոս (տե՛ս Ելք ԺԷ 1-7, հմմտ. Հովհ. Է 37):

2. Ուրախ լեր Մարիամ, Գաւազան ծաղկեալ, ուստի յարմատոյն Յեսսեայ բոխեալ յարադալար ծաղիկն, որում յառաջացոյց յաւրինակ քահանայապետին եղեւ ցուպ, որ ի խորանի անդ առժամայն բողբոջեալ սաղարթէր – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, ծաղկած գաւազան, որի վրա Հեսսեի արմատից բուսնեց մշտադալար ծաղիկը, որի նախապիպն էր Ահարոն քահանայապետի ցուպը, որն էլ վկայության խորանի մեջ իսկույն բողբոջելով՝ ճյուղ արձակեց:*

Աստվածաշնչյան հաջորդ դրվագը, որը հիշատակում է Պետրոս Սյունեցին, Թվոց գրքի 17-րդ գլխին է, որտեղ պատմվում է Ահարոնի ծաղկած գաւազանի մասին. «*Եւ եղեւ ի վաղիւ անդր եւ մփին Մովսէս եւ Ահարովն ի խորանն վկայութեան: Եւ ահա դալարացաւ գաւազանն Ահարովնի ի տան Ղեւեայ, եւ արծաւեաց շառաւեղէր, եւ ծաղկեաց ծաղիկ, եւ երեսեցոյց ընգոյգ*»:

Այս պատումի մեջ Աստված ցույց է տալիս իր ընտրությունը՝ իսրայելացիների 12 ցեղերի միջից ընտրելով Աբրահամին ու որպես ժողովրդի անհնազանդության դեմ նշան զետեղելով Ուխտի տապանակում (տե՛ս Թվ. ԺԷ): Այդպիսով Տերը քահանայության պատիվը վերապահեց Ահարոնին և նրա հետնորդներին, որոնց մեջ մեծագույնը հավիտենական Քահանայապետ Քրիստոս էր՝ Հեսսեի արմատից բուսնած *մշտադալար Գաւազանը* (Թվ. ԺԷ 8): «Գովեստի» հեղինակն այս հիշատակությանը զուգահեռում է Եսայու մարգարեությունը Հեսսեի (Դավթի հոր) արմատից, այսինքն՝ Դավթի սերնդից Փրկչի սերելու մասին. «*Եւ բոխեսցէ գաւազան յարմատոյն յեսսեա. եւ ելցէ ծաղիկ յարմատոյ անտի...ի նա հեթանոսք յուսացին*» (Ես. ԺԱ 1, հմմտ. ԺԱ 10):

Է. Ուրախ լեր Մարիամ, Սափոր ոսկի, որ ոչ զմահկանացու ընչընչուկն կրեցեր, այլ զանմահացուցիչ կերակուրն, զոր աստուածեղէն բերանն հրատարակեալ ասէ. «Հարքն ձեր կերան զմանանայն յանապատին եւ մեռան, իսկ որ զմարմին իմ ուտէ՝ զմահ մի՛ տեսցէ յափտեան» – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, ոսկի սափոր, որ ոչ թե մահկանացու ուրելիք կրեցիր, այլ՝ անմահացնող կերակուր, որի համար աստվածային բերանն ինքը ասաց. «Ձեր հայրերը անապատում մանանան կերան և մեռան, բայց ով իմ մարմինն ուտի, հավիտյան մահ չպիտի տեսնի»:*

Այս հատվածում հեղինակը մեջբերում է երկնքից աստվածատուր մանանայի էջքի սուրբգրային տեղին (տե՛ս Ելք ԺԶ)՝ Հովհաննեսի Ավետարանի համապատասխան հատվածի հետ համադրությամբ (տե՛ս Հովհ Ը 51-52): Առաջին հայացքից թվում է, թե Պետրոս Սյունեցին այստեղ խախտում է աստվածաշնչյան տեղիների մեջբերման կանոնական հերթականությունը՝ Թվոց գրքի մեջբերումից հետո դարձյալ վերադառնալով Ելից գրքում պատմված մի դրվագի: Սակայն իրականում հեղինակն այստեղ լրացնում է ծաղկյալ գաւազանի մասին նախորդ պատումը: Ինչպես Ահարոնի ծաղկյալ գաւազանը (տե՛ս Թվ. ԺԷ 10), այդպես նաև՝ մանանայի մնացորդները (տե՛ս Ելք ԺԶ 32-34) հրեաների կողմից զետեղվել էին աստվածային ներկայությունը խորհրդանշող Ուխտի տապանակում: Այս առումով թե՛ նա-

խորդ (2) և թե՛ ներկա (Է) տները հեռակայորեն մատնանշում են Աստվածածնի խորհրդաբանությունն իբրև «Ուխտի տապանակ», որում սքանչելախորհուրդ երևամամբ հայտնվեց Աստվածորդին:

Ը. Ուրախ լեր Մարիամ, Տուփ խնկահոտ իւղով լցեալ, ուստի նարդոսն մեծագնի բուրեալ եւ աստուածային անուշահոտութեամբ զտիեզերական տունս լցոյց – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, խնկաբոյր յուղով լեցուն փուփ, որից մեծագին նարդոսը բուրեց ու աստվածային անուշահոտությամբ լցրեց փիեզերական փունը:*

Այստեղ Այոնյաց եպիսկոպոսի հայացքի կենտրոնում դարձյալ Թվոց գիրքն է՝ այն դրվագը, երբ Մովսեսի՝ Վկայության խորանը կառուցելուց հետո հրեաները Տիրոջ Սուրբ Սեղանի առջև իբրև ընծա էին մատուցում խնկով լցված տոփեր (տե՛ս Թվ. Է 14): Նույնպես և Աստվածածինն է համարվում խնկաբոյր տուփ, որից բուրում և համայն տիեզերքն է պարուրում Աստվածորդու փրկչական անուշաբուրությունը:

Թ. Ուրախ լեր Մարիամ, Տապանակ շարժուն, յորում Բանն մշտնջենաւոր եղև և կենդանագրեալ եւ նորոգելով եւս զջարդեալսն փոխանակ մովսիսակերտ քարեղինացն չորս բանաւոր տախտակս զաստուածական արէնս դրոշմեաց – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, շարժուն փապանակ, որի մեջ կենդանագրվեց մշտնջենավոր Բանը և նորոգեց մովսիսակերտ փշրված, քարեղեն փախտակները՝ նրանց փոխարեն աստվածային օրենքները չորս բանավոր փախտակների վրա դրոշմելով:*

Այստեղ դարձյալ զարգացվում է Ուխտի տապանակի խորհրդաբանությունը. ինչպես Մովսեսը, Տիրոջ հրամանով, Ուխտի տապանակի մեջ էր զետեղել Օրենքի 2 քարե տախտակները (տե՛ս Բ Օրին. Ժ 5), այդպես էլ Նոր Ուխտի տապանակը՝ Աստվածածինը, իր մեջ էր կրում Նոր Օրենքի 4 տախտակների (նույնն է, թե՛ 4 Ավետարանների) Օրինատուին՝ Հիսուս Քրիստոսին:

Ժ. Ուրախ լեր Մարիամ, Տուն կենդանի ջրոյն, զորմէ մարգարէն ասէր, թէ Ջուր ի տանէ Տեառն ելցէ եւ արբուսցէ զվիճակն հեթանոսաց, զոր եւ Միածինս ասաց, թէ ես եմ ջուրն կենդանի – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, կենդանի ջրի փուն, որի մասին մարգարեն ասում էր. «Տիրոջ փնից աղբյուր պիտի ելնի և հեթանոսների բաժինը ոռոգի», ինչպես Միածինը ինքը ևս ասաց. «Ես եմ կենդանի ջուրը»:*

Հաջորդիվ խորհրդաբանական համեմատությունն ուղղվում է դեպի սուրբ-գրային մարգարեությունները: Մասնավորապես մեջբերվում է Հովելի մարգարեության սույն համարը. «Եւ եղիցի յաւուր յայնմիկ բղխեսցեն լերինք զքաղցրութիւն, և բլուրք յորդեսցեն զկաթն, և ամենայն աղբերք Յուդայ բղխեսցեն ջուրս: Եւ աղբեր ի փանէ Տեառն ելցէ, և արբուսցէ զձորն վիճակաց» (Հովել Գ 19): Կենդանի ջրի տունը՝ Սուրբ Աստվածածինը, իրենից բխեցնում է կենդանի ջրի Աղբյուրը (Հովհ. Դ 10–11)՝ մեր Տեր և Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսին:

ԺԱ. Ուրախ լեր Մարիամ, Բոյս բարի ըստ սրբոյն Յակովբայ, որ արծարծեալ ի մահիճսն առ կենարարն Քրիստոս զբանն տպաւորեաց, թէ՛ «Ի շառաւելէ ելեր որդեակ» (Ծննդ. ԽԹ 9) – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, ըստ սուրբ Հակոբի, բարի բոյս, որ մահճի մեջ նորոգվելով ակնարկեց կենարար Քրիստոս Բանին, թե՛ «Իմ շառավղից ելար, որդյակ»:*

Այստեղ համեմատության եզրը դարձյալ Հին Կտակարանի պատումն է, և կրկին (ինչպես Բ տան մեջ) Հակոբի օրհնությունների՝ Ծննդոցի դրվագը: Քրիստոս այստեղ ներկայանում է իբրև Հակոբի (Հուդայի) շառավղից բուսնած ճյուղ

(տե՛ս Ծննդ. ԽԹ 9), իսկ Տիրամայրը համեմատվում է այդ ճյուղն ընծյուղած Բարի արմատի հետ:

ԺԲ. Ուրա՛խ լեր Մարիամ, Քաղաք Աստուծոյ ըստ երանելոյն Դաւթայ, որ յառաջն երգեաց թէ «Փառաւորեալն խաւսեցաւ վասն քո քաղաքդ Աստուծոյ» - Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, Աստուծո քաղաք՝ ըստ երանելի Դաւթի, որ դեռ շատ առաջ երգեց. «Տերը փառավոր բաներ խոսեց քո մասին, Աստուծո՛ւ քաղաք»:

Այս տան մեջ Աստվածածինը պատկերվում է «Աստծո քաղաքի» խորհրդանշական պատկերով: Ինչպես Դաւիթ մարգարեն իր սաղմոսներում փառաբանում էր Սիոնը՝ Աստծո քաղաքը, որում Տերը հոժարել էր բնակվել (տե՛ս Սաղմ. 22 3), այդպես և այստեղ Պետրոս Սյունեցին օրհնաբանում է Սբ. Կույսին, որին Աստված բարեհաճել էր ընտրել իր սրբազան բնակության համար:

ԺԳ. Ուրա՛խ լեր Մարիամ, Տեղի շափիղայի, զի իբրեւ ակն պատուական աստուածախառն մարմինն գոյանայր ի քեզ, որ եւ եղան իսկ որպէս զքար ընտիր ի հիմունս Սիովնի - Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, բնակատեղի շափյուղայի, որովհետեւ աստվածախառն մարմինը քո մեջ գոյացավ իբրեւ պարզական ակն, որն իբրեւ ընտիր քար դրվեց Սիոնի հիմքում:

Դարձյալ ականարկ ենք տեսնում մարգարեական կանխասացությանը: Եզեկիել մարգարեն իր տեսիլքներից մեկում հանդիպում է Աստծուն՝ բազմաձև շափյուղա քարից շինված երկնային գահին. «Եւ տեսանէի ահա ի վերայ հաստատութեանն որ էր ի վերայ գլխոց քերովքէիցն իբրեւ զվէմ շափիղայական, և ի վերայ նորա նմանութիւն աթոռոյ» (Եզեկ. Ժ 1): Աստվածածինն այստեղ համարվում է որպէս Սիոնի հիմքում դրված շափյուղայակերտ գահ, քանի որ հենց նրա (Աստվածածնի) մեջ բազմեց համայն մարդկության Փրկիչ-Թագավորը:

ԺԴ. Ուրա՛խ լեր Մարիամ, ըստ ամենիմաստնոյն Սողովմոնի Աղբեր կնքեալ, ընդ որ ամենալցոյց գետն բոխեալ՝ զկուսութեանն կնիք ո՛չ ելոյծ - Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, ըստ ամենախմաստնոյն Սողոմոնի՝ կնքյալ աղբյուր, որից, առանց կուսության կնիքը եղծելու, բխեց ամենալից գետը:

Այս տան մեջ շեշտադրվում է Տիրամոր մշտակուսությունը: Աստվածածինը ներկայացվում է իբրեւ «Աղբեր կնքեալ» (Երգ երգոց Դ 12), որից բխեց ամենալից գետը: Այս պատկերը վերցված է Երգ երգոցի 4-րդ գլխից:

ԺԵ. Ուրա՛խ լեր Մարիամ, Պարտէզ փակեալ, որ զբազմաբեր ծիթենին վերընծիղեցեր, յաղագս որոյ Եսայիաս մարգարեացաւ, թէ Մնացեալն Յակովբայ նորատունկ սիրելի. ծաղկեսցէ Իսրայէլ եւ լցցի երկիր պտղով նորա - Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, փակված պարտեզ, որ բազմաբերք ծիթենին վերընծյուղեցիր, որի մասին Եսային մարգարեացավ՝ ասելով. «Գալիք օրերին Հակոբը նոր տունկեր պիտի բուսեցնի, Իսրայելը պիտի ծաղկի և ընծյուղվի, ու ամբողջ աշխարհը նրա պտղով պիտի լցվի»:

Նախորդ տան մեջ գործածված սուրբգրային միևնույն տեղին (Երգ երգոցի Դ 12)՝ շարունակաբար, հիշատակվում է այստեղ՝ Եսայու մարգարեության հետ զուգադրվելով: Տիրամայրը կոչվում է «Պարտէզ փակեալ», որում վերընծյուղվեց «բազմաբեր ծիթենին»՝ փրկության պտուղը (Հիսուս Քրիստոսին) պարգևելով ամբողջ աշխարհին (տե՛ս Երգ երգոց Դ 12, հմմտ. Եսայի ԻԷ 6):

ԺԶ. Ուրախ լեր Մարիամ, Հովիտ անվար, ուստի իբրեւ շուշան վայրենի տէրունական մարմինն բուսաւ, զորմէ հոգելից մարգարէն ճառեաց, թէ՛ «Եղէց ցաւ Իսրայելի եւ ծաղկեցէ որպէս շուշան» – Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, անմշակ հովիւր, որից տէրունական մարմինը բուսնեց վայրի շուշանի պէս, և որի մասին խոսեց հոգելից մարգարե Ովսեն՝ ասելով. «Իսրայելի համար ցոյ պիտի լինեն, և այն շուշանի պէս պիտի ծաղկի»:

Ովսեի մարգարեության այս «Հովիտ անվար» բնորոշումը կրկին նշանակում է Աստվածածնի կուսությունը, իսկ այդ անմշակ հովտում բուսնած «վայրի շուշանը» Քրիստոսն էր, որ ոռոգվեց աստվածային ցոյով ու ծաղկեց հանուն Իսրայելի (լայն իմաստով՝ բոլոր քրիստոնյաների) փրկության (տե՛ս Ովսե ԺԴ 6):

ԺԷ. Ուրախ լեր Մարիամ, Բլուր խնկոյ, յոր Տէրն մտեալ անմահութեանն հոտովն զմահկանացու նիւթն համեմէր եւ ծնեալ յաշխարհ կենդանեաց եւ մեռելոց՝ յափտենական ծխէր կեանս, զոր մարգարէութիւնն կանխաւ գուշակէր, թէ՛ «Բուրեցի հոտ նորա որպէս կնդրկի» – Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, խունկի բլուր, ուր Տէրը մտնելով՝ մահկանացու նյութը անմահության հոտով համեմեց ու կենդանիների և մեռյալների այս աշխարհում ծնվելով՝ հավիտենական կյանքի խունկը ծխեց, ինչպէս որ մարգարեությունն էր նախագուշակում. «Այն կնդրուկի պէս պիտի բուրի»:

Դարձյալ հիշատակվում է Ովսեի մարգարեությունը՝ նախորդ տան մեջ վկայաբերված տեղիին անմիջապէս հաջորդող հատվածը, և այդպիսով ակնարկվում է Քրիստոսի փրկարար տնօրինությունը, ըստ որի՝ Բանն Աստված Մարիամի որովայնում «անմահութեանն հոտովն զմահկանացու նիւթը» համեմեց՝ մարդկային մարմնի հետ անճառելի միավորությամբ ծնվելով «յաշխարհ կենդանեաց եւ մեռելոց» ու բուրելով հավիտենական կյանքի անուշահոտ խունկը (տե՛ս Ովսե ԺԴ 7):

ԺԸ. Ուրախ լեր Մարիամ, Երկիր ծարաւուտ, զորոյ զբնութիւնն ոչ իշխեաց վթարել լուծումն արուի. ուստի մարգարէն զՔրիստոս ի նմա բոյս յապառաժի երգեաց ասելով՝ Պատմեցաւ մեզ իբրեւ զմանուկ, իբրեւ զարմատ ի ծարաւուտ երկրի – Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, անջրդի հող, որի չոր բնությունը որևէ արվական բնություն չհամարձակվեց խոնավեցնելով աղարտել: Այդ իսկ պատճառով մարգարեն Քրիստոսին նրա վրա ծյարծակած նկարագրեց՝ ինչպէս ապառաժի վրա ծլած մի բոյս՝ ասելով. «Նա մեր առջև բացվեց մաքղաշ տունկի նման, անջրդի հողում բուսնած արմարի պէս»:

Աստվածածինը դիտվում է որպէս անջրդի հող, որի կուսությունը մշտապէս անեղծ ու անբասիր մնաց՝ զերծ տղամարդկային ամեն տեսակի ներգործությունից: Իսկ Քրիստոսն էլ ներկայանում է որպէս այդ կուսական Ծննդյան Պտուղ՝ ծլարձակած ասես ապառաժի վրա (տե՛ս Եսայի ԾԳ 2):

ԺԹ. Ուրախ լեր Մարիամ, Ամպ թեթեւ ըստ յառաջասացութեան մարգարէին, թէ Ահա՛ւասիկ Տէր նստեալ ի վերայ թեթեւ ամպոյ եկեցէ յեգիպտոս: Եւ արդարեւ ամպ ցամաք, զի ոչ գիջացեալ ծանրացար ի ցանկութենէ առն – Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, թեթև ամպ՝ ըստ Եսայի մարգարեի կանխասացության. «Ահավասիկ Տերը թեթև ամպի վրա նստած Եգիպտոս պիտի գա»: Արդարև

ցամաք ամպ ես դու, քանի որ աշխարհային ցանկություններով չխոնավացար ու չծանրացար:

Եսայի մարգարեի «**Թեթև ամպ**» բնորոշումը (տե՛ս Եսայի ԺԹ 1) Տիրամոր վերաբերությամբ կիրառված է հայ մատենագրության մի շարք երկերում: Մուշի որդի Հովհաննեսի՝ Եսայու մեկնության մեջ հեղինակը նշում է, որ թեպետ այս որակումը ոմանց կողմից տրվել է Սբ. Կույսին, սակայն իրականում այն վերագրելի է Աստվածային բնությանը. «*Թէպէտ եւ թանձրագոյն իցէ, գոյ սակայն ի նմա անմարմնական ինչ: Ոմանք զտուրք կոյս ասեն ամբ, սակայն եւ առ լսելս եւ այս՝ չէ փոքր, զի զանաւարութիւն եւ զթեթեւութիւն եւ զարագութիւն էութեանն ցուցանէ*» (Յովհաննէս Մուշի որդի 2009, 129):

Գևորգ Սկևռացու՝ Եսայու մեկնության մեջ արդեն մեկնիչը համաձայնում է «ամպ թեթև» բնորոշման՝ Աստվածածնին մատնանշելու խորհրդաբանությամբ և նշում է. «*Ոմանք զտուրք Կոյսն ասեն «զամպն»: Եւ բարութ իմացան, զի զանաւարութիւն եւ զթեթեւութիւն, այսինքն՝ զամենամաքուր սրբութիւն Կուսին ցուցանէ թեթեւն զցամաքն, եւ զանմասն ի փամկութենէ*» (Սկևռացի 2010, 212):

Մինչդեռ Սարգիս Կունդը, այս հատվածին անդրադառնալով, որևէ կերպ չի ակնարկում, որ հիշյալ մարգարեական տողերն Աստվածածնի մասին են (տե՛ս Կունդ 2003, 359–360):

Այս մարգարեության՝ Աստվածածնին բնորոշելու վերաբերյալ ամենակուռ ու համապարփակ մեկնությունը տալիս է սբ. Գրիգոր Տաթևացին, որը 10 պատճառ է բերում՝ «ապացուցելով», թե այս տողերն ինչու են հատկապես հենց Տիրամորը բնորոշում (տե՛ս Եսայու մարգարեության մեկնություն 2024, 36–38):

Ի. Ուրա՛խ լեր Մարիամ, Անապատ անկոխ, յորում ոչ սոսկ ոք մարգարէ զվկայութեանն գործէ խորան, այլ զմեծն եւ զկատարեալն եւ զանձեռագործ խորանն, այսինքն զտիրական մարմինն առանց սերման առն ստեղծ ինքեան, զոր ի լուսազգեստ արգանդին հարեալ սաղմէր, զոր եւ հոգեհնչող քնարն հնչէ, թէ Յարեւու եհար զխորան իւր – Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, անկոխ անապատ, ուր ո՛չ թե մի պարզ մարգարե կանգնեցրեց վկայության խորանը, այլ Աստվածորդին Ինքը՝ մեծ, կապարյալ և անձեռագործ խորանը, այսինքն՝ Իր փրկական մարմինը, որն առանց արվական սերմի ստեղծեց, և որը լուսազգեստ արգանդում սաղմնավորելով կանգնեցրեց ինչպես հոգեհնչող քնարը՝ Դավիթն է ասում. «Արևի մեջ կանգնեցրեց իր խորանը»:

«**Անապատ անկոխ**» բնորոշումը, որը դարձյալ Տիրամոր կուսության հավաստումն է, այս առումով չունի աստվածաշնչյան ակունքներ, այլ ակնարկում է Մովսեսի կողմից Վկայության խորանն անապատում կանգնեցնելու սուրբգրային պատումը (տե՛ս Ելք ԻԵ): Այստեղ Պետրոս Սյունեցին գեղագիտորեն զարգացնում է անապատ-արև համեմատական պատկերը և Սաղմոսաց գրքի զուգադրությամբ Տիրամոր արգանդը համարում է արևառատ «անապատ», որում Ինքը՝ Աստվածորդին կանգնեցրեց Աստծո սուրբ խորանը (տե՛ս Սաղմ. ԺԸ 6):

ԻԱ. Ուրա՛խ լեր Մարիամ, Դուռն աղխեալ, ընդ որ հրեշտակաց Տէրն մո՛ւտ եւ ե՛լ եւ զկուսական արգանդդ ոչ ելոյծ, յաղագս որոյ Եզեկիէլ մարգարէացաւ, թէ Դուռնն որ յարեւելս կոյս է՝ ոչ ոք մտցէ ընդ նա եւ ելցէ, բայց Տէր Աստուած Իսրայելի մտցէ եւ ելցէ եւ դուռն փակեալ կայցէ – Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ,

կողպված դուռ, որից միայն հրեշտակների Տերը մտավ ու ելավ և կուսական արգանդը չլուծեց, որի մասին մարգարեացավ Եզեկիելը. «Արևելյան կողմի դուռը փակ պիտի մնա, պիտի չբացվի, ու այնտեղից որևէ մեկը չպիտի մտնի կամ դուրս գա, որովհետև այնտեղով Իսրայելի Տեր Աստվածը պիտի մտնի ու ելնի, բայց դուռը փակված պիտի մնա» (ԽԴ 1-2):

Այս մարգարեությամբ Տերը նկարագրում է տաճարի կառուցվածքը և, խոսելով սրբարանի արևելյան դռան մասին, ասում է. «**Այդ դուռն փակեալ կացցէ՝ և մի՛ բացցի՛ և մի՛ ոք անցցէ ընդ դա, զի Տէր Աստուած Իսրայելի մտցէ ընդ դա. և եղիցի փակեալ: Քանզի առաջնորդ իշխանն նա՛ նստցի ի դմա ուրել հաց առաջի Տեառն»** (Եզեկ. ԽԴ 2-3): Հինկտակարանյան այս մարգարեությունը մարեմաբանության մեջ լայնորեն կիրառվում է որպես կանխասացություն և հիմնադրույթ Աստվածածնի հավիտենական կուսության վերաբերյալ: Քրիստոնեական Ուղղափառ Եկեղեցին Եզեկիել մարգարեի այս խոսքերը համարում է մարգարեություն Աստծո Որդու՝ Ամենաբարեուհի Կույս Մարիամից մարմին առնելու և միևնույն ժամանակ Աստվածածնի կուսության անաղարտ մնալու իրողության մասին (տե՛ս Православная библиотека, блаженный Феодорит Кирский, Толкование на пророка Иезекииля, глава 44), ինչը նկատի ունենալով էլ այս հատվածը ընթերցվում է Աստվածածինն նվիրված տոների ժամանակ:

ԻԲ. Ուրա՛խ լեր Մարիամ, Տոմար անընթեռնելի, զի թէպէտ եւ գիտէր Յովսէփ զդպրութիւն, զի ունէր այլ կին, եւ չէր անփոյթ ի մարմնոյ խառնութեանց, սակայն զնա ո՛չ իշխեսաց ընթեռնուլ, որպէս մարգարէն ասաց, թէ Տացի թուղթս այս յայր մի, որ գիտիցէ դպրութիւն եւ մի՛ կարասցէ ընթեռնուլ զնա – Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, անընթեռնելի գրություն, որովհետև թեպէտ Հովսեփը կարողալ գիտեր, քանի որ այլ կին ուներ և անփոյթ էլ չէր մարմնական միավորության գործում, սակայն չհամարձակվեց քեզ կարողալ, ինչպես որ մարգարեն ասաց. «Թուղթը պիտի տրվի մի մարդու, որը կարողալ գիտի, սակայն չպիտի կարողանա կարողալ այն»:

Դարձյալ հիշատակվում է հինկտակարանյան մի մարգարեություն՝ Եսայու 29-րդ գլխից (տե՛ս Ես. ԻԹ 12), որի հասցեատերերը սուտ մարգարեններն էին: Վերջիններս, զուրկ լինելով աստվածընտրյալ մարգարե լինելու շնորհից և դրանով հանդերձ փորձելով մեկնաբանել ու կանխատեսել Տիրոջ կամքը, մարդկանց շփոթության մեջ էին գցում: Այս կեղծ մարգարենների դեմ ուղղված խոսքում առկա «**Տոմար անընթեռնելի**» բնորոշումը մարգարեական իմաստով վերագրվում է արդեն Սուրբ Կույս Մարիամին՝ նկարագրելով Հովսեփի հետ նրա անարատ հարաբերությունները: Զարգացնելով այս խորհրդաբանությունը՝ Հովսեփին կարող ենք համեմատել «կեղծ» մարգարենների հետ, որոնց, ինչպես գիտենք հինկտակարանյան պատմությունից, վիճակված չէր հասկանալու աստվածային տնօրինությունները (տե՛ս Մատթ. Ա 19): Ի համեմատություն կեղծ մարգարենների, սակայն, Հովսեփը խոնարհվեց Աստծո կամքի առաջ և վարվեց Տիրոջ պատգամի համաձայն (տե՛ս Մատթ. Ա 24):

ԻԳ. Ուրա՛խ լեր Մարիամ, Երկիր բանաւոր, զի աստուածընկալ որովայնդ անմատոյց լուսոյն ոչ միայն աթոռ, այլ ճշմարտութեամբ եղև մայր, զոր եւ ոմն ի շնորհալից վարդապետացն գրեաց, թէ Նորագործ աստուածապէս ճարտա-

րապետեալ՝ զերկիրս երկին արար – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, բանավոր երկիր, որովհետև աստվածը նկատ քո որովայնը ո՛չ միայն աթոռ, այլև ճշմարտապես մայրը եղավ լույսի, ուստի և շնորհալից վարդապետներից մեկը գրեց, թե՛ «որպես Աստված և ճարտարապետ՝ երկիրը վերստեղծելով երկնքի վերածեց»:*

Աստվածածինն այս անգամ փառաբանվում է որպես բանական երկիր (արարչաստեղծ աշխարհ, տիեզերք), որը Աստծո գործողամբ երկնքի վերածվեց: Այստեղ կարող ենք հստակ ակնարկ տեսնել Տիրամոր վերափոխման խորհրդի՝ Քրիստոսի կողմից երկրից երկինք բարձրացվելու վերաբերյալ: Իսկ ահա հիշատակված **«Նորագործ աստուածապէս ճարտարապետեալ՝ զերկիրս երկին արար»** արտահայտությունը քաղված է Պատարագամատույցից, որը Հ. Քյոսեյանն արձանագրել է Պետրոս Սյունեցու այս երկը հրատարակելիս (Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության 2003, 168–169):

Ի.Ր. Ուրա՛խ լեր Մարիամ, Առաւատ գեղեցիկ, յորում խաղաղութիւնն մեր զարմանալի յարինմամբ արար զերկոսինն մի, եւ ըստ սրբոյն Զաքարիայ՝ արեգակնաբար ի մեզ ծագեցաւ, փարատել զխաւար մեղաց – *Ուրախացի՛ր, Մարիա՛մ, գեղեցիկ առավուր, որով ծագած մեր խաղաղությունը զարմանալի հորինմամբ երկուրը մեկ դարձրեց և, ըստ սուրբ Զաքարիայի, «արեգակնաբար ծագեց մեզ վրա՝ մեղքերի խավարը փարապելու համար»:*

Այս վերջին տան մեջ էլ Պետրոս Սյունեցին հիշատակում է Հովհաննես Մկրտչի հայր Զաքարիա քահանայի օրհներգությունը: Ականատես և մասնակից լինելով Աստծո հրաշքին՝ ծերունագարդ Զաքարիան իր ամուլ կնոջից զավակ ունենալուց հետո այսպես է գովերգում Տիրոջը. «Վասն գթութեանց ողորմութեան Աստուծոյ մերոյ ա՛յց արասցէ մեզ արեգակն ի բարձանց: Երեւե՛լ որոց ի խաւարի եւ ի ստուերս մահու նստէին. ուղղե՛լ զոտս մեր ի ճանապարհս խաղաղութեան» (տե՛ս Ղուկ. Ա 78–79): Աստվածածինը, արդարև, «գեղեցիկ առավուր» եղավ և մեզ վրա ծագեցրեց ճշմարիտ Լույսը՝ ամենքի Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսին:

«Ուրա՛խ լեր Մարիամ» շարքն իր գեղագիտական սքանչելի հորինվածքով Սբ. Աստվածածնին ուղղված փառաբանական օրհներգության հիանալի նմուշ է, և իզուր չէ, որ այս շարքից մի շարք հատվածներ մուտք են գործել նաև հայ շարականագրության մեջ՝ իբրև «մեծացուցե՛ք» շարականային միավոր (տե՛ս Զայնքաղ Շարական 1999, 17):

Ուշագրավ է, որ Աստվածածնին գովերգող բնորոշումներից և մակդիրներից, որոնք իր Ներբողում գործածել է Պետրոս Սյունեցին, ակնհայտ է դառնում հեղինակի կրած ազդեցությունը վաղ քրիստոնեական հայրախոսական ժառանգությունից: Քրիստոնեական եկեղեցական մատենագրության հետ այդ «կենդանի կապը» առավել տեսանելի է դառնում, երբ համադրության մեջ ենք դնում արևելաքրիստոնեական մարեմաբանության մեջ գործածված եզրույթները Սյունյաց եպիսկոպոսի բնորոշումների հետ: Մասնավորապես սբ. Աթանաս Ալեքսանդրացու՝ Աստվածածնին ծոնված ներբողը մեծ հետք է թողել Պետրոս Սյունեցու այս երկի վրա: Ծիշտ Աթանասի նմանողությամբ է Պետրոս Սյունեցին շարադրել դարձյալ 24 տնից բաղկացած «Ուրա՛խ լեր Մարիամ» շարքը: Աթանաս Ալեքսանդրացին իր ներբողում, ի մասնավորի, խոսում է աստվածային անճառելի տնօրինությամբ Փրկչի՝ Աստվածածնից ծնվելու և Իր փրկչական առաքելությունն

իրականացնելու մասին (տե՛ս Սրբոյն Աթանասի Աղեքսանդրի հայրապետի Ներբողեան ի սուրբ Աստուածածինն 1899, 284-285):

Իսկապես հիասքանչ է Աստվածածին տրված մակդիրների փառահեղ շարքը: Պետրոս Սյունեցին այսօրինակ օրհներգիչ խոսքերով է մեծարում Աստվածածինն՝ նրան կոչելով «անաղտ սրբութիւն, բազմափառ կոյս, վեմ ջրածին, դրախտ աստուածատուն, մորենի սխրալի, յարադալար ծաղիկ, աղբիւր կնքեալ, բազմաբեր ծիթենի, լուսազգեստ արգանդ, անապատ անկոխ, անձեռագործ խորան, աստուածընկալ որովայն» և այլն (տե՛ս Մատենագիրք Հայոց 2004, 389-394):

Այնուհետև ներբողագիր եպիսկոպոսը իր խոսքն ամփոփում է այս գեղասքանչ համեմատությամբ՝ «ահա երկինքն, որ ի Սինէական լերինն բոցազարդ հրով զսանդարամետացն հիմունս դղորդեալ սասանեցուցին, եւ ձեռքն, որ զերկինս եւ զերկիր արարին, այժմ ի մէջ անցեալիբերս զպարմանի՝ բաժակ ի մատունս բերեալ՝ աղջկան միոյ մատուցանէ» (տե՛ս Մատենագիրք Հայոց 2004, 395):

Պետրոս Սյունեցու այս ներբողում, ինչպես Աստվածածինն ծոնված գրեթե մյուս բոլոր ճառերում, Տիրամոր բարեխոսության թեման արծարծվում է որպես բնագրի վերջաբան: Սյունյաց եպիսկոպոսը գրում է. «Արդ՝ աղաչեմք զքեզ, սուրբ Աստուածածին, լե՛ր բարեխաւս առ Որդիդ քո եւ Աստուած մեր միշտ փրկել ի փորձութենէ, զի ի ձեռն քո ի նա հաւատացեալ ժողովորդս եւ փառս մատուցանել ծնիցելոյդ ի քէն. այժմ եւ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն» (տե՛ս Մատենագիրք Հայոց 2004, 395) – «Արդ, աղաչում ենք, սուրբ Աստվածածին, բարեխոս՝ եղիր քո Որդու ու մեր Աստծո մոտ, որպեսզի Նա քո միջոցով միշտ փրկի իրեն հավատացող մեր ժողովրդին, և մենք էլ՝ Նրան, ով ծնվեց քեզնից, փառավորենք այժմ և հավիտյանս հավիտենից. ամեն»:

Եզրակացություններ

- Հայ մատենագրության հարուստ և բազմաբովանդակ էջերն անխոս վկայություն են Հայ Առաքելական Եկեղեցու դավանաբանական անաղարտության մասին: Դարեր շարունակ հայ եկեղեցու՝ վաղագույն շրջանում դավանած հավատքի ճշմարտությունները անխախտ ու անսասան են մնացել՝ հիմք դառնալով դավանական այն բոլոր հիմնադրույթների, որոնք երբեմն քարկոծվել, երբեմն ընդունվել են այլոց կողմից, սակայն երբևէ չկորցնելով չխամրող ճշմարտացիության լույսը:

- Պետրոս Սյունեցու «Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն» երկը խարսխված է աստվածաշնչյան տեղիների և հայրաբանական վկայությունների վրա՝ նախանշելով հայ մարեմաբանական մտքի ինքնուրույն և անաղարտ զարգացումը:

- «Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն» ներբողը հիմնաքարային նշանակություն է ունեցել Աստվածածինն ծոնված երկերի մեջ: Պետրոս Սյունեցուն հաջորդած հեղինակներն Աստվածածինն ծոնած իրենց տողերը շարադրելիս հաճախակի մեջբերումներ են կատարել այս «Գովեստ»-ից՝ այդպիսով փաստելով իրենց հավատարմությունը Սուրբ Կույսի անսերմ հղության և մշտակուսության վերաբերյալ քրիստոնեական եկեղեցու նախաշավիղ դավանանքին:

- «Գովեստ»-ում խիստ ընդգծված է Տիրամոր բարեխոսության թեման, որը, որպես վերջաբան, ամփոփում է Աստվածածնի անչափ մեծ դերը փրկագոր-

ծության մեջ՝ հավաքական մեկ եկեղեցու և առանձին հավատացյալների մեծագույն բարեխոս Աստվածորդու առջև:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածի թեմայի ընտրության, շոշափվող առանցքային հարցերի վերաբերյալ կարևոր խորհուրդների և դիտարկումների համար երախտագիտություն ենք հայտնում մեր գիտական ղեկավար, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի Աստվածաբանության ամբիոնի վարիչ, փիլ. գիտ. դոկտ. Հակոբ Քյոսեյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Ագաթանգեղեյ Պատմություն 2003, Վարդապետություն Ար. Գրիգորի, Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, հրատ. նշված է:
History of Agathangegea 2003, Doctrine of St. Gregory, Matenagiriq Hayots, vol. 2, Antelias-Lebanon (in Armenian).
2. Ակինեան Ն. 1904, Պետրոս եպիսկոպոս Սինեաց, Վիեննա, հրատ. նշված է:
Akinian N. 1904, Bishop Bedros of Syunik, Vienna (in Armenian).
3. Անանունի Մեկնություն մարգարեությանն Եսայեայ 2003, Ար. Էջմիածին:
Anonymous Commentary on the Prophecy of Isaiah 2003, Holy Etchmiadzin (in Armenian).
4. Աստուածաշունչ Մատեն Հին եւ Նոր Կտակարանաց 1997, Ար. Էջմիածին:
Bible Book of the Old and New Testaments 1997, Holy Etchmiadzin (in Armenian).
5. Գալուստեան Շ. եպս. 1993, Տեղիք աստուածաբանութեան, Երուսաղեմ, Տպարան Սրբոյ Յակոբեանց:
Bishop Kalousdian Sh. 1993, Doctrines of Theology, Jerusalem (in Armenian).
6. Եսայու մարգարեության մեկնություն 2024, Երևան, հրատ. նշված է:
Interpretation of Isaiah's Prophecy 2024, Yerevan (in Armenian).
7. Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության 2003, Ար. Էջմիածին:
Selected Armenian Church Bibliography 2003, Holy Etchmiadzin (in Armenian).
8. Իգնատիոսեան Վ. ծ. վրդ. 1978, Բարեխօսություն սրբոց, Վենետիկ, հրատ. նշված է:
Ignatiusian V., Rev. 1978, The Intercession of the Saints, Venice (in Armenian).
9. Խաչերեան Լ.Գ. 1998, Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները. դպրոցները, դպրեվանքերը, վարդապետարանները, ճեմարանները, ակադեմիաները եւ համալսարանները միջնադարեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում (V–XVI դդ.), Լիզպոն, հրատ. նշված է:
Khacherian L.G. 1998, The Academic Centers of Armenian Literature: Schools, Seminaries, Seminaries, Seminaries, Academies and Universities in Medieval Armenia and Cilicia (5th–16th centuries), Lisbon (in Armenian).
10. Կունդ Ս. 2003, Ի մեկնութենէ մարգարեութեանն Եսայեայ, Ար. Էջմիածին:
Kund S. 2003, On the Interpretation of the Prophecy of Isaiah, Holy Etchmiadzin (in Armenian).
11. Չայնքաղ Շարական 1999, Ար. Էջմիածին:
Vocal Sharakan 1999, Holy Etchmiadzin (in Armenian).
12. Մամբրէի վերծանողի ճառք 1833, Վենետիկ, հրատ. նշված է:
Speech of the interpreter of Mambres 1833, Venice (in Armenian).

13. Մատենագիրք հայոց 2004, հ. Գ, Անթիլիաս-Լիբանան, հրատ. նշված է:
Matenagiriq Hayots 2004, vol. C, Antelias-Lebanon (in Armenian).
14. Մատենագիրք Հայոց 2005, հ. Ե, Անթիլիաս-Լիբանան, հրատ. նշված է:
Matenakirk Hayots 2005, vol. E, Antelias-Lebanon (in Armenian).
15. Մուրադյան Կ. 1983, Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ, Երևան, հրատ. նշված է:
Muradyan K. 1983, Gregory of Nazianzus in Armenian Bibliography, Yerevan (in Armenian).
16. Յաճախապատում Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի ասացեալ ճառս Յաճախապատումն եւ լուսաւոր վարդապետութիւնս յաղագս աւգոսի լսողաց 2003, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, հրատ. նշված է:
The frequent stories of Saint Gregory the Illuminator of Armenia, the said Charis, the frequent stories and enlightening teachings of the young listeners 2003, Matenagiriq Hayots, vol. 1, Antelias-Lebanon (in Armenian).
17. Յովհաննէս Մուշի որդի 2009, Մեկնութիւն Եսայեայ, Սբ. Էջմիածին:
Hovhannes Mush's son 2009, Interpretation of Isaiah, Holy Etchmiadzin (in Armenian).
18. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (ՆԲՀԼ) 1836, Վենետիկ, հրատ. նշված է:
New Dictionary of the Armenian Language (NBHL) 1836, Venice (in Armenian).
19. Սարգիսեան Բ.Հ. 1904, Պետրոս Սիւնեցի, Վենետիկ, հրատ. նշված է:
Sarkissian B.H. 1904, Bedros Syunetsi, Venice (in Armenian).
20. Սկետացի Գ. 2010, Մեկնութիւն մարգարեութեանն Եսայեայ, Սբ. Էջմիածին:
Skevratsi G. 2010, Interpretation of the Prophecy of Isaiah, Holy Etchmiadzin (in Armenian).
21. Սրբոյն Աթանասի Աղեքսանդրի հայրապետի Ներբողեան ի սուրբ Աստուածածինն 1899, Ճառք, թուղթք եւ ընդդիմասացութիւնք, Վենետիկ, հրատ. նշված է:
The Nerboghian of Saint Athanasius, Patriarch of Alexandria, in the Holy Mother of God 1899, Letters, Papers and Oppositions, Venice (in Armenian).
22. Տաթեացի Գ. 1741, Գիրք Քարոզութեան որ Կոչի Ամառան Հատոր, Կ. Պոլիս, հրատ. նշված է:
Tatevatsi G. 1741, Book of Sermons Calling the Summer Volume, Constantinople (in Armenian).
23. Տեր-Հակոբյան Զգոն ծ. վրդ. 2018, Սեր և ամուսնություն, Սբ. Էջմիածին:
Rev. Ter-Hakobyan Zgon 2018, Love and Marriage, Holy Etchmiadzin (in Armenian).
24. Տեր-Մկրտչյան Գ. 1998, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Սբ. Էջմիածին:
Ter-Mkrtychyan G. 1998, Armenian Studies, S. Echmiadzin (in Armenian).
25. Քոսեյան Հ. 2018, Ներածություն հայ եկեղեցական մատենագրության, Երևան, հրատ. նշված է:
Koseyan H. 2018, Introduction to Armenian Church Bibliography, Yerevan (in Armenian).
26. Օրբելեան Ստ. 1910, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, տպ. Ն. Աղանեանի:
Orbelian St. 1910, History of the Province of Sissakan, Tbilisi (in Armenian).
27. Օրմանյան Մ. արք. 1959, Ազգապատում, Բեյրութ, տպ. Սեւան:
Ormanyan M. Arch. 1959, Azgapatum, Beirut (in Armenian).
28. Православная библиотека, блаженный Феодорит Кирский, Толкование на пророка Иезекииля, https://azbyka.ru/otechnik/Feodorit_Kirskij/tolkovanie-na-proroka-iezekiilja/44 (30.06.2025): Orthodox Library, Blessed Theodoret of Cyrus, Commentary on the Prophet Ezekiel, https://azbyka.ru/otechnik/Feodorit_Kirskij/tolkovanie-na-proroka-iezekiilja/44 (дата обращения: 30.06.2025) (in Russian).

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ – ԵՐՎԱՆԴ ՔՈՉԱՐ

ЕГИШЕ ЧАРЕНЦ – ЕРВАНД КОЧАР

YEGHISHE CHARENTS – YERVAND KOCHAR

Դավիթ Գասպարյան

David Gasparyan

Давид Гаспарян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան

Institute of Istor National Academy of Sciences, Armenia

Институт истории, Национальная академия наук, Армения

david.gasparyan@academhist.am

Ներկայացվել է՝ 26.11.2024; գրախոսվել է՝ 19.06.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025

Received: 26.11.2024; Revised: 19.06.2025; Accepted: 10.12.2025

Представлено: 26.11.2024; рецензировано: 19.06.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-130

Ամփոփում – Հոդվածը նվիրված է երկու հանճարեղ արվեստագետների՝ բանաստեղծ ու արձակագիր Եղիշե Չարենցի և նկարիչ ու քանդակագործ Երվանդ Քոչարի ստեղծագործական առնչություններին: Նրանք գրեթե հասակակիցներ էին: Չարենցի ծննդյան 125-ամյակը նշվեց 2022-ին, Քոչարինը՝ 2024-ին: Իրար ճանաչել ու գնահատել են դեռևս Թիֆլիսում: Քոչարը 1921 թ. թղթի վրա նկարել է Չարենցին: Հաջորդեց Քոչարի կյանքի փարիզյան շրջանը, երբ նա այդ տարիների եվրոպական ավանգարդի նկարիչների կողքին էր և Պիկասոյի հետ մեկտեղ ցուցադրվում էր առաջնակարգ պատկերասրահներում: 1925-ին Չարենցն ու Քոչարը հանդիպեցին Փարիզում և քննարկեցին ժամանակակից պահանջներին համապատասխան ազգային արվեստի հարցեր: 1936-ին Քոչարը վերադարձավ հայրենիք: Ինչպես նա, այնպես և Չարենցն այդ տարիներին գտնվում էին պետքադարձության հսկողության ներքո: Անկախ քաղաքական հետապնդումներից և հալածանքներից՝ նրանք պատվով անցան արվեստագետի իրենց ուղին, որի հիմքն ազգային ավանդույթն էր և նրանց ստեղծագործական հանճարը: Այդ սիրով նրանք անդրադարձան ազգային էպոսին՝ «Սասնա ծռերին»: Չարենցը գրեց «Սասունցի Դավիթ» պոեմը և նախաձեռնեց «Սասնա ծռերի» պատումների շքեղ հրատարակությունը, Քոչարը էպոսի 1000-ամյակի կապակցությամբ կերտեց Սասունցի Դավիթ արձանը և իրականացրեց տպագիր գրքերից մեկի նկարչական ձևավորումը: Նրանց հետաքրքրությունները միավորվեցին նաև Կոմիտասի կերպավորման գործում: Չարենցը հանդես եկավ պոեմներով ու բանաստեղծություններով, Քոչարը՝ նկարով ու քանդակով: Չարենցին ու Քոչարին հետաքրքրում էին նաև ժամանակի արվեստի տեսության հարցերը՝ հատկապես սինթետիզմը, մոնումենտալիզմը և հայ միջնադարյան ավանդույթ-

ները: Չարենցն ու Քոչարը եղել են անձնական ջերմ փոխհարաբերությունների մեջ և կրել քաղաքական հետապնդումների ծանր հարվածները:

Abstract – The article explores the creative and personal relationship between two genius artists – poet and writer Yeghishe Charents and painter and sculptor Yervand Kochar. Both were almost contemporaries: Charents' 125th anniversary was celebrated in 2022, and Kochar's in 2024. Their acquaintance and mutual admiration began in Tiflis, where in 1921 Kochar drew a portrait of Charents on paper. This was followed by Kochar's Parisian period, where he worked among Europe's avant-garde artists of the time and exhibited alongside Picasso in prominent galleries. In 1925, Charents and Kochar met in Paris to discuss the creation of national art that aligned with modern demands. Kochar returned to Armenia only in 1936. During those years, both he and Charents were under close surveillance by the Political Administration of the State. Despite political repression and persecution, they honorably pursued their artistic paths, rooted in national traditions and creative genius. Their devotion to Armenian culture brought them to the national epic *Sasna Tsrer* (*David of Sasun*). Charents wrote the poem *David of Sasun* and initiated a lavish publication of the epic tales. Kochar, commemorating the epic's millennium, sculpted the statue of David of Sasun and illustrated one of the epic's printed editions. Their shared interests also extended to portraying Komitas. Charents wrote poems and verse dedicated to him, while Kochar created a portrait and sculpture. Charents and Kochar were deeply engaged in contemporary art theories, particularly focusing on synthesis, monumentalism, and Armenian medieval traditions. Their relationship was marked by warm personal connections. Both of them were politically repressed.

Аннотация – Статья посвящена творческим отношениям двух гениальных деятелей искусства – поэта и прозаика Егише Чаренца и художника и скульптора Ерванда Кочара. Они были почти ровесниками: 125-летие со дня рождения Чаренца отмечалось в 2022 году, а Кочара – в 2024 году. Их знакомство и взаимное признание состоялось еще в Тифлисе. В 1921 году Кочар создал портрет Чаренца на бумаге. Затем Кочар уехал в Париж, где работал в кругу европейских авангардистов тех лет и участвовал в выставках вместе с Пикассо в престижных галереях. Парижская встреча Чаренца и Кочара в 1925 г. не прошла бесследно, поскольку она была весьма конструктивной в плане обсуждения вопросов по созданию национального искусства. В 1936 году Кочар вернулся на родину. В те годы как он, так и Чаренц находились под пристальным надзором государственной политической системы. Несмотря на политические преследования и репрессии, они остались верны своим идеям и национальным традициям. Любовь к родной культуре нашла отражение в обращении к национальному эпосу «Давид Сасунский». Е. Чаренц создал поэму «Давид Сасунский» и стал инициатором богато иллюстрированного издания эпоса. Е. Кочар к 100-летию эпоса изваял статую Давида Сасунского и оформил одну из изданий героического эпоса. Знаковая фигура великого Комитаса также нашла воплощение в их творчестве: Е. Чаренц посвятил ему поэтические произведения, а Е. Кочар создал портрет и памятник Комитасу. Их объединяла также общность интересов в вопросах искусства и его направлений. Чаренца и Кочара также интересовали вопросы теории искусства своего времени: синтетизм, монументализм и средневековые армянские традиции.

Հիմնաբառեր – Հայաստան, Եղիշե Չարենց, Երվանդ Քոչար, Կոմիտաս, արվեստ:

Keywords – Armenia, Yeghishe Charents, Yervand Kochar, Komitas, art.

Ключевые слова – Армения, Егише Чаренц, Ерванд Кочар, Комитас, искусство.

Ներածություն

Եղիշե Չարենց – Երվանդ Քոչար՝ իրար արժանի երկու անուն, դարի որոնումներին հետամուտ երկու հայրենի հանճար, որոնց միավորում են ստեղծագործական խորքային ընդհանրությունները, որոնց համար նորը նույնքան կարևոր էր, որքան ազգային տոհմիկ ավանդույթը: Այդ գեղագիտությամբ նրանք անցան իրենց դժվարին ճանապարհը և ստեղծեցին մնայուն գլուխգործոցներ:

Նրանք՝ 1897 թ. մարտի 13-ին մակվեցի ծնողներից Կարսում ծնված Եղիշեն և 1899 թ. հունիսի 15-ին շուշեցի ծնողներից Թիֆլիսում ծնված Երվանդը, սերնդակիցներ էին, մեկը՝ բանաստեղծ, մյուսը՝ նկարիչ:

Ի դեպ, ամենևին ավելորդ չէ նշել, որ *նկարչական վառ արտահայտված ծիրքով օժտված է եղել նաև Չարենցը* (տե՛ս Ալեքսանդրյան 1979, 8):

Չարենցի նկարչական այս ցիլը՝ տեսողական պատկերների, գծի, գույնի, ձևի, լույսի ու ստվերի, խորության ու մակերեսի, ներքին շարժման հետագծի, տարրերի դասավորության ու հաջորդականության ընկալումը, պահի լուսանկարչական վավերականությունը որպես բառանկար տեսնելու շնորհը, պոեզիայում պետք է վերամարմնավորվեր բառապատկերների հյուսվածքով, դիմանկարների կոփվածքով, հերոսի շարժումների դրվածքով:

Հանդիպումներ Թիֆլիսում

Ստեղծագործական ճանապարհը Չարենցին տարավ Թիֆլիս, որտեղ և հանդիպել են:

Ինչպես Չարենցի Արփենիկ Տեր-Աստվածատրյանը, այնպես և Քոչարի Արփենիկը սովորել են Գայանյան դպրոցում: Այստեղից էլ ընդհանուր ծանոթությունը:

1921 թ. հուլիսի սկզբին նորապսակ Չարենցն ու Արփենիկը Թիֆլիսում էին, պիտի մեկնեին Մոսկվա՝ ուսանելու: Այս օրերին էլ Քոչարը նկարել է Չարենցին, ստեղծել «Եղիշե Չարենցի դիմանկարը» (1921, թուղթ, մատիտ, 17x12, Տրետյակովյան պատկերասրահ): Չարենցը նկարում 24 տարեկան է, բայց ներկայացված է ավելի հասուն կերպարով՝ իմաստուն աչքեր, դեմքին թեթև ժպիտ, որ կարող է ընկալվել նաև որպես թաքցրած հեգնանք, լայն ճակատ, գլխին՝ թասակ:

Չարենցի հետ ծանոթությունը շատ արագ վերածվում է մտերմության. 1922 թ. ապրիլի 20-ին Կ. Պոլսից հարազատներին հասցեագրված նամակում Քոչարը բարևներ է փոխանցում նաև Չարենցին՝ «...և բարևներ Չարենցին» (Երվանդ Քոչարի թանգարան, 3517, ֆ. 2389, այսուհետև՝ ԵՔԹ): Իսկ սա նշանակում է, որ Չարենցը եղել էր Քոչարյանների ընտանիքում, ծանոթացել հարազատների հետ, իսկ նրա մեկնումից հետո կապը պահպանվել է:

XX դարասկիզբը XIX դարավերջի պես արվեստի մեծ փոփոխությունների, խմբակցային հրովարտակաների ժամանակ էր: Գեղարվեստում հանրային ճանաչում ստացած և հաստատված ընդհանուր արժեքների ու արժեհամակարգի դեմ ելավ անհատը, ելավ անհատի շուրջ ձևավորված համախոհների խումբը: Եվ այդ ամենը՝ մամուլով, հանդեսներով, գրքերով, ցուցահանդեսներով, քննար-

կումներով ու անպակաս բռնեմով: Աչքի առաջ էին համաշխարհային արվեստի առաջանցիկ քայլերը՝ կուբիստների, ֆուտուրիստների, արվեստի արդիականացմանը միտված նորանոր խմբակցությունների հրովարտականները:

Չարենցը ևս ձգտում էր *ստեղծագործական համագործակցության*: Նրա առաջին փորձը 1921-ի հունիս-հուլիսին Կարո Հալաբյանի և Տիգրան Հախումյանի հետ «Կորչի» մարտական-հարձակողական ժխտական վերաբերմունքով պարբերականի հրատարակությունն էր, որի յուրաքանչյուր համարը, ըստ Հախումյանի, «...պետք է ռումբ լիներ՝ նետված արվեստի ու գրականության բուրժուական Օլիմպոսի մի որևէ հին կուռքի դեմ: Առաջին համարի պայթուցիկ ուժի կանխազգացողությունից Չարենցը ցնծում էր» (Հուշեր... 1986, 153): Համախոհների անհամաձայնության պատճառով գործը գլուխ չի գալիս: Հիմնական կռվանը Տերյանի ստեղծագործության հանդեպ ընդունող-ժխտող վերաբերմունքն էր: Հախումյանն՝ ընդունող, Չարենցը՝ ժխտող, ինչն էլ դառնում է նրանց տարաձայնության պատճառը: «Կորչի», որովհետև ժամանակն ամենայն սրությամբ դրել էր հնի և նորի հարցը, ըստ որի՝ հինը պիտի մեռնի, և նորը գրավի նրա տեղը: Ընդ որում՝ այս նախաձեռնությանը վստահորեն տեղյակ պետք է լիներ նաև Քոչարը, որովհետև այն օրերն էին, երբ նկարում էր Չարենցին:

Չարենցի երկրորդ փորձը «Երեքի դեկլարացիան էր, որ գլուխ եկավ և ցնցեց Երևանի թմրած մշակութային կյանքը (տե՛ս Գասպարյան 2022, 157–175):

Երրորդ փորձը 1923-ին ֆուտուրկոնստրուկտիվիստական «Ավանգարդ» պարբերականի նախաձեռնությունն էր, որ ձախողվեց համախոհներ չունենալու և միջոցներ չլինելու պատճառով: Չորրորդ քայլը Կարո Հալաբյանի և Միքայել Մազմանյանի համագործակցությամբ Մոսկվայում 1924-ի մայիսին «Standard» (Standard 2024, N 1) ամսագրի հրատարակությունն էր, որը կարճ կյանք ունեցավ (տե՛ս Գասպարյան 2022, 256–260): Այս փորձերը նույն տեսական ծրագրի շրջանակում էին, հենց թեկուզ այնքանով, որ «Standard»-ը «Երեքի» դեկլարացիայի սկզբունքների վերանայված շարունակությունն ու զարգացումն էր նոր պայմաններում:

Վերջին՝ հինգերորդ քայլը, արմատականորեն տարբեր էր նախորդներից. Մահարու, Արմենի, Բակունցի և այլոց համագործակցությամբ Չարենցն ստեղծեց «Նոյեմբեր» խմբակցությունը, որը պրոլետարական սխեմատիզմին հակադրեց բարձր արվեստի պահանջները, լույս աշխարհ բերեց բազմաթիվ արժեքավոր գրքեր և ավարտվեց Չարենցի ստեղծագործական գործունեության 20-ամյակի առթիվ Մկրտիչ Արմենի՝ «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին» (տե՛ս Գրական թերթ 1933, N 7, 21 ապրիլի) ծրագրային փայլուն հոդվածով (տե՛ս Գասպարյան 2022, 341, 479–481):

1917-ին Թիֆլիսում Քոչարը մասնակցել է Հակոբ Գյուրջյանի և Վահրամ Գայֆեճյանի ցուցահանդեսներին և արել նոր գեղարվեստի էությանը նվիրված այս գրառումները. «Որքա՞ն խղճուկ և աղքատ կլինեի կյանքը, եթե ժամանակ առ ժամանակ նոր մտքեր, նոր հուզումներ առաջ չգային և չթարմացնեին մարդկանց հոգիները: Եվ այդպես առաջ եկավ նոր Գեղարվեստը: Սկսվեց փո-

թորկալի կոիվ հնի՝ հասարակության համար ընդունելի մորալի և նորի՝ անհատների ժայթքող գյուտերի միջև: Հասարակությունը նոր Գեղարվեստը չի ուզում ընդունել և համարում է «դեկադանս»՝ «գեղարվեստի անկում», իսկ արվեստագետներին՝ «հոգեկան հիվանդներ»: Բայց միշտ անհատականությունը զարնվել է հասարակության տիրող մորալին: Դա մարդկային պատմության հիգիենան է: Բավական է արվեստագետը դուրս գա սովորականի նախադրված շրջանակից, խախտի կանոնը, որ հասարակությունը հարձակվի նրա վրա՝ նրան հայտարարելով «խելագար», «անամոթ հեղափոխական...» (Քոչար 2007, 16):

Զմոռանանք, որ այս ամենից առաջ անցյալի վերանայման, արժեքների վերագնահատման, նոր սերնդի այո՛-ի և ո՛չ-ի նույն պահանջով «Հայ գրականության գալիք օրը» զեկուցմամբ 1914 թ. ապրիլին Թիֆլիսում հանդես էր եկել Վահան Տերյանը (տե՛ս Տերյան 1975, 48–102): Նաև մտաբերենք՝ 1914-ից Թիֆլիսում ելույթներով հանդես էին գալիս ռուս ֆուտուրիստները, և ամենևին բացառված չէ Քոչարի մասնակցությունն այդ հանդիպումներին, իսկ նրա խոսքն այլ բան չէ, քան Տերյանի հնչեցրած նոր սերնդի ծայն կամ, Մայակովսկու հանգույն, հերթական շառաչուն ապտակ հասարակական մեռած ճաշակին: Քոչարը՝ որպես նկարիչ և արվեստի տեսաբան, ձևավորվում էր այս ստեղծագործական ճանապարհին...

Եվ ամենակարևորը՝ ըստ Քոչարի՝ «Արվեստագետները պետք է ձգտեն հեղափոխական լինել արվեստում, բայց ոչ հեղափոխական՝ հեղափոխական լինելու համար» (Քոչար 2007, 23): Այսինքն՝ ոչ թե արտաքին ձևական-ցուցադրականը, այլ էությունականը՝ փոփոխության պահանջը, պետք է գա ներսից և ոչ թե սոսկ նորաձև լինելու հովերից: Այդպես էր մտածում նաև Չարենցը: Այդ իսկ պատճառով նրանք նաև ավանդական հաստատուն արժեքների պաշտպան էին և երբեք ոտքը չկտրեցին հայրենի հողից, որ նույնն է՝ ազգային հիմքից: Ավելի ուշ՝ 1969-ին, այս մոտեցումը Քոչարը ձևակերպեց այսպես. «Վերացական արվեստ չկա, արվեստը միշտ կոնկրետ է. ուրիշ կերպ չի կարող լինել: Արդիական արվեստ: Արդիական արվեստն ունի իր օրենքները: Այն անարխիա և տգիտություն չէ: Խախտումը պիտի լինի պատճառաբանված, հիմնավորված: Արվեստը զբաղմունք չէ, այլ կոլտուրա» (Քոչար 2007, 28):

1910–1920–1930-ական թթ.՝ նորագույն շրջանի հայ արվեստի ձևավորման այս ամբողջ բախտորոշ ճանապարհին, Քոչարը պետք է լիներ Չարենցի կողքին, այսինքն՝ նրանք պետք է լինեին միասին, մանավանդ որ Չարենցի համար գրական մարդկանց հավասար, եթե ոչ ավելի, նախընտրելի էին նկարիչները: Բայց Քոչարը 1922 թվականի ապրիլին մեկնեց երկրից, նախ՝ Կոստանդնուպոլիս, ապա՝ Վենետիկ, իսկ 1923-ին հաստատվեց արվեստների օրենսդիր քաղաք Փարիզում, այնտեղ, որտեղ Պիկասոն ու Դալին էին, և նոր արվեստի ավետաբեր շունչն էր: Մինչև վերադարձը (1936-ի մայիս) Քոչարը մասնակցեց բազմաթիվ ցուցահանդեսների, արժանացավ փառքի ու մեծարման: 1925 թ. Փարիզի «Այսօրվա արվեստ» ցուցահանդեսում Պիկասոյի հետ մեկտեղ ցուցադրվեց

նույն սրահում: Նրա շփումներն անմիջական էին նշված հեղինակությունների հետ, որոնք նաև գնահատում էին նրան (տե՛ս Մաստրո Քոչարը 2016, 10–11):

Չարենց – Քոչար ընդհանրությունները

Չարենց – Քոչար ընդհանրությունները շատ են և մեկը մյուսից ակնառու:

1919-ին ի շարս այլ գործերի Քոչարը վրձնել է երկու նկար՝ «Նկարչի մոր դիմանկարը» և «De profundis»՝ *մայր և ներանձնություն*:

Շատ չանցած՝ «Գազելների գրքից» խորագրով տպագրվում է Չարենցի «Մորս համար գազել»-ը (Հայաստանի կոոպերացիա 1920, N 12): Հայրենի տուն, տան առջև թթենու ստվերի տակ նստած մայր, անցած ու դարձած օրերի հիշողություն, տնից հեռացած ու անհայտության մատնված որդու կերպար, որից լուր չունի, և որի կարոտից հոսում են նրա դառնադի արցունքները: Որբության մատնված անտերունջ սերնդի ճակատագիրն է, որ այլ հորիզոններում այդպես էլ պետք է կոչվեր՝ *կորած սերունդ*: Այնտեղ՝ մոր դիմանկար, այստեղ՝ «Մորս համար գազել», որի կապակցությամբ ժամանակի նույն նորարարական շնչով Չարենցն ասել է. «Ես ջահել ժամանակ հիսուն հատ գազել էի գրել. բոլորն այրեցի ու թողեցի միայն մորս նվիրված գազելը: Մնացածները չնչին բաներ էին ու նորություն չէին բերում ոչ թեմայով, ոչ էլ ձևով ու տաղաչափությամբ» (Չարենցի հետ 2008, 169):

Անցնենք Քոչարի «De profundis» նկարին: «De profundis» լատիներեն ապաշխարանքի 6-րդ սաղմոսի սկիզբն է, կաթոլիկ եկեղեցու պատարագի դրվագներից մեկը: Այն «Սատուրնական» գրքի «Ճիզվիտականություն» բանաստեղծության մեջ օգտագործել է Պոլ Վեռլենը: Ժամանակը ծանոթ էր Ստանիսլավ Պշիբիշևսկու «De profundis» (1900) վեպ-եռագրությանը, Օսկար Ուայլդի «De profundis» (1905) խոստովանանքին: Այնպես որ «De profundis»-ը՝ հեռու թե մոտիկ, կար և ազդանշաններ էր տալիս... Հիշենք, որ Պշիբիշևսկին դարասկզբին ընթերցվող հեղինակություն էր, որի ստեղծագործությանը, Չարենցից բացի, անտարակույս, ծանոթ էր նաև Քոչարը:

Չարենցը «De profundis» վերնագրով երկու անդրադարձ ունի: Առաջինը Երևանի ուղղիչ տանը Արփենիկի մահից հետո 1927 թ. սկզբին գրած նույնանուն պոեմն է և ցանկությունը՝ այդ վերնագրով ժողովել Արփենիկի մահվան կապակցությամբ գրած սգերգերը, ինչը չարեց և այդ մասին գրեց «Այրած երգեր» (1929) բանաստեղծության մեջ: «De profundis»-ը Չարենցը 1926-ին օգտագործել է «հատուցում» իմաստով: Նախատեսվող «De profundis» գրքի կապակցությամբ Չարենցն ասել է. «Պոեմը և այս բանաստեղծությունները մեկ ամբողջականություն են, և ես մտադիր եմ դրանք հրատարակել առանձին գրքով՝ «De profundis»: Իր հերթին, հուշագիրը ավելացնում է. «Ընթերցողը, սակայն, չի գտնի այդ պոեմը և բանաստեղծությունների այդ շարքը Չարենցի և ոչ մի ժողովածուի մեջ, քանզի հետո նա դրանք այրեց: Այդ «De profundis»-ի մասին ընթերցողը որոշ պատկերացում կարող է կազմել «Այրած երգեր», «Ես այն չեմ այլևս», «Իմ մուսային» և այլ բանաստեղծություններից» (Հայոց լեզու և գրական-

նություն 2017, 48–50): Չարենցի «De profundis» պոեմից հիշողությամբ պահպանվել է մի քանի տող (տե՛ս Հայոց լեզու և գրականություն 2017, 48–50): Այդ ոչնչացված շարքի հիմնական գաղափարը, ըստ Խորեն Ռադիոյի, «փրկված» է «Մուսայիս» բանաստեղծության մեջ (տե՛ս Չարենց 1968, 10): Չարենցի այդ օրերի դառն ու խելագար կյանքն է ու հոգեբանությունը, նաև գրական աշխարհն իր դավադիր խաղերով: Ինքն է՝ զոջման ու ապաշխարանքի կեղեքումներով, անցած ճանապարհի գնահատականներով, երբ նախկինում գրածները հիմա իրեն հանցագործություն էին թվում: Արփենիկից հետո նրան պատում է կյանքն ապրած-ավարտած անգո մարդու հոգեբանական մի թանձր զգացում (տե՛ս Չարենց 1983, 36):

Ինքնաճանաչման նոր խորություններ

Ուղղիչ տունն ու կնոջ մահը նրան համակել էին հուսահատությամբ: «Էլ առաջվա // Չարենցը չեմ», – գրում է «Լսիր անգին» տողով սկսվող (1929) բանաստեղծության մեջ:

Չարենցի երկրորդ «De profundis»-ը այդ վերնագրով խորախոր գրառումն է՝ 1937 թ. ապրիլի 13-ին, իր բնակարանում, «անկողնում, ինչպես միշտ», արված իր ծննդյան 40-ամյակի կապակցությամբ. «De profundis»-ն այստեղ արդեն օգտագործված է ոչ թե հատուցում, այլ *ի խորոց, խորքերից* իմաստով (տե՛ս Չարենց 1967, 484–490):

Ապա անցնում է «մտքերի հոսանքին». «Յուրաքանչյուր գաղափար վերջերս սկսում է ճյուղավորվել իմ ուղեղում և զարգանալ «ճյուղավոր» հաջորդականությամբ: Մի ներքին անզսպելի մղում դրդում է տվյալ գաղափարը զարգացնել բոլոր հնարավոր կողմերով, «ոստնային» սիստեմով – այսինքն՝ ինչպես աճում է ծառը:

Հիմնական գաղափարը դառնում է ծառի *բունը*, որը բարձրանալով սկսում է տալ ճյուղեր և ամեն ճյուղ իր հերթին՝ ոստեր, որոնք ևս իրենց հերթին դառնում են նոր ճյուղեր և այսպես անվերջ: – Հնարավոր է սակայն այս մեթոդով մշակել որևէ, թեկուզ ամենաչնչին գաղափար: – Իհարկե, ոչ...» (Չարենց 1967, 485):

Նկարում է մտքի այս ոստնային ճյուղավորման գծապատկերը՝ մինչ այդ գրելով. «Ահավասիկ այդ չարաբաստիկ «սիստեմը», որ, ինչպես կտեսնենք, ոչ թե *սիստեմ* է, այլ կատարյալ *անսիստեմություն* – *տարրերի*, բնական, վայրի, մացառուտ – աճման անկոնտրոլ (ոչ *ներքին* իմաստով) ընթացք» (Չարենց 1967, 486):

Շարունակում է գրառումները. «...չեմ կարողանում անցնել և տողն արդեն ճյուղավորվում է, ինչպես սերմը, ինչպես ծառը և ամեն մի տող դառնում է ծառ, – և ամեն մի բառը – ճյուղը է դառնում ու ճյուղավորվում անվերջ, էլ ինչպե՛ս, ինչպե՛ս, ինչպե՛ս կարող եմ ես անցնել մյուս տողին...» (Չարենց 1967, 489):

Խոր հոգեվերլուծական այս ինքնաքննությունը շարունակվում և ավարտվում է ոստնային ճյուղավորվող մտածողության գծապատկերով, թե միտքը ինչից ազդակ ստացավ, և ինքն իրենից ածանցվելով՝ ուր հասավ: Հաջորդում են երեք սյունակով գրված հիմնականում միավանկ բառեր: Շարունակում է դատողությունները ոստնային ճյուղավոր մտածողության մասին:

Ըստ այդմ՝ չէր հասցնում ստեղծագործական ազատ տարերքի հետևից: Իրականում անընդհատ գրում էր, բայց նաև անգամ դժգոհում, որ ինքը չի կարողանում ներշնչանքի չնչին մասն իսկ պահպանել. պատճառը, ահա, մտքի ուստնային ճյուղավորումն էր. «Թռչում ես, մի՛տք իմ, առաջ, // Դու հիմա շատ սրընթաց, // Եվ ես է՛լ գրչով իմ թաց // Չեմ կարող [հողմերում այս] // Քո թափին հասնել հիմա, // Ոչ միայն հանգով անաղարտ, // Այլ անգամ բառով արծակ, // Նշելու միտք ու իմաստ, // Պատկերներ իրար հրող, – // Դու հիմա շա՛տ ես կարող // Իմ դեռ հին գրչի համար» (Չարենց 1983, 218):

Նույն պրկված լարումն է, ինչը Քոչարի «De profundis» (1919) նկարում. Այնտեղ մկանների պրկում էր և մարմնի ձևախեղում, այստեղ հոգեբանական պրկում է, որ կարող է հասցնել խելագարության և մարմնի աղավաղում, այս դեպքում՝ հիվանդության և հյուծվածության պատճառով: Այս «ուստնային ճյուղավորումը» գալիս է նյութի տրոհման և ամբողջական ճանաչման նույն փիլիսոփայությունից, ինչ Քոչարի տարածական նկարչությունը: Եթե փորձենք նկարել Չարենցի խոհը՝ կդառնա հենց տարածական նկարչություն:

Ստեղծագործական ընդհանրության լավագույն դրսևորում է *Գոգալի կերպարը* Չարենցի «Տաղարանում» (1920–1921) և *Հուրիի պարկերը* Քոչարի «Հուրին» (1925), «Աղջկա դիմանկար» (1925), «Խնձորով աղջիկը» (1926), «Արևելուհիներ» (1926) նկարներում: Ընդհանուր հայացքով Արևելքն է, յուրահատուկ օրինատալիզմ, որ ներկայացվում է արևելյան աղջկա կերպարով: Չարենցի Գոգալը մերժում է բանաստեղծ տաղասացի սերը, իսկ Քոչարի Հուրին վերածվում է կեռ-կամար հոնքերը կպած, լիքը երեսով աղջկա դիմակի, կարծես նա ևս մերժողներից է, գուցե դժվար համոզվողներից, որովհետև սիրո սպասում ու պատրանք չկա դեմքին:

Այստեղից անցումը Սայաթ-Նովայի կերպարին, որ կա Չարենցի թե՛ «Տաղարան»-ում, թե՛ «Գիրք ճանապարհի»-ի վերջին տարբերակում զետեղված բեյթերում (16-18.IV.1934): Սայաթ-Նովայի դիմանկարը՝ որպես արևելյան աշուղ, 1945-ին նկարեց, 1963-ին նաև քանդակեց Քոչարը (պահպանվել են նրա ուշագրավ բացատրությունները (տե՛ս «Հուշեր... 1986, 191, 253):

Կին և պար. պարային շարժում և՛ պոեզիայում, ինչպիսին է Չարենցի «Ասպետականի» (1922) մեջ սև և սպիտակ երկու հուրի-փերիների պարը, և՛ նկարչության մեջ, ինչպիսին է Քոչարի «Պար»-ը կտավը (1971): Որպես զուգահեռ օրինակներ պոեզիայի մեջ կարող ենք հիշել Վարուժանի «Հարճը» (գրել է 1910-ին, ամբողջությամբ տպագրվել է 1912-ին) պոեմում Նազենիկի պարի տեսարանը, քանդակագործության մեջ՝ Հակոբ Գյուրջյանի «Պարուհին»: Կան նաև շատ այլ օրինակներ, որոնցում պատկերված է ոչ թե անշարժը՝ որպես բնորդ, այլ շարժումը նկարելու գայթակղությունն է (Շագալ, Պիկասո, Դալի):

Հանդիպում Փարիզում

Արտասահմանյան ուղևորության ընթացքում՝ 1925 թ. մարտ 31-ին, Չարենցը ժամանում է Փարիզ: Փարիզում էին Արշակ Չոպանյանը, Ալեքսանդր

Շիրվանզադեն, Կոստան Զարյանը, Զապել Եսայանը, Համիկ Թումանյանը, Հակոբ Գյուրջյանը, Երվանդ Քոչարը... Շատերի թվում Զարենցը հանդիպում է նաև Երվանդ Քոչարին, որին հորդորում է՝ անպայման պետք է վերադառնաս Հայաստան, որպեսզի հառնես այնպես, ինչպես Էյֆելյան աշտարակը: Փարիզում Զարենցը «Ղեկ» պարբերական հրատարակելու ծրագիր ուներ, որին զանազան գրություններով աշխատակցելու էր հրավիրում Հայաստանի գրական ուժերին, ամենևին բացառված չէ, որ, որպես նկարիչ, այդ ծրագրին մասնակցելու հրավիրեր նաև Քոչարին:

Նոր արվեստի պատգամախոսության հաջորդ քայլը Զարենցն ի մի բերեց «Էպիքական լուսաբաց» (1930) ժողովածուի մեջ: Ահա ինքնաճանաչման մի դրվագ. «Ի՞նչ են մեր մեծ դարի հանդեպ // Երգերը մեր թոթովախոս... // Մենք, որ մի նոր կյանք ենք կանգնել, // Չունենք երգեր հատու ու խոր: // Ինչ գրել ենք մինչև հիմա՝ // Եղել է լոկ առաջաբան // Մի վիթխարի երգի համար, // Որ գալու է, բայց դեռ չկա» (Զարենց 1968, 27):

Մոնումենտալ արվեստ

Զարենցը հասնում է մոնումենտալ արվեստի գեղագիտությանը, մի բան՝ դեպի որը գնում էր նաև Քոչարը:

Ըստ սոցիալիստական ռեալիզմի տեսաբանների սխեմատիկ պահանջների՝ մոնումենտալիզմը պատկերացվում էր ծավալատարածական ընդգրկումով, ինչպես ես-երի միավորումով առաջացած մենք-ը: Այս ծավալային մոնումենտալիզմն ազդեց գրական ժանրերի վրա. սովորական դարձան չափածո վեպը, չափածո վիպակը, չափածո նովելը: Նույնը՝ արվեստի մյուս բնագավառներում՝ ճարտարապետություն, երաժշտություն, նկարչություն, քանդակագործություն, նաև քաղաքաշինություն, արդյունաբերական ձեռնարկություններ, անհատական տնտեսություններին փոխարինող կոլեկտիվ տնտեսություններ: Մեծ ու անծայրածիր երկրում ամեն ինչ պետք է մեծ լիներ՝ սկսած Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունից. մի միտում, որ, ի վերջո, հասնում է հիվանդագին մեծագություն՝ գիգանտոմանիայի:

Քոչարը հանդես եկավ «Մոնումենտալ պեյզաժ» հոդվածով, վերնագիրն իսկ Հայաստանի բնապատկերն է. «Հայաստանի պեյզաժն է, որ կարող է միաժամանակ առանցքը և ֆոնը կազմել մեր նկարչության» (Հունահայ տարեգիրք 1928, 254): *Միջանկյալ նշենք՝ մինչև «Էպիքական լուսաբաց» ժողովածուն, այս «Մոնումենտալ պեյզաժի» ակնհայտ մարմնավորում էր Զարենցի «Ես իմ անուշ Հայաստանի...»-ի տաղը՝ ընդգրկման ամբողջ գեղարվեստական համակարգով հանդերձ՝ արևահամ բառ, հին սագի ողբանվագ, լացակումսած լար, արնանման ծաղիկներ, նաիրյան աղջիկների հեզանկուն պար, մուգ երկինք, ջինջ ջրեր, լուսե լիճ, վիշապաձայն բուք, խրճիթների անհյուրընկալ սև պատեր, հնամյա քաղաքների հազարամյա քար, ողբաձայն երգեր, երկաթագիր գրքեր, արյունաքամ վերքեր, Նարեկացու, Քուչակի լուսապսակ ճակատ, որպես անհաս փառքի ճամփա՝ հավերժական ձյունների մեջ շողշողացող Արարապի ճերմակ գազաթ, և*

այս ամենով հանդերձ՝ մի ամբողջական արնավառ Հայաստան-յարի և՛ աշխարհագրական, և՛ պարմական բնակար՝ հարկապես Հայաստանի պեյզաժ:

Մոնումենտալության համար Քոչարն առանձնացնում է «տևականությունն ու անշարժությունը», «մեծ ամբողջը», միաժամանակ մոնումենտալությունը պայմանավորում օրվա մեքենայական և համայնական կյանքի պահանջով. «Երկրորդ նշանավոր ազդակը մոնումենտալ պեյզաժի համայնականությունն է կամ մեծությունը» (Հունահայ տարեգիրք 1928, 254): Քոչարի նշանակետը հաստատուն մեծություններն են՝ Չարենցի «Ես իմ անուշ Հայաստանի...»-ի հետ մեկտեղ իր կերտած Սասունցի Դավթի և Վարդան Մամիկոնյանի արձանները:

Քոչարն արտահայտվել է նաև սոցիալիստական ռեալիզմի մասին. ընդհանուր հայացք նետելով արվեստի համաշխարհային պատմությանը՝ նա ընդամենը այս է ասում. «...բոլոր արվեստները ռեալիստական են, բայց այդ ռեալիզմները ունեն տարբեր գունավորումներ: <...> և չկա ռեալիզմից դուրս արվեստ» (Քոչար 2007, 22):

Իրենը, ինչպես ինքն էր ասում, «ներքին աչքի ռեալիզմն» էր, որ բնօրինակի ձևերը վերադասավորում է ըստ իր պատկերացումների ու երևակայության: Սա արդեն իրական աշխարհի հեղինակային արտացոլանքն է՝ եթե ոչ նման, ապա շատ աննման, որ ավելին է, քան նմանը...

Հակառակ սոցիալիստական ռեալիզմի գոեհիկ տեսաբանների՝ «Էպիքական լուսաբացում» մոնումենտալությունը Չարենցն ընկալեց որպես վեհ ու հերոսական, կատարյալ ու մնայուն արվեստի պահանջ: Ըստ այդմ՝ մոնումենտալությունը նրա համար այլ բացատրություն ուներ: Մոնումենտալ, այսինքն՝ զտված անկարևոր մանրություններից, ժամանակի բնութագրական՝ ցայտուն, թանձր գծեր ու խտացումներ, նաև շարժունություն և արագություն՝ ընդդեմ մեռած անշարժի, նաև ժամանակի շունչը խտացնող անհատականություն, կենդանի մարդ՝ իր հոգեբանական բարդ ու հակասական տեղաշարժերով: Մոնումենտալությունը Չարենցն ընդունեց նաև վիպականության պահանջով՝ հենց որպես էպիկականություն:

Քոչարը մոնումենտալության հասավ ինչպես նկարչության, այնպես և քանդակագործության մեջ: Առաջին դեպքում հրաշալի օրինակներ են «Սասնա ծռերի» ձևավորումը՝ յոթ գրաֆիկական թերթ կամ էջ (1939), որ էպոսի ռուսերեն հրատարակության համար արեց Հովսեփ Օրբելու առաջարկությամբ՝ որպես հենք օգտագործելով սովարաթղթի վրա նկարած քարը, ասես՝ Քուռիկի Զալալի, Ադյուծ Միերի, Սասունցի Դավթի, Փոքր Միերի և մյուս կերպարները պատմության խորքում այդպես էլ պատկերվել են քարի վրա (Հայկական հերոսական դյուցազնավեպի ռուսերեն առաջին թարգմանության ակադեմիական հրատարակության համար աշխարհահռչակ արևելագետ Հովսեփ Օրբելին / նա գրքի առաջաբանի հեղինակն էր և հրատարակման անմիջական կազմակերպիչը / որպես իլյուստրացիոն նյութ ներկայացված բազմաթիվ առաջարկներից ընտրեց միայն Քոչարի նկարագրողումները): Քանդակների դեպքում՝ «Սասունցի Դավիթ» (1939, գիպս; 1959, կոփածո պղինձ) և «Վարդան Մամիկոնյան»

(պատրաստ էր 1962-ին, տեղադրվել է 1975 թ.): Այս գործերում մոնումենտալությունն ակնհայտ է և՛ ամբողջական ընկալումով, և՛ առանձին դրվագներում:

Անգամ փոքր չափերի մեջ մոնումենտալության հրաշալի խտացում է նաև «Զվարթնոցի արծիվը» (1933)՝ պարզ, հստակ ու հավերժական:

Մոնումենտալության տանում էր նաև ասելիքը՝ հենց Սասունցի Դավթի կերպարը, որին 1933-ին ոգեկոչեց նաև Չարենցը և ոչ միայն կերտեց, այլև կազմակերպեց «Սասնա ծռերի» պատումների առաջին հատորի տպագրական աշխատանքները:

Ինչպես Չարենցին, այնպես է Քոչարին քննադատողներն անպակաս էին. «Իսկ Արա Սարգսյանը թղթապանակը թևի տակ շրջում էր՝ այստեղ ու այնտեղ ջանալով ապացուցել, որ «Սասունցի Դավիթը» Միքելանջելոյի «Դավթի» կրկնօրինակն է, ինքնուրույն ոչինչ չկա, ազգային ոչինչ չունի, Սասունցի Դավթի թեման պատմական չէ՝ առասպել է, էպոս է, ի՞նչ կարիք կա կանգնեցնելու նման արձան» (Հուշեր... 1986, 107):

Մոնումենտալության խորքում արվեստագետի յուրահատուկ հիշողությունն է, որ նրան հասցնում է մարդկության ու ազգության պատմական, անհասանելի թվացող խորքային ծալքերին: Այդպիսին է Չարենցի ամբողջ պոեզիան՝ սկսած «Մարի, է՛գ թռչուն» (1916) բալլադից մինչև «Որպես լուսազարդ երկնքի թռչուն...» (1930) ու «Էկլեզիաստես» (1935) բանաստեղծությունները և «Կապուտաշյա հայրենիք» (1915) ու «Դանթեական առասպել» (1915–1916) պոեմներից մինչև «Պատմության քառուղիներով» (1933) «Մահվան տեսիլ» (1933), «Գովք խաղողի, գինու և գեղեցիկ դպրության» (1932), «Նորք» (1933) պոեմները: Այդ հիշողությունն անցնում է դարերի ծալքերի ու մտքերի մաղի միջով և ազդակներ բերում խորքերից: Քոչարը դա համարում է «նախաձննդյան հիշողություն» և ավելացնում՝ «...մեր պատկերացումները կախված են հիշողությունից» (Հուշեր... 1986, 260):

Ինչպես Չարենցը, այնպես և Քոչարը *արվեստի մրաժողությամբ ուրբանիստներ էին*, նրանցը քաղաքային մշակույթն էր, որ լիովի առկա է երկուսի ստեղծագործության մեջ: Նրանց հերոսը քաղաքային մարդն է, և ամենևին պատահական չէ, որ Չարենցը գրեց «Homo Sapiens» (1928–1929) վերնագրով չափածո նովել, որն իր պատանեկան տարիների ամբողջական ներաշխարհն է Կարս քաղաքի փոշոտ փողոցների անհայտության մեջ, իսկ Քոչարը կերտեց նույնանուն «Homo Sapiens» (1933) նկար, որտեղ կրծքից մինչև որովայն իր ներքին էությամբ աշխարհի առաջ բացված մարդն է՝ աչքերի մեջ թախիժ ու տխրություն, իսկ դեմքը՝ ասես մետաղյա դիմակ: Այլ նկարներում ծառ ու ծաղկի փոխարեն գունաթափ թերթի կտորն է, սրճարանային հանդիպումը՝ «Սրճարանում» (1918), «Բացօթյա սրճարանում» (1918), «Սեղանի շուրջ նստած երեք տղամարդ» (1918), «Մտորում» (1920) «Զրույց» (1923), «Վզպատով կինը» (1923), «Երկու կին սրճարանում» (1923), «Ծխախոտով տղամարդը» (1926) կամ «Կիբեռնետիկայի մուսան» (1972): Սա քաղաքային կյանքն էր, ստեղծագործողի ճակատագիրը, որ Չարենցին հասցրեց զառանցական վերնագրեր ունեցող բանաստեղ-

ծությունների՝ «Ձառանցանք» (1935), անգամ՝ «Ձառանցանք զառանցանքում» (1937), իսկ Քոչարին՝ «Տեսիլք» (1931, կտավ), «Մելամաղձություն» (1959, քանդակ), «Էքստազ» (1960, կտավ) գործերին: Չարենցի աչքի առաջ երկփեղկված մարդն էր՝ «Homo Sovietikus»-ի վերածված «Homo Sapiens»-ը: Ավելի ուշ նույն մտայնությամբ Քոչարը ստեղծեց «Երկփեղկված անհատը» (1954) նկարը: Նույն քաղաքային հոգեբանությամբ և՛ Չարենցը, և՛ Քոչարը կերտեցին իրենց ինքնանկարները. Չարենց՝ «Մոնումենտ» (1934), «Պետությունն՝ ամբողջ իր ապարատով» (1935), «Ինձ» (1936), «Անվերնագիր» (1936), Քոչար՝ «Ինքնանկար» (1918, 1936):

Քաղաքային պատկերների խտացում է Քոչարի «Մարդ-քաղաքը» նկարաշարը (1933), իսկ Չարենցի տեսադաշտում և՛ աղմկոտ քաղաքն էր, և՛ քաղաքային կյանքը՝ իր առանձին հերոսներով, որոնցից մեկն էլ «Մեծ առօրյան» (1929) չափածո նովելի հերոս, կյանքից դուրս նետված հաշվետարն է: Գուցե դա է նաև պատճառը, որ քաղաքից դուրս գտնվող բնաշխարհը՝ անտառ, գետ, սար ու ձոր, գյուղական բնանկարը՝ իր հարաբերական հովվերգությամբ, ընդհանրապես բնորոշ չեն նրանց:

Կոմիտասի կերպարը

Կոմիտասի կերպարը նվիրական էր և՛ Չարենցի համար, և՛ Քոչարի: 1935 թ. հոկտեմբերի 21-ին Կոմիտասի (8/26.X.1869, Քյոթահիա – 22.X.1935, Փարիզ) մահվան լուրը ցնցում է Չարենցին (տե՛ս Գասպարյան 2022, 616–619): Այդ զգացողության անմիջական արտահայտություն է նրա «Կոմիտաս» պոեմը: Չարենցի «Կոմիտաս» և «Կոմիտասի հիշատակին» պոեմները տարբեր ստեղծագործություններ են, միևնույն ներշնչանքի տարբեր արտահայտություններ:

Կոմիտասի աճյունը հայրենիք տեղափոխելու կապակցությամբ «Գրական թերթ»-ը տեղեկացնում է. «Մայիսի 9-ին ֆրանսահայ աշխատավորներից երկու մեծ խումբ ներգաղթում է Խորհրդային Հայաստան: Ներգաղթողներն իրենց հետ բերում են մեր ժողովրդական երաժշտության մեծագույն վարպետի՝ Կոմիտասի զմուսած մարմինը, որ թաղվելու է Հայաստանի գրականության և արվեստի գործիչների պանթեոնում: Հայաստան է փոխադրվում նաև մեծ երաժշտագետի արխիվը: Ներգաղթողները Հայաստանում կլինեն մայիսի 25-ին» (1936, N 11, 30 ապրիլի):

Քոչարը ԽՍՀՄ վերադարձավ 1936 թ. մայիսին՝ նույն «Սինեյա» շոգենավով, ֆրանսահայ 1.800 ներգաղթյալների հետ, որ հայրենիք էր փոխադրում Կոմիտասի աճյունը: Հայաստանի ճանապարհը բռնած Կոմիտասի դագաղը «...երկար ժամանակ անտիրական մնում է անջատված վագոնում՝ Նավթլուկ կայարանում (Վրաստան): Ե՛վ դագաղը բերող ներգաղթյալները՝ հայերը, և՛ ընդունելու պատրաստ Երևանը կրակի մեջ էին մնացել: Ո՛չ կարողանում էին այն համարձակորեն փոխադրել Երևան, ո՛չ էլ կարող էին թողնել Նավթլուկ կայարանում» (Չարենցի հետ 1997, 108):

Կոմիտասի աճյունը Երևան է բերվում հուղարկավորության նախօրյակին՝ մայիսի 27-ին. այդ անձրևոտ գարնանային օրն էլ Չարենցն սկսում է գրել

«Կոմիտասի հիշատակին» պոեմի նախնական տարբերակը՝ «Հայրենի երգն ես դու մեր // Վերադարձած հայրենիք...» (Չարենց 1983, 612):

Կոմիտասը Չարենցի համար դառնում է հայոց եղեռնի, հայրենի հողի, հայոց ոգու, համատարած հայրենիքի խորհրդանշան և հայության ճակատագիր՝ ըստ որի՝ ժողովուրդը պետք է հավաքվի ու համախմբվի հայրենիքում. Այստեղ որոշակի արտահայտություն է ստանում «Պատգամ»-ի «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» գաղտնագիրը (տե՛ս Չարենց 1983, 311, 342): Կոմիտասի աճյունը հայրենի հողին է հանձնվում 1936 թ. մայիսի 28-ին:

Հայրենական հանճարի ինչպես մահվան, այնպես էլ հուղարկավորության տպավորություններով և հիշատակի ոգեկոչմամբ գրում է «Կոմիտաս», «Կոմիտասի հիշատակին» [*Requiem aeternam*], «Հավերժական մահերգ» (կամ «Հավերժական հանգիստ») պոեմները: Պահպանվել են նաև մի քանի բանաստեղծություններ ու պատառիկներ՝ «Քո աճյունին, Կոմիտա՛ս», «Տապանագիր», «Էպիտաֆիա», «Խելահեղ աչքերով, բոպիկ...», «Բերքվեմ հայրենական»:

Չարենցն էությանը Կոմիտասի հետ էր. «Փանոս Թերլեմեզյանի բազմաթիվ նկարների մեջ կար ուշագրավ մի էտյուդ: Ինքը՝ նկարիչը, Կոմիտասը, Սիամանթոն և վերջինիս սիրո առարկան՝ երիտասարդ գրող, գեղուհի Մաննիկ Պերպերյանը, նավի վրա Բոսֆորում զբոսնելիս: Չարենցը հրապուրված էր այդ նկարով և ամեն կերպ աշխատում էր ձեռք բերել կամ գնել, կամ էլ նվեր ստանալ: Բայց Թերլեմեզյանը ոչ մի կերպ չէր ուզում բաժանվել իր այդ երկից: <...>: Մի անգամ իմ ներկայությամբ Չարենցը, խաղալիք պահանջող մանկան համառությամբ, Թերլեմեզյանին «պատին դեմ տված», թախանձում էր, որ այդ էտյուդն իրեն ծախի: Նկարիչն այլևս չկարողացավ դիմադրել և ստիպված նկարը նվիրեց մեծ բանաստեղծին: Չարենցը, ուրախության ճիչ արձակելով, նկարը կրծքին սեղմեց...» (Ալազան 1967, 302):

Կոմիտասի կերպարը նույնքան հարազատ էր Քոչարին. և՛ նկարեց, և՛ քանդակեց: Նկարը (1946) լուսավոր ու պայծառ մի կերպար է, ասես ոչ թե տանջահար վարդապետն է, այլ նրա շողոտ, շաղոտ երգը: Կոմիտասի քանդակը (1971, Վաղարշապատ) լուծումներով պարզ է ու հանգիստ, մոնումենտալ է ու վեհ՝ ասես պատմության հեռուներից եկած մի ճամփորդ, որ մի պահ դադար է տվել հանգստանալու, որպեսզի քիչ հետո նորից շարունակի ճանապարհը:

Ժամանակը և արվեստագետի ճակատագիրը

Շատ նման են Չարենցի և Քոչարի ճակատագրերը: Ակնհայտ է երկու մեծությունների կյանքի որոշ դրվագների ընդհանրությունը ԽՍՀՄ պատմության այդ արյունոտ ու մռայլ տարիներին:

1936-ին ԽՍՀՄ վերադառնալուց հետո Քոչարը գնում է Թիֆլիս՝ հայրական տուն: Վրաստանի նկարիչների միությունը նրան լավ չի ընդունում՝ մերժվում է անդամության դիմումը, որից հետո աշնանը տեղափոխվում ու հաստատվում է Երևանում, ընդունվում Հայաստանի նկարիչների միության անդամ, բայց և «միության» ձեռքը ընկնում կրակը. «Երևանում Քոչարին հալածում էին, դա-

ժանորեն ու անտեղի քննադատում: Հայաստանի արվեստի բարձրագույն վերնախավը Քոչարի նկատմամբ տրամադրված էր ոչ միայն անբարյացակամորեն, այլև թշնամաբար» (Ալազան 1967, 31): Մեղադրանքները ծանրացան այն աստիճանի, որ 1937-ին Քոչարին վտարեցին Նկարիչների միությունից. ի՞նչ էր եղել՝ «...քննարկումներից մեկի ժամանակ հանկարծ հանեց կոշիկը, բարձրացրեց գլխից վեր, ցույց տվեց բոլորիս: «Նայե՛ք, տեսե՛ք, կոշիկիս ներբանը ծակ է: Ես նկարիչ եմ: Մուսոլինիի բանվորներից և ոչ մեկի կոշիկը ծակ չէ՛» (Ալազան 1967, 56): Այդ դեպքից հետո մեկնեց Մոսկվա, 1938-ին վերադարձավ և Կարո Հալաբյանի միջնորդությամբ վերականգնվեց միության շարքերում:

Մտաբերենք՝ Հայպետհրատում զբաղեցրած աշխատանքից ազատվելուց և, որպես բողոքի արտահայտություն Գրողների միությունից դուրս գալու իր աղմկահարույց «Հայտարարությունից» հետո, 1935 թ. մարտի 13-ին Չարենցը վտարվեց այդ կազմակերպությունից: Հունիսին վերականգնվելուց հետո նույն միությունից Չարենցը երկրորդ անգամ վտարվեց 1937 թ. հուլիսին, այնուհետև ձերբակալվեց և կյանքի ուղին ավարտեց Երևանի բանտում:

Քաղաքական քննադատությունն անպակաս էր նաև Քոչարից: Ի վերջո, մեղադրեցին՝ որպես հակախորհրդային գաղափարների քարոզիչ, 1941 թ. հունիսի 23-ին՝ Հայրենական մեծ պատերազմն սկսելու հաջորդ օրը, ձերբակալեցին, տանջեցին, Փարիզը, ինչպես ասում են, քթից բերեցին, բայց 1943 թ. հոկտեմբերի 23-ին ազատեցին:

Երևանում հաստատվելուց հետո վերականգնվում է Չարենցի ու Քոչարի կապը: 1937 թ. մայիսի 30-ին Չարենցը նամակ է հասցեագրում Քոչարին (անտիպ է, բերում ենք ամբողջությամբ)։

«Սիրելի Երվանդ!

Ես կարծեմ մի անգամ հայտնել եմ քեզ, որ այդ հրաշալի գիրքը նվիրել եմ Կարո Հալաբյանին:

Ուստի ցավում եմ, որ չեմ կարող ընդառաջ գնալ Ձեր ցանկությանը:

Ողջույն:

Ե. Չարենց

1937.30.V» (ԵԲԹ 1379, փաստաթուղթ 452, Արխ. Գ. 589):

Պարզ չէ, թե խոսքը ինչ գրքի մասին է, բայց հարցը շարունակվում է. «Սիրելի Երվանդ Քոչարին ի նշան հարգանքի և բարեկամության: 1937.9.VI. Չարենց. Երևան» մակագրությամբ «Արվեստների համադրության հարցեր» գիրքը (Вопросы синтеза искусств 1936, 152) Չարենցը նվիրում է Քոչարին: Սա նո՞ւյն գիրքն է, թե՞ մեկ ուրիշը՝ հնարավոր չէ ասել, բայց հնարավոր է ասել մեկ այլ կարևոր բան՝ ա՛յն, որ համադրական արվեստի ճանապարհը, որին նվիրված է տվյալ գիրքը, հարազատ էր երկուսին:

Համադրական արվեստի մասին Չարենցը խոսել է ԽՍՀՄ գրողների I համագումարում: Իսկ նշված գիրքը ի մի է բերում ճարտարապետների, քանդակագործների և գեղանկարիչների առաջին ստեղծագործական խորհրդակցության նյութերը: Նկարազարդ է (սև-սպիտակ)՝ եգիպտական որմնանկարներից

և հունական քանդակներից մինչև Ռաֆայել, Ջոտտո, Տիցիան ու Միքելանջելո և ժամանակակիցներ: Գիրքը պահվում է Քոչարի թանգարանում:

Հավանաբար այս օրերին էլ Չարենցը Քոչարին նվիրել է նաև ծխամորժ, ինչը ևս պահվում է նկարչի թանգարանում:

Երկու արվեստագետների համար *ընդհանուր էր նաև վերաբերմունքը Ստալինի հանդեպ*: Ստալինին Չարենցը հայացք ուղղեց երկու տեսանկյունով՝ մեկ՝ որպես վիթխարի երկրի պատմական խորհրդանիշ, այսինքն՝ որպես ղեկավար, և այս հայացքը լուրջ էր («Թուղթ...», «Երրորդ Այգաբաց», «Հիմն Ղեկավարին», «Ողջույն Առաջնորդին», «Ներքող Առաջնորդին»), և երկրորդ՝ որպես բռնակալ, իսկ այս հայացքը շատ քննադատական էր, որ համապատասխան գործերում վերաձվեց սպանիչ ծաղրանկարի («Կար մի պոետ միամիտ...», «Եղև որդի զարմանալի...», «Հոտ է գալիս կրկին արյան...», «Օ, ճիշտ է ասել Լենինն հանճարեղ», «Բարձրավիզ կոշիկներ հագին», «Հսկա առաջնորդ, – Մարքսին հավասար», «Ստալին», «Միջնադարյան կացին», «Թիֆլիսցի կինտոն»):

Արտաքին ընդունելի պաշտոնական ձևի մեջ ներքին արգահատանքն է: Ստալինին նույն գրոտեսկով 1936-ին քանդակեց Քոչարը՝ սնամեջ գլուխ, ակնախոռոչներում աչքերի փոխարեն Լենինի կիսանդրի, հոնքերն ասես պատշգամբներ...

Ինչպես արդեն ասել ենք, առանձին դրվագ է Քոչարի **տարածական նկարչության** և Չարենցի հատկապես 1930-ական թթ. պոեզիայի ընդհանրության բացահայտումը: Տարածական նկարչություն, այսինքն՝ եռաչափ ծավալային պատկեր: Փոխվում է նկարի մակերեսը, ստանում բաց քանդակային լուծում: Կարող ես տեսնել նկարի հակառակ կողմը, ներսը, կողքերը: Չարենցը մտքի շաղափով մտավ խոսքի խորքը և հասավ միջուկին, այնտեղ, ուր կեցության խորհուրդն է որպես հրահեղուկ մագմա: Այդպիսին են «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուն (1933/1934) և ամբողջ անտիպ ժառանգությունը: Եվ դա՛ թե՛ ծավալուն պոեմներում, թե՛ բանաստեղծություններում: Հապա մի նորից կարդացեք «Մահվան տեսիլ», «Որպես գորշ դեղին տերևներ...» պոեմները, «Հայնրիխ Հայնե», «Անվերնագիր (Իմ մահվան օրը կիջնի լույթուն)» բանաստեղծությունները. մտովի համեմատեք Քոչարի եռաչափ ծավալային նկարների հետ, և պարզ կդառնա, որ և՛ բանաստեղծը, և՛ նկարիչը փորձել են մինչև վերջին մասնիկը տրոհել նյութը, թափանցել ամենամութ անկյուններն անգամ:

Այստեղ արվեստն ու գիտությունը ձեռք ձեռքի են տալիս: Բնագետներն ատոմն են տրոհում, հասնում միջուկին ու էլեկտրոններին, միջուկն էլ ճեղքում, հասնում է պրոտոնին ու նեյտրոնին, փորձում տեսանելի դարձնել նախանյութը, իսկ գրողներն ու նկարիչները փորձում են հասնել հոգու այն ներքին առաջին ճառագայթին, որ լուսավորում է մարդու հետագա գոյաբանությունը, որ նույն նախասկզբն է՝ որպես նախաբառ: Այդպես է, որքան տարբեր, բայց գիտությունը և արվեստը ժամանակի հետ խոսում են մեկը մյուսին նույնքան հասկանալի լեզուներով: Ահա Քոչարը. «Ժամանակակից արվեստը շատ բարդ է և բազմակողմանի: <...>: Մեր երազները, տեսիլքները երկրի վրա երկրային չեն: Տիեզերք գնալուց առաջ մարդն արդեն գտել էր կոսմիկական ֆորմաները: <...>:

Արձանագործությունը մանրացավ, հասավ նեյտրոնների, ատոմների, էլեկտրոնների, բայց ձեռք բերեց մեծ ստեղծագործական ազատություն (Քոչար 2007, 26–27): Քանդակել կարելի է ամեն ինչ և ամեն ձևով: Պետք է գտնել մեծության ճանապարհը» (Հուլիս... 1986, 95):

Գիտության զարգացմամբ պայմանավորված արվեստի առաջընթացին Քոչարն անդրադարձել է նաև 1966-ին տպագրված «Պիկասո» հոդվածում. «Եթե կուբիզմի տեսությունը հիմնավորվում էր էյնշտեյնի, Ռիմանի և Լոբաչևսկու թեորիաներով, ապա սյուրռեալիստական արվեստի կոնցեպցիան ամրապնդվում և շաղախվում էր Ֆրոյդի և Բերքսոնի տեսություններով: Ենթագիտակցությունն իր իրավունքներն սկսեց ներկայացնել և շատ ավելի առաջ անցավ գիտակցությունից: Արվեստագետները փնտրեցին թաքնված ենթամաստական «եսի» անսպասելի գեղեցկությունները: Երազի՜ թաքնված ցանկությունների, իղձերի անթույլատրելի շղթայազերծումը դարձավ հոգու ազատագրման նշանը» (Հուլիս... 1986, 95):

Եվ մի ձևակերպում նույն հոդվածից, որ բնորոշ է նաև նրան, և ոչ միայն նրան, այլև Չարենցին, և ոչ միայն Պիկասոյին, Քոչարին ու Չարենցին, այլև բոլոր հանճարներին: Եվ ի՞նչ է գրում. «Պիկասոն չի սիրում նվաճածը պահել, թողնում է եկողներին, իսկ ինքն անցնում է նոր ասպարեզ» (Հուլիս... 1986, 95): Թեև տարածականորեն իրարից հեռու, բայց քանի՞ ստեղծագործական շրջան անցան և՛ Չարենցը, և՛ Քոչարը: Անցա՛ն և իրենց նվաճումներից թողեցին օգտվելու ոչ միայն մերձակա հետևորդներին, այլև հակառակորդներին:

Նրանց՝ որպես ստեղծագործող, միավորում է ևս մեկ համադասություն՝ կապված *ազդեցությունների* հետ: Առաջին քայլերից մինչև «Գիրք ճանապարհի» և անտիպներ Չարենցը եղել է հեռու կամ մոտիկ ազդեցությունների ձգողական դաշտում՝ Տերյան, Վեռլեն, Բլոկ, Մայակովսկի, Պաստերնակ, Պուշկին, Նարեկացի, բայց միշտ էլ մնացել է ինքնուրույն: Նույնը նաև Քոչարը՝ Միքելանջելոյից մինչև Բրակ ու Պիկասո... Դեռևս 1920-ին գրած, բայց 1968-ին տպագրված «Գույնը և ֆորման» հոդվածում Քոչարն անդրադարձել է այդ հարցին և տվել այսպիսի բացատրություն. «...իմ գործերը շատերին հիշեցնում են Պիկասոյի նկարները, բայց դա այն պարզ փաստն է, որ ապացուցում է, որ ո՛չ իմ նկարներն են հասկանում, և ո՛չ էլ հասկանում են, թե ինչ է ուզում Պիկասոն: <...>: Իմ նկարների մեջ անընդհատ կարծես անցնում է «ինչո՞ւ» հարցը, իսկ Պիկասոյի նկարների մեջ «ինչպե՞ս»-ը: Ինձ հետաքրքրում ու զբաղեցնում է ֆորմայի դրությունը, իսկ Պիկասոյին՝ որպիսությունը. Պիկասոն այս դեպքում գալիս է Վան Գոգից, իսկ ես՝ Սեզանից: Սեզանն ու Վան Գոգը միանգամայն իրար չեզոքացնող ու հակադիր ուժեր են» (Մաեստրո Քոչար 2016, 31–32):

Ավելի ուշ հարցին տվել է այսպիսի իմաստուն բացատրություն. «Ազդեցությունը սեփական անհատականության զարգացումն է ուրիշի փորձի շնորհիվ» (Հուլիս... 1986, 260): Եթե ուրիշի փորձի շնորհիվ սեփական անհատականության զարգացում չեն, հապա ի՞նչ են Պիկասոյի և իր ընդհանրությունների ու տարբերությունների առանձնահատկությունները, որ այնպես նրբորեն նա բացատրում է: Քանի որ հոդվածը գրված է 1920-ին, անցնենք առաջ և հայացք

նետենք հետագա քայլերին՝ ինչքանով ուրիշի փորձի շնորհիվ սեփական անհատականության զարգացում չէ Պիկասոյի «Գեռնիկա» (1937) և Քոչարի «Պատերազմի արհավիրքները» (1963) կտավների համեմատությունը. միանգամայն տարբեր են ոճերը, ձևերը, գույները, կառուցվածքը, բայց նույնն է ասելիքը՝ պատերազմը չարիք է: Քոչարի բացատրությունը նույնն է՝ ազդեցությունը ծնում է արվեստի նոր նմուշ, որն ապրում է իր ինքնություն կյանքով:

Եվ, ի վերջո, Քոչարի ակնարկած ուրիշի փորձը ազգային և համաշխարհային արվեստի ճանապարհն է, որին այլ կերպ ասում են նաև *ավանդույթ*, և որը արվեստի զարգացման բնականոն ընթացքն է: Գրում էր, չէ՞, որ Պիկասոն գալիս էր Վան Գոգից, իսկ ինքը՝ Սեզանից: Այս գալը հենց ավանդույթի ճանապարհն է: Առանց այդ փորձառության՝ արվեստագետն ասես լինի ապօրինի ծնունդ: Այդ փորձի առկայությամբ միայն՝ անգամ ամենաճայրահեղ որոնումը դառնում է ընդունելի: Հասկանալի է, որ որոնում ու գտնում է շնորհալին, ապաշնորհի «որոնումը» մոլորություն է:

Ավանդույթի գեղարվեստական մարմնավորում է Քոչարի «Ընտանիք, սերունդներ» (1925) նկարը. Երեք սերունդ է՝ պապը, տղան, նրա կինը և նրանց որդին. կյանքն է՝ իր ժամանակային անցումներով՝ հիմքից սկսած: Չարենցը այդ շղթան տեսավ արվեստի ժառանգորդության շարունակականությամբ՝ Դանթեն և ինքը՝ «որպես միևնույն մարդկության երկու տարբեր հասակ» («Մահվան տեսիլ», 1933), որից հետո պատկերեց հայ ազգային-ազատագրական միտքը դարբնած սերունդների հարյուրամյա շղթան:

Չարենց – Քոչար հարաբերությունը լայն շրջանակ է ընդգրկում, ունի բացվելու և ծավալվելու հեռագնա ասպարեզ, իր մեջ տեղ է տալիս XX դարի համաշխարհային որոնումներին, ինչպես նաև ի հայտ է բերում հանճարների ստեղծագործական կյանքի ու մարդկային ճակատագրի ընդհանրությունը խորհրդային վարչակարգի այն եղերական տարիներին:

Գրականություն/References/Литература

1. Ալազան Վ. 1967, Հուշեր, Երևան, «Հայաստան»:
Alazan V. 1967, Memoirs, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
2. Ալեքսանդրյան Ա. 1979, Պատանի Չարենցի հետ, Երևան, «Սովետական գրող»:
Alexandrian A. 1979, With the Young Charents, Yerevan, Sovetakan Groggh (in Armenian).
3. Առաքելյան Վ. 2003, Ճակատագրի խաչմերուկներում, Երևան, Հեղինակային հրատ.:
Arakelyan V. 2003, At the Crossroads of Fate, Yerevan, Author's Publication (in Armenian).
4. Գասպարյան Դ. 2022, Եղիշե Չարենցի կյանքը և ժամանակը, Երևան, «Տիգրան Մեծ»:
Gasparyan D. 2022, The Life and Times of Yeghishe Charents, Yerevan, Tigran Mets (in Armenian).
5. «Գրական թերթ», շաբաթաթերթ 1933, Երևան, N 7:
"Grakan tert" – "Literary Newspaper", weekly 1933, Yerevan, N 7 (in Armenian).
6. Երվանդ Քոչարի թանգարան (ԵՔԹ), 3517, ֆ. 2389:

- Yervand Kochar Museum (YKM), 3517, file 2389 (in Armenian).
7. Երվանդ Քոչարի թանգարան 1379, փաստաթուղթ 452, Արխիվային գույք 589: Yervand Kochar Museum 1379, document 452, Archival item 589 (in Armenian).
8. Հայաստանի կոոպերացիա, երկշաբաթաթերթ 1920, Երևան, N 12: Cooperation of Armenia, bi-weekly 1920, Yerevan, N 12 (in Armenian).
9. Հայոց լեզու և գրականություն 2017, երկամսյա հանդես, Երևան, N 4: Armenian Language and Literature 2017, bimonthly journal, Yerevan, N 4 (in Armenian).
10. Հայրենիք ամսագիր 1941, Բոստոն, N 6: Homeland, magazine 1941, Boston, N 6 (in Armenian).
11. Հունահայ տարեգիրք 1928, Աթենք, Բ տարի: Greek-Armenian Yearbook 1928, Athens, Year B (in Armenian).
12. Հուշեր Եղիշե Չարենցի մասին 1986, Երևան, «Հայպետհրատ»: Memoirs about Yeghishe Charents 1986, Yerevan, Haypethrat (in Armenian).
13. Մաեստրո Քոչարը հուշերի անդրադարձում 2016, Երևան, «Անտարես»: Maestro Kochar's Reflections on Memoirs 2016, Yerevan, Antares (in Armenian).
14. Չարենց Ե. 1983, Անտիպ և չհավաքված երկեր, Երևան, ԳԱ հրատ.: Charents E. 1983, Unpublished and Uncollected Works, Yerevan, Academy of Sciences Press (in Armenian).
15. Չարենց Ե. 1968, Երկերի ժողովածու, IV, Երևան, ԳԱ հրատ.: Charents E. 1968, Collected Works, IV, Yerevan, Academy of Sciences Press (in Armenian).
16. Չարենց Ե. 1967, Երկերի ժողովածու, VI, Երևան, ԳԱ հրատ.: Charents E. 1967, Collected Works, VI, Yerevan, Academy of Sciences Press (in Armenian).
17. Չարենց Ե. 1996, Նորահայտ էջեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ.: Charents E. 1996, Newly Discovered Pages, Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
18. Չարենցի հետ. Հուշեր, մաս 1-ին, 1997, Երևան, «Նաիրի»: With Charents. Memoirs, Part 1, 1997, Yerevan, Nairi (in Armenian).
19. Տերյան Վ. 1975, Երկերի ժողովածու, հ. 3, «Հայաստան»: Teryan V. 1975, Collection of Works, vol. 3, Armenia (in Armenian).
20. Չարենցի հետ. Հուշեր, մաս 2-րդ, 2008, Երևան, «Նաիրի»: With Charents. Memoirs, Part 2, 2008, Yerevan, Nairi (in Armenian).
21. Standard, ամսագիր 1924, Մոսկվա, N 1: Standard, magazine 1924, Moscow, N 1 (in Armenian).
22. Քոչար Ե. 2007, Ես և Դուք, Երևան, «Մուղնի»: Kochar E. 2007, I and You, Yerevan, Mughni (in Armenian).
23. Вопросы синтеза искусств 1936, Москва, «Огиз-Изогиз». Questions of the Synthesis of Arts 1936, Moscow, Ogiz-Izogiz (in Armenian).
24. Пастернак Б. 1929, Поверх барьеров, Ленинград, «Госиздат». Pasternak B. 1929, Over the Barriers, Leningrad, State Publishing House (in Armenian).

**ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐԻ ՀԱՎԵԼՈՒՄՆԵՐ «ՀԱՆԴԵՍ ԲԱՆԱՍՏԵԴՏԱՑ»
ԽՈՐԱԳՐՈՎ ՁԵՌԱԳԻՐ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ (XIV, XVI, XVIII ԴԱՐԵՐ)
ADDITIONS OF DIALECT WORDS IN HANDWRITTEN DICTIONARIES
ENTITLED "HANDĒS BANASTEGHTSATS" (14TH, 16TH, 18TH CENTURIES)
ДОПОЛНЕНИЯ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ В РУКОПИСНЫХ СЛОВАРЯХ,
ОЗАГЛАВЛЕННЫХ "HANDĒS BANASTEGHTSATS" (XIV, XVI, XVIII BB.)**

Նազիկ Հովհաննիսյան
Nazik Hovhannisyanyan
Назик Оганесян

Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Language Named after H. Acharyan, National Academy of Sciences, Armenia
Институт языка имени Р. Ачаряна, Национальная академия наук, Армения

instlingv@sci.am

Ներկայացվել է՝ 17.04.2025; գրախոսվել է՝ 20.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 17.04.2025; Revised: 20.10.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 17.04.2025; рецензировано: 20.10.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-148

Ամփոփում – «Հանդես բանաստեղծաց» խորագրով ձեռագիր բառարանները, ըստ Մատենադարանի (Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ) ձեռագրացուցակների, թվագրվում են XII դարով, սակայն հավանական է, որ դրանք կազմվել են XI–XII դարերում՝ հաշվի առնելով IX–XI դարերում ստեղծված կրթական կենտրոնների գործունեությունը: Հայտնի է, որ շատ ձեռագրեր ընդօրինակվել են կրթության և գրչության արվեստի կենտրոններում: Գրիչները փորձել են հարազատ մնալ բնօրինակին, քանի որ ձեռագիրը ճշգրիտ ընդօրինակելը չգրված օրենք էր, բայց նրանք դա նաև արել են լեզվի իմացության մակարդակին համապատասխան, և, այդուհանդերձ, չի կարելի բացառել միջավայրի լեզվի ազդեցությունը: Հետևաբար, հավանական է, որ ձեռագրերն ընդօրինակողները բառարաններում ավելացրել կամ ներառել են այնպիսի բառեր, որոնք, իրենց կարծիքով, հեշտությամբ են հիշվում կամ կարող են առավելագույն պատկերացում տալ որևէ երևույթի, գործողության, բնութագրի մասին, կամ էլ պարզապես հավելել և լրացրել են իրենց իմացածը: Հոդվածում քննվում են բարբառային բառեր, որոնք ներառվել են XII դարից հետո վկայվող ձեռագրերում: Բառարանային տվյալների վերլուծությամբ փորձ է արվում արձանագրելու, որ կա՞մ բարբառային բառերն ավելացրած ընդօրինակողը պատկանել է որոշակի բարբառ ներկայացնող տարածքի, կա՞մ ձեռագիրն ընդօրինակվել է այդ տարածքում:

Abstract – Handwritten dictionaries "Handēs Banasteghtsats", according to the catalogs of manuscripts of the Matenadaran (Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts), date back to the 12th century, but it is considered probable that they were compiled in the 10th–11th centuries, perhaps taking into account the activities of educational centers, created in the 9th–11th centuries. It is known that many manuscripts were copied in centers of education and the art of writing. The scribes tried to remain close to the original, because being closer to the original of the manuscript was an unwritten law, but they also copied according to the level of language proficiency, and the influence of the language of the environment cannot be ruled out. Therefore, it is likely that copyists of manuscripts added or included in dictionaries words that, in their opinion, are easy to remember or that can give the maximum idea about a phenomenon, action, characteristic, or simply added and supplemented what they knew. The article examines dialect words that were included in manuscripts dating after the 12th century. By analyzing dictionary data, an attempt is made to document that either the copyist who added the dialect words belonged to the area representing a particular dialect, or the manuscript was copied in that area.

Аннотация – Рукописные словари «Handēs Banasteghtsats», по каталогам рукописей Матенадарана (Научно-исследовательский институт древних рукописей имени Месропа Маштоца), датируются XII веком, но считается вероятным, что они были составлены в X–XI веках, возможно, с учетом деятельности учебно-образовательных центров, созданных в IX–XI вв. Известно, что многие рукописи копировались (переписывались) в подобных центрах. Переписчики старались сохранять близость к оригиналу, что являлось неписаным законом, но они также переписывали (копировали) в соответствии с уровнем владения языком, посему нельзя исключать влияние языка среды обитания. Поэтому вполне вероятно, что переписчики рукописей добавляли либо включали в словари слова, которые, по их мнению, легко запоминаются или позволяют составить представление о явлении, действии, характеристике, или добавляли то, что знали. В статье рассматриваются диалектные слова, которые были включены в рукописи, датированные после XII века. На основе анализа словарных данных предпринята попытка зафиксировать, что либо переписчик, добавлявший диалектные слова, был родом из области, представляющей определенный диалект, либо рукопись была скопирована в этой области.

Հիմնաբառեր – գրչագիր, հոմանիշներ, գրիչ, բառարաններ, բարբառ:

Keywords – Manuscript, Synonyms, Scribe, Dictionaries, Dialect.

Ключевые слова – рукопись, синонимы, переписчик, словари, диалект.

Ներածություն

Վերջին տարիներին բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվում են աշխարհի տարբեր լեզուների բարբառային միավորներ, բացահայտվում են բարբառային բառապաշարի ազգային առանձնահատկություններ (մասնավորապես տե՛ս <https://phsreda.com/ru/keyword/34191/articles>), և սույն նյութի արդիականությունը պայմանավորվում է տարբեր երկրներում խնդրի նկատմամբ աճող հետաքրքրությամբ:

Մերոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրացուցակներով «Հանդես բանաստեղծաց» խորագրով ձեռագիր բառարանները վկայվում են XII–XIII

դարերից. դրանց ընդօրինակված գրչագրերն ավանդվում են նաև հետագա դարերից (Յուցակ ձեռագրաց Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1965–1970): Ընդօրինակող գրիչներն արտագրել են ըստ իրենց իմացության և կարողությունների, բայց չի կարելի բացառել նաև միջավայրի լեզվի ազդեցությունը, հետևաբար գրչագրերում հավանական են ոչ միայն գրչագրական, ուղղագրական շեղումներ, սխալագրություններ, այլև բառային տարբերակներ, բառերի փոփոխություններ կամ հավելումներ:

Հոդվածում քննվում են «Հանդէս բանաստեղծաց» խորագրով ձեռագիր բառարաններում առկա մի քանի բարբառային բառեր, որոնք հավելվել են նշված դարերից հետո ընդօրինակված գրչագրերի բառաշարքերին: Համեմատվում են հայոց լեզվի տարբեր բառարանների տվյալները, որոնց վերլուծությամբ էլ փորձ է արվում արձանագրելու, որ այդ բառերը հավելող գրիչը պատկանել է որոշակի բարբառ ներկայացնող տարածքի, կամ էլ գրչագիրն է ընդօրինակվել այդ տարածքում:

Նորությը, ըստ դարերի ներկայացվող բարբառային բառերի հավելումների, գրչագրերը հնարավորինս տեղայնացնելու փորձն է:

Բառաքնական դիտարկումներ

«Հանդէս բանաստեղծաց» խորագրով ձեռագիր բառարանները նաև ըստ հետազոտողների են վկայվում XII դարից, բայց և հավանական է համարվում, որ դրանք կազմվել են «10–11-րդ դարերում» (Գասպարյան 1968, 34, Ամալյան 2007, 47)՝ թերևս նկատի առնելով IX–XI դարերում հիմնված ուսումնագիտական կենտրոնների գործունեությունը: Հայկական վերածնության ժամանակաշրջանում (հայ ժողովրդի պատմության՝ IX դ. վերջերից մինչև XIV դ. ընդգրկող, ասել է՝ ընդհատումներով միմյանց հաջորդած Բագրատունյաց, Ռուփինյան, Զաքարյանների իշխանությունների ժամանակաշրջանը համարվում է հայկական վերածնության շրջան. տե՛ս Զալոյան 1964, 72–73), ինչպես հայտնի է, կրթության օջախներում, գրչության արվեստի կենտրոններում լայնորեն ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Ընդօրինակողները ձգտել են հարազատ մնալ բուն օրինակին, քանի որ «...չգրված օրենք է եղել նախատիպ ձեռագրին հարազատ մնալը» (Հովհաննիսյան 1991, 8–9): Բայց և արտագրել են՝ ըստ լեզվին տիրապետելու մակարդակի, և չի կարելի բացառել ընդօրինակողի «ապրած միջավայրի լեզվի ազդեցությունը»: Այս տեսանկյունից հիշատակելի է նաև Լևոն Խաչիկյանի՝ XIV դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններին վերաբերող այն դիտարկումը, որ «Հիշատակագիրները փորձում են, անշուշտ, գրել գրաբար, սակայն շատ քչերին է այդ հաջողվում: Ըստ մեծի մասին նրանք օգտագործում են խոսակցական լեզվի բազմաթիվ տարրեր, գավառական այս կամ այն խոսվածքին բնորոշ դարձվածքներ ու տերմիններ, որով և միջնադարյան խոսակցական լեզվի ուսումնասիրության համար մատակարարում են արժեքավոր տվյալներ» (ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1950, XX–XXI):

Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններին վերաբերող երկհատոր աշխատության էջերում Հայկ Ամալյանը հավաստում է, որ հոմանիշների՝ «Հանդես բանաստեղծաց» ձեռագիր բառարանը (այսուհետև՝ ՁԲ) ստեղծվել է ուսուցողական նպատակներով (Ամալյան 1966, 45), ուստի հավանական է, որ ձեռագրերն ընդօրինակողները բառաշարքերին հավելել կամ բառաշարքերում ներառել են բառեր, որոնք, իրենց կարծիքով, սովորելիս հեշտությամբ կարելի է հիշել, կամ դրանք կարող են առավելագույն պատկերացում տալ երևույթի, գործողության, հատկանիշի մասին, կամ էլ պարզապես առադրել լրացրել են իրենց իմացածը: Ընդօրինակող գրիչները նաև որոշ հավելումներ են կատարել, բացատրություններ տվել. բառարանի գործնական բնույթով պայմանավորված՝ գրչագրերում առկա են ծանոթություններ ու հղումներ՝ «եթե կամիս զմնացեալսն նման սմին տե՛ս ընդ ո՛յ գրի», «տե՛ս բուռն և զլացող մարդ», «վասն շինութեան աստուծոյ», «վասն առաջօք նմանութեան» և այլն (տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերից (այսուհետև՝ ՄՄ) հետևյալները՝ ՄՄ թ. 540, 566 (II) 3450 5995, 10223: ՄՄ թ. 566 (II) ձեռագրում առկա է 2 բառարան՝ «Նշանաքումն նոյնանշան բառից ըստ դասաւորութեանց մերոց տառից» (էջ 234 ք-279 ա) և «Հանդես բանաստեղծաց փաղանունաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ» (էջ 278 ք-300 ա), ուստի 2-րդը նշվում է ՄՄ թ. 566 (II): Պահպանվում է ձեռագիր բառարանների ուղղագրությունը):

Հայկ Ամալյանի վկայությամբ՝ «Հանդես բանաստեղծաց»-ը հնագույն բառարաններից է. «....այն վկայվում է XII դարից: Բառարանի նախագաղափար օրինակը չի պահպանվել, գրության ստույգ ժամանակը, տեղը և հեղինակը անհայտ են» (Ամալյան 1966, 124) (Ըստ Հ. Ամալյանի՝ Ն. Ակինյանը 1930 թ. «Հանդես ամսօրեայ»-ում՝ Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ի գրախոսականում «հիշատակում է մի շարք հին բառարաններ», նաև «հայտնում իր կարծիքը նրանց ստեղծման ժամանակների մասին» (Ամալյան 2007, 8): Հարկ է արձանագրել, որ, ինչպես գրախոսականում նշում է Ն. Ակինյանը, ««Հին Բառագիրքներ»-ը «սովորաբար կը բովանդակեն» «3. Հանդեսք Բանաստեղծաց»-ը «իբր ժԱ-ԺԲ. դարէն, ճոխացած յընթացս նոր յաւելուածներով, եւ ենթարկուած նոր խմբագրութիւններու: Հազուադէպ է գտնել ձեռագիրներ, որոնք ըստ ամենայնի նոյն բնագիրը ներկայացնեն» (Ակինեան 1930, 491): Հետևաբար XII-XIII դարերից ավանդված գրչագրերից ընդօրինակվածների, այսինքն՝ XIV և հետագա դարերից ավանդված գրչագրերի համապատասխան հոմանիշային բառաշարքերին հավելված բառերը կարելի է դիտել հավելումներ (Հ. Ամալյանը «Հանդես բանաստեղծաց» խորագրով ձեռագիր բառարանները քննելիս նշում է. «....բառարանում հոմանիշներն իսկական շարք չեն կազմում,հիշյալ բառարանի բառախմբերում կան բազմաթիվ բառեր, որոնք հոմանիշ չեն հիմնաբառին», և դա նկատի ունենալով է ինքը գործածում «հոմանիշային խումբ տերմինը» (Ամալյան 2007, 65): Ընդունելով Հ. Ամալյանի դիտարկումը՝ պայմանականորեն կիրառվում է հոմանիշների բառաշարք ձևակերպումը, այսուհետև՝ ՀԲՇ): Քննվող ՁԲ-ները չունեն բնագրային օրինակներ, ուստի հավել-

լումների «անհրաժեշտությունը» հնարավորինս պարզաբանելու նպատակով համեմատվում են ոչ միայն հայոց լեզվի բառարանների տվյալները, այլև այդ բառերի գոյությունը հաստատվում է հետագայում լույս տեսած բառարաններով:

XIV դարից ավանդված ՄՄ թ. 3937-ում՝ **Անհաս** հենաբառով ՀԲՇ-ում (55բ), դժվարընթեռնելի ձեռագրով առկա է **լափանթերի** հավելումը. ենթադրելի է նաև **լոխանթերի** տարբերակը: ՀԲՇ-ն ավարտվում է «....և ահա աստուած» արտահայտությամբ (Նմանատիպ «որ է աստուած» արտահայտությամբ ավարտվում է նաև *Լոյս* հենաբառով ՀԲՇ-ն: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Վ. Ղազարյանը, «Միջնադարյան հայ և լատին գրականության մեջ լույսի բազմախորհուրդ բառային գործածությունները (claritas, splendor, resplendentia fulgar, lux, lumen, illumino, lucidus, illustro) եղել են սովորական: Նարեկացու տաղերում Քրիստոսը դիտվել է «արեգակ, լույս, ճառագայթ, հուր և այլն»։ տե՛ս Ղազարյան 1980, 15): Այն ակնհայտորեն հավաստում է *Անհաս*→*Աստուած* իմաստային անցումը: Ինչպես վկայում է «*Բառարան Սուրբ Գրոց*»-ը, *Աստուած* անունը տրվել է «այն յափտենական, անսահման, **կատարեալ** և անհասանելի էակին, արարչին ամենայնի, որ կը խընամէ և կը վարէ զամենայն ամենակալ զօրութեամբը և **իմաստութեամբ**....» (Բառարան Սուրբ Գրոց 1881, 56. ընդգծ.՝ Ն.Հ.): Առանձնացված տարբերակները կարելի է մեկնել և՛ իբրև *լափ*, և՛ իբրև *լոխանթերի*, ինչպես և նշված գրչագրում բնութագրվում է Աստուած՝ «ամբողջովին, բոլորովին անթերի՝ կատարյալ», այսինքն՝ «ամենակատարյալ»: Հայկանուշ Մեսրոպյանի վկայությամբ՝ ածականի գերադրական աստիճանը Հաղորդի բարբառում կազմվում է նաև *լափ* բառով (Մեսրոպյան 2010, 59): Ըստ նրա՝ «*Լափ* գերադրական մասնիկը բնորոշ է նաև -ում ճյուղի Երևանի, Ագուլիսի, Ղարաբաղի և -լ ճյուղի Մարաղայի բարբառներին....» (Մեսրոպյան 2010, 60): «Բոլորովին, ամբողջովին» նշանակությամբ *լափ*-ը գործածվում է Արարատյան, Ղարաբաղի, Հավարիկի, Շամախիի, Ուրմիայի, «ամենը, ամենքը, բոլորը, ամբողջը» նշանակող *լոխ*-ը (ստուգաբանությունը տե՛ս Մարգարյան 2015, 131–133)՝ Ղարաբաղի (Հ. Աճառյանի հավաստմամբ՝ «Այս բառը այնքան բնորոշ է Ղարաբաղի համար, որ շրջակա գավառներում **լոխ** բառը ծածկալեզվով նշանակում է ղարաբաղցի. օր.՝ **լոխերը եկան** «ղարաբաղցիք եկան»»։ Աճառյան 1954, 426, տե՛ս նաև Հաղորդի բառ ու բան 2023, 147), Շամախիի բարբառներում (Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2002, 207, 239, տե՛ս նաև Սարգսյան 2013, 256): Եվ քանի որ և՛ *լոխ*-ը, և՛ *լափ*-ը գործածվում են Ղարաբաղում կամ Շամախիում, ենթադրելի է, որ տվյալ գրչագիրը կա՛մ ընդօրինակվել է այդ տարածքում, կա՛մ էլ ընդօրինակողն է եղել այդ տարածքից:

XVI դարից ավանդված ՄՄ թ. 8106-ում՝ *Դեգերել. դանդաղել. արմանալ. յապաղել. պղերգանալ. ծուլանալ. վարանալ. թուլանալ. վեհերել. դողալ. տապալմսել. յամրանալ. աղաաղել. հեղգալ. յիրալ. մեղկել. երկնչիլ. զոփալ. զարհուրել. զահի հարկանել. զանգիտալ. պակնուլ. կեղակարծիլ. կասկածել. սոսկալ. դաւղել. յահարել. ջերանիլ* ՀԲՇ-ում (57բ), *յուլանալ*-ի փոխարեն **ուլանալ** բայն է (XIV դարից ավանդված ՄՄ թ. 4149-ում *յուլանալ*-ն է (354ա): «Ծուլանալ, ալարել,

դանդաղել» նշանակությամբ *ուլանալ*-ը «գաւառական բառ» նշումով հիշատակում են Ստեփան Մալխասյանցը (Մալխասեանց 1944թ, 593), «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանը»՝ Ղարաբաղի, Հավարիկի, Նոր Նախիջևանի, Սվեդիայի, Հաճնի բարբառներում (*ուլնիլ, ուլնոլ* տարբերակներով. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2010, 293), Հրաչյա Աճառյանը՝ Ղազախի, Ղարաբաղի բարբառներում (Աճառեան 1913, 865), «Ղարաբաղի բարբառի բառարանը» (*նիլանալ* տարբերակով. Սարգսյան 2013, 753), Պետրոս Ճիգմեճյանը («գաւառական» նշումով. Ճիգմեճեան 1957, 1180): «Միջին հայերենի բառարանը» բնագրային օրինակը քաղում է Ամիրդովլաթ Ամասիացուց (Ղազարյան, Ավետիսյան 2009, 616): Պարզորոշ է, որ այս բառի դեպքում էլ նշվում և հղվում է Ղարաբաղի բարբառը, և հետևաբար դարձյալ կարելի է ենթադրել գրչագիրն ընդօրինակողի՝ այդ տարածքին պատկանելը կամ գրչագրի՝ այդ տարածքում ընդօրինակվելը:

XVIII դարից ավանդված ՄՄ թ. 9116-ում՝ *Դուռել. խուղել. թաքսիլ. վերապարել. ճախրել. վերաթոչել. վերաթնել. սլանալ. թևածել. օղագնաց. փութալ. սրիպել. արագել. ընթանալ. հասանել* ՀԲԾ-ում (3ա), *ճեպել*-ի (վկայվում է ՄՄ թ. 5596-ում (223բ) և ՄՄ թ. 4612-ում (175բ) փոխարեն **Ճպել** տարբերակն է: Կարելի էր իհարկե *Ճպել*-ը համարել վրիպակ, սխալագրություն և չանդրադառնալ դրան: Սակայն այս առիթով հիշատակելի է Հ. Աճառյանի տարբեր գրչությունների առնչվող մեկնաբանությունը. «Թե՛ արմատական և թե՛ ածանցական բառերը շատ անգամ պատահում է, որ մեր ներկայ լեզուի ընդունած ձևից տարբեր ձևերով գրուած լինին հին ձեռագրերի մէջ: Սրացից ոմանք, անշուշտ, հասարակ սխալներ են, բայց առհասարակ իրենց ուղղագրական սխալի մէջ ներկայացնում են մի առանձին գաւառական յատուկ հնչումը և հետևաբար առանձնապէս կարևոր են հայերէնի բարբառների ուսումնասիրութեան համար: Այդ պատճառով մասնաւոր ջանք եմ գործ դրել հաւաքելու գրքիս մէջ իւրաքանչիւր բառի տարբեր գրչութիւնները, յիշելով նաև նրանց գործածուած տեղերը» (Աճառյան 1971, 6): Նաև մասնավորապես այն, ըստ Սահակ Ամատունու, օգտագործում են «Արարատեան գաւառ»-ում, Լոռիում, այլև «այն գործածում են ղազախեցիք» (Ամատունի 1912, 447), և նրանից բացի՝ *Ճպել*-ն արձանագրում են Ստեփան Մալխասյանցը («աչքերը թարթել, բանալ խփել» իմաստով և «գաւառական բառ կամ նշանակութիւն» նշումով. Մալխասեանց 1944թ, 225), «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան»-ը՝ Արարատյան և Ղարաբաղի բարբառներում (Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2004, 412), «Ղարաբաղի բարբառի բառարան»-ը («Ճըպել – տե՛ս Աշկը ճըպել» հղումով. Սարգսյան 2013, 471, 60), Հրաչյա Աճառյանը («աչքը կամ արտևանունքը թարթել» իմաստով)՝ Ղազախի, Ղարաբաղի բարբառներում, Երևանում և Շուլավերում (Աճառեան 1913, 733): Հատկանշական է, որ առանց որևէ նշումի են արձանագրում արդի հայերենի բացատրական, հայոց լեզվի նոր, հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանները (տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1974, 453, Աղայան 1976, 948, Սուքիասյան 1967, 429, Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան 1957,

956, Հայոց լեզուի նոր բառարան 1968, 489, Հայոց լեզուի նոր բառարան 1992, 597), թերևս որոշ պարզաբանումների խնդիր է ծագում:

Ճպել «բարբառային բառի» ստուգաբանության անդրադարձել է Ալեքսանդր Մարգարյանը: Արձանագրելով բայի «գաւառական» լինելու հիշատակումները Սահակ Ամատունու, Հրաչյա Աճառյանի կազմած բարբառային, Ստեփան Մալխասյանցի կազմած բացատրական բառարաններում, այլև այն, որ Հրաչյա Աճառյանը «այդ բառը աստղանիշով ներկայացրել է իբրև «գրաբարի մեջ գոյություն չունեցող, բոլորովին նոր արմատ»»՝ նա նշում է. «Պետք է, սակայն, ասել, որ դա այդպիսին չէ և, ինչպես առիթ ենք ունեցել առաջին անգամ նշելու մեր՝ «Գորիսի բարբառը» ուսումնասիրության մեջ, **ճպել**-ը գրաբարում լայնորեն գործածվող **ճպել** («Շտապեցնել, փութացնել») բայի հնչյունափոխված մի ձևն է, որ գիտեն միայն Արարատյան, Արցախի (Ղարաբաղի) և Գորիսի բարբառները....» (Մարգարյան 2015, 161–163): Քննելով «բարբառային բառ»-ը հնչյունական և իմաստային տեսանկյուններից՝ Ալեքսանդր Մարգարյանը նշում է, որ հնչյունական «առանձնակի բարդություն չի ներկայացնում, և **ճպել**-ից **ճպել** ձևը առաջ է եկել պարզապես ե>ը հնչյունափոխությամբ, որ նկատելի է հենց հիշյալ բարբառներին հատուկ որոշ բառերում, ինչպես՝ դեղնեւ-տղնեւ.... ճեղել -ճղել, խեճեպ-խըճեպ // կըճեպ....և այլն» (Մարգարյան 2015, 162): Իմաստային տեսանկյունից, ըստ նրա, «.... ճիշտ է, **ճպել** (<**ճըպել**)-ը զգալապես հեռացել է իր նախնական՝ **ճպել** ձևից, բայց ամբողջապես չի խզել իմաստային կապը դրա հետ....» (Մարգարյան 2015, 162–163):

Այս բառի դեպքում էլ, թերևս, ձեռագիրն ընդօրինակողը հավանաբար ցանկացել է ներկայացնել իր՝ բարբառի իմացությունը:

XVIII դարից ավանդված ՄՄ թ. 9992-ում *Փանաքի. չքաւոր. աղքատ. փինաւ. կնաւ. վարաբախս. անգաւակ. ողորմ. տնանկ. տկար. պանդոյր. պանդուխտ. թափառական. նժպեհ. հեք. թշուառ. շուառ. չուառ. մերկ. կողոպուտ. ուրուկ. մուրօղ. տապալեալ. անգօր. անտարր. թարմաւար. տրուպ. աղկաղկ. ներքև. կարօտ. եղկելի. չնքին* ՀԲԾ-ին (3ա) հավելվել է **գուզ** բառը: Գրաբարի տպագիր բառարանները վկայում են *գուզ գուզ*-ը՝ «Բառ անյայտ. որպէս ոմկ. կուզ. խամպուր. կամ Կծկեալ՝ իբր ի գունս անկեալ. կամ Կաղ ի կաղս....» (Աւետիքեան, Սիրմելեան, Աւգերեան 1836, 578: Բառգրքի հեղինակների վկայությամբ՝ *գուզ*-ն առկա է Փիլոն Եբրայեցու երկում. ըստ նրանց՝ «Եղեալ կայ ուրոյն և ի հին բռ. հաւաքումն քանի մի խորին բառից Փիլոնի. թո՛ղ զլուծմունս համառօտս՝ առ ժամանակօք թերևս Երզնկացոյն» (ընդգծ.՝ Ն.Հ.) (տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի 1836, 20), «կուզ կուզ, կծկած, կամաց կամաց» (Ճելալեան 1865, 225): Հրաչյա Աճառյանը նույնպես նշում է «անստոյգ բառ»՝ հիշատակելով Նոր հայկազյան բառգրքի մեկնությունը՝ «որպէս յն. γούτος «խեղ, հաշմանդամ»» (Աճառյան 1971, 587. նոր ստուգաբանություն է առաջարկում Տ. Դալալյանը. տե՛ս Դալալյան 2024, 5–18): Ստեփան Մալխասյանցը «կուզէկուզ, կուչ գալով» իմաստով *գուզ-գուզ*-ը վկայում է որպես «հազուադէպ բառ կամ նշանակութիւն» (Մալխասեանց 1944ա, 467): «Միջին հայերենի բառարան»-ում առկա է միջնա-

դարյան հանելուկներում գործածվող *գուզ* *ի գուզ*-ը՝ «կոացած, կուգեկուզ» նշանակությամբ (Ղազարյան, Ավետիսյան 2009, 149): Ըստ բառարանների՝ հայերենի բարբառներում գործածվում են *գուզ*-ով հարադրական կազմություններ. Վանի բարբառում՝ *գուզ անել* «Ձայն ու ծպտուն չհանելով՝ կծկվել՝ կուչ գալ» (Վ. Կատվալյանի վկայությամբ՝ Բայազետի բարբառում նաև նշանակում է «խուսափել ուշադրություն գրավելուց, մեղքի զգացումով լռել»), Նոր Զուղայի բարբառում՝ *գուզ մտնել* «1. Դարան մտնել... 2. Կուչ գալ» (Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2001, 290–291): Նոր Նախիջևանի բարբառում վկայվում է «կկզած» իմաստով *գուզուզ* բաղադրությունը (Ջալալյան 2012, 114): Եվ դարձյալ ըստ բառարանների՝ *կուչ գալ*-ը (ստուգաբանությունը, այսինքն՝ առնչությունը *գուծ*-ին, տե՛ս Մարգարյան 2015, 13–15) նաև նշանակում է «ընկճվել, խոնարհվել, խեղճանալ» (Աղայան 1976, 783), «խոնարհվել (առավ. նվաստանալով)» (Բեդիրյան 2011, 706), *կուչ բերել առջևը*՝ Երևանում՝ «խոնարհեցնել, հպատակեցնել, ընկճել սարսափով» (Աճառեան 1913, 605): Ղարաբաղի բարբառում *դուզ կէնալ*-ը միայն «կոանալ» իմաստով է (տե՛ս Սարգսյան 2013, 458): Հատկանշական է, որ քրդերենում ևս գործածվում են *qûz*-ը ("горбатый; согнутый, наклонившийся") և *qûz bûn* (горбиться; нагибаться, наклоняться; сгибаться), *qûz kirin* ("сгибать; нагибать, наклонять; гнуть") հարադրական կազմությունները (Курдоев 1960, 491): Հետևաբար կուչ եկած՝ ընկճված, խոնարհ, խեղճ, նվաստացած անձը թշվառ, խղճուկ, աղքատ, չունևոր է (Սուքիասյան 1967, 262, 494, 650), ասել է՝ այն, ինչ արձանագրել է գրչագիրն ընդօրինակողը:

Եզրակացություններ

Անշուշտ, քննվող բառերի քանակը որոշակի եզրակացությունների հնարավորություն չի ընձեռում, բայց և նկատելի է, որ հավելված բառերը վկայվում են Ղարաբաղի բարբառում: Ուստի անդրադառնալով այս առիթով ծագող հարցերին՝ հիշատակելի է Հրաչյա Աճառյանի հետևյալ դիտարկումը: Ընդգծելով Ղարաբաղի բարբառի «նոր հայերենի 31 բարբառներուն մէջ ամենէն տարածուածը» լինելը՝ նա նշում է, որ այն «շատ հեռու տեղեր ալ գացած է. Փոքր-Ասիոյ մէջ Զմիւռնիոյ և Այտընի քովերը հին հայ գաղթականութիւն մը կայ, որ մէկ երկու դար առաջ Ղարաբաղէն հեռանալով այս տեղերը հաստատուեր է», այլև մանրամասնելով՝ «Թէև յիշեալ գաղթականութեան մեծագոյն մասը տաճկաստան դարձած է, բայց երկու տեղ՝ այն է Պուրտուր և Էօտէմիշ դեռ իրենց մայրենի բարբառը անկորուստ կը պահեն Ղարաբաղցիք» (Աճառեան 1911, 61, Աճառյան 1951, 331):

Բարբառների լեզվական հարուստ նյութի համեմատական քննությամբ հնարավոր է թափանցել լեզվի պատմության խորքերը, վերականգնել բարբառային տարբերությունները և նպաստել հայերենի հնագույն շրջանի բարբառային բաժանվածության աստիճանի մասին պատկերացումներն ընդլայնելուն (Մուրադյան 1985, 75): Այս դիտարկումներն էլ հնարավորություն են ընձեռում

եզրակացնելու, որ վերոնշյալ փաստերը հետաքրքիր են նաև միջբարբառային առնչությունների տեսանկյունից:

Շնորհակալական

Շնորհակալություն բարբառագետ Վ. Կատվայանին և պատմաբան Թ. Ամրյանին՝ օգտակար տեղեկությունների համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Ակինեան Ն. 1930, Հ. Աճառեան. Հայերէն Արմատական Բառարան, Հանդէս Ամսօրեայ, թիւ 7, 8, Վիեննա, Մխիթարեան հրատարակչատուն:
Akinyan N. 1930, H. Acharean. Armenian Etymological Dictionary, Handes Amsorya, vol. 7, 8, Vienna, Mekhitarist Publishing House (in Armenian).
2. Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան»:
Aghayan E. 1976, Explanatory Dictionary of Modern Armenian, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
3. Աճառեան Հ. 1911, Հայ բարբառագիտութիւն. Ուրուագիծ եւ դասավորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով), Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկուա – Նոր Նախիջևան, Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց հրատ.:
Acharyan H. 1911, Armenian Dialectology: Classification and Arrangement of Armenian Dialects (with a Dialectological Card Index), Eminian Ethnographic Collection, vol. 8, Moscow-New Nakhichevan, Lazarean Institute of Oriental Languages Press (in Armenian).
4. Աճառեան Հ. 1913, Հայերէն գաւառական բառարան, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Թ, Թիֆլիս, Ն. Աղանյանցի տպ.:
Acharyan H. 1913, Armenian Provincial Dictionary, Eminian Ethnographic Collection, vol. 9, Tiflis, Printing House of N. Aghanyants (in Armenian).
5. Աճառյան Հ. 1954, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. II, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Acharyan H. 1954, Complete Grammar of the Armenian Language in Comparison with 562 Languages, vol. 2, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
6. Աճառյան Հ. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Acharyan H. 1971, Armenian Etymological Dictionary, vol. I, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
7. Աճառյան Հ. 1940, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Acharyan H. 1940, History of the Armenian Language, vol. 1, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
8. Ամալյան Հ. 2007, Հայ միջնադարյան բառարանագրությունը, Երևան, «ԱՌՏ»:
Amalyan H. 2007, Armenian Medieval Lexicography, Yerevan, ART (in Armenian).
9. Ամալյան Հ. 1966, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (V–XV դդ.), Երևան, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:

- Amalyan H. 1966, Lexicographical Monuments of Medieval Armenia (5th–15th centuries), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
10. Աւետիքեան Գ., Սիւրմելեան Խ., Աւգերեան Մ. 1836, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Խ. I, Վենետիկ, Տպարան ի Սրբոյն Ղազարու:
Avetikyan G., Surmelyan Kh., Avgeryan M. 1836, New Dictionary of the Armenian Language, vol. I, Venice, Printing House of St. Lazarus (in Armenian).
11. Բառարան Սուրբ Գրոց 1881, Կոնստանդնուպոլիս, Տպ. Ա. Յակոբ Պոյաճեան:
Dictionary of Holy Scripture 1881, Constantinople, Printed by A. Hagop Boyajian (in Armenian).
12. Բեդիրյան Պ. 2011, Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Bediryan P. 2011, Extensive Explanatory Dictionary of Armenian Idioms, Yerevan, YSU Publishing House (in Armenian).
13. Գասպարյան Գ. 1968, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:
Gasparyan G. 1968, History of Armenian Lexicography, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
14. Դալալյան Ս. 2024, «Թաքուն, քողարկված» հասկացության բայանվանական և գոյականական դրսևորումները վաղնջահայերենից եկող մի արմատի հայ-իրանական ստուգաբանական քննության լույսի ներքո, «Ջահուկյանական ընթերցումներ», 1 (21), Երևան, ԼԻ հրատ.:
Dalalyan T. 2024, The Meanings of "Hidden, Disguised" in the Light of the Armenian-Iranian Etymological Examination of a Root Coming from Ancient Armenian, Jahukyan Readings, vol. 1 (21), Yerevan, LI Press (in Armenian).
15. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1974, Խ. III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Explanatory Dictionary of the Modern Armenian Language 1974, vol. III, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
16. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1950, Կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:
Colophons of Armenian Manuscripts 14th Century 1950, Compiled by L. Khachikyan, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
17. Հադրութի բառ ու բան 2023, Աշխ.-մբ և խմբ.-մբ՝ Ա. Սարգսյանի, Երևան, «Արմավ»:
The Folklore of Hadrut 2023, Compiled by A. Sargsyan, Yerevan, Armav (in Armenian).
18. Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան 1957, Յօրինեց Պետրոս վարդ. Ճիգմեճեան, Խ. II, Հալէպ, Տպարան Անի:
Complete Dictionary of the New Armenian Language 1957, Compiled by Rev. Petros Chizmechyan, vol. II, Aleppo, "Ani" Printing House (in Armenian).
19. Հայոց բառ ու բան 1912, Աշխատասիրեց Սահակ վարդապետ Ամատունի, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյս ս. Էջմիածնի:
Armenian Dictionary 1912, Worked by Archpriest Sahak Amatuni, Vagharshapat, Printing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).

20. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2001, հ. Ա, Երևան, «Գիտություն»:
Dialectological Dictionary of the Armenian Language 2001, vol. I, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
21. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2002, հ. Բ, Երևան, «Գիտություն»:
Dialectological Dictionary of the Armenian Language 2002, vol. II, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
22. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2004, հ. Գ, Երևան, «Գիտություն»:
Dialectological Dictionary of the Armenian Language 2004, vol. III, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
23. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2010, հ. Զ, Երևան, «Գիտություն»:
Dialectological Dictionary of the Armenian Language 2010, vol. VI, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
24. Հայոց լեզվի նոր բառարան 1968, Աշխատասիրեցին՝ Ա. Տէր Խաչատուրեան, Հ. Գանգրունի, Փ. Կ. Տօնիկեան, Պէյրուֆ, Կ. Տօնիկեան և որդիք հրատարակչատուն:
New Dictionary of the Armenian Language 1968, Compiled by A. Ter Khachaturyan, H. Gangruni, P.K. Tonikyan, Beirut, G. Tonikyan and Sons Publishing House (in Armenian).
25. Հայոց լեզվի նոր բառարան 1992, Աշխատասիրեցին՝ Գ. Ճէրէճեան, Փ. Կ. Տօնիկեան, Ա. Տէր Խաչատուրեան, հ. I, Պէյրուֆ, Կ. Տօնիկեան և որդիք հրատարակչատուն:
New Dictionary of the Armenian Language 1992, Compiled by G. Cherechyan, P.G. Tonikyan, A. Ter Khachaturyan, vol. I, Beirut, G. Tonikyan and Sons Publishing House (in Armenian).
26. Հովհաննիսյան Լ. 1991, Բառային տարբերակներ V դարի գրաբարում. Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, 3, Երևան, ՀԳԱ հրատ.:
Hovhannisyanyan L. 1991, Word Variants in 5th Century Grabar. Problems of the History of the Armenian Language, vol. 3, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian Press (in Armenian).
27. Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ. 2009, Միջին հայերենի բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Ghazaryan R., Avetisyan H. 2009, Dictionary of Middle Armenian, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
28. Ղազարյան Վ. 1980, Սարգիս Պիճակ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Ghazaryan V. 1980, Sargis Pitsak, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
29. Ճելալեան Գ. 1865, Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզվի, 2-րդ տպ., Վենետիկ, Սուրբ Ղազար:
Chelalean G. 1865, Handy dictionary of the Armenian language, 2nd edition, Venice, Printing House St. Lazarus (in Armenian).
30. Մալխասեանց Ստ. 1944ա, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. I, Երևան, ՀՍՍՌ պետական հրատ.:
Malkhasyants St. 1944a, Armenian Explanatory Dictionary, vol. I, Yerevan, State Publishing House of the Armenian SSR (in Armenian).
31. Մալխասեանց Ստ. 1944բ, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. III, Երևան, ՀՍՍՌ պետական հրատ.:

- Malkhasyants St. 1944b, Armenian Explanatory Dictionary, vol. III, Yerevan, State Publishing House of the Armenian SSR (in Armenian).
32. Մարգարյան Ալ. 2015, Ստուգաբանություններ, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Margaryan Al. 2015, Etymologies, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
33. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրեր թ. 3937, 4149, 8106, 9116, 9992:
Manuscripts of the Mesrop Mashtots Matenadaran N 3937, 4149, 8106, 9116, 9992.
34. Մեսրոպյան Հ. 2010, Ածականական հոմանիշները հայերենի բարբառներում, Երևան, «Նաիրի»:
Mesropyan H. 2010, Adjective synonyms in Armenian dialects, Yerevan, Nairi (in Armenian).
35. Մուրադյան Հ. 1985, Բառային զուգաբանությունների արժեքը. քարտեզագրման մի փորձ, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, 2, Երևան, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:
Muradyan H. 1985, The Value of Lexical Isoglosses, A mapping experiment, Dialectal Atlas of Armenian, vol. 2, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
36. Չալոյան Վ. 1964, Հայկական ռենեսանս, Երևան, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:
Chaloyan V. 1964, Armenian Renaissance, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
37. Զալաշյան Գ. 2012, Նոր Նախիջևանի բարբառի բացատրական բառարան, Դոնի Ռոստով, «Հին ռուսներ» ՍՊԸ:
Jalashyan G. 2012, Explanatory Dictionary of the New Nakhichevan dialect, Rostov-on-Don, "Old Russians" LLC (in Armenian).
38. Սարգսյան Ա. 2013, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, Արցախի պետական համալսարան:
Sargsyan A. 2013, Dictionary of the Karabakh dialect, Yerevan, Artsakh State University Press (in Armenian).
39. Սուքիասյան Ա. 1967, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:
Suqiasyan A. 1967, Dictionary of Synonyms of the Armenian Language, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
40. Ցուցակ ձեռագրաց Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1965, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:
Catalog of Manuscripts of the Matenadaran Named after M. Mashtots 1965, vol. I, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR (in Armenian).
41. Ցուցակ ձեռագրաց Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1970, հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:
Catalog of Manuscripts of the Matenadaran named after M. Mashtots 1970, vol. II, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR (in Armenian).
42. Ուլուբաբյան Բ. 1981, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Երևան, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:

- Ulubabyan B. 1981, Episodes of the history of the Armenians from the Eastern Regions (5th–7th Centuries), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
43. Курдоев Канат 1960, Курдско-русский словарь, Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
Kurdoev Kanat 1960, Kurdish-Russian dictionary, Moscow, State Publishing House of Foreign and National Dictionaries (in Russian).
44. Регионализация французского языка: диалекты Валлонии .Особенности разговорного французского языка во франкоязычной Швейцарии. Влияние диалектов на современный немецкий язык. Об изучении глаголов движения в русских говорах Приамурья. Выражение притяжательных отношений в арабском языке и его диалектах. Баварский диалект как уникальный территориальный диалект Германии. Особенности говоров села Чернолесское Новоселицкого района Ставропольского края, <https://phsreda.com/ru/keyword/34191/articles> (дата обращения: 16.04.2025).
Regionalization of the French Language: the Dialects of Wallonia. Peculiarities of Spoken French in French-speaking Switzerland. The Influence of Dialects on Modern German. On the Study of Verbs of Motion in Russian Dialects of the Amur Region. Expression of Possessive Relations in Arabic and its Dialects. The Bavarian Dialect as a Unique Territorial Dialect of Germany. Peculiarities of the Dialects of the Village of Chernoleskoye, Novoselitsky District, Stavropol Region, <https://phsreda.com/ru/keyword/34191/articles> (Accessed: 16.04.2025).

ПОГРАНИЧНЫЕ РУБЕЖИ АРМЕНИИ (ПО ЗАПИСКАМ ЕВРОПЕЙСКИХ И РУССКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XVII-XVIII ВВ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԳԾԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ (ԸՍՏ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՎ ՌՈՒՍ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ XVII-XVIII ԴԱՐԵՐԻ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐԻ)

THE FRONTIERS OF ARMENIA (ACCORDING TO THE NOTES OF EUROPEAN AND RUSSIAN TRAVELERS OF THE 17TH-18TH CENTURIES)

Гоар Карагёзян
Գոհար Կարազյոզյան
Gohar Karagyozyan

Институт литературы им. М. Абегяна, Национальная академия наук, Армения
Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Literature after M. Abeghyan, National Academy of Sciences, Armenia

goharkaragyozyan@litinst.sci.am

Представлено: 27.06.2024; рецензировано: 16.10.2025; принято: 10.12.2025
Ներկայացվել է՝ 27.06.2024; գրախոսվել է՝ 16.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 27.06.2024; Revised: 16.10.2025; Accepted: 10.12.2025

© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-161

Аннотация – Статья посвящена анализу восприятия географических и политических границ Армении в XVII–XVIII веках через призму свидетельств европейских путешественников. Автор рассматривает, как историческая территория Армении в качестве культурно-этнического пространства соотносилась с реальными административными границами, установленными между Османской империей и Сефевидской Персией согласно Зухабскому договору 1639 года. Особое внимание уделяется описаниям таких символических и природных рубежей, как гора Арарат, реки Аракс и Арпачай, город Карс, Эрзерум и другие пограничные территории, воспринимаемые как лиминальные зоны между Востоком и Западом, христианским и мусульманским мирами. В центре анализа – тексты Жана Шардена, Жозефа Питтона де Турнефора, Жака Виллота, Адама Олеария, Поля Лука, Джемелли Карери и других, в наблюдениях которых Армения предстает пространством множественных пересечений стратегического значения и символической значимости. Сквозь призму этих нарративов реконструируется образ Армении как исторического и культурного многослойного региона, лишённого стабильных границ, но имеющего сакральное и этническое содержание. Границы Армении в европейских текстах часто обозначались не по административным картам, а по сетке значимых элементов – сакральных, исторических и этнографических, почерпнутых как из местных нарративов, так и из собственного культурного багажа путешественников.

Ամփոփում – Հոդվածում քննության է ենթարկվում Հայաստանի աշխարհագրական և քաղաքական սահմանների ընկալումը XVII–XVIII դարերում եվրոպացի ճանապարհորդների վկայությունների հիման վրա: Հեղինակը դիտարկում է, թե ինչպես են Հայաստանի պատմական տիրույթները՝ որպես մշակութային և էթնիկ տարածք, համադրվում Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև Զուհաբի պայմանագրով (1639 թ.) հաստատված վարչական իրական սահմանների հետ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում խորհրդանշական և բնական սահմանների նկարագրություններին, ինչպիսիք են Արարատ լեռը, Արաքս և Աղստաֆա (Արփաչայ) գետերը, Կարսն ու Էրզրում քաղաքները և սահմանամերձ այլ վայրեր, որոնք ընկալվում էին որպես սահմանային (լիմինալ) գոտիներ Արևելքի և Արևմուտքի, քրիստոնեական և իսլամական աշխարհների միջև: Վերլուծության կենտրոնում են ժան Շարդենի, Ժոզեֆ Պիտտոն դե Տուրնեֆորի, Ժակ Վիլյոյի, Ադամ Օլեարիուսի, Պոլ Լյուկայի, Ջեմելլի Կարերիի և այլոց տեքստերը, որոնց դիտարկումներում Հայաստանը ներկայանում է որպես ռազմավարական նշանակությամբ և խորհրդանշական բովանդակությամբ խաչմերուկային տարածք: Այս պատմագրական հարթության միջոցով վերակառուցվում է Հայաստանի կերպարը՝ որպես պատմամշակութային առումներով բազմաշերտ տարածաշրջան՝ անփոփոխ սահմանների բացակայությամբ, սակայն հագեցած սրբազան և էթնիկ իմաստավորմամբ: Եվրոպական տեքստերում Հայաստանի սահմանները հաճախ նշվում էին ոչ թե վարչական քարտեզների, այլ իմաստային հյուսվածքի միջոցով՝ սրբազան, պատմական և ազգագրական շերտերով՝ ձևավորված ինչպես տեղական պատումներից, այնպես էլ ճանապարհորդների սեփական մշակութային պատկերացումների հիման վրա:

Abstract – This article examines the perception of Armenia’s geographic and political borders in the 17th–18th centuries through the lens of European travelers’ accounts. The author explores how the historical territory of Armenia as a cultural and ethnic space corresponded to the actual administrative borders established between the Ottoman Empire and Safavid Persia under the Treaty of Zuhab (1639). Special attention is given to descriptions of symbolic and natural boundaries such as Mount Ararat, the Araxes and Arpachay Rivers, the cities of Kars and Erzurum, and other frontier zones perceived as liminal spaces between East and West, Christianity and Islam. The analysis centers on the writings of Jean Chardin, Joseph Pitton de Tournefort, Jacques Villot, Adam Olearius, Paul Lucas, Giovanni Gemelli Careri, and others, whose observations depict Armenia as an area of multiple intersections, strategic significance, and symbolic resonance. Through these narratives, the image of Armenia is reconstructed as a historically and culturally multilayered region, lacking stable borders but rich in sacred and ethnic meaning. In European texts, Armenia’s boundaries were often defined not by administrative maps but by a network of meaningful signifiers – sacred, historical, and ethnographic – drawn from both local narratives and the travelers’ own cultural frameworks.

Ключевые слова – Армения, путешественники, границы, лиминальность, церковь.

Հիմնարաներ – Հայաստան, ճանապարհորդներ, սահմաններ, լիմինալություն, եկեղեցի:

Keywords – Armenia, travellers, borders, liminality, church.

Вступление

Исторические границы Армении никогда не были статичными и подвергались изменениям в зависимости от геополитической ситуации. В разные перио-

ды армянские земли входили в состав различных империй. В период Средневековья и раннего Нового времени армянские земли стали объектом постоянного раздела между Османской империей и Персией. Это привело к тому, что административные границы не совпадали с этническими и культурными территориями армянского народа.

Раздел Армении по Зухабскому мирному договору

В XVII–XVIII веках, в пору посещения путешественниками Армении, ее территория, согласно Зухабскому мирному договору 1639 года, была разделена между Османской Турцией и Сефевидской Персией. В результате Восточная Армения, а также Дагестан, Ширван и Восточная Грузия отошли к Сефевидам, тогда как Западная Армения, Западная Грузия и Месопотамия оказались под контролем Османской империи. Касаясь границ Армении, французский путешественник Жан Шарден, автор «Путешествия по Персии и другим странам Востока», пишет: *«Описывая географическое положение страны, по которой я проходил, я не ссылаюсь ни на одного географа, ни древнего, ни новейшего, находя, что они противоречат друг другу... Большинство же [географов] делят ее только на две части: на Верхнюю и Нижнюю. Нижнюю, находящуюся под властью турок, иногда, они называют Малой, иногда Западной, но чаще всего Новой Армениею. Верхняя, называемая то Восточной, то Великой, а обыкновенно Старой Арменией, принадлежит Персии. Границы Малой Армении определяют так: с востока – Великая Армения, с юга – Сирия, с запада Черное море и с севера – Каппадокия. Границами же Великой Армении служат – Месопотамия, Грузия, Мидия и Малая Армения»*. И далее: *«Армения послужила причиной последних войн между Турцией и Персией. Турки домогались подчинить себе Армению всю целиком, но в конце концов принуждены были разделить ее с Персами. Впрочем, в этом случае, все же турки так поделили Армению, что получили большую ее часть»* (Шарден 1902, 240).

Однако и после раздела земель султан и шах продолжали перманентно воевать друг с другом с целью отвоевания утерянных территорий. Тем не менее границы Армении оставались без изменения в течение почти ста лет. Постоянные войны, смена властителей и контроль Османской и Персидской империй делали Армению пространством пограничной неопределенности. Европейцы воспринимали ее как регион, лишенный стабильных границ и четкой политической идентичности, что усиливало ощущение ее лиминальности.

Территория Армении в этот период представляла собой многослойную структуру, включающую географическое, историческое, политическое, экономическое и этническое измерения. Географическое пространство определялось природным ландшафтом, тогда как геополитическое – пространством реального политического контроля со стороны Османской империи и Сефевидской Персии.

Историческая же территория Армении, не совпадавшая с границами фактической власти, сохранялась в культурной памяти и этническом присутствии.

Географическое пространство включало наиболее значимые символы, знаки, образы и характеристики территорий. Отличительными маркерами территории выступали также сакральные места: святыне горы, долины, рощи, реки, источники. Горы, перевалы, реки, труднопроходимые дороги воспринимались как естественные границы, отделяющие Армению от соседних регионов, преодоление которых означало вхождение в новые, неизведанные территории. В условиях отсутствия чётких политико-административных границ эти природные рубежи нередко совпадали с историческими и этническими ареалами проживания армянского населения. Своего рода топографическим ориентиром служили Араратские горы. Выступая в качестве одного из главных маркеров страны, гора Арарат предстает знаком-символом этой территории, своеобразной точкой отсчёта, от которой выстраивается единая географическая карта Армении. Путешественники воспринимали гору Арарат как один из символических маркеров границ армянской территории. Так, горы Араратские воспринимаются *«не как туманное обозначение неизвестной далекой страны, а как конкретное географическое понятие, как крайний предел христианского мира»* (Григорян 1974, 16–17). Подобным образом представлены Араратские горы в составленном в XIII веке «Житии Александра Невского»: *«И прославилось имя его во всех странах, от моря Хонужского (Каспийского – Г.К.) и до гор Араратских, и по ту сторону моря Варяжского (Балтийского – Г.К.) и до великого Рима»* (Повесть о житии 1981, 426–439).

В русских источниках, датируемых XVI–XVII вв., когда Армения была расчленена между султанской Турцией и шахским Ираном, и в дальнейшем, в XIX веке, когда по Туркманчайскому договору (1828 г.) к России отходили вместе с библейской горой Эриванское и Нахичеванское ханства, статус пограничной территории, *«границы, естественного предела христианских земель»*, *«пограничного столба своего рода между владениями русскими, турецкими и персидскими, которые все сходятся на нем»* (Марков 1901, 493) закрепляется за Араратом.

Арарат как рубеж между христианским и мусульманским мирами отчетливо проступает в путевых записках – письмах Н.Т. Муравьева: *«На утлом челноке я перебрался через шумный Аракс в Джульфе, – нашем пограничном карантине, – и татарское Салам встретило меня на Персидской земле. Грустно было на душе, когда, повернув в глухое, скалистое ущелье, я потерял из виду милую родину, и чудный Арарат»* (Муравьев 1844, 4).

Пограничные линии между османскими, персидскими и армянскими землями

Роль естественных границ в истории часто играли и реки, и Армения не является исключением. В записках путешественников XVII–XVIII веков реки упо-

минались как первостепенные ориентиры, разделявшие территории Османской империи, Персии и местных армянских княжеств (западная граница (Восточная Анатолия): Евфрат, Тигр. Южная граница (границы с Персией и Месопотамией): Тигр, Аракс). На картах того времени реки выполняли функцию чётко различных ориентиров, подчеркивая не только географическое, но и культурное значение этих водных рубежей.

Аракс – одна из главных рек региона, традиционно считалась границей между Персией и Османской империей – водоразделом, пограничной рекой, географическим пределом. Еще античные авторы, как правило, определяли реку Аракс в качестве границы Армении с Мидией. Плутарх пишет, что *«на шестой день после заключительного сражения римляне пришли к реке Аракс, отделяющей Мидию от Армении ... Когда же, благополучно достигнув противоположного берега, они ступили на армянскую землю...»* (Плутарх 1944, 424).

В своих путевых заметках немецкий путешественник, дипломат Адам Олеарий, совершивший два путешествия в Московию, касаясь границ Армении и Карабаха, пишет, что Армения это – *«область, лежащая между двумя благородными реками, Араксом и Куром (Araxes, Cyrus), ныне Aras и Kuer называемых, и заключающая в себе часть Армении, которую жители называют Арминия (Arminieh), и Грузия, которую они называют Гурдж (Gurtz)»* (Олеарий 1870, 700).

В записках посла дипломатической миссии Сефевидов ко двору испанского короля в 1599–1602 годах Дона Хуана Персидского читаем: *«Османское государство согласится заключить мир с Персией на гораздо более жестких условиях, а именно: султан оставляет за собой все те земли, прежде включенные в Персидское царство, которые его армии опустошили и завоевали во время последних кампаний, и что **река Аракс** (Araxes, Aras) должна считаться границей, разделяющей Османскую империю с царством шаха. Кроме того, только купцы, торговцы или послы будут иметь право пересекать эту пограничную реку, и под угрозой смерти ни один вооруженный солдат, турок или перс, не сможет перейти ее. В конце концов, шах и султан подписали этот договор... Таким образом, договор был утвержден, и с него были сделаны две официальные копии, одна – в Константинополе, подписанная в присутствии всех правителей Порты, другая – в Казвине, также подписанная персидскими ханами и правителями»* (Дон Хуан Персидский 2007, 133–134).

В XVII веке Аракс, как важную стратегическую линию, которая отделяла армянские земли от персидских владений, отмечал французский путешественник Жан Шарден. Согласно Жану Шардену, *«**Аракс** отделяет Армению от Мидии. Это царство, некогда державшее под своей властью Азию, теперь является лишь частью одной из провинций Персии, которую персы называют Азербайджаном или Асурпайкон»* (Chardin 1811, 307–308).

В XVII веке в качестве границы между армянскими землями и персидскими владениями османский путешественник Эвлия Челеби называет реку Арпачай,

отмечая, что её восточный берег принадлежит персам, а западный находится под управлением Карса (Челеби 1983, 336–337).

По словам французских путешественников – Жана Батиста Тавернье (Tavernier 1713, 52), Поля Лука (Lucas 1705, 4), Жозефа Питтона де Турнефора границей двух империй была также *«река Арпачай, до ее впадения в Аракс», «последнее же село Персии»* – Кошаванк (Cochavan у Турнефора). Далее начинались земли, подчиненные персам – Персидская Грузия (*«земли царя Персии»*) и Персидская Армения» (Tournefort 1727, 156).

Путешествие Жозефа Питтона де Турнефора по армянской стране было начато с земель, подвластных туркам, включительно вплоть до **Карса** – города, пограничного с Персидской Арменией. Карс в записках путешественников, как правило, представленный как последний город Турецкой Армении, выступает в качестве пограничной зоны, своего рода пограничной линии. Так, в «Проскинитарии» Арсения Суханова, отправленного на Восток царём Алексеем Михайловичем в 1651 году, город Карс упомянут как «последний турецкой град»: *«В 7 день пред зарею, возстав, поехали на гору все бором, и у горы даже до самага долу великаго приехали к Карсу граду, то есть в последний турецкой град»*. Описал он и реку Арпачай. *«В 10 день поехали на первом часу дни, приехали на реку великую, переехали выше Карса в ночь, река широка гораздо, и глубока, а как дождь бывает, то не мочно и переехать; имя ей Арпачай. Тут рубеж: с одной стороны генджинская земля, то есть кизылбашская, а с другой Османлы, сиречь турецкая»* (Суханов 1849, 217–218).

Карс в описаниях европейских путешественников неизменно предстает как пограничный, лиминальный город

«Карс – последний город Турции, расположен он на границе с Персией» (Villotte 1730, 57). *«Карс издревле играл роль порубежной крепости между Турциею, Персиею, Армениею и Грузиею»* (Марков 1901, 458). *«Карс (Carres) – последний город Турции; от Алеппо до этого города вдвое больше христиан, чем турок»* (Lucas 1705, 229) (*«J'ai remarqué que depuis Alep jusqu'à cette ville il y a deux fois plus de Chrétiens que de Turcs»*). И, наконец, Джемелли Карери кратко формулирует: *«Карс – граница между Персией и Турцией»* (Careri 1719, 451).

Карс был таможенной границей, пересечение которой было *«небезопасно для караванов, и не только из-за пошлины в полтора экю, которую надо платить на таможне, но также и из-за многочисленных пограничных караулов, которые под предлогом разгона разбойников сами становятся таковыми»* (Villotte 1730, 58), – делится своими наблюдениями автор путевых дневниковых записей «Путешествие миссионера общества Иисуса в Турцию, Персию, Армению, Аравию и Берберию» Жак Виллот. О разбойничьих действиях пограничной стражи с возмущением рассказывает и иезуит Филипп Авриль: *«Они обвинили меня в шпионаже и грозили повести меня к паше Карса – погранич-*

ного с Персией города Турции, который не преминет, говорили они, снести мне голову, в случае если я не постараюсь предотвратить несчастье значительными подношениями – единственным способом вырваться из их рук» (Avril 1692, 59). Поль Лука отмечает «Жульничество таможенников, которые пытаются взимать пошлину за выезд из страны» (Lucas 1705, 224).

Важной пограничной транзитной зоной между Османской империей и Персией (Tavernier 1713, 23–24; Avril 1692, 50–51) был также город Эрзерум. Стратегическое положение этого города, расположенного на границе двух империй, делало его не только административным и военным форпостом, но и крупным узлом транзитной торговли. Город играл роль перевалочного пункта для купцов, направлявшихся из Турции в Персию и обратно. Согласно Жаку Виллоту: «Эрзерум – один из тех городов, где господствуют турки; это столица Верхней Армении, расположенная на границах двух империй – Персии и Турции. Благодаря этому он представляет собой важный торговый центр, служа своего рода местом встречи купцов, переправляющих товары из Персии в Турцию и из Турции в Персию» (Villotte 1730, 49). По Полю Лука: «Эрзерум – небольшой город, через который проходят караваны, идущие из Константинополя и из всей Азии» (Lucas 1705, 218).

Градация опасности и враждебности: турецкая и персидская Армения в восприятии европейских путешественников XVIII века

Пересекая земли, подвластные туркам, путешественники оказывались на более безопасной территории – земле, подвластной персам. Об этом свидетельствуют многие путешественники, странствовавшие по Востоку. «Переходя границу Турции, – читаем в «Реляции путешествия» по странам Востока, составленной Жаком де Буржем, попутчиком миссионера, епископа Берита (Бейрута), – покидаешь страну рабства, в то время как на персидской земле можно даже одеваться на французский манер» (Rélacion du voyage de Mgr. l'evêque de Beryte 1666, 88). Словно в продолжение сказанного Турнефор пишет: «Жесткий нрав турок Карса», «недобрый взгляд, которым нас смеривали с головы до ног турки» (Tournefort 1727, 154), сменился добродушной улыбкой и приветливостью местных жителей. Кроме того, «границу Грузии можно было беспрепятственно пересечь [без уплаты таможенных пошлин]. И вообще, земли царя Персии можно было пройти без предъявления дозволения» (Tournefort 1727, 156). Поль Лука констатирует: «Я заметил по этому случаю, что христиане здесь не подвергаются такому притеснению и презрению, как в Турции. Выходя из этой церкви, я увидел христианина, который изрядно колотил турка палкой, тогда как в Турции он бы не осмелился даже взглянуть тому в лицо» (Lucas 1705, 7).

Таким образом, территория Турецкой и Персидской Армении в восприятии европейских путешественников XVIII века дифференцируется в зависимости от

степени предполагаемой опасности и враждебности по отношению к иноземцам и иноверцам. Географическое пространство предстает как конфессионально и этнически разнородное: здесь сосуществуют различные религии (ислам, христианство) и народы (армяне, турки, персы, курды). Каждое из этих подпространств осмысливается и оценивается по-своему, формируя систему восприятия, основанную на бинарных оппозициях: дружественное – враждебное, безопасное – опасное, надежное – ненадежное, спокойное – тревожное и т.д. Наиболее опасной и тревожной зоной, согласно описаниям путешественников, представляется курдское пространство. Курды контролировали дорогу и грабили проходившие мимо караваны. Согласно запискам французского путешественника Жозефа Питона де Турнефора, *«расположенные лагерем у истоков Евфрата, они были в этих краях сущим бедствием для путешественников.... Они не признают даже турок, и обдирают их, как и всех, при любом удобном случае. Они не подчиняются ни бейлербею, ни паше»* (Tournefort 1727, 119). *«Курды столь же опасны, как и арабы, и ничем не уступают им в искусстве грабежа, все думали лишь о том, как можно скорее скрыться из виду, чтобы не дать им собраться и напасть на нас»* (Avril 1692, 37–38), – читаем в «Путешествии по различным частям Европы и Азии» Филиппа Авриля.

Передвижение путешественника по неизведанному миру сопряжено с опасностями, поскольку это пространство, населенное иноверцами, противостоящими христианству, и потому воспринимаемое европейцем как мир беззакония, несправедливости, обмана и ловушек. Как отмечал Ю.М. Лотман, «движение в географическом пространстве становится перемещением по вертикальной шкале религиозно-нравственных ценностей», и далее – «география выступает как разновидность этического знания» (Лотман 1965, 210–211). Переходя рубеж, разделяющий христианский мир от нехристианского, путешественник-европеец становится странником в чужом непредсказуемом мире – иноземцем, гарибом. Именно поэтому он столь остро тяготеет ко всему «своему», христианскому, и с особой радостью встречает на пути христиан как островки родного и безопасного. Оказавшись за пределами привычного мира, путешественник странствует по чужому и незнакомому пространству «по христианским каналам, когда, следуя своим маршрутом, в то же время передвигается от одного христианского дома (или центра, общины и т.д.) к другому» (Котрелев 1974, 509). В качестве примера приведем схему маршрута Турнефора по армянским и грузинским землям. Даже при поверхностном взгляде на текст *«Путешествия в Левант»* становится заметно, что продвижение путешественника по армянской земле подчинено логике «христианских каналов»: он последовательно движется от церкви к церкви, от монастыря к монастырю, находя в них не только приют, но и подтверждение устойчивого христианского присутствия, близкого ему в конфессиональном отношении. Эти остановки формируют своеобразную сакральную топографию пути: церкви Сурб Григор Лусаворич – Сурб Хач – Кар-

мир-ванк (в окрестностях города Эрзерума) – церковь капуцинов в Тбилиси – монастырь Сурб Аствацацин (Св. Богородицы) в Бжни – церковь Сурб Аствацацин (Св. Богородицы) в Егварде – три церкви (Эчмиадзин)– Викариальная церковь Св. Саркиса (около Еревана) – монастырь Сурб Геворг (Норагавит) – монастырь Хор Вирап – Аракелоц ванк (монастырь Апостолов) в селе Акори – монастырь Св. Иакова (на склоне горы Арарат) – и вновь Эчмиадзин (три церкви) – Кармир ванк.

Европейские путешественники часто находили приют в армянских монастырях. Особо посещаемым и почитаемым местом был Эчмиадзинский монастырь – *«резиденция армянских патриархов – «беззащитный агнец среди волков» («ein wehrlosen Schaf unter den Wölfen»)* (Kotzebue 1825, 36). Эчмиадзин как духовный и символический центр армянского мира был обязательным пунктом в маршрутах европейских путешественников. Жан Шарден, затрагивая в своем «Путешествии» «эчмиадзинскую» тему, пишет: *«В двух лье от Еревана находится известный Монастырь трех Церквей; я дерзну сказать Святая святых для армянских христиан, место для них особо священное»* (Chardin 1811, 171). Для европейцев это был не просто монастырь, а «аналог Иерусалима» в восточнохристианском мире. В условиях размытых границ монастыри XVII–XVIII веков в Армении выступали в роли символических рубежей. Они служили убежищами, духовными и культурными центрами, выполняя роль как религиозных, так и административных и дипломатических форпостов. Армянские монастыри и церкви можно рассматривать как своего рода «государство в государстве», особенно в период османского и персидского владычества. Крупные монастыри зачастую обладали значительной автономией, собственными экономическими структурами. Они также выполняли функции, характерные для независимых административных образований.

Таким образом, пересекая земли турецкой и персидской части Армении, путешественник оказывался в пространстве, где сосуществовали разные цивилизационные миры. На исконно армянской земле властвовали турки и персы, караванные пути контролировались курдами. И всё же, несмотря на политическое и военное давление, в этих краях продолжали жить и трудиться армяне. Геокультурный ландшафт красноречиво свидетельствовал о многовековом армянском присутствии. Названия населённых пунктов, их расположение, природные условия и особенности рельефа несли на себе печать исторического наследия. Материальными свидетелями армянской культуры оставались монастыри, церкви, крепости, мосты, могильники и жилые дома. Этническую принадлежность пространства также обозначали язык, религия, обычаи, обряды, фольклор.

В XVII–XVIII веках границы Армении в восприятии европейских путешественников и географов обозначались преимущественно по культурному, этническому и этнографическому признаку, а не по политико-административным де-

лениям: точные политические рубежи зачастую оставались неясными или не фиксировались вовсе. Поскольку в этот период Армения была разделена между Османской империей и Персией, в качестве ориентиров для очерчивания её пределов использовались прежде всего видимые признаки армянского культурного присутствия – монастыри, церкви и религиозные общины, которые служили для иностранцев наиболее заметными маркерами. При этом путешественники, проходившие через армянские земли, сталкивались не только с физическими, то есть реально существующими политико-территориальными границами, но и с информационными – сформированными на основе исторических нарративов, географических представлений и сакральной топографии региона. С одной стороны, они ориентировались на информацию, основанную на предшествующих описаниях: географических картах, исторических трактатах, а также религиозных текстах, путеводителях, записках путешественников. Эта Армения зачастую представляла собой территорию, существующую в исторической памяти. С другой стороны, путешественники проходили через реальные физические барьеры, пересечение которых сопровождалось оформлением, регистрацией и уплатой пошлин. Эти пограничные формальности, наряду с природными препятствиями, давали чёткое понимание, где заканчивается одна территория и начинается другая. В отличие от условных границ, природные рубежи – прежде всего горы и реки – воспринимались как ощутимые ориентиры, маркирующие пределы культурных ареалов. В описаниях маршрутов они упоминались как устойчивые и значимые ориентиры, выполнявшие как географическую, так и символическую функцию.

Заключение

В описаниях путешественников XVII–XVIII веков границы Армении чаще всего воспринимались не как политические линии, а как совокупность природных, культурных и этноконфессиональных ориентиров. Армения предстаёт скорее как историко-культурное пространство, нежели как чётко очерченная территория; её границы – это прежде всего границы смыслов, а не картографических линий.

Благодарность

Автор выражает благодарность организаторам конференции «Запад-Восток», участие в которой подвигло к написанию данной статьи.

Литература/Գրականություն/References

1. Григорян К.Н. 1974, Из истории русско-армянских литературных и культурных отношений (X – начало XX вв.), Ереван, изд. АН Арм ССР.

- Grigoryan K.N. 1974, From the History of Russian-Armenian Literary and Cultural Relations (10th – Early 20th Centuries), Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Russian).
2. Дон Хуан Персидский 2007, Россия и Европа глазами Орудж-бека Баята – Дон Хуана Персидского, СПб., СПбГУ.
Don Juan the Persian 2007, Russia and Europe through the Eyes of Oruj Beg Bayat – Don Juan the Persian, St. Petersburg, St. Petersburg State University (in Russian).
 3. Котрелев Н.В. 1974, Восток в записках европейских путешественников (Миллион), в кн.: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада, Москва, «Наука», 477–516.
Kotrelev N.V. 1974, The East in the Accounts of European Travelers (Milione), Typology and Interrelations of Medieval Literatures of the East and West, Moscow, Nauka, 477–516 (in Russian).
 4. Лотман Ю.М. 1965, О понятии географического пространства в русских средневековых текстах, в кн.: Труды по знаковым системам, Тарту II, 210–217.
Lotman Yu.M. 1965, On the Concept of Geographical Space in Russian Medieval Texts, In: Sign Systems Studies, Tartu II, 210–217 (in Russian).
 5. Марков Е. 1901, Русская Армения. Зимнее путешествие по горам Кавказа, Вестник Европы, N 6, 493–538.
Markov E. 1901, Russian Armenia. A Winter Journey through the Mountains of the Caucasus, Herald of Europe, N 6, 493–538 (in Russian).
 6. Муравьев Н.Т. 1844, Письма русского из Персии, т. 1, СПб., изд. не указано.
Muravyov N.T. 1844, Letters of a Russian from Persia, vol. IV, St. Petersburg, n.p. (in Russian).
 7. Олеарий А. 1870, Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию..., кн. 5, Москва, Императорское Общество истории и древностей российских.
Olearius A. 1870, A Detailed Description of the Journey of the Holstein Embassy to Muscovy and Persia, book 5, Moscow, Imperial Society of Russian History and Antiquities (in Russian).
 8. Плутарх 1994, Сравнительные жизнеописания, т. 1, Москва, «Наука».
Plutarch 1994, Parallel Lives, vol. 1, Moscow, Nauka (in Russian)
 9. Повесть о житии и о храбрости благоверного и великого князя Александра 1986, Памятники литературы Древней Руси. XIII век, пер. В.И. Охотниковой, Москва, 426–439.
The Tale of the Life and Courage of the Blessed and Great Prince Alexander 1986, In: Monuments of Old Russian Literature. 13th Century, translated by V.I. Okhotnikova, Moscow, 426–439 (in Russian).
 10. Суханов А. 1849, Путешествие по святым местам Арсения Суханова в 1651 году, в кн.: Сказания русского народа, собранные И. Сахаровым, т. 2, СПб., 188–224.
Sukhanov A. 1849, The Journey to the Holy Places by Arseny Sukhanov in 1651. In: Legends of the Russian People Collected by I. Sakharov, vol. 2, St. Petersburg, 188–224 (in Russian).

11. Хачатрян Р.Г. 1982, Ценный источник по истории русско-армянских отношений («Проскинитарий» Арсения Суханова), Историко-филологический журнал, N 4, 52–60.
Khachatryan R.G. 1982, A Valuable Source on the History of Russian-Armenian Relations («Proskinitarion» by Arseny Sukhanov), Historical-Philological Journal, N 4, 52–60 (in Russian).
12. Челеби Эвлия 1983, Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века), вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана (пер.: под ред. А.Д. Желтякова), Москва, «Наука».
Çelebi Evliya 1983, The Book of Travels (Extracts from the Work of the 17th-Century Turkish Traveller), Issue 3: The Lands of the South Caucasus and Adjacent Regions of Asia Minor and Iran (translated and edited by A.D. Zheltyakov), Moscow, Nauka (in Russian).
13. Шарден Ж. 1902, Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672–1673 гг., перевод Бахутовой Е.В. и Д.П. Носовича, Тифлис, изд. не указано.
Chardin J. 1902, Travels of Chevalier Chardin in Transcaucasia in 1672–1673, translated by E.V. Bakhutova and D.P. Nosovich, Tiflis, n.p. (in Russian).
14. Avril Ph. 1692, Voyage en divers Etats d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine, Paris, Claude Barbin.
15. Careri Gemelli 1719, Voyage du tour du monde, vol. 1, Paris, Etienne Ganeau.
16. Chardin Jean 1811, Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient, vol. II, Paris, Le Normant.
17. Kotzebue Moritz von 1825, Reise nach Persien mit der russisch-kaiserlichen Gesandtschaft im Jahre 1817, Wien, Kaulfuß.
18. Lucas Paul 1705, Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant, vol. 1–2, Paris, A la Haye.
19. Relation du voyage de Mgr. l'évêque de Beryte par la Turquie la Perse, les Indes, 1666, Paris, Denys Bechret.
20. Tavernier J.-B. 1713, Les Six Voyages de Jean- Baptiste Tavernier, vol. 1, Paris, Pierre Ribou.
21. Tournefort, Pitton de. 1727, Relation d'un voyage du Levant: fait par ordre du Roi par M. Pitton de Tournefort, vol. III, Lyon, Frères Bruyset.
22. Villotte J. 1730, Voyage d'un missionnaire de la compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie en en Barbarie, Paris, Jacques Vincent.

**ԱՆԵԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆ
ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ, ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ՌՈՍԻԵՐԵՆՈՒՄ
NON-SINGULAR NOUNS (PLURALIA TANTUM) IN LITERARY EASTERN
ARMENIAN, GERMAN, AND RUSSIAN**

**НЕЕДИНИЧНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ (PLURALIA TANTUM) В ЛИТЕРАТУРНОМ
ВОСТОЧНОАРМЯНСКОМ, НЕМЕЦКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ**

Աննա Սողոմոնյան
Anna Soghomonyan
Анна Согомонян

Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան
Yerevan State University, Armenia
Ереванский государственный университет, Армения

annasoghomonyan@ysu.am

Ներկայացվել է՝ 28.04.2025; գրախոսվել է՝ 16.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 28.04.2025; Revised: 16.10.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 28.04.2025; рецензировано: 16.10.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-173

Ամփոփում – Սույն հոդվածում եռալեզու համեմատական վերլուծության հիման վրա ուսումնասիրվում են գրական արևելահայերենի, գերմաներենի և ռուսերենի անեզական գոյականների կառուցվածքային և իմաստային առանձնահատկությունները, որոնք ձևաբանական մակարդակում հանդես են գալիս միայն հոգնակի ձևով կամ եզակի ձևի առկայության պարագայում չեն ապահովում իմաստային և բովանդակային համարժեքություն: Հատկանշական է, որ հոգնակիակերտ ձևի առկայությունը դեռևս բառի թվակարգային հոգնակիության ցուցիչ չէ, քանի որ ձևաբանական հոգնակիությունն ինքնին միշտ չէ, որ պարունակում է իրական բազմաքանակության իմաստային արժեք: Ներկայացված օրինակները ցույց են տալիս, որ անեզական գոյականները բովանդակային մակարդակում կարող են մատնանշել թե՛ եզակիություն, թե՛ հոգնակիություն՝ պայմանավորված համատեքստային, իրավիճակային և լրացուցիչ բաղադրիչ գործոններով: Անեզական գոյականները չեն ընկալվում որպես առանձին, թվով գիտակցվող միավորների ամբողջություն, այլ ներկայացնում են բառակազմական յուրահատուկ կաղապարով ձևավորված իմաստային անքակտելի միավորներ: Եռալեզու համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ժամանակակից գերմաներենի և ռուսերենի անեզական գոյականների քանակն ու գործառական տարածումը էապես գերազանցում են արևելահայերենի համապատասխան համակարգը: Վերլուծությամբ հիմնավորվում է այն մոտեցումը, որ անեզականությունը պետք է դիտարկել ոչ թե որպես հոգնակիության իմաստային դրսևո-

րում, այլ որպես ոչ եզակիաձև կառուցվածքի արտահայտություն, որը կառուցվածքային և իմաստաբանական ինքնությունն արժեք ունի թվի քերականական կարգում:

Abstract – Based on a trilingual comparative analysis, the current contribution investigates the structural and semantic properties of pluralia tantum (non-singular) nouns in Literary Eastern Armenian, German, and Russian. At the morphological level, these nouns occur exclusively in the plural or, where a singular form exists, fail to ensure semantic and content equivalence. The mere presence of a plural marker is therefore not, in itself, evidence of grammatical plurality, because morphological plurality does not necessarily encode the semantic value of actual quantitative multiplicity. The examples presented show that, at the level of content, such nouns may denote either singularity or plurality, depending on contextual, situational, and additional compositional factors. They are not conceived as aggregates of individually countable units, but as semantically indivisible formations shaped by a specific word-formation pattern. The trilingual comparison demonstrates that contemporary German and Russian possess both a larger inventory and a broader functional distribution of pluralia tantum nouns than Literary Eastern Armenian. The analysis supports the view that non-singularity should be regarded not as a semantic manifestation of plurality, but as an expression of a non-singular morphological structure with autonomous structural and semantic value within the grammatical category of number.

Аннотация – В данной статье, основанной на трёхязычном сопоставительном анализе, исследуются структурные и семантические особенности существительных типа pluralia tantum (неединичных) в литературном восточноармянском, немецком и русском языках. На морфологическом уровне эти существительные представлены исключительно формой множественного числа либо, при наличии формы единственного числа, не обеспечивают семантико-содержательного тождества. Следует подчеркнуть, что наличие множественной формы само по себе не является показателем грамматической множественности, поскольку морфологическая множественность не всегда содержит семантическое значение реальной количественной множественности. Приведённые примеры показывают, что в содержательном плане такие существительные могут обозначать как единственность, так и множественность, что обусловлено контекстуальными, ситуационными и дополнительными композиционными факторами. Они не воспринимаются как совокупность индивидуально счётных единиц, а представляют собой семантически неделимые образования, сформированные по специфическому словообразовательному шаблону. Трёхязычное сопоставление демонстрирует, что в современном немецком и русском языках количество и функциональное распространение существительных типа pluralia tantum существенно превосходят соответствующую систему восточноармянского языка. Анализ подтверждает точку зрения, согласно которой неединичность следует рассматривать не как семантическое проявление множественности, а как выражение неединственной морфологической структуры, обладающей самостоятельной структурной и семантической ценностью в рамках грамматической категории числа.

Հիմնաբառեր – գոյական, թվաքանակ, անհաշվելիություն, ցուցիչ:

Keywords – Noun, Quantity, Uncountability, marker.

Ключевые слова – существительное, количественность, неисчисляемость, показатель.

Ներածություն

Գոյականի թվի կարգը, լինելով բառափոխական կարգ, ցույց է տալիս առարկայի քանակայնությունը, որի շրջանակում թվակարգի առաջին բևեռը՝ եզակի թիվը, ցույց է տալիս, որ վերջինս վերցված է թվակարգային մեկ քանակայնությամբ, իսկ մյուս բևեռը՝ հոգնակին, մատնանշում է հասկացության մեկից ավելի լինելը:

Գոյականները, ըստ թվակարգային իրացման հնարավորության, դասակարգվում են երեք խմբի՝ գոյականներ, որոնց հատուկ է Ա՝ եզակի, Ա՝ հոգնակի թվի կիրառությունը (*գիրք* – *գրքեր*), գոյականներ, որոնք ունեն միայն եզակի իրացման հնարավորություն (լատիներեն *singularia tantum* – միայն եզակի, ինչպես՝ երջանկություն, քաջություն), և գոյականներ, որոնց հատուկ է միայն հոգնակի բառածևը (լատիներեն՝ *Pluralia tantum* – միայն հոգնակի, ինչպես՝ Ալպեր, Կարպատներ): Գոյականների այս խումբը պիտի դիտարկել թվակարգի կազմում, թե՛ դրանից դուրս, քերականները տարակարծիք են: Այսպես՝ Հ. Պետրոսյանն անեզականները (լատ.՝ *pluralia tantum* «եզակի չունեցող») բնորոշում է որպես գոյականներ, որոնք ձևաբանորեն եզակի թվով կիրառություն չունեն կամ գրեթե չունեն, իսկ առկայության դեպքում չունեն իմաստային համարժեքություն և բովանդակային միևնույն ծավալայնություն, գործածվում են հոգնակի (Պետրոսյան 1987, 228):

Գ. Յիֆոնունը ևս այս գոյականները համարում է թվի քերականական կարգի մաս, սակայն թվակարգի երկու՝ եզակի և հոգնակի բևեռներից միայն հոգնակի ձևերի իրացման հնարավորությամբ, և դրանք չպետք է ուսումնասիրել կարգից դուրս, պարզապես պետք է ընդունել վերջիններիս հարացուցային անլիարժեքությունը (Zifonun 1997, 399): Այս խումբը կազմող բառերը հակադրվում են ոչ միայն հաշվելի, եզակի թվով դրված ու հոգնակի կազմության հնարավորություն ունեցող գոյականներին, այլ նաև անհոգնականներին:

Վ. Պավլովն անեզականներն անվանում է *միաձև* բառեր, որոնք, ինչպես անհոգնականները, զուրկ են բառային թվից և բովանդակային պլանում ենթադրում են հավաքականության տարբեր բնույթի դրսևորումներ (Павлов 2017, 74): Գոյականների այս խումբը, սակայն, պետք է տարբերակել հավաքական գոյականներից, որոնք թեև բովանդակային պլանում հոգնակի են, սակայն քերականական դրսևորման տեսանկյունից եզակի ձևով հանդես եկող միատեսակ առարկաների կամ երևույթների անքակտելի ամբողջականություն, միատարր ամբողջություն են կազմում, որոնց իրական հաշվելիությունը մնում է չարտահայտված, ինչպես, օր., *երամ* – *стая* – *der Schwarm*, *խումբ* – *группа* – *die Gruppe*:

Սույն հոդվածի նպատակն է եռալեզու քննության ենթարկել գրական արևելափայերենում, գերմաներենում և ռուսերենում առկա անեզական գոյականների իմաստային և կառուցվածքային հայեցակետերում առկա ընդհանրությունները, ինչպես նաև վեր հանել յուրաքանչյուր լեզվին բնորոշ առանձնահատկություններն ու կիրառման ծավալայնությունը:

Անեզական գոյականների ներքին դասակարգումը

Հ. Պետրոսյանն առանձնացնում է անեզականությունը պայմանավորող մի քանի առավել հատկանշական դրույթներ, այսպես՝ հավաքական, վերացական, զանգվածայնություն արտահայտող հասկացությունների հոգնակի կիրառման դեպքում եզակի և հոգնակի բառաձևերի անհամարժեքություն, հասկացության բազմակազմություն, բազմադեպ երևույթներ, որոնք կա՛մ անեզական են, կա՛մ ունեն առավելապես հոգնակի կիրառություն (Պետրոսյան 1987, 228):

Անեզական գոյականները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք ենթախմբի՝ բուն անեզականներ, որոնք առհասարակ բացառում են բառի եզակի թվով գործածում, ինչպես, օրինակ, որոշ տեղանուններ՝ *Կարպատներ* – Карпаты – die Karpaten, *Ալպեր* – Альпы – die Alpen, *Նիդերլանդներ* – Нидерланды – die Niederlande, *Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ* – Соединённые Штаты Америки – die Vereinigten Staaten von Amerika, *Կորդիլերներ* – Кордильеры – die Kordilleren, *Հիմալայներ* – Гималаи, գերմաներենում, սակայն, der Himalaya եզակի թվով արական սեռի գոյական է: Այս խմբին են դասվում նաև բույսերի, կենդանիների դաս, ընտանիք ցույց տվող բառեր՝ *անողնաշարավորներ* – беспозвоночные – Wirbellose, *կապվազգիներ* – кошачьи, սակայն գերմաներենի դեպքում die Katzen՝ ոչ թե անեզական գոյական, այլ հոգնակի թվով դրված գոյական՝ die Katze – *կապու*, die Katzen – *կապուններ*: Որոշ տեղանունների անեզականության հիմքում ընկած է բաղադրյալ կազմությունը, այն է՝ մի քանի բաղադրիչներից կազմված լինելու գաղափարը: Եթե տեղանունների դեպքում եռալեզու համեմատությունը հիմնականում դրսևորում է ընդհանրական հատկանիշներ, քանի որ վերջիններս կա՛մ փոխառության, կա՛մ պատճենման արդյունք են, ապա նույնը չենք կարող ասել այլ բնագավառի հասկացությունների վերաբերյալ:

Երկրորդ ենթախումբը ձևավորում են այն անեզականները, որոնք դրսևորում են եզակի-հոգնակի հակադրության անհամարժեքություն և համատեքստային պայմանականություն: Անեզական գոյականները չեն գործում մեկուսի, և լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում փոփոխվում է նրանց կազմը. հաճախ վերջիններիս կազմը հարստանում է բառի եզակի և հոգնակի բառաձևերի իմաստային տարբերակման և ընդլայնման միջոցով, ինչպես, օրինակ, час – ժամ (եզ.թ.), часы – ժամեր (հզն. թ.), ինչպես նաև *ժամացույց* իմաստով անեզական գոյական, очко – միավոր՝ եզակի թիվ, очки՝ միավորներ հոգնակի թիվ, ինչպես նաև *ակնոց* (բառացի թրգմ.՝ *ակնոցներ*) անեզական գոյական, городок – городки – *փոքր քաղաք* (եզ. թ.), *փոքր քաղաքներ* – городки խաղի անվանում: Նման դեպքերում հոգնակի բառաձևը ոչ թե առարկայի՝ քանակական, այլ որակային հատկանիշների փոփոխության ցուցիչն է, որի հետևանքով բառը ձեռք է բերում բովանդակային միանգամայն այլ ծանրաբեռնվածություն: Թեև ոչ միշտ, բայց և այնպես նման բառիմաստային համանունների նախնական իմաստը երբեմն մասնակի պահպանվում է անեզական գոյականի բովանդակային պլանում (Булакин 1976, 61): Այս երևույթն առավել ակնհայտ է

համանունների թարգմանության դեպքում: Դիտարկենք մեկ օրինակ: Այսպես՝ час – ժամ – Stunde եզ. թիվ, часы – ժամեր – Stunden հզն. թիվ, часы – ժամացույց – die Uhr եզ. թիվ, часы – ժամացույցներ – die Uhren: Ակնհայտ է, որ ռուսերենի час գոյականի հոգնակի երկու իրացումները դիտարկվող լեզուներում ունեն միմյանցից տարբեր բովանդակություն, սակայն թե՛ հոգնակի թվակարգում, թե՛ անեզական բառաձևի բովանդակային պլանում ընկած է ժամանակի արտահայտման միտումը:

Գերմաներենին ևս խորթ չէ եզակի և հոգնակի բառաձևերի իմաստատարբերակիչ բնույթը, այսպես՝ die Diät – սննդակարգ – диета / рацион, Diäten – օրապահիկ – сыточные, die Auslage – ցուցափեղկ – витрина, die Auslagen – միայն հզն. թվով՝ ծախսեր – выкладки – հաշիվներ (հնցծ.), das Memoire(-s) հուշալրեր, die Memoiren – հուշեր – мемуары:

Գրական հայերենի դեպքում ժողովրդախոսակցական լեզվին է բնորոշ եզակի և հոգնակի բառաձևերի իմաստատարբերակիչ բնույթը, ինչպես՝ տեղ – տեղեր, սակայն խոսակցական տարբերակում, որպես անեզական գոյական, վերջինս կիրառվում է «անկողին» իմաստով, ինչպես՝ տեղերը գցել՝ «անկողինը պատրաստել» իմաստով (Աղայան 1976, 1429):

Անեզական գոյականների երրորդ ենթախումբը ներառում է այսպես կոչված ներունակ (պոպրենցիալ) անեզականները, որոնք, ունենալով եզակի և հոգնակի բառաձևեր, առավելապես կիրառվում են հոգնակի թվով և կանխորոշում լեզվի հետագա զարգացման ընթացքում եզակի թվի մթագնում և միայն հոգնակի թվակարգով գործածություն, ինչպես՝ медикамент/-ы – դեղ / դեղորայք – das Medikament/die -e, поручень / поручни – բռնակ / բռնակներ – das Geländer/die Geländer (Սведова 1970, 473):

Մարմնի, հագուստի և այլ հասկացությունների բաղկացուցիչ մասեր կազմող բաղադրյալ գոյականները, ունենալով եզակի ու հոգնակի կառույցների հնարավորություն, առավելապես գործածվում են հոգնակի թվով, որի հետևանքով նկատելի է հաշվելի հոգնակիից անեզականի անցման միտում (Виноградов 1986, 138): Ор.՝ лёгкие – թոք(եր) – die Lunge(n), кудри – գանգուրներ (միայն հզն.) – die Locke(-n), плоскогубцы – հարթաշորթ, փափակաշորթ / աքցան / աքցաններ – die Flachzunge(-n), подтяжки – փաթափակալ – die Hosenträger(die Hosenträger), тапочки – հողաթափ(եր) – der Hausschuh (die -e), сапоги – երկաթաբաժիկ կոշիկ(ներ) – der Stiefel (անհոգնական), чулки – գուլպա(ներ) – der Strumpf (die -strümpfe), ставни – փեղկ(եր) – der Fensterladen (die Fensterläden): Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ զուգադրվող երեք լեզուներում անեզականների կազմը նկատելիորեն տարբերվում է: Այս ենթախմբերի բառերը մեկուսի չեն գործածվում, և լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում տեղի են ունենում տեղաշարժեր: Գերմաներենին և ռուսերենին ևս օտար չէ բառերի մի խմբից մյուսին անցումը: Այսպես, գերմաներենում՝ Tränen/Zähren «արցունքներ», «արտասուք», որոնք լեզվի զարգացման առավել վաղ շրջանում չեն ունեցել եզակի համարժեք տարբերակներ, սակայն արդի գերմաներենում այս բա-

ներն ունեն և՛ եզակի, և՛ հոգնակի իրացման հնարավորություն. հմմտ.՝ Die Träne «արցունք» - die Tränen «արցունքներ», die Zähre «արցունք» - die Zären «արցունքներ»: Օ. Եսպերսենն այս երևույթը կոչում է կրկնակի հոգնակիություն (Есперсен 1958, 185):

Անհոգնական գոյականների լեզվամտածողական առանձնահատկությունները և ընդհանրությունները

Ռուսերենում, ինչպես նաև գերմաներենում առավելապես անեզական և եզակի թվով սակավ կիրառություն ունեն բազմադեպ երևույթները, մտավոր, հոգեկան, բարոյական հասկացություններ արտահայտող գոյականները, խաղերի, միջոցառումների, տոների, ծիսակատարությունների անվանումները, ժամանականիշ գոյականները, ինչպես՝ ռուսերենում՝ дебри – *թավույր/անտառներ* – das Dickicht՝ եզ. թ., հոգնակիի die Dickichte հնարավորությամբ, каникулы – *արձակուրդ*՝ եզ. թ., հզն.՝ *արձակուրդներ* կենսունակ բառաձևի հնարավորությամբ, сутки – *գիշեր ու ցերեկ* – եզ. թ., գերմաներենում՝ der Tag – *օր*, Tag und Nacht – *գիշեր-ցերեկ*, будни – *միօրինակ կամ աշխատանքային օրեր/առօրյա* – der Alltag (առանց հոգնակի, անհոգնական), переговоры – *բանակցություն(-ներ)* – die Verhandlungen, именины – *անվանակոչության օր* (եզ. թ.) – der Namenstag (միայն եզ. թ.), прятки – *պահմարոցի* (եզ. թ.) – das Versteckspiel (եզ. թ.), роды – *ծննդաբերություն* (եզ. թ.) – die Entbindung (եզ. թ.), հոգնակիի հնարավոր կազմությամբ՝ die Entbindungen, похороны – *հուղարկավորություն* – die Beerdigung (եզակի թիվ), հոգնակի՝ die Beerdigungen, выборы – *ընտրություն* (եզակի թիվ) – die Wahlen, սակայն die Wahl եզակի թվի կիրառում ևս, գումարի հետ առնչվող հասկացություններ՝ деньги – *գումար*, դրամ – das Geld՝ առանց հոգնակի կիրառման տարբերակի, իսկ հոգնակի die Gelder բառաձևը նշանակում է արտարժույթի տարբեր միավորներ, наличные – *կանխիկ գումար* – das Bargeld, сверхурочные – *արտաժամյա աշխատանքի վարձավորություն* – der Überstundenzuschlag, алименты – *ալիմենտ, ապրուստադրամ*: Գերմաներենի դեպքում կենսունակ են և՛ միջազգային Alimente տարբերակը՝ որպես անեզական գոյական, և՛ գերմաներեն՝ der Unterhalt, արական սեռի անհոգնական գոյականը: Ինչպես տեսնում ենք, ռուսերենի անեզականները ոչ միշտ են համընկնում հայերենի և գերմաներենի հետ:

Գերմաներենի անեզականների պարագայում ևս ունենք թե՛ համընկնում հայերենի և ռուսերենի հետ, թե՛ տարբերություններ: Գերմաներենի անեզականների թվին են դասվում հիվանդությունների անունները՝ Masern – *կարմրուկ* – Корь, Blattern – *ծաղիկ* – Оспа, Pocken – *ջրծաղիկ* – ветрянка: Ակնհայտ է, որ զուգահեռվող մյուս լեզուներում վերջիններս ունեն բացառապես եզակի կիրառություն:

Գերմաներենի հետևյալ անեզականների դեպքում մասնակի համընկնում առկա է հիմնականում ռուսերենի հետ, ինչպես՝ Kosten – *ծախս, ծախսեր* – расходы, Chemikalien – *քիմիկատ(ներ)* – химикаты, Flitterwochen – *մեղրամիս* – ме-

довый месяц՝ հայերենում և ռուսերենում միայն եզակի թվակարգի կիրառում, Realien – *իրական արժեք(ներ)* – реалии, Immobileien – *անշարժ գույք* – недвижимость, Trümmer – *развалина(ы)* – փլատակներ:

Ռուսերենում համասեռ նյութ, զանգվածայնություն ցույց տվող գոյականների զգալի մասը դասվում է անեզականների շարքին, ինչպես՝ сливки – *սերուցք* – Sahne, выжимки – միայն հգն. *քուսպ, չեչ, չանչ* – Trester միայն հգն., помой – *լվացքաջուր, լվացուք* – Abwaschwasser, сласти – *քաղցրավենիք, անուշեղեն* – die Süßigkeit (-en), консервы – *պահածո* – die Konserve(-n), духи – *օծանելիք* – das Parfüm(-n), այս և նման բնույթի բառերը վկայում են, որ իմաստային ծանրաբեռնվածությամբ անեզականներն ու անհոգնականները երբեմն հատվում են, քանի որ միատարրության, համասեռության հատկանիշը մասամբ բնորոշ է նաև անեզական գոյականներին, ինչպես՝ сливки ռուսերենում անեզական, հայերենում և գերմաներենում անհոգնական՝ միայն եզակի կիրառությամբ գոյական՝ *սերուցք* – die Sahne: Ռուսերենի այս բառաշարքի բառերին հայերենի և գերմաներենի պարագայում համապատասխանում են հիմնականում անհոգնական, մասամբ նաև եզակի և հոգնակի հնարավորությամբ գոյականներ՝ հոգնակիի սակավ կիրառությամբ: Հատկանշական է, որ գրական արևելահայերենում եզակի թվով կիրառվող հուզական երևույթներ, բազմակի դեպքեր մատնանշող հասկացությունները, ինչպես նաև բայանունները, գրաբարում ևս ունեցել են հոգնակի/անեզական բառաձևով իրացում, որոնք այժմ ընկալվում են որպես տվյալ բառի եզակի տարբերակ՝ հոգնակի թիվը կազմելով *-եր/-ներ* մասնիկավորմամբ, կամ անհոգնական գոյական, ինչպես՝ *հարսանիք, մեղք, անեծք, աղոթք, կիրք, ցնորք, նզովք* և այլն:

Անեզական գոյականների շարքին են դասվում նաև երկկազմ կամ բազմաբարդ առարկաների անվանումները, երբ մեկից ավելի (հիմնականում երկկազմ կամ գույգ) մասերից բաղկացած իրը, լինելով եզակի, քանակային մեկ ցուցիչով, դրվում է բացառապես հոգնակի բառաձևով: Վ. Բելոշապկովան բազմակազմությամբ է բացատրում երեք սեռերից և ոչ մեկին չպատկանելու և չորրորդ՝ զույգ սեռին (ռուս. парный род), անեզական անշունչ-անշնչավոր հասկացությունների հարելու միտումը, այն է՝ очки – *ակնոց*, сани – *սահնակ*, ножницы – *մկրապ* (Беловапкова 1989, 407): Այս և նման հասկացությունների հոգնակի կազմության պատճառը կառուցվածքային ներքին բարդությունն է. դրանք, ի տարբերություն հաշվելի գոյականների հոգնակի թվի կազմում առկա բաղադրիչ մասերի, առանձին գոյություն ունենալ չեն կարող (весы – *կշեռք(-ներ)* – die Waage(-n), сани – *սահնակ(-ներ)* – der Schlittschuh, щипцы – *ուների(-ներ)* – die Zange (-n), очки – *ակնոց(-ներ)* – die Brille (-n), ножницы – *մկրապ(-ներ)* – die Schere (-n), усы – *բեղեր* – der Schnurbart, առանց հոգնակի ձևի, погоны – *ուսադիր(-ներ)* – die Schulterklappe(-n), шорты – *կիսապաքապ(-ներ)* – kurze Hose(-n): Կառուցվածքային տեսանկյունից լինելով հոգնակիաձև՝ բովանդակային պլանում, սակայն, վերջիններս մնում են եզակի, իսկ վերոնշյալ ներքին հոգնակիության

պայմաններում թվի հստակեցման նպատակով տեղին է կիրառել *para* «զույգ» լրացման հետ, ինչպես՝ *две пары очков* (թրգմ. «երկու ակնոց»):

Ռուսերենում նման անշնչավոր գոյականները, համադրվելով հավաքական թվականների հետ (մինչև հինգը), *одни/трие* *саней*, կարող են գործածվել ինչպես եզակի, այնպես էլ հոգնակի իմաստով, օրինակ՝ *одни ножницы – մեկ մկրար*, *трие ножниц – երեք մկրար(-ներ)* (Шведова 1970, 473): Անշունչ և թվարկման ենթակա գոյականները, որոնց թիվը միայն նվազագույն համատեքստի առկայության պայմաններում է պարզ դառնում, Ա. Զալիզնյակը բնորոշում է որպես անեզականների միջուկ կազմող առանցքային բառեր: Այս անեզականների եզակի և հոգնակի թվի իմաստային առանձնահատկությունները մասնիկավորմամբ չեն արտահայտվում, կրում են ներքին բնույթ, սակայն դա ոչ թե հերքում է թվակարգի երկու իրացումների հնարավորությունը, այլ մատնանշում դրանց համանունությունը (Зализняк 2002, 58):

Թվակարգի արտահայտման տարբերակ է նաև վերջինիս գործածումը թվական կամ այլ խոսքի մաս լրացումներով, եթե բառը չունի թվակարգային հատուկ նշույթավորում, ինչպես՝ *пальто – վերարկու(-ներ)* – *der Mantel* (die Mäntel), *кафе – սրճարան(-ներ)* – *das Café* (die Cafés), *такси – տաքսի* – *das/der Taxi (-s)*, *кенгуру – կենգուրու* – *das Känguruh (-s)*, ինչպես՝ *Кафе закрыто* (թրգմ. «սրճարանը փակ է»), *кафе закрыты* (թրգմ. «սրճարանները փակ են»): Այս գոյականները Ա. Զալիզնյակը բնորոշում է որպես բառաձևի ներսում թվակարգային երկու՝ եզակի և հոգնակի քանակայնության բովանդակություն կրող հասկացություններ, որոնք, սակայն, իրենց արտահայտությունն են ստանում համանուն գոյականների միջոցով, և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվի դեպքում արտահայտվում են նույն հնչյունական ծանրաբեռնվածությամբ, իսկ քանակի հստակեցումը հնարավոր է դառնում միայն լրացումների կամ նվազագույն համատեքստի առկայության պայմաններում (Зализняк 2002, 60):

Գրական արևելահայերենում, ի տարբերություն հին գրական հայերենի, որտեղ անեզական գոյականները զգալի թիվ են կազմում, գոյականների այս խումբը խիստ սահմանափակ է (Ջահուկյան 1974, 181): Գրական արևելահայերենում կենսունակ են հին գրական հայերենից և միջին հայերենից ժառանգած բառաձևեր, որոնց մի մասը հնդեվրոպական երկակի թվին բնորոշ զույգ կամ համաչափ երկու կողմով տեղակայված առարկաներ նշող վերապրուկներ են, ինչպես՝ *ակն – ակունք*, միջին գրական հայերենում *ծեովի*, *ականջվի*, *ծնկվի* (հայերենի պարագայում՝ հին գրական հայերենի այն բառաձևերում, որոնք ունեն հոգնակիի այլ կազմություն), ռուսերենում՝ *очи* «աչքեր», *уши* «ականջներ», *рукава* «թեզանիք», *лыжи* «դահուկներ» բառաձևերում, գերմաներենում՝ *eß – ihr* «դուք» և *enk – euch* «ներ» դերանունների համար: Անեզականների մի մասն էլ ենթարկվել է արտահայտության ձևի ու եղանակի փոփոխման՝ գրական արևելահայերենում կազմելով հոգնակիի ձևեր, ինչպես՝ *եք – ելքեր*, *մուրք – մուրքեր*, որտեղ գրաբարյան անեզականների *-ք* ածանցն այլևս չի գիտակցվում որպես հոգնակիակերտ մասնիկ, օրինակ՝ *հանք – հանքեր*, *անեծք – անեծքներ*,

ասք – ասքեր, գրկանք – գրկանքներ, փանջանք – փանջանքներ, խոսք – խոսքեր, մաղթանք – մաղթանքներ, հանգամանք – հանգամանքներ: Գրաբարյան անեզականներից մի քանիսը հանդես են գալիս գրական արևելահայերենում որպես անհոգնական գոյականներ (*singularia tantum*), ինչպես՝ *կամք, վարք*, մի մասը պահպանել է իրեն համարժեք եզակի բառաձևը՝ կազմելով զուգաձևություն կամ նույնիմաստ բառաձևեր, ինչպես՝ *հրավեր – հրավերք, հնար – հնարք*, կամ գրական արևելահայերենում կենսունակ է դարձել եզակի բառաձևը, ինչպես՝ *երես, գիրկ* (Մարգարյան 2004, 83):

Ռուսերենում և գերմաներենում կան родители «ծնողներ» - die Eltern «ծնողներ» անեզական բառաձևերը, իսկ հայերենում *ծնող – ծնողներ* բառի և՛ եզակի և՛ հոգնակի տարբերակները, որոնք երկուսն էլ կենսունակ և գործածական են: Ի տարբերություն գրական արևելահայերենի, ռուսերենում և գերմաներենում այս բառի համարժեք եզակի ձևերը չկան, և ծնողներից մեկին միայն նշելու համար գործածվում են *հայր, մայր*՝ отец, мать, գերմաներենում՝ die Mutter, der Vater գոյականները, իսկ der Elternteil «ծնող, ծնողներից մեկը», գրեթե դուրս է եկել գործածությունից, որի հետևանքով տեղի է ունեցել հակառակ երևույթը՝ եզակի թվով բառաձևի նշույթավորում և հոգնակի բառաձևի աննշույթ և հաճախակի գործածություն, ինչպես՝ die Ferien «արձակուրդներ» - der Ferientag «արձակուրդային օր», die Kosten «ծախս, ծախք» - der Kostenanteil «ծախսի մի մաս», die Eltern «ծնողներ» - der Elternteil «ծնողներից մեկը», die Geschwister «քույր ու եղբայր», der Geschwisterteil (ինչպես նաև՝ das Geschwister) «եղբայրներից և քույրերից մեկը»: Համանման ձևով ռուսերենում՝ новобрачные, молодожены - *նորապսակ զույգ, նորապսակներ* - das Brautpaar (եզակի թվով կիրառություն) / die Neuvermählten (հոգնակի թիվ), родные - *հարազատ (-ներ)* - der/die Anghörige (-n), գերմաներենի համար՝ Gebrüder - *եղբայր(-ներ)* - брат (братья), Geschwister - *քույր և եղբայր, նաև՝ քույրեր և եղբայրներ* - братья и сёстры, Gezeiten - *մակընթացություն և տեղափոխություն* - приливы и отливы: Գերմաներենի անեզականների դեպքում ևս, ինչպես տեսնում ենք օրինակներից, չունենք լիարժեք համապատասխանություն: Այս շարքի բառերը կարծես միջակա դիրք են գրավում անեզականների ու հաշվելի գոյականների հոգնակի բառաձևերի միջև, քանի որ բառիմաստով ներկայանում են որպես առանձին միավորների ամբողջություն, սակայն իրենց մեջ միավորում են իրար ամբողջովին կամ ոչ լիովին նման, ինչպես նաև տարբեր սեռի անդամներ: Այսպիսով, բերված օրինակների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ անեզականները զուգադրվող երեք լեզուներում էլ, ունենալով հոգնակիաձև կազմություն, բովանդակային պլանում ցույց են տալիս և՛ եզակիություն, և՛ հոգնակիություն, ինչը պայմանավորում են իրավիճակը, համատեքստը կամ ուղեկցող լրացումները:

Անշուշտ, առկա նմանություններին զուգահեռ, անհերքելի է նաև տարբերությունների առկայությունը, որը պայմանավորված է հնչյունաբանական, բառակազմական, ինչպես նաև մշակութային ու լեզվամտածողական առանձնահատկություններով: Այս գործոնների անտեսումն է, որ հանգեցնում է թարգ-

մանական սխալների, ինչպես տարածված՝ *ամառային արձակուրդներ, ակնոցներ* (մեկ ակնոցի համար), որոնք բառացի ռուսերեն летние каникулы (գերմաներենում ևս՝ die Ferien – միայն հզն. կիրառություն-*արձակուրդներ*, հետևաբար՝ die Sommerferien – ամառային արձակուրդներ), очки (գերմ.՝ եզ. և հզն. թվի առկայություն՝ die Brille – ակնոց – die Brillen – հզն.՝ ակնոցներ) բառերի թարգմանություններն են՝ անտեսելով այն հանգամանքը, որ այս բառերը ռուսերենում անեզական են, իսկ հայերենում՝ եզակի և հոգնակի տարբերակներ ունեցող բառեր: Ակներն է, որ անեզական գոյականներին բնորոշ է ընդհանուր մի հատկանիշ, այն է՝ վերացական կամ հավաքական բնույթ, բազմակազմ ձև:

Անեզականները ոչ թե թվի իրացման բացառություններ են, այլ հասկացություններ, որոնք հանդես են գալիս միայն հոգնակի բառաձևով, կրում հոգնակի թվի հարացույցի իրացման առանձնահատուկ դրսևորում և ցույց են տալիս բազմակազմ առարկաներ, տեղանուններ և երևույթներ (Duden 2016, 186):

Եզրակացություններ

1. Եթե տեղանունների դեպքում եռալեզու համեմատությունը հիմնականում դրսևորում է ընդհանրական հատկանիշներ, քանի որ վերջիններս կա՛մ փոխառության, կա՛մ պատճենման արդյունք են, ապա նույնը չենք կարող ասել այլ հասկացությունների վերաբերյալ:

2. Բերված օրինակների վերլուծությունը փաստում է, որ անեզականները զուգադրվող երեք լեզուներում էլ, ունենալով հոգնակիաձև կազմություն, բովանդակային պլանում ցույց են տալիս և՛ եզակիություն, և՛ հոգնակիություն, ինչը պայմանավորում են իրավիճակը, համատեքստը կամ ուղեկցող լրացումները:

3. Անեզական գոյականները ցույց են տալիս, որ հոգնակի բառաձևը միշտ չէ, որ մատնանշում է երևույթի հոգնակիությունը:

4. Եռալեզու ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ, ի տարբերություն գրական արևելահայերենի, ժամանակակից ռուսերենում և առավելապես գերմաներենում անեզական գոյականներն ավելի մեծ թիվ են կազմում:

5. Անեզականությունը չի ենթադրում բառի հոգնակիություն թվակարգային մեկից ավելի իմաստով: Այստեղ բառի կազմում ներառված են ոչ թե անջատ, միմյանցից առանձին գիտակցվող հասկացական երևույթներ, այլ վերջինիս մաս կազմող բաղադրիչները տվյալ երևույթը ներկայացնում են բառակազմական ուրույն կաղապարով և կազմում անքակտելի միասնություն, որից կարելի է ենթադրել, որ հասկացության ոչ եզակիաձև կառույցը դեռ բառի հոգնակիություն չէ:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածի թեմայի ընտրության և առանցքային հարցերի վերաբերյալ արված կարևոր դիտարկումների ու նկատառումների համար երախտագիտություն ենք հայտնում մեր գիտական ղեկավարին՝ ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆա-

կուլտետի հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ Վարդան Զորիկի Պետրոսյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան»:
Aghayan E. 1976, Explanatory Dictionary of Modern Armenian, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
2. Անդրեասյան Գ. 1976, Գերմաներեն-հայերեն բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Andreasyan G. 1976, German-Armenian Dictionary, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
3. Ղարիբյան Ա. 1977, Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, «Հայաստան»:
Gharibyan A. 1977, Russian-Armenian Dictionary, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
4. Մարգարյան Ա. 2004, Հայոց լեզվի քերականություն, Ձևաբանություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Margaryan A. 2004, Grammar of the Armenian Language: Morphology, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
5. Պետրոսյան Հ. 1987, Հայրենագիտական բառարան, Երևան, «Հայաստան»:
Petrosyan H. 1987, Dictionary of Homeland Studies, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
6. Զահուկյան Գ. 1974, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:
Jahukyan G. 1974, Fundamentals of the Theory of Modern Armenian, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
7. Белашапкова А. 1989, Современный русский язык, Москва, «Высшая школа».
Beloshapkova A. 1989, Modern Russian Language, Moscow, Vysshaya Shkola (in Russian).
8. Буланин Л. 1976, Трудные вопросы морфологии, Москва, «Просвещение».
Bulanin L. 1976, Difficult Questions of Morphology, Moscow, Prosveshchenie (in Russian).
9. Виноградов В. 1986, Русский язык. Грамматическое учение о слове, Москва, «Высшая школа».
Vinogradov V. 1986, Russian Language: The Grammatical Doctrine of the Word, Moscow, Vysshaya Shkola (in Russian).
10. Есперсен О. 1958, Философия грамматики. Пер. с англ. Пассека В. В. и Сафроновой С.П.; под ред. и с предисл. проф. Ильиша Б.А., Москва, «Наука».
Jespersen O. 1958, The Philosophy of Grammar. Translated from English by Passek V.V. & Safronova S.P.; edited with a preface by Prof. Ilish B.A., Moscow, Nauka (in Russian).
11. Зализняк А. 2002, Русское именное сказуемое, Москва, «Наука».
Zaliznyak A. 2002, The Russian Nominal Predicate, Moscow, Nauka (in Russian).

12. Павлов В. 2017, Грамматическое и лексическое число существительного. Международный журнал гуманитарных и естественных наук, N 5, 68–82.
Pavlov V. 2017, The Grammatical and Lexical Number of the Noun. International Journal of Humanities and Natural Sciences, N 5, 68–82 (in Russian).
13. Шведова Н. 1970, Грамматика современного русского литературного языка, Москва, «Наука».
Shvedova N. 1970, Grammar of the Modern Russian Literary Language, Moscow, Nauka (in Russian).
14. Duden 2016, Dudenredaktion, Die Grammatik: Unentbehrlich für richtiges Deutsch (9, vollständig überarbeitete Auflage, Bd. 4), Berlin, Dudenverlag.
15. Zifonun G., Hoffmann L., Strecker B. 1997, Grammatik der deutschen Sprache, Bd. 1, Berlin-New York, Walter de Gruyter.

ACTRESS – DIRECTOR SIRARPI AJEMIAN (1929–2024) AND THE MKHITARYAN STUDENTS' UNION

ԴԵՐԱՍԱՆՈՒՀԻ – ԲԵՄԱԴՐԻՉ ՍԻՐԱՐՓԻ ԱԾԵՄՅԱՆԸ (1929–2024) ԵՎ
ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՍԱՆՈՒՑ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

АКТРИСА – РЕЖИССЁР СИРАРПИ АЧЕМЯН (1929–2024)
И МХИТАРИСТСКИЙ СТУДЕНЧЕСКИЙ СОЮЗ

Anahit Bekaryan¹, Lilit Bekaryan²
Անահիտ Բեքարյան¹, Լիլիթ Բեքարյան²
Анаит Бекарян¹, Лилит Бекарян²

¹ Institute of Arts, National Academy of Sciences, Armenia
Արվեստի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Институт искусств, Национальная академия наук, Армения

² Armenian State University of Economics, Armenia
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, Հայաստան
Армянский государственный экономический университет, Армения

* Author for correspondence: anahit.bekaryan@arts.sci.am
Գրագրություն վարող հեղինակ՝ anahit.bekaryan@arts.sci.am
Автор, ведущий корреспонденцию: anahit.bekaryan@arts.sci.am

Հեղինակների ներդրումը. ԱԲ – գաղափար, շարադրում; ԼԲ – խմբագրում
Author contributions: AB – conceptualization, writing original draft; LB – editing;
Вклад авторов: АБ – концептуализация, написание текста; ЛБ – редактирование

The authors declare no competing interests
Հեղինակները հայտարարում են շահերի բախման բացակայության մասին
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Received: 01.10.2025; Revised: 07.10.2025; Accepted: 10.12.2025
Ներկայացվել է՝ 01.10.2025; գրախոսվել է՝ 07.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Представлено: 01.10.2025; рецензировано: 07.10.2025; принято: 10.12.2025

© The Author(s), 2025. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ(ներ), 2025: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор(ы), 2025. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-185

Abstract – In 1946, in Constantinople, Armenian school students initiated the formation of associations that revitalized theatrical art. In 1947, the Mkhitarian Students' Union theater troupe was established, staging new and different plays. It broadened its repertoire with classical literature. Alongside works by Shakespeare, Ben Jonson, and Bernard Shaw, the stage also featured plays by William Saroyan, Robert Hattajian, and Varujan Ajemian. Sirarpi Aje-

mian, a Constantinople-born and later Toronto-based Armenian actress, director, and reciter – an indefatigable and unforgettable contributor to theater, took her first steps on stage with the Mkhitarian Students' Union. From her earliest roles, she captivated audiences. Her performances stood out for their psychological depth and dramatic intensity. She brought to life both classical and contemporary heroines, expressing their inner turmoil, emotions, and struggles. She contributed to productions such as Varujan Ajemian's *Every Man Has His Own Paper*, Shakespeare's *Romeo and Juliet*, Robert Hattajian's *Three Sundays of a Life*, Bernard Shaw's *The Millionaire*, and Michel André's *The Great Robbery*. Interrupting her prolific activity in Constantinople, she later settled in Toronto, holding fast to her chosen motto in life – *preserve the heritage* – and remained faithful to this principle for decades, serving the stage with unwavering dedication.

Ամփոփում – 1946 թվականին Կ. Պոլսում հայկական դպրոցների սաների նախաձեռնությամբ հիմնվում են միություններ, որոնք աշխուժություն են հաղորդում թատերական արվեստին: 1947-ին ստեղծված Մխիթարյան սանուց միության թատերախումբը բեմադրում է նոր և ինքնատիպ թատերգություններ, ընդլայնում իր խաղացանկը դասական գրականությամբ: Մխիթարյան սանուց միության բեմում Շեքսպիրի, Բեն Զոնտոնի Բեռնարդ Շոուի թատերգությունների կողքին բեմադրվում են նաև Վիլյամ Սարոյանի, Ռոբերտ Հատտեյանի, Վարուժան Աճեմյանի թատերախաղերը: Պոլսահայ, հետագայում տորոնտոյացի թատրոնի բոլորանվեր արվեստագետ, դերասանուհի, բեմադրիչ, ասմունքող, մեծ և անմոռանալի երախտավոր Սիրարփի Աճեմյանն իր բեմական առաջին քայլերն արել է հենց այդ բեմում: Առաջին իսկ դերերով նա գրավել է հանդիսատեսին: Դերասանուհու խաղը առանձնացել է հոգեբանական խորությամբ, դրամատիկական լարվածությամբ: Կերպարանավորել է ինչպես դասական, այնպես էլ ժամանակակից հեղինակների թատերախաղերի հերոսուհիներին՝ արտահայտելով իր հերոսուհիների հոգեկան խռովքը, հուզումները և ապրումները: Նա իր մասնակցությունն է բերել Վարուժան Աճեմյանի «Ամեն մարդ իր թուղթը ունի», Շեքսպիրի «Ռոմեո և Զուլիետ», Ռոբերտ Հատտեյանի, «Կեանքի մը երեք կիրակիները», Բեռնարդ Շոուի «Միլիոնատեր կինը». Միշել Անդրեի «Մեծ կողոպուտ» և այլ թատերախաղերում: Ընդհատելով իր բեղուն գործունեությունը Պոլսում՝ դերասանուհին հաստատվում է Տորոնտոյում՝ պահելով իր կյանքի բնաբան ընտրած «պահե ավանդը» կարգախոսը և իր երկարամյա տարիների ընթացքում հավատարիմ մնալով և անմնացորդ նվիրումով ծառայելով բեմին:

Аннотация – В 1946 году в Константинополе армянские школьники инициировали создание объединений, деятельность которых внесла оживление в театральную жизнь города. В 1947 году был создан театральный кружок Мхитарянского студенческого союза, репертуар которого включал произведения классиков мировой литературы: Шекспира, Бена Джонсона и Бернарда Шоу. На сцене Мхитарянского театрального кружка ставились также пьесы Уильяма Сарояна, Роберта Хаддетджяна и Варужана Ачегяна. Армянская актриса, режиссер и декламатор Сирарпи Ачегян, родившаяся в Константинополе, а впоследствии обосновавшаяся в Торонто, начала свою театральную деятельность в составе труппы Мхитарянского студенческого кружка. С первых же ролей она привлекла внимание зрителей и завоевала их любовь. Ее игра отличалась психологической глубиной и драматизмом. Актриса играла как классических героинь, так и современных, передавая их внутренние переживания и вживаясь в каждый образ. В ее послужной список вошли пьесы Варужана Ачегяна («Каждый человек имеет свой документ»), Шекспира («Ромео и

Джюльетта»), Бернарда Шоу («Миллионерша»), Мишеля Андре («Великое ограбление»), Роберта Хаддетджяна («Три воскресенья жизни»). Переехав из Константинополя в Торонто, она осталась верна своему жизненному кредо – «сохранять наследие», служа искусству.

Keywords – S. Ajemian, R. Hattejian, actress, troupe, Constantinople.

Հիմնարաներ – Ս. Աճեմյան, Ռ. Հատտեճյան, դերասանուհի, թատերախումբ, Կ. Պոլիս:

Ключевые слова – С. Ачемян, Р. Хаддетджян, актриса, труппа, Константинополь.

Introduction

Actress and director Sirarpi Ajemian, who devoted her life to the stage and made an undeniable contribution to the Mkhitarian Students' Union, was also the leader and director of Hrachya Nersisyan Theater Troupe in Toronto. Born in Constantinople, she graduated from the local Armenian and later French schools, and studied at the Theatrical Department of the Constantinople Conservatory, finishing in 1958.

Her first stage work was with the Mkhitarian Students' Union. In May 1953, she played the role of Satenik in Varujan Ajemian's comedy *Every Man Has His Own Paper* staged by the Union's theatrical committee. In 1959, she received the "Best Actress" award among Constantinople's Armenian student unions. That same year, she performed the lead role of Nvard in Robert Hattejian's *Three Sundays of a Life*, a performance that earned her the unanimous first prize from the jury.

After moving to Toronto, she led the Armenian General Benevolent Union's (AGBU) theatrical work for 18 years, staging successful productions and participating in Ontario's multicultural theater festivals. She won the "Best Director" award for staging Zareh Melkonian's *Frozen Dreams*. In 1983, she played the lead role of Opal in John Patrick's *Everybody Loves Opal*. She later directed Toronto's Holy Trinity Armenian Apostolic Church "Small Stage" troupe, staging Mushegh Ishkhan's *Dying is Hard* in 2011.

The Mkhitarian Students' Union Theater Troupe

"In 1945, it became partly possible to bring a new breath into Constantinople Armenian theater thanks to the new generation of youth gathered around the Students' Unions" (Ֆազլեան 2010).

The newly-established Mkhitarian Students' Union convened young people interested in art and literature, among them Robert Hattejian, Zareh Yaldizjian (Zahrat, 1924–2007), Varujan Ajemian, Gegham Svajian (Gegham Sevan, 1926–1991), Perch Fazlian (1926–2016). In 1947, the Union started its theater troupe.

The theatre lovers were appreciative of the Union, as it appeared to bring a renewing spirit and atmosphere to the Constantinople Armenian stage.

"At that time, the stages were flooded with melodramas from the early period of Constantinople Armenian theater, or with plays that had remained from the repertoire days of the *Dramatic* troupe. A new breath, youthful vigor, was necessary. It became possible to create that under the roof of the Mkhitarian Students' Union".

The Union, during that period, widely opened its doors both with its stage and with its literary magazine *San*. The journal *San* became the field where Robert Hattejian and his fellow writers found and shaped their literary identity. "A stage deprived of technical facilities was built, but that was enough for us, so that, free from economic concerns, we could stage works that were absent from the Armenian stages of Constantinople" (Ֆալկես 2004).

The modest stage built under the limited conditions of the Mkhitarian Students' Union attracted the new generation. The theatrical committee began to focus its attention on a different and new repertoire. Unique, distinctive, and modern plays earned the appreciation and enthusiasm of the public.

They began staging plays by Shakespeare, Ben Jonson, Alfred de Musset, Molière, Agatha Christie, and William Saroyan. The Union also encouraged young writers to try themselves in playwriting.

"I wanted to become a playwright in literature, because theater gives us every possibility to see embodied heroes who act according to our capacities, and thus we become the Master and Creator of those whose fate is otherwise left to chance. This is, for the intellectual, the shortest and most tangible way of communicating with the people" writes Varujan Ajemian (Շրջիկ 1950).

Soon, the Union started staging plays by Robert Hattejian and Varujan Ajemian. The theater troupes within the Students' Unions were made up entirely of amateur actors, who were taking their very first theatrical and acting steps. Sirarpi Ajemian was one of these young and talented forces.

Sirarpi Ajemian on the Stage of the Mkhitarian Students' Union

Theatrical performances were the core of the artistic life of the Union. In 1948, the Union opened its season with *Marian's Caprices*, featuring Sirarpi Ajemian. Following Shakespeare's *The Comedy of Errors* and *Marian's Caprices*, the troupe undertook *Romeo and Juliet*, translated into Armenian by Edward Simkeshian (1906–1979). The selection of these authors alone demonstrates the committee's dedication to classical, high-value works.¹

The Armenian public in the diaspora had long awaited the first Armenian performance of *Romeo and Juliet*. Both literary and theatrical committees spent months preparing for this production, which was met with high acclaim. Director Perch Fazlian, the members of the theatrical committee, and the actors spared no effort to ensure the performance's success. The sets and costumes, created by Aram Alelemjian, were described as "magnificent and colorful, ranging from a simple sky to a red horizon, to Juliet's balcony, and especially the irreplaceable balcony view" (Ռոմեո և Ջուլիետի հայերեն ներկայացումը թուական մը կազմեց մեր տարեգրութիւններում 1949). The actors' unforgettable performances thrilled audiences. The play premiered on April 20 and was repeated six times. Publications such as *Marmara* and *Kulis* praised the production. *Marmara* wrote: "The play, translated by Edward

Simkeshian, completely impressed audiences with its harmony, smooth pacing, and magnificent sets, created by A. Alelemjian" («Ռոմեո և Շուլիետ»-ի տպաւորիչ ներկայացումը 1949).

After three months of rehearsals, this talented ensemble successfully demonstrated their skill, confidently presenting a Shakespearean production. The Union's theatrical troupe performed as a professional, organized ensemble, marked by discipline, dedication, and a serious approach to stagecraft. As Perch Fazlian notes in his memoir *Curtains on the Boulevards*:

"For the first time in the diaspora, a performance was staged with a true understanding of theater. Prior productions relied on adapted costumes and reused backdrops, often splattered with paint. Yet we, barely over twenty, were already on the precise path of theatrical art. A production centered on a single star did not interest us; for us, it was vital to achieve perfect harmony throughout. Stage design, costumes, lighting, music, acting, and direction formed a single cohesive whole. Even today, it can be stated with certainty that the Mkhitaryan Students' Union gave the diaspora Armenian theater its first fully integrated theatrical production" (Ֆազլեան 2004).

In *Romeo and Juliet*, Sirarpi Ajemian played the role of the nurse.

In 1952, Bernard Shaw's *The Millionairess* was staged for the first time. The Union had prepared extensively for this production. The lead role was given to Sirarpi Ajemian, who "performed it with exceptional interpretation" (Միլիոնատէսի շարժում, դէպքեր և արձագանգ 1952). The director was Ara Kyurten. *Marmara* noted: "The theater-loving troupe did its utmost to create an atmosphere of harmony on stage. Particularly remarkable was Sirarpi Ajemian, in the role of the nervous and self-assured woman" (Արձագանգ 1952).

In May 1953, the theatrical committee staged Varujan Ajemian's comedy *Everyone Has Their Paper*. Varujan Ajemian recalls: "The formation of Students' unions inspired me to explore theater as well. In Republican Turkey, these were the first Armenian performances given without censorship and with original texts. Initially, Robert Hattejian, Zahrat, and I formed a trio around the Mkhitaryan Students' Union" (Աճեմեան 2000, 5).

This carefully prepared production involved highly skilled actors. The director, Arman Kurtikyan, made his debut at the Union, demonstrating remarkable theatrical taste and education. The premiere confirmed the committee's dedication, as *Everyone Has Their Paper* surpassed amateur productions in precision and execution (Ամեն մարդ իր թուղթը ունի 1953). Sirarpi Ajemian played Satenik, and nearly all actors excelled. A contemporary reviewer wrote: "Sirarpi Ajemian proved her stage merits in the responsible role of the mother. This production was the most important theatrical success of the Union in recent years" (Կիլեր 1953). The director's and lead actors' performances were pivotal to the production's success. *Zhamanak* observed: "The play was presented with the troupe's key elements and under the direction of Arman Kurtikyan, who endowed the material with fresh mise-en-scènes" (Կիլեր 1953).

One of the pioneers of Armenian diaspora literature, Robert Hattejian, staged his first play, *Three Sundays in Life*, in 1959 at the Union. Hattejian's love for theater dates back to his school years at the Mkhitarian school. As Perch Fazlian recalls, in 1942–1943 in Constantinople, Hattejian staged Alfred de Musset's *Marian's Caprices* twice at his home with Zareh Yaltzyan and Gegham Svajian. Though only twenty spectators attended, all tickets had been sold in advance. Hattejian's play was published in 1960, earning him the Anahit Literary Award. It depicted realistic life, with one Sunday standing out as especially memorable (Յ.Ճ. 1959). Sirarpi Ajemian played Nvard.

"April 30, 1959, will be memorable for two reasons: it marked the first signal of the rebirth of Istanbul Armenian theater and enriched Istanbul Armenian literature with a new genre – tragedy. Hattejian's merit lies in creating a work that captivates and delights the audience without causing boredom" (Պիպեղեան 1959, 8). The audience owes the play's success to Hattejian's meticulous direction. "Sirarpi Ajemian's role lived, as always, carrying the full weight of the play. Nvard's psychology, her expressions, gestures, and the emotions she conveyed effortlessly to the audience were the cornerstone of the production's success" (Պ. 1959, 8). Contemporary reports deemed it the most important and successful Armenian-language play staged to that date.

In 1963, the Union staged Frederick Knott's *Dial M for Murder*, directed by the young Turkish cinema director Stepan Melikyan. "Melikyan, a new name in Armenian theater, demonstrated with this first production that he understood directing, giving hope for much more in the future" (Աճեմեան 1963, 15). The sets, designed by Hilda Nemce, contributed to the success. On acting, it was noted: "Ajemian could not fully convey fear and tension with all her veins, yet she was, as always, a rare and accomplished actress on our stages" (Աճեմեան 1963, 17). The jury awarded the production unanimously.

By 1964, the Union had established its place in Constantinople–Armenian theater, exemplified by Michel André's *The Great Robbery*, translated by Robert Hattejian and directed by Stepan Melikyan. "The greatest part of the success lies in presenting a unified, beautiful whole" (Ajemian 1964, 22). Sirarpi Ajemian played a small role but "interpreted the fiery woman's character brilliantly. Her pleasant voice and precise stage language consistently enhanced her performances" (Ajemian 1964, 22). Director Melikyan fulfilled expectations, demonstrating he "knows how to create a cohesive production and guide actors to achieve his vision" (Թաւերասէր Թաւորոն 1964). Sirarpi Ajemian needed no lavish praise: "She knows how to give each role its value and interpret it superbly, embodying a discreet woman without exaggeration" (Թաւերասէր Թաւորոն 1964).

Years later, in the 1980s, Robert Hattejian recalled with emotion and sadness the days he spent in the Union:

"The hall was the same, the stage the same... This was where my generation and I had spent long years devoted to theater. Yet the young artists who should have performed our magnificent play were absent. Where were they, and where could we find them? Even if found, would they be enough to fill half the stage? I looked at the stage, marveling at its beauty, yet feeling sorrow. I remembered other young artists, fueled by passion, seeking a stage for themselves in vain" (Հաստեճեան 1984).

Conclusions

Sirarpi Ajemian, a distinguished actress, director, and master of stage speech, played a central role in the cultural life of the Armenian diaspora. For her, the stage was not merely art – it was a means of preserving the Armenian language and identity: *"We are convinced that preserving Armenian culture occurs not only through schools and literature but also through the stage... singing, music, and dance – especially when performed with mastery" (Պեշիկթաշեան 1962).*

Through her skill, conscientiousness, and unmatched portrayals, she left indelible impressions on audiences: *"The stage is a sanctuary, with an invisible staircase rising to heaven. Devils occupy the lower part, while angels watch over the top. The lower section is filled with artisans, who, more than acting and speaking, distort. Sweat, tears, and even blood are required, along with talent, to ascend and be worthy of the angels' kiss" (Պեշիկթաշեան 1962).*

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to Anna Asatryan, head of the Institute of Arts, for her ongoing support and advice.

Գրականություն /References/Литература

1. Աճեմեան Ի. 1963, Միջմիութենական թատերական փառատոն, Քուլիս, N 395, 15, 17: Ajemian I. 1963, Inter-union Theater Festival, Kulis, N 395, 15, 17 (in Armenian).
2. Աճեմեան Ի. 1964, Մեծ կողոպուտ, Քուլիս, N 412, 22: Ajemian I 1964, The Great Robbery, Kulis, N 412, 22 (in Armenian).
3. Աճեմեան Վ. 2000, Ինքն իր մասին, Նոր Սան, N 2324, 5: Ajemian V. 2000, About Myself, Nor San, N 2324, 5 (in Armenian).
4. Ամեն մարդ իր թուղթը ունի 1953, Սան, N 60–65, 39–40: Everyone Has Their Paper 1953, San, N 60–65, 39–40 (in Armenian).
5. Արձագանգ 1952, «Միլիոնատեր կինը» Մխիթարեան Սանուցի մէջ, Մարմարա, N 3149: Response 1952, The Millionaire at the Mkhitryan Students' Union, Marmara, N 3149 (in Armenian).
6. Թատերասեր Թատրոն 1964, Մխիթար. Ս. Միութեան բեմին վրայ «Մեծ կողոպուտը» Մարմարա, N 7141:

- Theater Enthusiast: On the Stage of the Mkhitarian Students' Union – The Great Robbery, Marmara, 1964, N 7141 (in Armenian).
7. Կիւլեր Ա. 1953, Թատերական յաջողութիւն մը Մխիթարեան Սանուց Միութեան մէջ, Ժամանակ, N 16445:
Kyuler A. 1953, A Theatrical Success at the Mkhitarian Students' Union, Zhamanak, N 16445 (in Armenian).
 8. Հատտեճեան Ռ. 1984, Շենք ունէինք միայն, Քուլիս, N 901, 1:
Hattejian R. 1984, We Only Had the Backstage, Kulis, N 901, 1 (in Armenian).
 9. Միութենական շարժում, դէպքեր և արձագանգ 1952, Սան, N 55–57, 46–47:
Union Movement, Events, and Responses 1952, San, N 55–57, 46–47 (in Armenian).
 10. Յ.Ճ. 1959, Թատերական. Կեանքի մը երեք կիրակիները սանուց բեմին վրայ յայտնութիւն մըն է բեմին համար, Ժամանակ, N 18562:
Y.Ch. 1959, Theater: Three Sundays in Life at the Students' Stage, Zhamanak, N 18562 (in Armenian).
 11. Շրջիկ 1950, Տեսակցութիւն մը Վարուժան Աճեմեանի հետ, Սան, N 24, 22:
Shurjik 1950, An Interview with Varujan Ajemian, San, N 24, 22 (in Armenian).
 12. Պ. 1959, Կեանքի մը երեք կիրակիները Մխիթարեան Սանուց բեմին վրայ. Ռ. Հատտեճեանի այս գեղեցիկ գործը մեծ ընդունելիութեան կ'արժանանայ. Մարմարա, N 5433:
P. 1959, Three Sundays in Life at the Mkhitarian Students' Stage: Hattejian's Beautiful Work Earns Great Reception, Marmara, N 5433 (in Armenian).
 13. Պեշիկթաշլեան Ն. 1962, Համազգայինի «Գասպար Իպեկեան» թատերախումբը և ղեկավար Ժորժ Սարգիսեանը (խոսքեր ու խոհեր՝ քսանամեակին առթիւ), Հայրենիք, N 5216:
Peshiktashlian N. 1962, Gaspar Ipekian Theater Troupe and Director Zhorzh Sargsian, Hayrenik, N 5216 (in Armenian).
 14. Պիպերեան Զ. 1959, Հայերեն ինգլիզագիր թատերգութիւն մը. Կեանքի մը երեք կիրակիները, Քուլիս, N 298, 8:
Piperean Z. 1959, Armenian Original Play: Three Sundays in Life, Kulis, N 298, 8 (in Armenian).
 15. Ռոմեո և Ժուլիետի հայերեն ներկայացումը թուական մը կազմեց մեր տարեգրութիւններում 1949, Սան, N 16, 27:
Romeo and Juliet Armenian Performance Marked a Date in Our Chronicle 1949, San, 1949, N 16, 27 (in Armenian).
 16. «Ռոմեո և Ժուլիետ»ի տպաւորիչ ներկայացումը 1949, Մարմարա, N 1839:
The Impressive Performance of Romeo and Juliet 1949, Marmara, N 1839 (in Armenian).
 17. Ֆազլեան Պ. 2004, Վրաններ պողոտաներու վրայ (Յուշագրութիւն), Անթիլիաս:
Fazlian P. 2004, Curtains on the Boulevards (Memoir), Antelias (in Armenian).
 18. Ֆազլեան Պ. 2010, Մտորումներ թատրոնի մասին, Պեյրութ, 91:
Fazlian P. 2010, Thoughts on Theater, Beirut, 91 (in Armenian).

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF "ARMENIA" INTERNATIONAL MUSIC FESTIVAL IN THE DEVELOPMENT OF INTERCULTURAL DIALOGUE

«ԱՐՄԵՆԻԱ» ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՓԱՌԱՏՈՆԻ ԴԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵՋ

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ФЕСТИВАЛЯ «АРМЕНИЯ» В РАЗВИТИИ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА

Lilit Artemyan
Լիլիթ Արտեմյան
Лилит Артемьян

Institute of Arts, National Academy of Sciences, Armenia
Արվեստի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт искусств, Национальная академия наук, Армения

lilit.artemyan@arts.sci.am

Ներկայացվել է՝ 04.09.2025; գրախոսվել է՝ 17.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025

Received: 04.09.2025; Revised: 17.10.2025; Accepted: 10.12.2025

Представлено: 04.09.2025; рецензировано: 17.10.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-193

Abstract – The article presents the importance of the "Armenia" International Music Festival in the field of intercultural dialogue. The idea of creating the Festival belongs to Sergey Smbatyan, Honored Artist of the Republic of Armenia, PhD in Arts. It is no secret that the study of cultural ties has significant scientific importance. An international festival is a special type of cultural dialogue, which appears in the form of creative communication. In the 21st century, it has become one of the universal means of forming and developing intercultural ties, which contributes to the formation and continuous development of the dialogue between different cultures, reveals the creative abilities of individuals, serves to preserve and spread national identity and universal values, and stimulates interest in culture among society. The article examines and presents, for the first time, the contribution of the "Armenia" International Festival to the development and preservation of intercultural dialogue. The Festival's concert programs include works that embody a unique expression of intercultural dialogue. An international competition and a music academy were organized within the framework of the festival, which are important elements of intercultural dialogue. The next important component is the involvement of internationally recognized artists and the opportunity to perform on Armenian stages with Armenian musicians. The "Armenia" festival has brought together both the

leading state collectives of Armenia and outstanding Armenian performers from around the world. The Festival has become a significant event in the Armenian musical mosaic, making an important contribution to expanding international cooperation, transforming Armenia into a cultural capital, and developing and strengthening intercultural ties.

Ամփոփում – Հոդվածը ներկայացնում է «Արմենիա» երաժշտական միջազգային փառատոնի կարևորությունը միջմշակութային երկխոսության ասպարեզում: Փառատոնի կազմակերպման մտահղացումը ՀՀ վաստակավոր արտիստ, արվեստագիտության թեկնածու Սերգեյ Սմբատյանինն է: Գաղտնիք չէ, որ մշակութային կապերի ուսումնասիրությունը գիտական կարևոր նշանակություն ունի: Միջազգային փառատոնը մշակութային երկխոսության առանձնահատուկ տեսակ է, որն իրականացվում է ստեղծագործական հաղորդակցության ձևով: XXI դարում այն դարձել է միջմշակութային կապերի ձևավորման և զարգացման համընդհանուր միջոցներից մեկը, որը նպաստում է տարբեր մշակույթների միջև երկխոսության ձևավորմանն ու շարունակական զարգացմանը, բացահայտում անհատների ստեղծագործական կարողությունները, ծառայում ազգային ինքնության և համամարդկային արժեքների պահպանմանն ու տարածմանը, խթանում հասարակության շրջանում մշակույթի նկատմամբ հետաքրքրության բարձրացմանը: Հոդվածում առաջին անգամ ուսումնասիրվել է միջմշակութային երկխոսության զարգացման և պահմանման գործում «Արմենիա» միջազգային փառատոնի ներդրումը: Համերգների ծրագրերում ընդգրկվել են ստեղծագործություններ, որոնցում առկա է միջմշակութային երկխոսության յուրահատուկ դրսևորում: Փառատոնի շրջանակում կազմակերպվել են միջազգային մրցույթ, երաժշտական ակադեմիա, որոնք միջմշակութային երկխոսության էական տարրերից են: Հաջորդ կարևոր բաղադրիչը միջազգային ճանաչում ունեցող արտիստների ներգրավվածությունն է և հայ երաժիշտների հետ Հայաստանի բեմերում հանդես գալու հնարավորությունը: «Արմենիա» փառատոնն իր շուրջն է համախմբել ինչպես Հայաստանի պետական առաջատար կոլեկտիվներին, այնպես էլ աշխարհասփյուռ հայ հայտնի կատարողներին: Այն նշանակալի իրադարձություն է հայ երաժշտական խճանկարում և կարևոր ներդրում ունի միջազգային համագործակցության ընդլայնման, Հայաստանը մշակութային մայրաքաղաք դարձնելու և միջմշակութային կապերի զարգացման ու ամրապնդման գործում:

Аннотация – В статье рассматривается значение Международного музыкального фестиваля «Армения» в сфере межкультурного диалога. Идея создания фестиваля принадлежит заслуженному артисту Республики Армения, кандидату искусствоведения Сергею Смбатяну. Ни для кого не секрет, что изучение культурных связей имеет важное научное значение. Международный фестиваль является особым видом культурного диалога, реализуемого посредством творческой коммуникации. В XXI веке межкультурные связи стали одним из универсальных средств формирования и развития межкультурных отношений, способствующих укреплению диалога между различными культурами, раскрытию творческого потенциала личности, сохранению и распространению национальной идентичности и общечеловеческих ценностей, а также повышению интереса общества к культуре. В статье впервые анализируется вклад Международного фестиваля «Армения» в развитие и поддержание межкультурного диалога. Концертные программы фестиваля включают произведения, являющие собой уникальное проявление межкультурного диалога. В рамках фестиваля были организованы международный конкурс и музыкальная академия, представляющие собой важные элементы межкультурного диалога. Следую-

щим существенным компонентом является участие всемирно признанных артистов и возможность выступать на армянских сценах вместе с армянскими музыкантами. Фестиваль «Армения» объединил как ведущие государственные коллективы Армении, так и выдающихся армянских исполнителей со всего мира. Фестиваль стал значимым событием в мозаике армянской музыкальной жизни как неоспоримый вклад в расширение международного сотрудничества, превращение Армении в культурную столицу, а также развитие и укрепление межкультурных связей.

Keywords – "Armenia", Sergey Smbatyan, festival, orchestra, foundation.

Հիմնադրամբ – «Արմենիա», Սերգեյ Սմբատյան, փառատոն, նվագախումբ, հիմնադրամ:
Ключевые слова – «Армения», Сергей Смбатян, фестиваль, оркестр, фонд.

Introduction

As is known, the Armenian State Symphony Orchestra (hereinafter referred to as the Orchestra) has been carrying out active and productive organizational activities for 19 years, and the creation of festivals is one of its important and key directions. Since 2010, it has organized the annual Armenian Composing Art Festival; since 2013, the annual Khachaturian International Festival; since 2017, the International Festivals dedicated to the art of living legendary composers: Gia Kancheli, Krzysztof Penderecki, the International Festival of Modern Classics (since 2019, named after Krzysztof Penderecki since 2022) and the Symphonic Yerevan International Music Festival (2022).

It is no secret that the study of cultural ties has significant scientific importance. An international festival is a special type of cultural dialogue, which appears in the form of creative communication. In the 21st century, it has become one of the universal means of forming and developing intercultural ties, which contributes to the formation and continuous development of the dialogue between different cultures, reveals the creative abilities of individuals, serves to preserve and spread national identity and universal values, and stimulates interest in culture among society.

The establishment and expansion of international ties and cooperation is one of the priorities of the Armenian State Symphony Orchestra. Thus, in 2017, through the joint effort of Sergey Smbatyan, Honored Artist of the Republic of Armenia, Artistic Director and Principal Conductor of the Orchestra, the "Armenia" International Music Festival (we have extracted information about the festival from the archive materials of the Armenian State Symphony Orchestra) was founded, the idea of which belongs to Sergey Smbatyan, PhD in Arts.

It is noteworthy that in the period of the Republic of Armenia's independence, the Orchestra was the first to set out to create the "Armenia" International Classical Music Festival named after our country, the important goal of which is to present to the international community our Republic, which carries and preserves the academic traditions of classical music, and to make it a global cultural center that

will give prominent contemporary representatives of the performing arts an opportunity to gather around to listen to their exclusive interpretations in Armenia.

The annual (except for 2020, which was interrupted on September 27 due to the war (two concerts were held)) "Armenia" International Festival (hereinafter referred to as the Festival) has been held since its inception until 2021 with the support of the Ministry of Culture of the Republic of Armenia (since 2019, the Ministry of Education, Science, Culture and Sports of the RA). Since 2022, it has been organized in partnership with the Tourism Committee of the Ministry of Economy of the Republic of Armenia. Additionally, since the festival's founding, Sergey Smbatyan has been the artistic director, and Sargis Balbabyan, PhD in Arts, has been the director. The Orchestra, being faithful to its adopted principle and the important goals of its activity, namely the preservation, development and popularization of Armenian music in Armenia and abroad, consistently includes the rich pages of music of both Armenian classical and contemporary composers, both symphonic and chamber genres, in the programs of the international Festival's concert series.

Thus, the goal of our article is to examine and present, for the first time, the contribution of the "Armenia" International Festival to the development and preservation of intercultural dialogue.

Works of Armenian Classical and Contemporary Composers in the Festival's Concert Programs as a Unique Manifestation of Intercultural Communication

In the Festival's concert series, renowned works by Armenian classical composers Alexander Spendaryan, Aram Khachaturian, and Alexander Harutyunian – distinguished by rich performance histories and international recognition – have been regularly performed, alongside symphonic works by prominent contemporary composers, both established and emerging. These include Tigran Mansurian, Yervand Yerkanian, Mikhail Kokzhayev, Eduard Hayrapetyan, Armen Smbatyan, Vartan Adjemian, Gagik Hovunts, Melik Mavisakalyan, and others. It is noteworthy that the Festival's concert programs have featured works of key significance to the development of intercultural dialogue. In the pages of the history of Armenian classical and contemporary compositional art, the works that have received musical embodiment from the achievements of world literature occupy a unique place. These valuable compositions represent distinctive manifestations of intercultural dialogue that have stood the test of time.

In 2024, during the 8th "Armenia" International Music Festival, the Armenian State Symphony Orchestra, under the direction of Portuguese conductor Luis Andrade, performed the Symphonic Picture of *Three Palms* (1905) by Alexander Spendaryan (1871–1928), an Armenian classical composer, People's Artist of the Armenian SSR. This work is based on the poem with the same title (*An Eastern Tradition*, 1839) by Y. Lermontov (1814–1841), a renowned Russian poet and prose writer. Similarly, on July 4, 2018, the Orchestra, under the direction of Sergey Smbatyan, performed

three movements from the Symphonic Suite (1989) from the ballet *The Snow Queen* by Tigran Mansurian (1939), one of the prominent composers of the modern era. Tigran Mansurian composed the ballet based on the famous fairy tale with the same name by Danish writer and poet Hans Christian Andersen (1805–1875).

Works that represent Armenia, national traditions, and the peculiarities of compositional art were performed during the festival.

Thus, in 2018, at the opening concert of the festival, *Armenia Symphonic Poem* by Grigor Yeghazaryan (1908–1988), a talented composer, teacher, musical and public figure, People's Artist of the Armenian SSR and the USSR, was performed for the first time since the independence of the Republic of Armenia. Written in 1942, in the period of the Second World War, it presents the pages of the history of Armenia and Armenians. As noted by Matevos Muradyan, musicologist, Honored Artist of the Armenian SSR, and Doctor of Arts, "The poem's music, based on an Armenian folk song, is colorful, simple and understandable. Having won first prize at the Republican Awards, it has secured a prominent place in the repertoire of symphony concerts (translated from Armenian)" (Մուրադյան 1959, 37).

Among the symphonic works of Professor Ghazaros Sarian (1920–1998), a talented composer, teacher, musical and public figure, People's Artist of the Armenian SSR and the USSR, the *Symphonic Panel Armenia* (1968), written with motifs from the paintings of Martiros Sarian, one of the greatest Armenian painters of the 20th century, occupies a unique place. It consists of four parts: *Garni*, *Old Yerevan*, *Ararat Valley* and *Sunny Landscape*. In 2021, in the 5th Festival, the Armenian State Symphony Orchestra, under the direction of conductor Marius Stravinsky, performed this unique musical canvas.

"In the frame of the Festival, symphonic works based on Armenian folk songs and dances were performed, including excerpts from the Symphonic Suite of Grigor Yeghiazaryan's ballet *Sevan*, as well as compositions by Armenian composers that have become masterpieces of world classical music. Among these, Aram Khachaturian's Concerto for Violin and Symphony Orchestra (1940) stands out and continues to be performed by prominent artists.

Moreover, historical events and places have also been reflected in Armenian compositional art. From those unique musical pages, excerpts from the symphonic suite from Aram Khachaturian's ballet *Spartacus* (1954), Yervand Yerkanian's symphonic poem *The Ruins of Baalbek* (2008), and the overture of *Bells of Sardarapat* (2021) by Mikhail Kokzhayev were presented. As M. Kokzhayev noted, "Maestro Sergey Smbatyan and the Armenian State Symphony Orchestra presented the work to the audience with a high level of performance excellence" (translated from Russian) (from a personal conversation with Mikhail Kokzhayev, Yerevan, 20.09.2025).

New Interpretations of Russian and Western European Classical and Contemporary Composers' Works

The Armenian State Symphony Orchestra diligently and with unique interpretations presented the masterpieces and achievements of Russian and Western European composers. Alongside the masterpieces by Johannes Brahms, Edvard Grieg, Giacomo Puccini, Gioacchino Rossini, Felix Mendelssohn, Antonio Vivaldi, Richard Wagner, Pyotr Tchaikovsky, Sergei Prokofiev, Claude Debussy and others, the Orchestra also performed new works by contemporary foreign composers – Alexey Shor and Sir Karl Jenkins – that were previously unfamiliar to the Armenian audience.

As is known, the epic *David of Sassoun* was expressed in Armenian compositional art, particularly in the works by Haro Stepanyan, Alexander Adjemian, Edgar Hovhannisyanyan and others (Մուսիկա 2021, 20–25). In 2018, the revelation of the Festival was the treatment of a foreign composer on the Armenian epic. For the first time in Armenia, the Symphonic Poem *David of Sassoun*, composed by Ayrat Ishmuratov based on the epic's motifs, was performed. It had been recorded in 2006 by the State Symphony Orchestra of the Republic of Tatarstan under the composer's direction in Kazan. Additionally, the composer also incorporated one of the Armenian folk work songs, *Horovel*, into the composition.

Resident Composer of the Armenian State Symphony Orchestra: Alexey Shor

The revelation of the "Armenia" International Music Festival was Jewish composer Alexey Shor, Doctor of Mathematical Sciences, Honorary Professor of the Yerevan Komitas State Conservatory, who is the resident composer of both the Festival and the Armenian State Symphony Orchestra.

Alexey Shor successfully composes in various genres, including musical theatre, symphonic, and chamber music, with symphonic works predominating. His works have been regularly performed by prominent contemporary artists, namely Maxim Vengerov, Lyubov Kazarnovskaya, David Aaron Carpenter and others and published by the prestigious publishing house *Breitkopf & Härtel*.

During the "Armenia" International Music Festival, Alexey Shor's works were performed by Armenia's leading ensembles, including the Armenian National Philharmonic Orchestra, the Armenian State Symphony Orchestra, the National Chamber Orchestra of Armenia, the Khachaturian Trio, with the following musicians: Armine Grigoryan (piano), Karen Shahgaldyan (violin), Karen Khachatryan (cello); pianists such as Denis Kozhukhin, Ingolf Wunder, Nare Arghamanyan, violinists such as Nikolaj Znaider, Roman Kim, Fyodor Rudin, Marc Bouchkov, Sergei Dogadin, Andrey Baranov, Daniel Lozakovich, cellists such as Narek Hakhnazaryan, Jonathan Roozeman, vocal soloist Anna Aglatova, conductors such as Sergey Smbatyan, Eduard Topchyan, Conrad Van Alphen, Felix Korobov, among others. On July 3, 2018, during the Festival, the new CD of the Khachaturian Trio, released by Sony,

was presented at the Aram Khachaturian Museum, which includes works by Aram Khachaturian, Alexey Shor and Arno Babajanyan.

It is remarkable that the influence of composers from the Romantic era, particularly Giuseppe Verdi, has played a significant role in shaping the composer's creative taste. Although A. Shor's works are composed in a quasi-Romantic style, there is, however, a discernible inclination towards avant-garde, not in terms of external manifestation, which would imply the use of any compositional technique, but rather in character innovation, capable of conveying the composer's contemporary perceptions of events and impressions: "In general, what I write under the influence of what I have seen reflects not the musical traditions and culture of the place, but my personal emotions (translated from Russian)" (Алексей Шор 2018).

In 2017, in one of the festival's symphonic concerts, the programmatic concert to *Travel Notebook* (2016) for piano and symphony orchestra was performed by the Armenian National Philharmonic Orchestra and pianist Nare Arghamanyan, under the direction of conductor Gevorg Muradyan.

The title of *Travel Notebook* already suggests the programmatic nature of the work. Thus, the concert, consisting of seven movements – *The Wayfarer's Prayer*, *La Rambla* (inspired by visiting Barcelona), *Addio* (inspired by visiting Rome), *The Luxembourg Garden* (inspired by visiting Paris), *Rubicon* (inspired by visiting Ravenna), *Sorrow* (inspired by visiting Venice), *The Horseman* (inspired by visiting Ascot) – is a unique musical journey with the composer. The prayer is followed by six parts, each of which is a distinct musical image, featuring its own unique structure, virtuoso performance, and artistic uniqueness. The composition lacks the use of sharp contrasts. There are interesting intonational combinations and vividly expressed characterization in the melodies with pastoral and narrative characteristics. If the listener is familiar with the geographical locations mentioned by the author, the perception of the musical material becomes more profound and meaningful. The orchestral texture is complementary, with the use of percussion instruments. However, at the same time, certain sections exhibit artistic and character-driven independence and in some cases, they prepare the entrance of the piano section, which is one of the structural elements characteristic of the concerto genre. The piano part is filled with dense, textured compositions and lively passages. In some cases, the play of harmonic verticals gives a certain form of mobility to the musical flow.

At first glance, the piece may seem simple to perform, but it demands a substantial arsenal of interpretative techniques from the performer to overcome the technical challenges and present the work flawlessly to the audience.

Performances by Renowned Artists at the Festival

One of the main features of the Festival is the involvement of internationally renowned artists and the opportunity for them to perform on Armenian stages with Armenian musicians. For 9 years, the "Armenia" International Music Festival has

been hosting Mikhail Pletnev, Vladimir Ovchinnikov, Pavel Gililov, Polina Osetinskaya (piano), Mischa Maisky (cello), Zakhar Bron, Maxim Vengerov, Zakhar Bron (violin); conductors Dmitry Yablonsky, Alan Chirkop and others from Russia, the USA, China, France, Great Britain, Austria, Monaco, Germany, Ukraine, Malta and elsewhere; and has been introducing Armenian music lovers to the best representatives of contemporary performing arts. The talented musicians highly appreciated the contributions of the Armenian State Symphony Orchestra and Sergey Smbatyan to the organization of the Festival. As Mikhail Pletnev noted, "Sergey Smbatyan is very actively involved in the musical life of Armenia and beyond. The orchestra he conducts, the Armenian State Symphony Orchestra, is deeply engaged in its activities. It has been a great pleasure to work with Sergey Smbatyan once again. And, of course, we ought to pay tribute to those who, despite these challenging conditions, find the will and resources to organize such a wonderful event as the "Armenia" International Music Festival (translated from Armenian) («Ամեն անգամ մեծագույն հուզմունք եմ ապրում՝ լինելով Հայաստանի սրբազան հողում». ամփոփվեց «Արմենիա» փառատոնը 2021).

Moreover, the "Armenia" International Festival has brought together not only the leading state ensembles of Armenia – the Armenian National Philharmonic Orchestra, the Armenian National Academic Choir, the National Chamber Orchestra of Armenia, but also outstanding Armenian performers from around the world, including cellist Narek Hakhnazaryan, pianists Nare Arghamanyan and Lilit Grigoryan.

"Armenia" International Piano Competition

The organization of the international competition was aimed at discovering and nurturing young talent. From July 4 to 12, 2017, in parallel with the Festival concerts, the "Armenia" International Piano Competition was held, in which young pianists from Armenia, as well as France, Russia, Georgia, Iran, Kazakhstan, South Korea, Kyrgyzstan, Poland, Norway, Syria, Ukraine, China, and Austria participated.

The jury of the competition was chaired by Armen Babakhanyan, Honored Artist of the Republic of Armenia, laureate of international competitions, and outstanding musicians such as Vladimir Ovchinnikov, People's Artist of the Russian Federation, Professor of the Moscow Tchaikovsky Conservatory, Paolo Baglieri (Italy), Ratko Delorko (Germany), and Valerian Shiukashvili (Georgia) were jury members. As Armen Babakhanyan noted, "We must choose the best. Nowadays, there are very few outstanding personalities. Many of them can play the piano, but not everyone can demonstrate individuality. The competition program is free: any performer can present a favorite work. This is how we get a glimpse of both the musician's taste and the structure of their program. The two stages consist of short performances, mini-concerts, which reveal how well the performer can captivate the audience with the program and presentation (translated from Armenian) («Արմենիա» միջազգային առաջին մրցույթ-փառատոնը բացահայտելու է վառ անհատականությունների 2017):

The Festival as an Educational Platform

One of the important intercultural features of the festival is the presence of its educational component.

Thus, in 2019, Sergey Smbatyan founded the "Music for Future" Foundation, which aims to identify talented Armenian children and support their professional development and artistic success. Additionally, Sergey Smbatyan is the Chairman of the Board of Trustees of the Foundation, while Anna Ter-Hovakimyan holds the position of the Director. One of the key areas of the Foundation's work is the creation of an educational platform and the development of international partnerships, which help provide high-quality professional training and expand opportunities for performance on international stages.

Since 2021, the "Music for Future" Classical Music Academy has been established within the framework of the "Armenia" International Music Festival. In the frames of the program, renowned musicians who performed at the Festival conduct master classes for the scholarship holders of the Foundation's educational program, passing on their performance achievements to young musicians ("Music for Future" Foundation).

The first master classes were conducted by Steven Isserlis, Zakhar Bron, Dmitry Yablonsky, Gil Shaham, Lavar Skou-Larsen, Felix Korobov, Fumiaki Miura, Pavel Gililov, Rémi Geniet, Jin Yan, Jean-Paul Gasparian, Maxim Rubtsov, Yol um San, Mikhail Kirchoff, Sergei Dogadin, Graf Mourja. The master classes provide a platform for intercultural education, enabling young musicians to learn how to communicate, collaborate and perceive the specifics of the performance achievements of prominent artists.

The Classic Pulse of Cultural Tourism Development

Since 2022, the Festival has been held in partnership with the Tourism Committee of the Ministry of Economy of the Republic of Armenia. The Armenia International Music Festival plays a key role in enhancing the appeal of Armenia, presenting it as a major destination for cultural tourism. Thanks to the Festival, Yerevan becomes a meeting point for prestigious musicians, attracting both Armenian music lovers and international guests visiting Armenia for either the festival or other cultural purposes.

Conclusion

Sergey Smbatyan's efforts in organizing the Festival, conducting it at a high level, and providing valuable and meaningful interpretations of Armenian, Russian, and Western European music are undeniable. The "Armenia" International Festival has become a significant event in the Armenian musical mosaic, contributing to the development and enhancement of international cooperation and intercultural ties.

The Festival, established in the period of independence of the Republic of Armenia and aptly named "Armenia", is a necessary event also from the perspective of the cultural diplomacy and strategy of the Republic of Armenia.

During the days of the Festival, Armenia transforms into a cultural capital, bringing together professional musicians, international artists and music enthusiasts from around the world.

Acknowledgment

We are grateful to the administration of the Institute of Arts of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, represented by Professor Anna Asatryan, Acting Director, Doctor of Arts, for providing the necessary conditions to conduct the research at the Institute. We are grateful to Sargis Balbalyan, Director of the Armenian State Symphony Orchestra, PhD in Arts, for kindly providing the archival materials necessary for the research.

References/Գրականություն/Литература

1. «Ամեն անգամ մեծագույն հուզմունք եմ ապրում՝ լինելով Հայաստանի սրբազան հողում». ամփոփվեց «Արմենիա» փառատոնը 2021, <https://www.aravot.am/2021/11/04/1227061/> (ներբեռնման օրը՝ 26.08.2025):
Every time, I experience the greatest excitement being on the sacred land of Armenia. The "Armenia" festival has come to a close 2021, <https://www.aravot.am/2021/11/04/1227061/> (Accessed on: 26.08.2025) (in Armenian).
2. «Արմենիա» միջազգային առաջին մրցույթ-փառատոնը բացահայտելու է վառ անհատականությունների 2017, <https://www.aravot.am/2017/07/05/895759> (ներբեռնման օրը՝ 26.08.2025):
The first International "Armenia" competition-festival will reveal vibrant personalities, <https://www.aravot.am/2017/07/05/895759>, 2017 (Accessed on: 26.08.2025) (in Armenian).
3. «Երաժշտություն հանուն ապագայի» հիմնադրամ <https://www.m4f.foundation/aboutus> (ներբեռնման օրը՝ 26.08.2025):
"Music for Future" Foundation, <https://www.m4f.foundation/aboutus> (Accessed on: 26.08.2025) (in Armenian).
4. Մովսիսյան Ծ. 2021, «Սասունցի Դավիթ» էպոսը հայ կոմպոզիտորական արվեստում, Երաժշտական Հայաստան 1 (60), Երևան, 20–25:
Movsisyan Ts. 2021, David of Sassoun: The Epic in Armenian Compositional Art. Musical Armenia Journal 1 (60), Yerevan, 20–25 (in Armenian).
5. Մուրադյան Մ. 1959, Սովետահայ երաժշտության անցած ուղին, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, Երևան, 31–48:
Muradyan M. 1959, The path of Soviet-Armenian music, Historical-Philological Journal, N 1, Yerevan, 31–48 (in Armenian).
6. Алексей Шор: Главный «поверенный» мальтийской композиторской школы 2018, https://mediamax.am/ru/news/interviews/28761?utm_source (дата обращения: 26.08.2025).
Alexey Shor: The leading representative of the Maltese composer's school 2018, https://mediamax.am/ru/news/interviews/28761?utm_source (Accessed on: 26.08.2025) (in Russian).

**ԽԱՂԱՔԱՐԵՐ, ԱՐԺՈՒՅԹԻ ԿԱՄ ՀԱՇՎԱՐԿԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐ. ՀԱՌԻՃԻ
ԿՈՒՐ-ԱՐԱՔՍՅԱՆ ԿԱՎԵ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԻ ՄԱՍԻՆ**
**PLAYING STONES, CURRENCY OR CALCULATION SOURCES: ON THE
FUNCTION OF THE KURA-ARAXES CLAY OBJECTS FROM HARICH**
**ИГРОВЫЕ КАМНИ, ДЕНЕЖНЫЙ ЭКВИВАЛЕНТ ИЛИ СРЕДСТВА СЧЁТА: К
ВОПРОСУ О ФУНКЦИИ КУРО-АРАКССКИХ ГЛИНЯНЫХ ПРЕДМЕТОВ ИЗ АРИЧА**

Մարիամ Սարիբեկյան
Mariam Saribekyan
Мариам Сарибекян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

mariamgsaribekyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 01.09.2025; գրախոսվել է՝ 17.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 01.09.2025; Revised: 17.10.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 01.09.2025; рецензировано: 17.10.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-203

Ամփոփում – Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքը եղել է կուր-արաքսյան մշակույթի կենտրոններից մեկը, որտեղ Հառիճի հուշարձանը առանձնանում է իր բազմաշերտությամբ և հարյուրավոր մանրաչափ կավե առարկաներով: Այստեղ հուշարձանի պեղումներից պահպանված հնագիտական հավաքածուների նորովի ուսումնասիրության շնորհիվ պարզվել է, որ Հառիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիում կուր-արաքսյան բազմազան կավանոթների, կենդանակերպ և մարդակերպ արձանիկների, քարե և ոսկրե գործիքների հետ միաժամանակ կան պահպանված 21 թոքեններ (հաշվիչ առարկաներ), 38 կավե կենդանիների եղջյուրների փոքրօրինակներ, 150-ից ավել անիվների մոդելներ, բազմազան սկավառակներ և անվաճ առարկաներ, և եթե թոքենների պարագայում դրանց գործառույթը համեմատաբար պարզ է, ապա անիվների, սկավառակների, եղջյուրանման առարկաների դեպքում այն շատ երկար ժամանակ է, ինչ քննարկվում է հնագետների շրջանում: Ուստի, 2020 թ. սկսած, նախաձեռնվել են Հառիճի պեղումներից պահպանված ամբողջ հնագիտական հավաքածուի և հատկապես վերը թվարկված առարկաների նորովի վերականգնումը, ուսումնասիրությունը, թվայնացումը և հրատարակումը: Թոքենները, տարբեր ձևերով և չափերով, վաղ հաշվարկային համակարգի առաջին օրինակներ են, օգտագործվել են հացահատիկի, հեղուկի և այլ ապրանքների չափման ու հաշվառման նպատակով, և չի բացառվում, որ եղջյուրանման ու անվանման

իրերը նույնպես կարող էին կիրառվել կշռելու, հաշվառելու համար: Հոդվածի նպատակն է քննարկել Հադիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիից գտնված մանր առարկաների գործառույթը, փորձել դրանք դասակարգել և տիպաբանել, ուսումնասիրել կուր-արաքսյան այլ հուշարձաններից գտնված նմանատիպ առարկաների համատեքստում: Շատ կարևոր է պարզաբանել նաև այս առարկաների կիրառական նշանակությունը, այն է՝ արդյո՞ք դրանք որոշակի քանակի, արժույթի կամ հաշվարկի միջոցներ են եղել, թե՞ ավելի կենցաղային՝ առօրյա գործածություն են ունեցել:

Abstract – The northwestern regions of Armenia were one of the centers of the Kura-Araxes culture, where the Harich site stands out due to its stratified layers and hundreds of small clay artifacts. After a new study of archaeological collections preserved from the excavations of the site was found that in the Early Bronze Age settlement of Harich along with various Kura-Araxes ceramic vessels, zoomorphic and anthropomorphic figurines, stone and bone tools, there are 21 tokens (counting objects), 60 clay animal horn-shape miniatures, more than 150 wheel models, various discs and wheel-shaped objects. While the function of tokens is relatively clear, the purpose of wheels, discs, and horn-shaped objects has been a subject of long-standing debate among archaeologists. Therefore, starting in 2020, a new restoration, study, digitization and publication of the entire archaeological collection preserved from the excavations of Harich, and especially the objects listed above, has been initiated. Tokens, in various shapes and sizes, represent some of the earliest examples of a counting system and were used for measuring and recording quantities of grain, liquids and other goods. It is also possible that horn-shaped and wheel-shaped objects served similar purposes in weighing and accounting. The aim of the article is to discuss the existence of small finds from the Early Bronze Age settlement of Harich, to try to classify and typify them, and to study in the context of similar objects found from other Kura-Araxes tradition sites. The function of these objects is also discussed to understand whether they were a means of measuring a certain quantity, currency, or calculation, or whether they had more domestic, practical uses.

Аннотация – Северо-западный регион Армении является одним из центров Куро-Араксской культуры. Здесь находится памятник Арич, характеризующийся своей многослойностью и наличием сотен мелких глиняных предметов. В результате нового изучения археологических коллекций, сохранившихся при раскопках памятника, было установлено, что из раннебронзового поселения Арич, наряду с различными керамическими сосудами Куро-Араксской эпохи, зооморфными и антропоморфными фигурками, каменными и костяными орудиями, наличествуют 21 токен (счетный предмет), 38 предметов в виде рогов, более 150 моделей колес, различные диски и колесообразные предметы. Если функция токенов ясна, то назначение колес, дисков и предметов в форме рогов является предметом дискуссии археологов. Поэтому с 2020 года была предпринята новая реставрация, оцифровка и публикация всей археологической коллекции Арича и особенно перечисленных выше предметов. Токены различных форм и размеров представляли собой образцы первых примеров счетной системы и использовались как мера весов для зерна, жидкостей и т.д. Возможно, предметы в форме рогов и колес также служили для взвешивания и счета. Их стандартизированные размеры указывают на то, что для общин ранней бронзы характерно было системное мышление в вопросах хозяйства, собственности и обмена. Наличие этих предметов в поселениях ранней бронзы явствует о том, что, вопросы собственности и управления информацией уже являлись объектом инте-

реса людей в этот период. Целью статьи является рассмотрение предметов, найденных в поселении Арич, их классификация и типизация, изучение их в контексте аналогичных предметов, найденных в других памятниках Куро-Араксской эпохи. Не менее важно обсудить также вопрос функционального назначения этих предметов, а именно: понять, были ли они средством меры весов или счета либо они применялись в быту.

Հիմնարաներ – վաղբրոնզեդարյան, Հառիճ, թոքեններ, անիվներ, սկավառակներ:

Keywords – Early Bronze Age, Harich, tokens, wheels, discs.

Ключевые слова – раннебронзовый, Арич, токены, колеса, диски.

Ներածություն

Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքը կուր-արաքսյան մշակույթի զարգացման և տարածման հիմնական կենտրոններից է եղել, և այստեղ են տեղակայվել այս ավանդույթի հատկապես երկրորդ՝ կառնուտ-շենգավիթյան ենթափուլին բնորոշ մի շարք հնագիտական հուշարձաններ (Badalyan 2014, 73): Հենց այս ժամանակաշրջանում է, որ Հայաստանում կավե առարկաների պատրաստման և թրծման տեխնոլոգիան սկսել է ավելի մեծ թափով զարգանալ և տարբեր չափերի խեցանոթներին զուգահեռ պատրաստվել ու տարածվել են բազմազան մանրաչափ առարկաներ, մարդակերպ և կենդանակերպ արձանիկներ, սայլերի մոդելներ, հենակներ ու պատվանդաններ:

Հյուսիսարևմտյան Հայաստանի կուր-արաքսյան հուշարձանները քննելիս հարկ է նշել Կառնուտի (Badalyan and Avetisyan, 2007, 136–152; Бадалян 1984, 229–237) Մեծ Սեպասարի (Yeganyan 2017, 395–410), Քեթիի (Петросян 1989), Շիրակավանի (Թորոսյան և այլք 2002), Հոռոմի (Badaljan et al 1993), Լեռնակերտի (Vardanyan et al 2022, 472–495) և Հառիճի (Хачатрян 1975, 43–45), վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիները, որոնցից հատկապես Հառիճում գտնվել են մեծ թվով մանր առարկաներ:

Հառիճի հնագիտական հուշարձանը բազմաշերտ է, զբաղեցնում է մոտավորապես 6 հա մակերես (Хачатрян 1975, 43, Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996, 59–60): Հուշարձանի տարածքը բաժանվել է 3 դարավանդների (I, II, III). որոնցից առաջինում բացվել է բնակատեղիի հիմնական հատվածը (մոտ 42 մ² մակերես), և հենց այստեղից էլ գտնվել են վերոնշյալ մանրաչափ առարկաների օրինակները: 2020 թվականից հուշարձանի նյութերի նորովի ուսումնասիրության շնորհիվ տասնյակ նոր առարկաներ են ի հայտ եկել, որոնք նախկինում չեն արժանացել հետազոտողների ուշադրությանը: Այդ առարկաները այժմ պահվում են Հայաստանի պատմության թանգարանում և «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն ծառայություն» ՊՈԱԿ-ում (Հառիճից գտնված հնագիտական բոլոր առարկաները, որոնք նշված են հոդվածում, պահվում են Հայաստանի պատմության թանգարանի հնագիտական ֆոնդում՝ հավաքածուներ N 2621–2622): Այս բոլոր առարկաները վերականգնվել և ամրակայվել են, չափագրվել, լուսանկարվել, տիպաբանվել ըստ չափերի կամ ձևերի:

Դիտարկենք հուշարձանի այն մանրաչափ առարկաների օրինակները, որոնք պահվում են ՀՊԹ-ում՝ թոքեններ – 21 առարկա (նկ. 1), եղջյուրներ – 38 առարկա (նկ. 2), անիվների մոդելներ – 155 առարկա (նկ. 3):

Թոքեններ

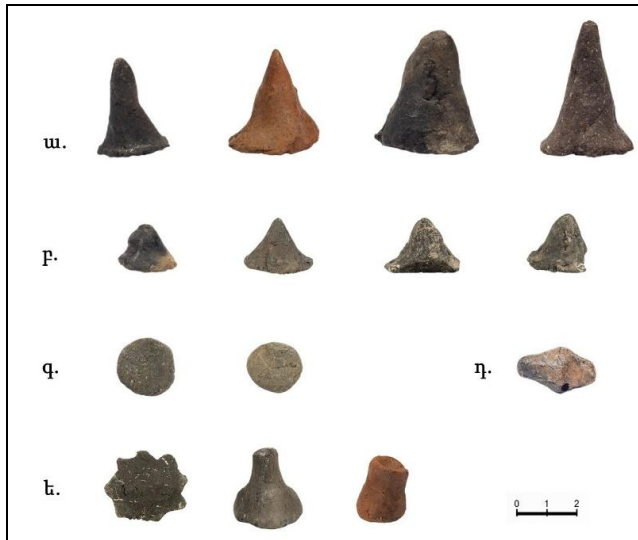
Թոքենները (անգլ. *token*-հաշվիչ, նշան) կավից պատրաստված փոքր չափերի, հիմնականում երկրաչափական բազմազան պատկերների ձևով առարկաներ են, դեռևս նեոլիթյան ժամանակաշրջանից օգտագործվել են որպես չափ ու քանակի միավորներ: Այս առարկաների առաջին օրինակները հայտնվել են մ.թ.ա. X հազարամյակում Սիրիայի տարածքում գտնվող մի քանի հուշարձաններում (Niami 2016, 4), շատ մեծ տարածում են ունեցել Մերձավոր Արևելքի երկրագործական բնակատեղիներում՝ Ջարմո, Ուրուք. դրանցից մի քանիսում նմանատիպ առարկաների թիվը հասնում է հարյուրների (Schmandt-Besserat 1992, 10):

Հնագետների շրջանում այս առարկաների մասին քննարկումները բաժանվում են մի քանի խմբի. ոմանց համար սրանք հաշվիչներ են, արժույթի միավորներ, ոմանց համար՝ սեղանի խաղերի խաղաքարեր, որոնց նման օրինակները գտնվել են հատկապես Եգիպտոսում (Kowalski 2004, 12) ավելի ուշ շրջանում:

Սակայն դեռևս 1992 թվականին ամերիկացի հետազոտող Դ. Շմանթ-Բեսերատը իր «Գրից առաջ» գրքում այս առարկաները կոչել է թոքեններ, ուսումնասիրել 8000-ից ավելին, տեսակավորել դրանք, քննել դրանց հիմնական գործառնությունը (Schmandt-Besserat 1992):

Դ. Բեսերատը տվել է 16 հիմնական տեսակներ՝ մի քանի խմբավորումով, օվալ, եռանկյունի, գլանաձև, և սահմանել, որ գոյություն ունեն պատրաստման ձևով շատ պարզ և ավելի բարդ թոքեններ: Պարզ են այն առարկաները, որոնք հիմնականում առանց նախշերի կամ գործիքի հետքերի, հասարակ երկրաչափական պատկերներ են, իսկ բարդ են այն թոքենները, որոնք ունեն ներկի հետքեր, գծազարդեր, անցքեր, դետալներ, և Մերձավոր Արևելքի հուշարձաններում երբեմն հանդիպում են կենդանիների գլուխներով և անոթի մոդելների ձևերով թոքեններ:

Ըստ Դ. Բեսերատի, յուրաքանչյուր թոքեն ունի իր կիրառության առարկան, ինչպես օրինակ, կոները զարու կամ ցորենի պարկերի համար էին, որոշները՝ ձեթի կամ այլ հեղուկների: Թոքեններից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր գործառնությունը. այսպես՝ շրջանաձև, կոնաձև թոքենները երևան են գալիս երկրագործական հասարակություններում, որտեղ հիմնականում զբաղվում էին հացահատիկավոր բույսերի մշակմամբ, իսկ ավելի բարդ՝ գլանաձև կամ լոբաձև թոքենները հիմնականում հայտնվում են անասնապահությամբ զբաղվող հասարակություններում:

Նկ. 1. Հադիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիից գտնված թոքեններ. ա-բ) կոնաձև, (քաշերը ծախից աջ՝ 8 գ, 9 գ, 20 գ, 14 գ, 2 գ, 4 գ, 5 գ, 2 գ), գ) սկավառակաձև (քաշերը ծախից աջ՝ 5 գ, 2 գ), դ) երկկոն (քաշը՝ 3 գ), ե) անկանոն (քաշերը ծախից աջ՝ 7 գ, 6 գ, 7 գ) (լուսանկարները՝ Վոսա Հակոբյանի)

Հադիճի տարածքում գտնվել են մեծաքանակ սկավառակաձև, կոնաձև և անկանոն առարկաներ, որոնք շատ երկար ժամանակ ուղղակի դիտարկվում էին որպես պատրաստուկներ, այլ առարկաներից պոկված հատվածներ, հիմնականում արձանիկների մասեր, բայց ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրելու դեպքում պարզ է դառնում, որ դրանք պոկված չեն ինչ-որ տեղից, ամբողջական են, ունեցել են հենց այսպիսի կիրառություն:

Հադիճում գտնված թոքենները, ըստ ձևի, բաժանվել են մի քանի տեսակի.

1. կոնաձև (նկ. 1ա, բ),
2. սկավառակաձև (նկ. 1գ),
3. երկկոն (նկ. 1դ),
4. անկանոն (նկ. 1ե):

Այս առարկաները պատրաստված են ձեռքով, անխառն կավից, դրանց վրա երբեմն կարելի է տեսնել մանր քարերի մնացորդներ, երբեմն նկատելի են մատնահետքեր կամ գործիքների հետքեր:

Ունեն տարբեր գունավորումներ, սակայն կուր-արաքսյան մշակույթի կավե առարկաներին շատ բնորոշ գույներ՝ շագանակագույնի, նարնջագույնի տարբեր երանգավորումներ: Այս գտածոների բարձրությունները հիմնականում 2–5 սմ են: Գերակշռում են կոնաձև առարկաները, որոնք տարբերվում են ըստ բարձրությունների, որոշները՝ շատ ավելի տափակ, ցածր առարկաներ են (նկ. 1բ), որոշները՝ ավելի սուր, երբեմն մինչև 5 սմ բարձրության իրեր են (նկ. 1ա): Հասկանալու համար, թե արդյոք այս առարկաները կարո՞ղ էին որպես կշռաքարեր օգտագործվել, կշռվել են, սակայն բոլորն ունեն տարբեր քաշեր (նկ. 1):

Թոքենների առաջին օրինակները Հայաստանում գտնվել են Ակնաշենի (Badalyan et al 2022, 218) նեոլիթյան բնակատեղիից: Նմանատիպ առարկաներ տարածաշրջանում հայտնաբերվել են նաև Արուխլոյի (Hansen et al 2006, 24), Մոնջուկի Թեփեի (Daitche 2019, 410) նեոլիթյան և Կամիլթեփեի (Lyonet et al 2012, 11) խալկոլիթյան բնակատեղիներից: Կուր-արաքսյան բնակատեղիներից նման օրինակներ են պեղվել Կոհնե Սահարից (Abedi 2022, 14). դրանք նույնպես դիտարկվում են որպես քանակի և արժույթի որոշակի միավորներ:

Եղջյուրների նմանվող առարկաներ

Հառիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիի տարածքում գտնվել են նաև 38 բազմազան կենդանիների եղջյուրների նմանվող առարկաներ: Սրանք մեկից երբեմն մինչև 5–7 սմ երկարություն ունեցող եղջյուրներ են, մեծ մասամբ՝ կտրտված: Այս առարկաները նույնպես դիտարկվել են որպես կենդանակերպ արձանիկներից կտրտված եղջյուրներ, սակայն հաշվի առնելով դրանց մեծ չափերը՝ մի փոքր բարդ է պատկերացնելը, որ դրանք արձանիկների մասեր են, չնայած որ Հառիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիից վերոնշյալ առարկաներին զուգահեռ հայտնաբերվել են բազմազան կենդանակերպ արձանիկներ նույնպես, որոնք, սակայն, չափերով շատ ավելի փոքր են (Saribekyan 2022, 2024): Այս եղջյուրներից որոշների դեպքում դրանք ամբողջական են՝ կտրտված չեն այլ առարկայից և կարող էին առանձին կիրառություն ունենալ:

Նկ. 2. Հառիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիից գտնված եղջյուրանման առարկաներ (լուսանկարը՝ Վոսան Հակոբյանի)

Անիվներ և սկավառակներ

Հառիճի տարածքում թոքեններին զուգընթաց սկսում են հայտնվել անիվների բազմազան մոդելներ և սկավառակաձև առարկաներ, որոնց քանակը նույնպես հսկայական թվերի է հասնում, ի տարբերություն վաղբրոնզեդարյան այլ հուշարձանների: Այս առարկաների ընդհանուր թիվը 155 է. դրանցից 133-ը՝ կավից, 22-ը՝ քարից են պատրաստված: Կավե իրերի ճնշող մեծամասնությունը 4–7 սմ տրամագծով, շրջանաձև առարկաներ են՝ միջանցիկ անցքով, ունեն սայլի անիվի տեսք (նկ. 3ա):

Նմանատիպ անիվի մոդելներ են գտնվել կուր-արաքսյան բազմազան հուշարձաններից (Özdemir 2021, 120; Simonyan 2015, 135; Бадалян и др. 2015, 126): Նախապես ենթադրվում էր, որ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ անիվի այս մոդելների և կենդանակերպ արձանիկների համատեքստում գտնվել են նաև 9 սայլի թափքի մոդելներ, կարելի է եզրակացնել, որ դրանք եղել են ամբողջական սայլերի մոդելներ՝ լծված կենդանակերպ արձանիկներով, որոնցից մի քանի օրինակներ գտնվել են Բադաանիում (Mirtskhulava 2008, 105-116, Burmeister 2010, 231), Արսլան Թեփեում (Frangipane 1993, 88), ավելի վաղ՝ Հարապպայում (Kenoyer 2004, 94):

Նկ. 3. Հադիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիից գտնված անվաճն առարկաներ (լուսանկարը՝ Վոսմ Հակոբյանի)

Մնացած մոտ մեկ տասնյակ կավե և 22 քարե առարկաները շատ ավելի փոքր տրամագծերով են՝ կրկին միջանցիկ անցքով, սակայն տափակ՝ ի տարբերություն անիվի մոդելների, ընդ որում, հանդիպում են նաև տուֆից պատրաստված օրինակներ: Այս անիվներն ունեն 2-3 սմ տրամագծեր (նկ. 3բ): Փոքր չափերի այս իրերը հիմնականում դիտարկվել են որպես ուլունքներ, կոճակներ, կախազարդեր: Քարից անիվների նմանատիպ օրինակներ փաստագրվել են նաև Քյուլ Թեփեում (Abedi 2015, 63), Շենգավիթում (Бадалян и др. 2015, 74): Նմանատիպ կավե սկավառակաձև օրինակներ հանդիպում են դեռևս նեոլիթում (Ակնաշեն. Badalyan et al 2022, 219), հետո հայտնվում Օրչոսանի խալկոլիթյան բնակատեղիում (Gambashidze 2018, 75-83), Բոյուկ Քեսիկում (Musesyibli, Huseynov 2008, 97): Նման փոքր սկավառակաձև 2 առարկա գտնվել է նաև Ծաղկահովտից (Badalyan, Avetisyan 2007, 267), սակայն դրանք ոսկորից են:

Վաղբրոնզեդարյան մի շարք հուշարձաններից ևս գտնվել են կրկին 2-5/6 սմ տրամագծով սկավառակաձև առարկաներ՝ առանց միջանցիկ անցքերի, հիմնականում կտրված անոթների տարբեր հատվածներից: Սրանց գործառույթը նույնպես հնագետներին քննարկումների առիթ է տվել, և մինչ օրս դա միանշանակ չէ, չնայած որ վաղբրոնզեդարյան մի շարք հուշարձաններում նույնպես նմանատիպ առարկաներ հայտնաբերվել են (Бадалян и др. 2015, 40):

Թոքենները՝ որպես չափման միավորներ, կնիքները՝ սեփականության ցուցիչներ

Վերոնշյալ առարկաների՝ նման հսկայական քանակություններով ի հայտ գալը կուր-արաքսյան բնակատեղիում մի շարք հարցեր է առաջացնում: Նախ և առաջ հարկ է ճշգրտել այս գտածոների գործառույթը, ինչը եթե թոքենների դեպքում հստակ է, ապա հնագետները սկավառակների ու անիվների պարագայում տարբեր տեսակետներ ունեն հարցի վերաբերյալ: Քանի որ Մերձավոր Արևելքում մի փոքր ավելի վաղ, իսկ Հարավային Կովկասում վաղ բրոնզի դարաշրջանում սկսում են ձևավորվել չափի ու քանակի մասին պատկերացումները, բազմազան առարկաներ են ի հայտ գալիս մեծ քանակություններով և ստանդարտ չափերով (Beale 1978, 289): Որոշ վաղբրոնզեդարյան մետաղե և կավե առարկաներ, օրինակ պարույրաձև զարդերը և իլիկի գլուխները մասնագետների կարծիքով նույնպես ձեռք են բերում արժույթի միավորներ և սկսում են օգտագործվել որպես ապրանքափողի տեսակ (Չոհրաբյան 2015, Չոհրաբյան 2024): Եվ բնավ զարմանալի չէ, որ տարածում են ստանում թոքենները, որոնք տեղեկատվություն փոխանցելու միջոց էին, ստեղծվել են ինչ-որ կոնկրետ բանի քանակ արժանագրելու համար, և Հառիճում դրանց հայտնվելը կարևոր օրինակ է փաստելու համար, որ ժամանակի մարդիկ արդեն ունեին որոշակի պատկերացումներ չափի և քանակի մասին: Այս առարկաների օգտագործումը հաշվարկային համակարգի առաջին օրինակն էր, որը համակարգված էր, և ինչքան ավելի համալիր ու բարդ են դարձել հաշվարկները, այդքան ավելի համակարգվել են նաև հաշվարկային առարկաները, օրինակ, երբ կոնկրետ գծեր կամ անցքեր են ավելացել, դրանք ցույց են տվել քանակը:

Նմանատիպ փոքրիկ, հեշտ պատրաստվող առարկաների օգտագործումը տարածվում է միգուցե նաև որովհետև կավի օգտագործումը հեշտացել էր, կավե առարկաների կոտրելը կամ վնասելը դժվար էր, նաև հնարավոր էր դրանք վերաօգտագործել (Schmandt-Besserat 1992, 162):

Տնտեսության զարգացման նոր ձևերի հետ միաժամանակ, երբ մեծ պահանջ է առաջանում ավելի շատ չափիչ առարկաներ ունենալու, հաշվարկների և առևտրի նորանոր իրեր են ի հայտ գալիս, որոնք սկսում են դիտարկվել որպես չափ ու կշռի միավորներ: Սրանք կարող էին որպես չափօրինակ ծառայել, օգտագործվել ավելի լայն շրջաններում՝ որպես միասնական միավոր: Չնայած այն հանգամանքին, որ Էգեյան տարածաշրջանում, Անատոլիայում և Մերձավոր Արևելքի վաղբրոնզեդարյան որոշ բնակատեղիներում արդեն սկսում են հայտնվել կշռաքարերը (Rahmstorf 2010, 88), բայց թոքենների՝ կշռաքարեր լինելու տեսակետը բացառվում է, որովհետև կշռաքարերը հիմնականում պատրաստվում էին քարից, որն ավելի ծանր է, և միանման կշիռ ստանալը համեմատաբար հեշտ էր, քան կավի դեպքում, և Հառիճի թոքենների պարագայում դրանց կշիռները, ինչպես երևում է նկար 1-ի նկարագրության հատվածում, նշված քաշերից խիստ տարբեր են, մինչդեռ չափերը շատ հաճախ համընկնում են:

Այս ամենին զուգընթաց, ավելի հազվադեպ, բայց հայտնվում են նաև կնիքները, որոնք ևս մի օրինակ են այն բանի, որ մարդիկ սկսել էին մտածել սեփականության մասին: Եթե թոքենները չափ ու քանակ էին ցույց տալիս, ապա կնիքները սեփականության արտահայտման ավելի կատարելագործված օրինակներ էին, որոնք մատնանշում էին առարկայի, անհատի կամ խմբի պատկանելությունը: Կնիքներ նույնպես տարածաշրջանում երևան են գալիս դեռևս նեոլիթից (Ակնաշեն (Badalyan et al 2022, 217), հետո խալկոլիթյան բնակատեղիներում (Բոյուկ Քեսիկ (Museyibli, Huseynov 2008, 97), Օրչոսանի (Gambashidze 2018, 84): Կուր-արաքսյան մշակույթի հուշարձաններում հայտնվում են արդեն այս ժամանակաշրջանին բնորոշ կնիքներ, որոնցից հայտնաբերվել են Թալինում (Badalyan, Avetisyan 2007, 247), Քյուկ Թեփեում (Abedi, Omrani 2015, 67), Կոհնե Սահարում (Abedi 2022, 14), Վրաստանի տարածքում՝ Գուդաբերդկայում, Բերիկլդեբիում, Գրակլիանիում (Шаншахвили, Шерадашиахвили 2014, 112), Ա. Սագոնան հիշատակում է մի քանի կնիք Նորշունթեփեում, Արսլանթեփեում, Կուրուջութեփեում (Sagona 1984, 117):

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, թե ինչու որոշ կուր-արաքսյան հուշարձաններում վերը քննարկված առարկաների քանակը հասնում է հազիվ մեկ տասնյակի, իսկ Հադիճում՝ հարյուրների: Նմանատիպ իրավիճակ է նույնպես Մերձավոր Արևելքի այն հուշարձաններում, որտեղից գտնվել են թոքենները, որոշ հնավայրերում դրանք մոտ մեկ տասնյակի են հասնում, որոշներում՝ հարյուրների:

Քանակները շատ տարբեր են, որովհետև որոշ հուշարձաններ համեմատաբար ավելի երկար են պեղվել, մյուսները՝ ոչ, որոշ հուշարձաններում 50-ից ավելի են, մյուսներում՝ 5 հատ, Դ. Բեսերատը դա բացատրում է նաև նրանով, որ սրանք փոքր չափերի են, աչքի չեն ընկնում, երբեմն նաև կտրված են եղել և սկզբնական շրջանում չեն արժանացել հնագետների ուշադրությանը (Schmandt-Besserat 1992, 32):

Եզրակացություններ

Այսպիսով, հոդվածում ներկայացված օրինակների ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրահանգել, որ միգրացե այս իրերը չեն ունեցել միանշանակ կիրառություններ, որովհետև չի բացառվում նաև այն հանգամանքը, որ դրանք ստեղծվել են բազմակի գործածության համար և նախապես որպես հաշվարկի միավորներ պատրաստված առարկաները կարող էին փոխել իրենց կիրառությունը և որպես խաղաքարեր կամ հագուստի մասեր օգտագործվել կամ՝ հակառակը: Բայց փաստ է, որ թոքենների, կնիքների և կշռաքարերի տարածվելու հանգամանքի հետ կապված՝ մարդիկ սկսում են շատ մեծ ուշադրություն դարձնել տեղեկատվության կուտակման ու փոխանցման, հաշվարկային միավորների և համակարգերի ստեղծման և փոխանակման խնդիրներին:

Չնայած որոշ մասնագետների պնդումներին, որ Միջագետքում հասարակությունները տնտեսապես շատ ավելի զարգացած էին, իսկ Հարավային Կովկասում առավելապես երկրագործական տնտեսաձևերով էին ապրում, միևնույն

է՝ թոքենների, կնիքների, անվաճն առարկաների գոյությունը նմանատիպ քանակություններով նոր քննարկումների առիթ է տալիս:

Շնորհակալական

Հոդվածի ուսումնասիրությունները իրականացվել են ՀՀ գիտության կոմիտեի Երիտասարդ գիտնականների աջակցության ծրագրի N 22-YSSS-037 շրջանակում: Հոդվածը գրելու ընթացքում ցուցաբերած աջակցության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Հայաստանի պատմության թանգարանի տնօրինությանը և Հնագիտության բաժնի աշխատակիցներին, նաև հնագետներ, պ.գ.դ. Արսեն Բոբոխյանին, պ.գ.թ. Արմինե Հարությունյանին և դրամագետ, պ.գ.թ. Արմինե Զոհրաբյանին օգտակար խորհուրդների համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ. Հայկական Լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների ճարտարապետությունը վաղ բրոնզի դարում, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Հտ. I, Երևան, «Գիտություն», 33-67:
Areshyan G., Ghafadaryan K. The Architecture of the Armenian Highlands and Adjacent Regions in the Early Bronze Age, History of Armenian Architecture, vol. I, Yerevan, Gitutyun, 33-67 (in Armenian).
2. Զոհրաբյան Ա. 2015, Վաղ բրոնզեդարյան պարուրած զարդերը որպես ապրանքափողի տեսակ, Մեծամոր. կենդարյա պեղումների տարեգրություն, Երևան, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն ծառայություն ՊՈԱԿ, 151-161:
Zohrabyan A. 2015, Early Bronze Age Spiral Shape Decorations as Primitive Money, Metsamor: A Chronicle of Half a Century of Excavations, Yerevan, Service For The Protection Of Historical Environment And Cultural Museum-Reservations SNCO, 151-161 (in Armenian).
3. Զոհրաբյան Ա. 2024, Իլիկի գլուխները որպես ապրանքափող, Մեծամորյան ընթերցումներ, N 2, Երևան, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն ծառայություն ՊՈԱԿ, 165-182:
Zohrabyan A. 2024, Spindle Whorls as Commodity-Money, Metsamorian readings, vol. 2, Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations SNCO, 165-182 (in Armenian).
4. Թորոսյան Ռ. Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ., 2002, Հին Շիրակական, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում 23, Երևան, «Գիտություն».
Torosyan R., Khnkikyan O. Petrosyan L., 2002, Ancient Shirakavan, Archaeological Excavations in Armenia 23, Gitutyun, Yerevan (in Armenian).
5. Abedi A., Omrani B. 2015, Kura-Araxes Culture and North-Western Iran: New Perspectives from Kul Tepe Jolfa (Hadishahr), Paléorient, N 41/1, 55-68.
6. Abedi A. 2022, Seal and Sealing in the Kura-Araxes Culture: New Findings from North-western Iran, Aramazd Armenian Journal of Near Eastern Studies, N XVI/1-2, 3-27.

7. Badalyan R., Avetisyan P. 2007, *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia*, BAR International Series 1697, Oxford, Archaeopress Publishing.
8. Badalyan R. 2014, New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia, *Paléorient*, N 40/2, 71–92.
9. Badalyan R., Harutyunyan A., Meliksetian K., Pernicka E., Christidou R. 2022, *Miscellaneous Objects from Aknashen, The Neolithic Settlement of Aknashen (Ararat Valley, Armenia), Excavation seasons 2004–2015*, Oxford, Archaeopress Publishing, 212–225.
10. Badaljan, R., Edens, C., Gorny, R., Kohl, P.L., Stronach, D., Tonikjan, A.V., Hamayakjan, S., Mandrikjan, S., Zardarjan, M., 1993, Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia, Iran, Vol 31, 1–24.
11. Beale T.W. 1978, Beveled Rim Bowls and Their Implications for Change and Economic Organization in the Later Fourth Millennium B.C., *Journal of Near Eastern Studies*, 37/4, 289–313.
12. Burmeister S. 2010, Transport im 3. Jahrtausend vor Christus. Waren die Wagen ein geeignetes Transportmittel im Überlandverkehr? In: *Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2. Jt. v. Chr.*, Berlin, Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts, 223–237.
13. Daitche J. 2019, The Tokens from Monjukli Depe, Looking Closely: Excavations at Monjukli Depe, Turkmenistan, 2010–2014, vol. 1, Leiden, Sidestone Press, 409–455.
14. Frangipane M. 1993, Arslantepe-Melid-Malatya, Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme, Scavi Archeologici Italiani in Turchia, Venezia, 30–103.
15. Gambashidze I. 2018, Die spätchalkolithische Siedlung Orchosani (Südwestgeorgien). In: *Gold & Wein: Georgiens älteste Schätze*, Frankfurt, Archaeologisches Museum Frankfurt, 74–85.
16. Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K., Benecke N., Gatsov I., Nedelcheva P. 2006, Aruchlo 2005–2006: Bericht über die Ausgrabungen in einem neolithischen Siedlungshügel, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, N 38, 1–34.
17. Kenoyer M.J. 2004, Die Karren der Induskultur Pakistans und Indiens, *Bad und Wagen: Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 87–106.
18. Kowalski W. 2004, Ancient Board Games, *Art and Culture Magazine*, N 13, 55–68.
19. Museyibli N., Huseynov M. 2008, Boyuk Kasik, Baku, National Academy of Sciences, Institute of Archaeology and Ethnography.
20. Niami T. 2016, *Near Eastern Tokens: A Contextual Analysis of Near Eastern Tokens from the 7th to the 4th Millennium BC*, Master Thesis.
21. Özdemir A. 2021, Murat Höyük Erken Tunç Çağı Hayvan Figürinler, *Sosyal Bilimler Dergisi*, SD Publishing House, 567–582.
22. Rahmstorf L. 2010, The Concept of Weighing During the Bronze Age in the Aegean, the Near East and Europe, *The Archaeology of Measurement. Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, New York, Cambridge University Press, 88–105.
23. Sagona A. 1984, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Part 1*, BAR International Series 214, Oxford, Archaeopress Publishing.

24. Saribekyan M. 2022, Zoomorphic Clay Figurines from the Early Bronze Age Settlement of Harich, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, N XVI/1–2, 378–390.
25. Saribekyan M. 2024, Anthropomorphic and Zoomorphic Clay Statuettes of the Kura-Araxes Tradition: Case from the Settlement Harich, Armenia, Praehistorische Zeitschrift, 1–11.
26. Schmandt-Besserat D. 1992, Before Writing, vol. 1, Austin, University of Texas Press.
27. Simonyan H. 2015, The Archaeological Site of Shengavit: An Ancient Town in the Armenian Highland, Fundamental Armenology, N 1, 134–168.
28. Vardanyan B., Saribekyan M., Davtyan R., Mkrtchyan L., Manukyan S. 2022, Preliminary Results of Excavations of the Early Bronze Age Settlement in Lernakert (Armenia), Aramazd Armenian Journal of Near Eastern Studies, XVI/1–2, 472–495.
29. Yeganyan L. 2017, The Early Bronze Age Shrine of Mets Sepasar, Bridging Times and Spaces: Festschrift in Honour of Gregory E. Areshian on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday, Oxford, Archaeopress Publishing, 395–410.
30. Бадалян Р. 1984, Раннебронзовое поселение близ с. Карнут, Историко-филологический журнал, N 1, 229–237.
Badalyan R. 1984, Early Bronze Age Settlement near the Village Karnut, Historical-Philological Journal, N 1, 229–237 (in Russian).
31. Бадалян Р., Овсепян С., Хачатрян Л. 2015, Шенгавит: Каталог археологических материалов из коллекции Музея истории Армении, Ереван, Музей истории Армении.
Badalyan R., Hovsepyan S., Khachatryan L. 2015, Shengavit: Catalog of Archaeological Materials from the Collections of the History Museum of Armenia, Yerevan, History Museum of Armenia (in Russian).
32. Петросян Л. 1989, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до. н.э), Ереван, АН Армянской ССР.
Petrosyan L. 1989, Excavations of the Sites of Ketı and Voskehask (III-I mill. BC), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR.
33. Шаншашвили Н., Шеразадишвили З. 2014, Печати эпохи ранней бронзы на Южном Кавказе, Дагестан в Кавказском историко-культурном пространстве, Конференция посвященная 90-летию Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра Российской академии наук, Махачкала, Академия наук, 122–123.
Shanshashvili N., Sharazadishvili Z. 2014, Seals of the Early Bronze Age in the South Caucasus, Dagestan in the Caucasian Historical and Cultural Space, Conference dedicated to the 90th Anniversary of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Dagestan Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, Makhachkala, Academy of Sciences, 122–123 (in Russian).
34. Хачатрян Т. 1975, Древняя культура Ширака, Ереван, Ереванский государственный университет.
Khachatryan T., Ancient Culture of Shirak, Yerevan, Yerevan State University (in Russian).

**ՇՆՈՂԻ ՀՆԱՎԱՅՐԵՐԻՑ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՈՒՆՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՆՐ
ԶԱՐԴԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (Մ.Թ.Ա. I ՀԱՋ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)**

**TYPOLOGY OF BEADS AND SMALL ORNAMENTS DISCOVERED AT THE
ARCHAEOLOGICAL SITES OF SHNOGH (FIRST HALF OF THE 1ST
MILLENNIUM BC)**

**ТИПОЛОГИЯ БУСИН И МЕЛКИХ УКРАШЕНИЙ, НАЙДЕННЫХ В
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ШНОХА (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА I
ТЫС. ДО Н.Э.)**

Անի Սարատիկյան
Ani Saratikyan
Ани Саратикян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

ani.saratikyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 27.08.2025; գրախոսվել է՝ 21.11.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 27.08.2025; Revised: 21.11.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 27.08.2025; рецензировано: 21.11.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-215

Ամփոփում – Հնագիտական տվյալները վկայում են, որ Հարավային Կովկասի տարածքում բնական պաշարները կարևոր դեր են ունեցել ոչ միայն կենցաղային և արտադրական խնդիրների լուծման, այլև զարգացողության մեջ: Քարից, բրոնզից և տարբեր խառնուրդներից պատրաստված ուլունքներն ու զարդերը դրա ակնհայտ վկայությունն են: Սույն ուսումնասիրության նպատակն է ներկայացնել Շնող գետի (Լոռի, Հայաստան) ավազանի տարածքից մեր պեղած դամբարաններից հայտնաբերված ուլունքների և մանր զարդերի հիմնական տեսականին և դրանց զուգահեռները հնագիտական ու հավատալիքային համատեքստերում: Ներկայացված տեսականու մեջ մեծ տարածում ունեն սարդիոնից, մածուկից պատրաստվածները, մեծ կիրառելիություն ունի նաև բրոնզը, ինչպես արտադրական մյուս ուղղություններում, պերճանքի առարկաները, կախազարդերն ու ուլունքները նույնպես շարունակում են պատրաստվել բրոնզից: Ուշագրավ է ծովախեցիների առկայությունը: Դրանք չնայած ուլունքներ չեն, չունեն մշակման հետքեր, սակայն մասնագիտական գրականության մեջ դրանք համեմատվում են մետաղի, ոսկու և այլ թանկարժեք նյութերի հետ, որոնց առկայությունը հուշում է, որ դրանք ունեցել են ոչ միայն գեղարվեստական, այլև սոցիալական նշանակություն՝ արտահայտելով որոշա-

կի բարձր կարգավիճակ: Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ ուլունքների վերաբերյալ հավատալիքային ընկալումները լայնորեն տարածված էին տարբեր մշակույթներում. դրանք դիտարկվել են որպես հմայական ուժ և պաշտպանիչ նշանակություն ունեցող առարկաներ: Նման զուգադրումները վկայում են, որ Հին Հայաստանի մշակութային միջավայրում առկա են եղել ոչ միայն տեղական ավանդույթներ, այլև ակտիվ տնտեսական ու մշակութային կապեր Մերձավոր Արևելքի հետ. այդ մասին վկայում են բնամիջավայրին ոչ բնորոշ գտածոները:

Abstract – Archaeological evidence shows that in the ancient cultures of the South Caucasus, natural resources were important for production activities, as well as for decorative arts. Beads and ornaments made of stone, bronze, and various alloys serve as clear evidence of this. The present study reveals the principal types of beads and small ornaments uncovered during our excavations in the burial grounds of the Shnogh River basin (Lori, Armenia) and examines their parallels in both archaeological contexts and mythological narratives. In the presented assemblage, beads made of sardonyx and paste are particularly widespread, bronze is also extensively used. As in other areas of production, objects of adornment-including pendants and beads-continued to be crafted from bronze. The presence of seashells is especially noteworthy. Although they are not beads and show no traces of working, in scholarly literature they are compared to metal, gold, and other precious materials. Their presence suggests that they held not only artistic value but also social significance, reflecting a certain elevated status. The beads were seen as objects with magical power and were also important for protective and religious rituals. These similarities show that the culture of ancient Armenia had strong local traditions and was also influenced by the economies and cultures of the Near East. This is shown by findings that are not typical for the local area.

Аннотация – Археологические данные свидетельствуют о том, что в древней культуре Южного Кавказа природные ресурсы играли важную роль не только в решении производственных задач, но и в ювелирном искусстве. Бусы и украшения, изготовленные из камня, бронзы и различных сплавов, являются очевидным доказательством сказанного. Настоящее исследование посвящено основным типам бус и мелких украшений, обнаруженных при раскопках могильников бассейна реки Шнох (Лори, Армения), и их параллелям в археологическом и мифологическом контексте. В данной коллекции широко распространены изделия, изготовленные из сардоникса и пасты, а также активно используется бронза. Как и в других областях производства, предметы украшения, подвески и бусы изготавливались из бронзы. Особый интерес представляет наличие морских раковин. Несмотря на то, что они не являются бусами и не имеют следов обработки, в научной литературе их сопоставляют с металлом, золотом и другими драгоценными материалами. Их наличие указывает на то, что они имели не только художественную, но и социальную значимость, отражая определённый высокий статус. Результаты исследования показывают, что представления о бусах были широко распространены в различных культурах; они рассматривались как объекты, обладающие магической силой и имеющие культовое оберегающее значение. Такие параллели свидетельствуют о том, что культурная среда Древней Армении имела не только богатые местные традиции, но и находилась под активным экономическим и культурным влиянием Ближнего Востока, о чем являются находки, нетипичные для местного ареала.

Հիմնաբառեր – Հայաստան, Լորի, Շնող, դամբարան, ուլունք:

Keywords – Armenia, Lori, Shnogh, tomb, bead.

Ключевые слова – Армения, Лори, Шнох, гробница, бусина.

Ներածություն

Լոռու մարզի Շնող գետի ավազանի տարածքում պեղված երկաթեդարյան դամբարաններից հայտնաբերվել են տարաբնույթ պեղմանքի առարկաներ, որոնց մեջ առանձնակի ուշադրության են արժանի ուլունքները: Ուսումնասիրած 132 դամբարանից ուլունք (ուլունքաշար) պարունակող դամբարանները 16-ն են, որից 9-ը՝ տղամարդկանց, 3-ը՝ կանանց, 4-ը առանց կմախքի դամբարաններ են: Սա ցույց է տալիս, որ ուլունքների առկայությունը սեռորոշիչ հանգամանք չէ. դրանք հանդիպում են թե՛ կանանց, թե՛ տղամարդկանց դամբարաններում, այս դեպքում նույնիսկ տղամարդկանց դամբարաններում գերակշռում են: Ըստ այդմ՝ դրանք իրենց բազմազանությամբ մեծ տեղ ունեն արդուզարդի մեջ, և կիրառել են թե՛ կանայք, թե՛ տղամարդիկ: Ուլունքների տեսականին հատկապես շատ է Բարձրյալ (մ.թ.ա. IX–VIII դդ.), Բովեր-1 (մ.թ.ա. IX–VIII դդ.), Բաղերի ճալա (մ.թ.ա. IX–VIII դդ.), Բովեր-2 և Փիջուտ (մ.թ.ա. VIII–VII դդ.) դամբարանդաշտերում, որոնք էլ քննարկվում են ստորև:

Ուլունքներն առաջին հերթին ցույց են տալիս ժամանակաշրջանի գեղագիտական մտածողությունը, նախընտրելի ձևերը և գույները: Այս առումով գունապանակը պարզ է՝ ներառում է մուգ և բաց շագանակագույն, կաթնագույն, սպիտակ, կապտավուն և փիրուզագույն երանգներ: Սա, իհարկե, պայմանավորված էր ոչ միայն հնաբնականների նախասիրությամբ, այլև տարածքում առկա բնական պաշարներով, քանի որ վերջիններս էլ հիմնականում կիրառվում էին ուլունքներ պատրաստելու համար: Ուլունքներն առատորեն կիրառվել են թաղման ծեսում: Ակնհայտ է, որ դրանք ննջեցյալին «ուղեկցել են» ոչ միայն որպես սեփականություն, այլև էականորեն կապված են հմայական հատկությունների հետ. ըստ այդմ՝ ստորգետնյա աշխարհում կարող էին լինել հոգու պահպանության խորհրդանիշ:

Ուլունքների և մանր զարդերի հիմնական տեսականին

Շնողի տարածքից հայտնաբերված ուլունքների առկա տեսականու մեջ, ինչպես Հայաստանի շատ այլ հնավայրերում, գերակշռում են քարից՝ սարդիոնից և մածուկից պատրաստվածները (Սեյրանյան, Դեմջյան 1989, 4): Մ.թ.ա. V հազ. սկսած՝ մածուկից պատրաստվածները մեծ տարածում են ստանում հատկապես Միջագետքում (Bar-Yosef Mayer, Porat 2010, 117): Մածուկից ուլունքների համար հիմնական հումք են հանդիսանում ստեատիտը, ստեատիտե ֆայանսը և կվարցային ֆայանսը (Bar-Yosef Mayer et al. 2004, 499): Սրանցից զատ, ուլունքների կազմում կան նաև բրոնզից, ապակուց, ծովախեցիներից պատրաստված նմուշներ:

Սարդիոնից ուլունքներ. Սարդիոնները աչքի են ընկնում ձևի և գույնի բազմազանությամբ: Դրանց մեջ կան կլոր, գլանաձև, բաց ու մուգ շագանակագույն,

ինչպես նաև կաթնագույն օրինակներ (նկ. 1, 2-3, 2-5, 2-6, 3): Սարդիոնները վզնոցների շարվածքում բավականին շատ են կիրառվում, հանդիպում են թե՛ այլ ուլունքների, թե՛ միայն սարդիոնի շարաններով: Վերջիններիս զուգահեռները հայտնի են և՛ Հայաստանի, և՛ ընդհանրապես Հարավային Կովկասի տարբեր հնավայրերից (Դևեջյան 2022, 28; Խանզադյան, Կարաքեշիշյան 1981, 5; Хачатрян 1975, 243, рис. 155; Техов 1977, 180; Сунрычев, Малхасян 1984, 32):

Բրոնզից կոճակներ, կախազարդեր. Բրոնզից պատրաստված կոճակների և կախազարդերի քանակը շատ է, իսկ տեսականին բազմազան չէ (նկ. 4): Դրանք ներկայանում են երեք ձևով. տափակ կոճակների (նկ. 4-1, 4-2), երկարավուն՝ խողովակաձև կախիկների (նկ. 4-3, 4-4, 4-6, 4-7), և գնդաձև՝ միաձուլված շարոցների տեսքով (նկ. 4-5): Կոճակաձև ուլունքները հավանաբար նախատեսված են եղել հագուստի՝ լանջապանակի վրա ամրացնելու համար, քանի որ դրանց մի կողմն է ուռուցիկ, իսկ մյուս կողմը հարթ է, այն հարմարեցված է կարելու համար, իսկ ներսում պահպանված են կտրվածքում կլոր կամրջակները, որոնց միջոցով էլ հավանաբար կարվել են (Մարտիրոսյան 1969, 30, տախ. 28, նկ. 5, 6): Ընդհանրապես, տարբեր չափերի բրոնզե կոճակները բավական տարածված էին ուշ բրոնզ-վաղ երկաթեդարյան ժամանակաշրջաններում և հայտնի են Հայաստանի տարբեր հնավայրերից (Деведжян 1981, 46, таб. XIII, рис. 11-14):

Խոշորների տեսականին շատ չէ, դրանց մեջ ուշագրավ են խողովակաձև զարդերը, որոնք բավական լավ մշակված օրինակներ են, և գնդաձևները: Այս բրոնզե առարկաները մի դեպքում անզարդ են (նկ. 4-3, 4-4), մյուս դեպքում փորագրման տեխնիկայով զարդարված են գծավոր-ցանցավոր նախշերով (նկ. 4-6, 4-7): Այդպիսիք գտնվել են Սադախլույից, Ծալկայի շրջանից (Morgan 1988, 123, fig. 102; Кыфтин 1941, 55, рис. 52-1): Սրանք հավանաբար պերճանքի առարկաներ են եղել, որոնցից շարոցներ են պատրաստել և օգտագործել որպես կախազարդ:

Շաղախից ուլունքներ. Մանրահատիկ ուլունքների մեջ կան նաև կլոր, ուղղանկյունաձև, գլանաձև, սպիտակ, բաց և մուգ շագանակագույն, կապույտ (փիրուզագույն) մածուկից (նկ. 2-2, 2-4, 2-5, 2-6), ինչպես նաև կապույտ ապակուց կամ ապակենման խառնուրդից պատրաստված (նկ. 3) մանրահատիկ օրինակներ: Ապակենման և մածուկից ուլունքներ են գտնվել, օրինակ, Մամխորի կալից, Կամոյից, Գոլովինոյից և այլն (Խանզադյան, Կարաքեշիշյան 1981, 7-8): Սպիտակ գլանաձև ուլունքները մեծ տարածում ունեն, որոնք հիմնականում պատրաստվում են ստեատիտից, ինչպես մաքուր քարից, այնպես էլ համախառնուրդներից (Astruc et al. 2021, 421): Սրանց մեջ կան ինչպես գլանաձև և կարճ, խողովակաձև երկարուկ, այնպես էլ կլորավուն և ուղղանկյունաձև օրինակներ: Այս ուլունքների քիմիական բաղադրության վերաբերյալ տվյալներ չունենք, սակայն ուշագրավ է, որ ավելի վաղ թվագրվող հուշարձաններում նույնպես առկա են նմանատիպ օրինակներ, որոնց ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ դրանք ոչ թե մածուկից, այլ քարից են պատրաստված (Badalyan et al. 2022, 213): Այս պարագայում միայն հետագա ուսումնասի-

րությունների շնորհիվ հնարավոր կլինի հստակ պատասխանել, թե ինչ տեխնոլոգիական բնութագիր ունեն այն բոլոր ոլունքները, որոնք մենք առայժմ որակում ենք որպես մածուկից պատրաստված. հնարավոր է մի մասը բնական քարից պատրաստված լինի, որոշ մասն էլ բզեզանման և գլանաձև են (նկ. 2-5, 2-6) և շատ մոտ են փիրուզի բնական երանգին: Ինչ վերաբերում է պատրաստման տեխնոլոգիային, ապա, հավանաբար, դրանք երկու ձևով են պատրաստվել. օրինակ՝ մանր, խողովակաձևերը հնարավոր է մեկ գլանակից լինեին պատրաստված, ապա գլանակը կտրատելով՝ առանձին մասեր ստանային: Ավելի խոշոր և մանրամասն մշակվածությամբ օրինակները, ըստ երևույթին, առանձին են պատրաստվել, մանավանդ որ նմանատիպ օրինակները ավելի քիչ են:

Ծովախեցիներ. Ոլունքների ամենաքիչ տարածվածությունն ունեն ծովախեցիներից պատրաստվածները (նկ. 2-1): Ծովախեցիների հայտնաբերումը ծովից շատ հեռու վայրերում կարևոր է. այն կարող է վկայել հեռահար փոխազդեցությունների և ընդարձակ առևտրային ցանցերի գոյության մասին: Այդպիսի օրինակներ գտնվել են Լոռի Բերդի, Քարաշամբի, Օշականի, Մեծամորի և այլ դամբարանադաշտերից (Դևեջյան 2006, աղ. 9, մկ. 6-8; Փիլիպոսյան 1998, 64): Շնորհի օրինակները «*Cerastoderma edule*» միջերկրածովյան և սևծովյան տեսակներին են պատկանում: Ծովախեցիներն օգտագործվել են հիմնականում կախազարդեր պատրաստելու համար (Manca et al. 2022, 118): Չնայած նրան, որ մենք այս նմուշները ոլունքների շարքում ենք դիտարկում, նշենք, որ այս օրինակները մշակման հետքեր (անցքեր) չունեն, որը դժվարացնում է դրանց գործածության հստակեցումը: Նմանատիպ խեցիներ են հայտնաբերվել նաև Իրանի տարածքում, երկաթի դարաշրջանի Հասանլուի և Ջագրոսի դամբարաններում՝ դրանք համեմատվում են մետաղի, ոսկու և այլ թանկարժեք նյութերի հետ, և դրանց առկայությունը հուշում է, որ ունեցել են ոչ միայն գեղարվեստական, այլև սոցիալական նշանակություն՝ արտահայտելով որոշակի բարձր կարգավիճակ (Manca et al. 2022, 123): Դամբարանում դրանց առկայության մասին Ա. Փիլիպոսյանը գրում է, որ ծովախեցիներից պատրաստված առարկաների առկայությունը կապված է սոցիալական կարգավիճակի հետ և հանդիպում է գերազանցապես կանանց դամբարաններում (Փիլիպոսյան 1998, 64): Թաղման ծեսում դրանց առկայությունը կարող էր պայմանավորված լինել նաև դրանց վերագրվող մոգական-չարխափան ազդեցության մասին հավատալիքով:

Ոլունքները հավատալիքներում

Ոլունքները մեծ դեր ունեն հավատալիքներում՝ որպես հմայական հատկություններով օժտված իրեր: Օրինակ՝ Սարդիոնի կամ սերդոլիկի մոգական հատկությունները շատ վաղուց հայտնի են եղել Հին աշխարհում, այդ մասին է վկայում Ուրի մ.թ.ա. III հազ. դամբարաններում դրանց առկայությունը: Հայտնի է, որ Շուբադ աստվածուհու մարմինը ամբողջությամբ ծածկված է եղել ոսկուց, արծաթից, լազուրիտից և սերդոլիկից պատրաստված ոլունքներով: Սերդոլիկը նաև մեծ տարածում է ստացել հին Եգիպտոսում, դրանք հայտնաբերվել են

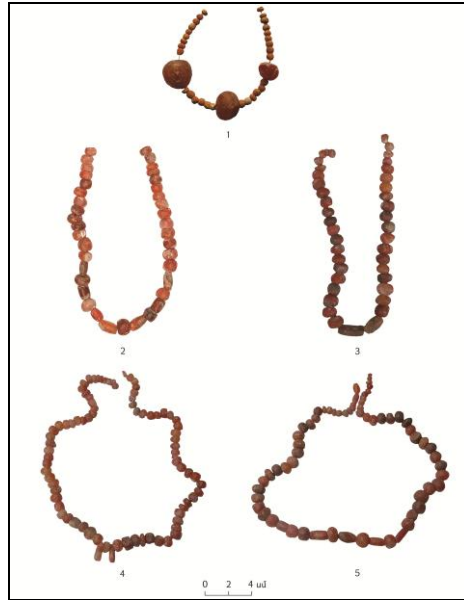
Թութանհամոնի դամբարանում, հավանաբար մոզական հատկություններով օժտված այդ քարերը պետք է պաշտպանեին փարավոնին հետմահու (Texob 1977, 180; Woolley, Litt 1934, 223):

Հայտնի են նաև նրա բուժական նշանակության մասին տվյալներ, համաձայն որի՝ այն օժանդակել է ծննդաբերությանը, բուժել է ուռուցքներ և վերքեր, մասնավորապես կտրող գործիքներից ստացած վերքերը (Խանզադյան, Կարաքեշիջյան 1981, 12). դրանք բուժելու համար քարը շփում էին ջրով, ապա այդ ջրով մաքրում էին վերքը (Сутрычев, Малхасян 1984, 32): Մեջբերելով Ա. Դավրիժեցուն՝ Ղրիմից հայտնաբերված մի կնիք-մատանու սերդուլիկից քարե ներդիրի մասին գրելիս հեղինակները նշում են, որ, ըստ հայերի մեջ եղած հավատալիքների. «այդ քարը պաշտպանում է իր տիրոջը տուն քանդվելու և պատերը փլվելու ժամանակ» (Բելի, Մանուջարյան 1980, 290): Իսկ փիրուզի մասին նշվում է, որ այն զինվորը, որ ուներ փիրուզազարդ վահան, անպարտելի էր (Сутрычев, Малхасян 1984, 37–38):

Ինչպես նշում է Է. Խանզադյանը, թաղման ծեսում զարդերի առկայության արարողակարգային նշանակության լավագույն դրսևորումներից է շումերական Ինաննա աստվածուհու մահվանն ու վերածննդին նվիրված առասպելը (Խանզադյան, Կարաքեշիջյան 1981, 12): Այնտեղ մասնավորապես ասվում է, որ Ինաննան, ձգտելով ամեն գնով զորացնել իր իշխանությունն ու միաժամանակ դառնալ նաև ստորերկրյա աշխարհի տիրուհին, որոշում է իջնել ստորերկրյա թագավորություն՝ զարդարվելով արքայական հանդերձանքով և փառահեղ զարդերով. նա ուղևորվում է դեպի մի «երկիր, որից վերադարձ չկա» (Крамер 1965, 183): Համանման մի պատում է պահպանվել նաև հայոց մեջ. ըստ այդմ՝ Շամիրամ թագուհին հասարակ ուլունքը ձեռք բերելու համար տալիս է մի բուռ ոսկի, ասելով, որ այն աստվածների հայր Զևսն է ուղարկել իրեն, որպեսզի դրանով կենդանացնի Արային: Ուլունքը կորցնելով ծովում՝ Շամիրամն այնքան է վշտանում, որ իր արցունքներից գետեր են գոյանում, իսկ ծովի աստվածը հրաժարվում է վերադարձնել այն՝ ասելով, որ այն հարկավոր է իրեն խորտակելու համար այն նավերը, որոնց միջոցով թագուհին ուզում է տիրել ծովափի բոլոր քաղաքներին (Հայկազունի 1909, 6, 14): Այս դրվագները բնորոշում են ուլունքի մի առանձնահատկություն, ըստ որի՝ այն երկրային կյանքի և անդրաշխարհի միջև կապող միջոց է հանդիսանում՝ ունենալով պահպանիչ հմայական ուժ, անգամ վերակենդանացնող հատկություն:

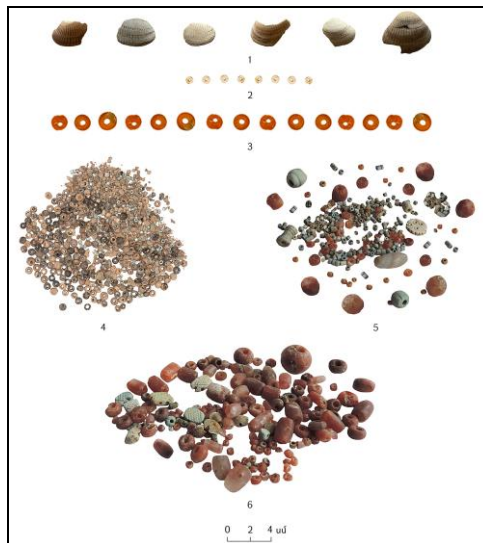
Եզրակացություններ

Ներկայացված ուլունքների և զարդերի տեսականին պատրաստված է բազմատեսակ նյութերից՝ ներառյալ քար, մածուկ, բրոնզ, ապակի և ծովախեցիներ: Տեղական հումքի օգտագործումը վկայում է տարածքային պաշարների օգտագործման մասին, իսկ ծովախեցիների առկայությունը շեշտում է հեռահար առևտրային կապերի մասին:

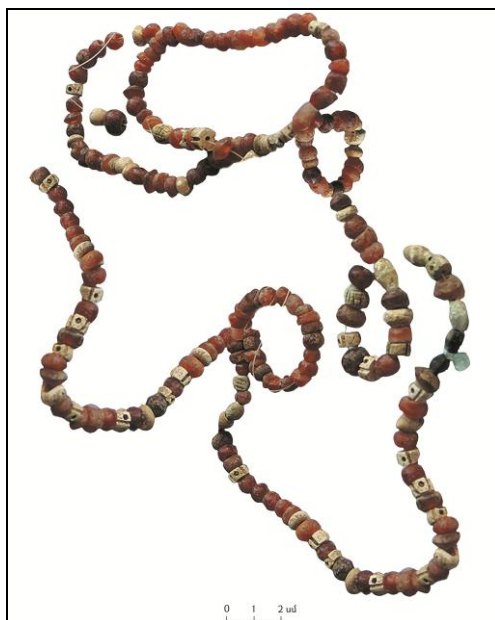
Նկ. 1. Սարդիոնից ուլունքներ

1-1. Բարձրյալ, դ. N 22, 1-2. Բովեր 1, դ. N 50, 1-3, 1-4, 1-5. Բաղերի ճալա, դ. N 15

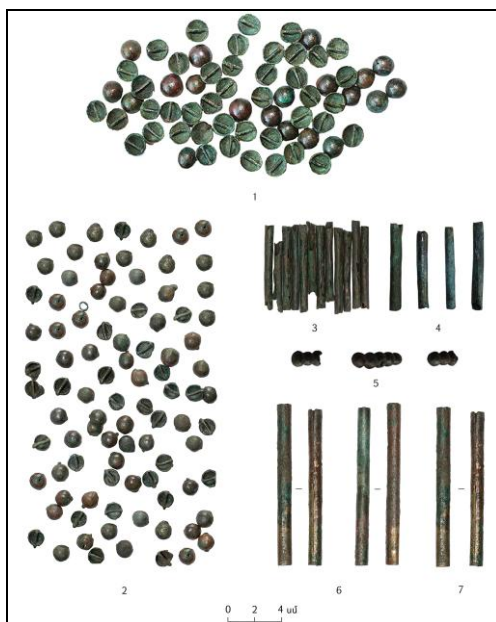

Նկ. 2. Սարդիոնից, մաճուկից ուլունքներ և ծովախեցիներ

2-1. Բաղերի ճալա, դ. N 32, 2-2, 2-3. Բովեր 1, դ. N 19, 2-4. Բովեր 1, դ. N 50, 2-5. Բարձրյալ, դ. N 35, 2-6. Բարձրյալ, դ. N 107

Նկ. 3. Սարդիոնից, մածուկից և ապակուց ուլունքներ, Բարձրյալ, դ. N 11

Նկ. 4. Բրոնզից ուլունք-կախազարդեր

4-1. Բարձրյալ, դ. N 107, 4-2. Բովեր 2, դ. N 11, 4-3. Փիջուտ, դ. N 20, 4-4. Բովեր 2, դ. N 11, 4-5. Բարձրյալ, դ. N 107, 4-6. Փիջուտ, դ. N 20, 4-7. Փիջուտ, դ. N 3

Ուլունքների արտադրությունն իրականացվել է տարբեր տեխնոլոգիաներով՝ ինչպես քարերի մշակմամբ, մեկ զլանակից կտրատելու միջոցով, այնպես էլ առանձին դետալների պատրաստմամբ: Ուլունքների գունային բազմազանությունը (շագանակագույն, կաթնագույն, սպիտակ, կապտավուն, փիրուզագույն) պայմանավորված է ոչ միայն գեղագիտական նախընտրությամբ, այլև տեղական հումքի առկայությամբ: Ուլունքների մոզական և պաշտամունքային նշանակության մասին վկայում են ինչպես հայոց մեջ պահպանված հավատալիքները, այնպես էլ տարածաշրջանի դամբարանային համալիրների տվյալները, որը տևական շարունակություն ունի: Ծովային պաշարների օգտագործումը եղել է կենսապահովման կարևոր մաս՝ խթանելով հնագույն մարդկանց տնտեսության զարգացումը: Այդ մշակույթի հետ հեռահար շփումների մասին են վկայում դամբարանում հայտնաբերված ծովախեցիները՝ ձեռք բերելով նաև հավատալիքային նշանակություն:

Շնորհակալական

Շնորհակալություն ենք հայտնում ՀԱԻ հնակենդանաբան Նուշիկ Զարիկյանին՝ ծովախեցիների նույնականացման համար: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21AG-6A080 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

Գրականություն/References/Литература

1. Բելի Ա., Մանուչարյան Ա. 1980, Հայերեն արձանագրությամբ կնիք-մատանի Ղրիմից, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, 289-291:
Beli A., Manucharyan A. 1980, Signet ring with an Armenian inscription from Crimea, Historical-Philological Journal, N 1, 289-291 (in Armenian).
2. Դևեյան Ս. 2006, Լորի բերդ II, Երևան, «Գիտություն»:
Devejian S. 2006, Lori Berd II, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
3. Դևեյան Ս. 2022, Լորի բերդ III, Երևան, ՀԱԻ հրատ.:
Devejian S. 2022, Lori Berd III, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography Press (in Armenian).
4. Խանզադյան Է., Կարաքեշիշյան Ռ. 1981, Վաղ երկաթի դարաշրջանի դամբարաններ, Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, հ. VII, Երևան, «Հայաստան», 3-15:
Khazadryan E., Karakeshishyan R. 1981, Burials of the Early Iron Age, Proceedings of the History Museum of Armenia, vol. VII, Yerevan, Hayastan, 3-15 (in Armenian).
5. Հայկազունի Հ. 1909, Շամիրամի ուլունքը, Հայ զինուորի գրադարան, N 3, Հրատարակություն Խորեն քահ. Մնացականեանցի, Թիֆլիս, Արագատիպ «Նաղեժդա», 3-16:
Haykazuni H. 1909, Shamiram's Bead, Library of the Armenian Soldier, N 3, Published by Khoren Catholicos Mnatsakanyants, Tiflis, Nadezhda, 3-16 (in Armenian).

6. Մարտիրոսյան Հ. 1969, Ուշբրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ II (խմբ. Բ.Ն. Առաքելյան), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
- Martirosyan H. 1969, Late Bronze Age Settlements and Cemeteries, Archaeological Monuments of Armenia II (Ed. B. Arakelyan), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
7. Սեյրանյան Վ., Դևեջյան Ս. 1989, Մեր նախնիների քարե ուլունքները, Երեկոյան Երևան, դեկտեմբերի 2, N 277, 4:
- Seyranyan V., Devejian S. 1989, Stone Beads of Our Ancestors, Yerekoyan Yerevan, December 2, N 277, 4 (in Armenian).
8. Փիլիպոսյան Ա. 1998, Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III–II հազ. Հուշարձաններից հայտնաբերված ծովախեցիները որպես հնագիտական և ազգագրական հետազոտությունների սկզբնաղբյուր, Հին Հայաստանի մշակույթը XI, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, 64–65:
- Piliposyan A. 1998, Sea Shells Discovered at the Monuments of the Armenian Highlands Dating to the 3rd–2nd Millennia BC as Primary Sources for Archaeological and Ethnographic Research, Culture of Ancient Armenia XI, Abstracts of the Reports of the Republican Scientific Conference, IAE, NAS RA, 64–65 (in Armenian).
9. Astruc L., Courcier A., Gratuze B., Guilbeau D., Jansen M., Ostapchouk S., Lyonnet B., Guliyev F. 2021, The Use of Natural Resources at Mentesh Tepe during the Late Chalcolithic Period and the Early Bronze Age. In: Marro C., Stöllner Th. (eds.), The Origins of Early Mining and Metallurgy in the Caucasus, MOM Éditions, 409–424.
10. Badalyan R., Harutyunyan A., Meliksetian Kh., Pernichka E., Christidou R. 2022, Miscellaneous Objects from Aknashen, The Neolithic Settlement of Aknashen (Ararat Valley, Armenia), Excavation Seasons 2004–2015, Archaeopress Archaeology, 212–224.
11. Bar-Yosef Mayer D., Porat N. 2010, Glazed Steatite Paste Beads in the Chalcolithic of the Levant: Long Distance Trade and Manufacturing Processes, Techniques and People: Anthropological Perspectives on Technology in the Archaeology of the Proto-historic and Early Historic Periods in the Southern Levant, 111–123.
12. Manca L., Mashkoura M., Ghasimid T. 2022, Between Land and Sea. The Exploitation of Marine Shells from the Neolithic to the Iron Age in Iran: The Site of Ruwar (Northwest of Iran), Paleo, Hors-série, Sociétés humaines et environnements dans la zone circumméditerranéenne du Pléistocène au début del’Holocène, Actes du colloque en hommage à Émilie Campmas, Université Toulouse, Jean Jaurès, 8–9 mars 2021, Musée national de Préhistoire, 112–129.
13. Morgan J. de 1889, Mission Scientifique Au Caucase, I, Paris, Ernest Leroux éditeur.
14. Woolley L., Litt D. 1934, Ur Excavation, The Royal Cemetery, A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated between 1926 and 1931, vol. II, British Museum and Museum of the University of Pennsylvania, Printed in Great Britain, Part 1.
15. Деведжян С. 1981, Лори-Берд I, Ереван, изд. АН Арм. ССР.
- Devejian S. 1981, Lori-Berd I, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
16. Крамер С. 1965, История начинается в Шумере, Москва, «Наука».

-
- Kramer S. 1965, History Begins at Sumer, Moscow, Nauka (in Russian).
17. Куфтин Б. 1941, Археологические раскопки в Триалети. Опыт периодизации памятников, I, Тбилиси, изд. АН Грузинской ССР.
Kuftin B. 1941, Archaeological Excavations in Trialeti: An Attempt at Periodization of the Monuments, vol. I Tbilisi, Academy of Sciences of the Georgian SSR Press (in Russian).
18. Супрычев В., Малхасян Э. 1984, Представления о самоцветах в средневековой Армении (лекция по геммологическим исследованиям), Ереван, «Айастан».
Suprichiev V., Malkhasyan E. 1984, Concepts of Gemstones in Medieval Armenia (Lecture on Gemological Studies), Yerevan, Hayastan (in Russian).
19. Техов Б. 1977, Центральный Кавказ в XVI–X вв. до н.э., Москва, «Наука».
Tekhov B. 1977, The Central Caucasus in the 16th–10th Centuries BC, Moscow, Nauka (in Russian).
20. Хачатрян Т. 1975, Древняя культура Ширака, Ереван, изд. ЕГУ.
Khachatryan T. 1975, The Ancient Culture of Shirak, Yerevan, YSU Publishing (in Russian).

THE ARCHAEOLOGY OF "DESERT KITES" IN ARMENIA: ACHIEVEMENTS, GAPS, AND FUTURE DIRECTIONS

«ԱՆԱՊԱՏԻ ՕԴԱՊԱՐՈՒԿՆԵՐԻ» ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ԶԵՌՔԵՐԵՐՈՒՄՆԵՐԸ, ԲԱՑԹՈՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ
ԱՊԱԳԱ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

АРХЕОЛОГИЯ «ПУСТЫННЫХ ВОЗДУШНЫХ ЗМЕЕВ» В АРМЕНИИ:
ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЕЛЫ И БУДУЩИЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Mariam Shakhmuradyan
Մարիամ Շախմուրադյան
Мариам Шахмурадян

Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

Received: 05.05.2025; Revised: 23.10.2025; Accepted: 10.12.2025
Ներկայացվել է՝ 05.05.2025; գրախոսվել է՝ 23.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Представлено: 05.05.2025; рецензировано: 23.10.2025; принято: 10.12.2025

© The Author, 2025. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2025: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2025. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-226

Abstract – This article synthesizes current knowledge on the archaeology of "desert kites" in Armenia and outlines priorities for future research. Building on systematic surveys, high-resolution satellite imagery, drone photography, and GIS mapping, approximately two hundred structures have been documented across Armavir, Aragatsotn, and Shirak regions. Morphological analysis confirms the canonical elements: converging stone alignments, large enclosures, and external cells, while highlighting regional traits that align most closely with northern Mesopotamian examples. Excavations and the first series of OSL and radiocarbon measurements currently situate Armenian kites within the Middle and Late Bronze Age cultural horizons (3rd–2nd millennia BC), yet absolute chronology remains fragmentary and often indirect. Functional interpretations likewise remain contested: large-scale hunting traps predominate, but pastoral and ritual readings persist in the absence of decisive faunal or cultural assemblages. Methodological constraints further complicate inference. The article argues for an integrated agenda: systematic radiocarbon/OSL sampling tied to construction deposits; targeted, larger-area excavations across diverse morphological types; expanded surveys into underexplored regions; and conservation measures. By repositioning Armenian kites within interregional comparative frameworks, the study demonstrates their value for understanding prehistoric landscape engineering and the social organization of collective labor in the Armenian Highlands and beyond.

Ամփոփում – Հոդվածում ներկայացվում են «օդապարուկներին» առնչվող հնագիտական ձեռքբերումները Հայաստանում, և սահմանվում են ապագա հետազոտական ուղղությունները: Դաշտային համակարգված հետազոտությունների, արբանյակային և օդային բարձրորակ լուսանկարների, GIS քարտեզագրման շնորհիվ Հայաստանում Արմավիրի, Արագածոտնի և Շիրակի մարզերում, փաստագրվել է շուրջ երկու հարյուր նման կառույց: Դրանց կառուցվածքային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հայաստանյան օդապարուկներն ունեն դասական կառուցվածք, կազմված են զուգամիտող քարաշարերից, ունեն ընդարձակ շրջապարիսպ և վերջինիս արտաքին կողմից կցված գետնափոր կառույցներ: Միաժամանակ ի հայտ են բերում տարածաշրջանային առանձնահատկություններ, որոնք առավել բնորոշ են հյուսիս-միջագետքյան նմուշներին: Պեղումների և OSL ու ռադիոածխածնային հետազոտությունների ներկայիս արդյունքները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Հայաստանի օդապարուկների գործածության հիմնական ժամանակաշրջանը միջին և ուշ բրոնզի դարաշրջաններն են (մ.թ.ա. III–II հազարամյակ), սակայն չի բացառվում, որ դրանք կարող էին նաև ավելի վաղ փուլում կառուցվել: Իսկ դրանց գործառույթի վերաբերյալ տեսակետները շարունակում են խնդրահարույց մնալ: Տիրապետում է այս շինությունների՝ որսորդական խոշոր թակարդներ լինելու վարկածը, սակայն քննարկվում են նաև դրանց անասնապահական կամ պաշտամունքային նշանակություն ունենալու հայեցակետերը: Քննության են առնվում այս շինությունների հետազոտական ապագա ուղղությունները, մասնավորապես՝ ռադիոածխածնային և OSL մեծաքանակ նմուշառումներ, առավել լայնածավալ պեղումներ տարբեր տիպեր ներկայացնող օդապարուկներում, հետախուզական աշխատանքներ Հայաստանի այլ շրջաններում, ինչպես նաև այդ կառույցների պահպանությանն ուղղված միջոցառումների ձեռնարկում: Հայաստանի օդապարուկները քննելով միջտարածաշրջանային համատեքստում՝ հոդվածում ուրվագծվում են վերջիններիս դերն ու նշանակությունը նախապատմական միջավայրի ձևափոխման և կոլեկտիվ աշխատանքի սոցիալական կազմակերպման խնդիրները լուծելու հարցում՝ թե՛ Հայկական լեռնաշխարհում, թե՛ նրա սահմաններից դուրս:

Аннотация – Статья являет собой синтез знаний об археологии «воздушных змеев» в Армении. На основе систематических обследований, высококачественных спутниковых снимков, аэросъёмок и ГИС-картографирования выявлено около двухсот объектов в областях Армавир, Арагацотн и Ширак. Морфологический анализ подтверждает канонические элементы – сходящиеся каменные кладки, огромные ограждённые пространства и внешние камеры, а также указывает на региональные черты, наиболее характерные для сооружений Северной Месопотамии. Результаты раскопок и первые серии OSL и радиоуглеродных датировок в настоящее время позволяют предположить, что в Армении воздушные змеи в основном использовались в период средней и поздней бронзы (III–II тыс. до н.э.), хотя не исключено, что они могли быть сооружены и в более ранний период. Вопрос их функционального назначения также является дискуссионным: преобладает гипотеза о том, что они являлись крупными охотничьими ловушками, однако бытует также точка зрения, что они представляли собой пасторальные либо культовые сооружения. В статье представлены перспективные направления их исследований, в частности, радиоуглеродное/OSL-датирование, целевые раскопки расширенных площадей по разным типам: расширение ареала разведывательных работ в других регионах Армении, равно как и принятие мер по сохранению этих сооружений. Их рассмотрение в межрегиональном контексте демонстрирует значимость и роль данных сооружений в по-

нимании доисторического освоения ландшафта и социальной организации коллективного труда на Армянском нагорье и за его пределами.

Keywords – "Kite", Armenia, archaeology, chronology, function.

Հիմնաբառեր – «օդապարուկ», Հայաստան, հնագիտություն, ժամանակագրություն, գործառույթ:
Ключевые слова – «воздушный змей», Армения, археология, хронология, функция.

Introduction

Over the past century, the study of so-called "desert kites" has become a dynamic field within world archaeology. These monumental stone structures, usually composed of long converging walls that lead into an enclosure and then to cells built on its outer side, are most clearly visible from the air and stretch across vast arid landscapes (Fig. 1). First observed by World War I pilots flying over the Syro-Jordanian Desert (Holt 1923; Maitland 1927; Rees 1929; Dussaud 1929; Crawford 1929; Poidebard 1928) kites have since been documented in enormous numbers. Thousands of examples are currently known from across Central Asia and the Near East, with concentrations in Uzbekistan, Kazakhstan, Turkmenistan, Armenia, Turkey, Iraq, Syria, Jordan, Lebanon, and Saudi Arabia (Fig. 2). Their broad distribution, impressive scale, distinctive morphology, and enigmatic function have resulted in a wide-ranging and interdisciplinary scholarship, which has included archaeological survey, excavation, remote sensing, morphological studies, comparative and typological analyses, together with ethnographic analogy, functional interpretation, and theoretical approaches (Amirov et al. 2015; Barge et al., 2015a; 2015b; 2016; 2021a; 2025; Betts, van Pelt 2021; Çelik, Tolon 2018; Chambrade, Betts 2021; Cras-sard et al. 2022; Kempe, Al-Malabeh 2013; Kennedy 2021; Malkinson et al. 2018; Morandi Bonacossi, Iamoni 2012; Nadel et al. 2015; Şahin, Massa 2025; Ягодин 1991, etc.).

Within this broader panorama, Armenia occupies a distinctive and increasingly significant position. The discovery of kites on the slopes of Mount Aragats has extended the known distribution of the phenomenon beyond its previously recognized southern and northern ranges, positioning Armenia as an intermediate zone for understanding and interpreting these constructions. Within this region, kites are not isolated monuments but components of larger archaeological landscapes that also include settlements, necropoleis, towers, and petroglyphic complexes (Barge et al. 2021b; Nadel et al. 2015; Շախմուրադյան 2023, 52–77). Their investigation therefore not only contributes to the global discourse on kites, but also provides new perspectives on the prehistoric societies of the Armenian Highlands, their subsistence strategies, and their interactions with surrounding cultural spheres.

The study of kites in Armenia has already yielded a number of notable results. Systematic surveys, combined with satellite imagery and aerial photography, have facilitated the mapping and classification of approximately two hundred structures, thereby revealing regional patterns in their distribution and construction (Brochier

et al. 2014; Barge et al. 2021a; Շախմուրադյան 2023). Excavations at selected sites have offered preliminary chronological frameworks (Brochier et al. 2014; Nadel et al. 2015; Kalantaryan 2017; Շախմուրադյան 2023, 78–80). Comparative analyses with kites in Jordan, Syria, and Arabia have also clarified both the shared traits and the unique local expressions of the phenomenon (Barge et al. 2015a, b, Շախմուրադյան 2023). At the same time, major problems remain unresolved. Absolute dating evidence for kites in Armenia remains limited. Their function is similarly debated: while most interpretations emphasize their role as large-scale hunting traps (Barge et al. 2021a, Crassard et al. 2022), other hypotheses point to pastoral (Malkinson et al. 2017) or ritual significance (Շախմուրադյան 2023, 112–114). These debates are complicated by the paucity of faunal and cultural remains directly associated with the structures.

This article seeks to synthesize current knowledge about the archaeology of kites in Armenia, drawing upon the results of recent fieldwork, comparative studies, and theoretical discussions. It is organized around three key aims: to present the achievements of kite research in Armenia and situate them within the wider context of international scholarship; to identify and examine the issues and debates that continue to shape interpretations; and to propose future directions for the investigation, conservation, and interpretation of these monuments. By adopting this structure, the article seeks not only to highlight the significance of evidence from Armenia in the study of kites but also to chart a course for more comprehensive and interdisciplinary approaches in the years ahead.

Achievements in the Study of Kites in Armenia

The archaeology of kites in Armenia is still in its formative stages, yet over the past two decades it has progressed from scattered observations to a coherent field of inquiry. The main achievements can be grouped under several themes: the discovery, the mapping and classification of structures, the results of field investigations, the integration of modern technologies, and comparative studies within the wider Near Eastern and Central Asian frameworks.

Discovery and Mapping

The study of kites in Armenia began only recently, in 2009, when the geologist A. Karakhanyan identified these structures and reported them to the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Armenia. Yet the first observations appear to date back much earlier: in the 1920s, reconnaissance work conducted by the Committee for the Preservation of Antiquities of Armenia in the areas of Aghavnatun and Shamiram (Aragatsotn region) recorded long, parallel stone alignments noted by archaeologist A. Kalantar (Քալանթար 1925, 216). Given that both kites and V-shaped structures with long converging walls have since been identified at Shamiram and Aghavnatun, it may be assumed that kites

were already observed in Armenia at that time. Their existence, however, was firmly documented only after systematic surveys in the Aragatsotn, Armavir, and Shirak regions, which confirmed their presence and brought them into the scope of regional archaeological research (Gasparian et al. 2013; Brochier et al. 2014; Nadel et al. 2015; Barge et al. 2021a). The recognition of these monuments immediately attracted scholarly attention, as they showed that the phenomenon was not confined to its well-documented centers in the deserts of Syria, Jordan, and Arabia, or to the steppe regions of Central Asia, but also extended into the Armenian Highlands, an intermediate zone whose position makes it especially significant for understanding the wider distribution and development of kites. Subsequent mapping has documented around two hundred kites in Armenia. More than half are situated in Armavir province (53%), nearly half in Aragatsotn (45%), and a small fraction in Shirak (2%). The largest clusters occur in the vicinity of Koghbavan, Karakert, Shenik, Aragatsavan, Artamet, Ddmasar, and Khanjyan villages (Շախմուրադյան 2023, 19, maps 2–3, diag. 1).

Integration of Modern Technologies

Remote sensing has played a central role in the study of Armenian kites. High-resolution satellite imagery, drone-based aerial photography, and GIS mapping have enabled the identification and documentation of structures that are difficult to detect from ground level. These technologies provide precise measurements, support visibility modeling, and allow spatial analysis on a regional scale. They have also proved highly effective for morphological studies, enabling the recording of enclosure forms, the lengths of stone rows, the number and placement of towers, and other structural features of the kites. Such methods have greatly facilitated both the discovery of new sites and the systematic documentation of their characteristics and distribution.

Morphological and Typological Studies

The majority of kites identified in Armenia display the classical structural components characteristic of this monument type: long converging stone alignments, an entrance, an enclosure, and cells (Barge et al. 2015a; b; 2021a; Շախմուրադյան 2023, 33–52). In most cases, two converging stone alignments form the basic layout, although occasionally additional alignments occur (Fig. 3). Unlike in southern regions, however, these supplementary walls often extend not toward the main enclosure, but radiate outward from it or from cells (e.g., Aragatsavan 2, 4; Koghbavan 6). In some instances, only a single alignment is preserved, or none at all, where natural ridges may have substituted for guiding walls. As elsewhere, the walls are built of unworked stones laid in single or double rows, usually reaching only a few decimeters in height. Their preserved length ranges from 100 to 1600 meters, most commonly between 200 and 700 meters. In certain complexes, the alignments of one kite connect to those of another, creating linked groups, as documented at Aragatsavan (Aragatsavan 1–4).

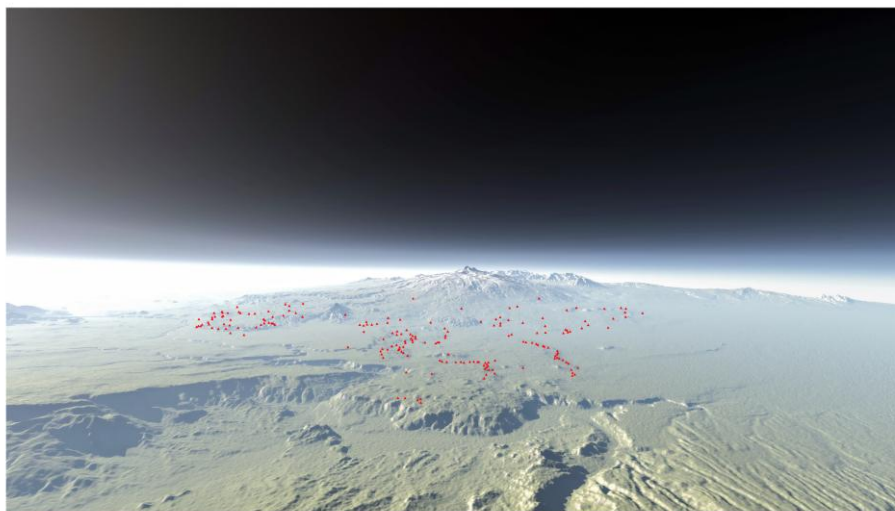

Fig. 1. Distribution of desert kites in Armenia, on the southern and southwestern slopes of Mount Aragats (Map: H. Danielyan)

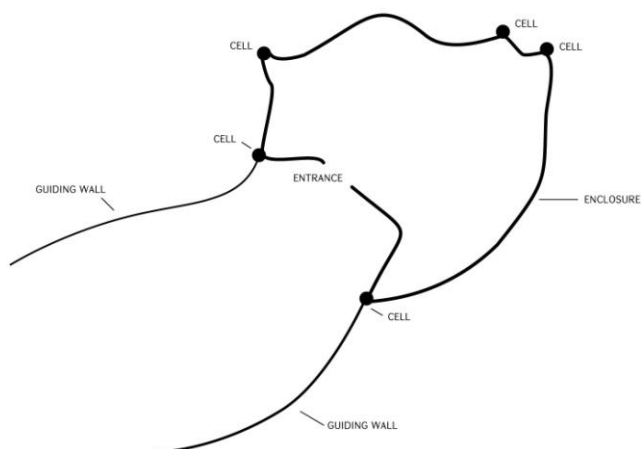

Fig. 2. The main structural elements of the kite (Drawing: H. Sahakyan)

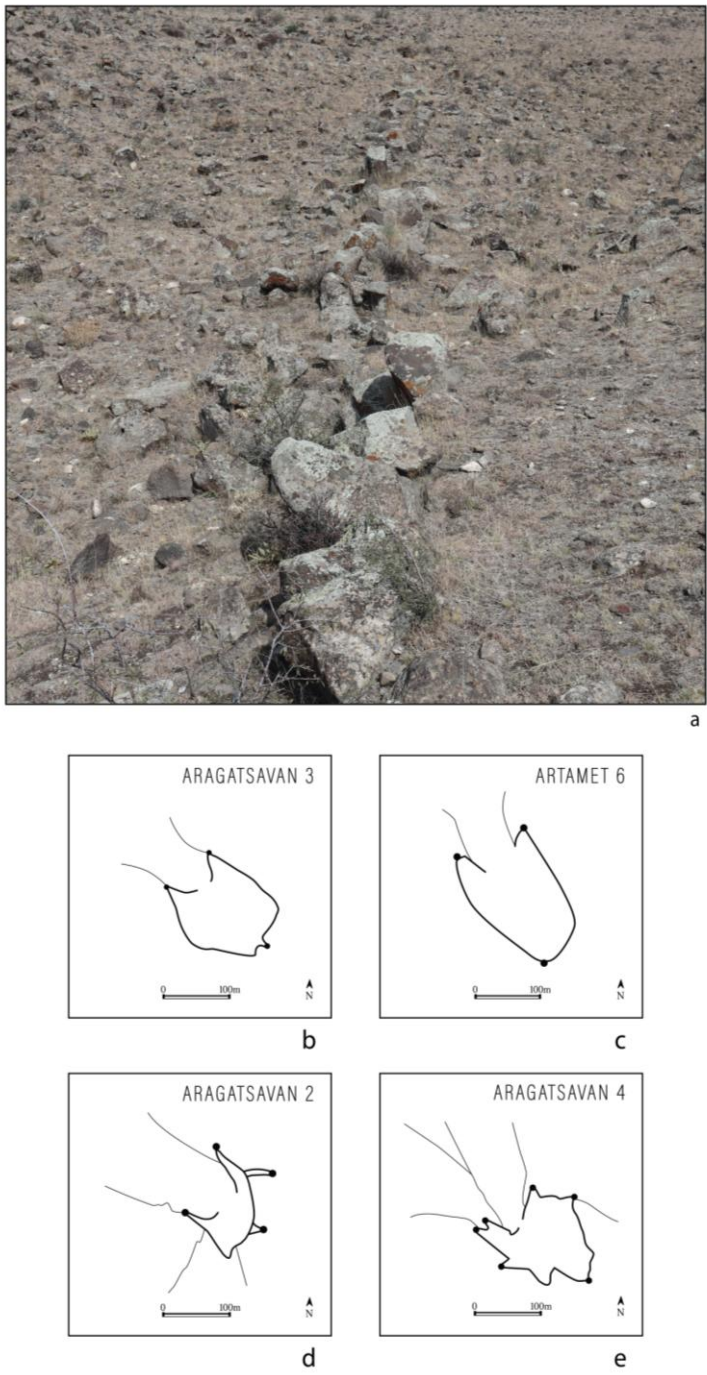

Fig. 3. 1 – A section of the stone row of the *Tlik 3* kite; 2–4. Schematic representations of kites with two or more stone rows (Drawings: H. Sahakyan)

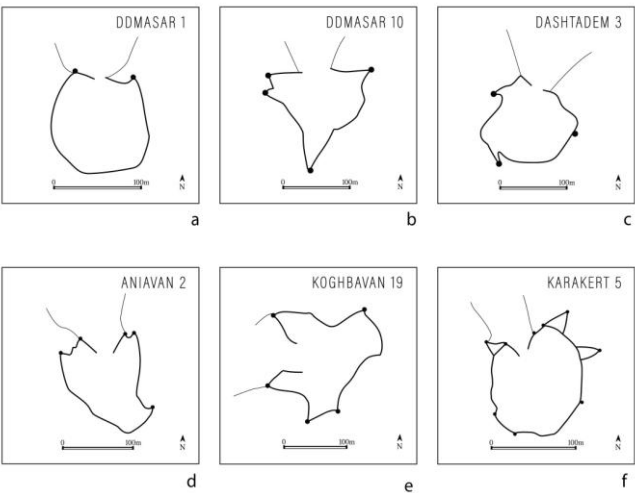

Fig. 4. Common types of entrances of kites in Armenia (Drawings: H. Sahakyan)

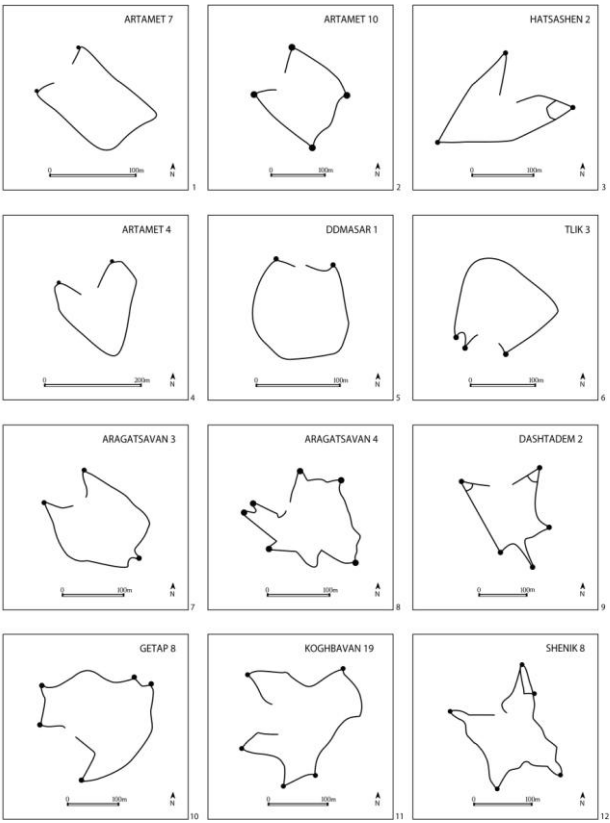

Fig. 5. Examples of enclosure forms of Armenian kites (Drawings: H. Sahakyan)

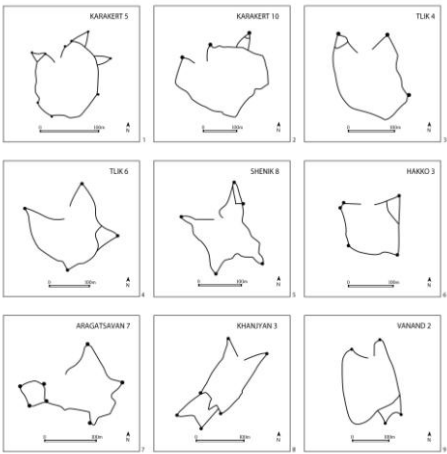

Fig. 6. 1–3. Schematic representations of enclosures with open and closed niches; 4–6. Schematic representations of enclosures with internal subdivisions; 7–9. Schematic representations of enclosures with external annexes (Drawings: H. Sahakyan)

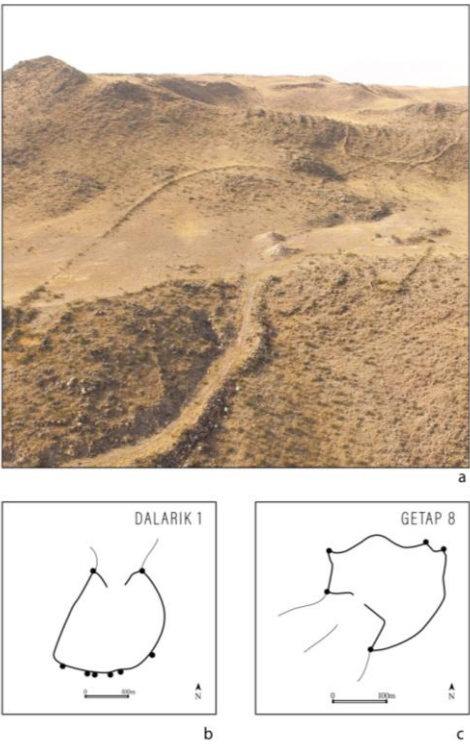

Fig. 7. 1. Top view of the cell of the Aragatsavan 1 kite (Aerial photo: A. Mkrtchyan); 2–4. Examples of cell placement along the enclosure perimeter (Drawings: H. Sahakyan)

Entrances to Armenian kites usually fall into two main types: some are simple openings in the enclosure wall (e.g., Artamet 7, Dashtadem 3, Yervandashat 4), while others are created by walls that curve inward at the point of entry (e.g., Koghbavan 19, Myasnikyan 4, Karakert 5) (Fig. 4). Rare examples of blocked entrances are also attested. Entrance widths typically range between 20 and 35 meters.

The enclosures themselves are generally large and open, built in dry-stone construction with single or double rows filled with smaller stones. While most kites feature a single enclosure, occasionally additional, smaller enclosures are appended to the main one (e.g., Aragatsavan 7, Khanjyan 3). Natural features such as cliffs or hill slopes are sometimes incorporated into the perimeter (e.g., Artamet 3, Myasnikyan 3). The preserved height of walls usually ranges from 0.5 to 1.5 meters, though excavations at Aragatsavan 1 suggest original heights of at least 1.5 meters. Most enclosures cover areas of 1–3 hectares, with a few exceptionally large examples extending up to 6.7–7 hectares (e.g., Mayisyan 1, Khanjyan 9). Their forms are strikingly diverse, including rectangular, triangular, circular, trapezoidal, arrow-shaped, spade-shaped, and crescentic variants, alongside more irregular plans. Niches are often observed in the enclosure walls (e.g., Karakert 5, 10). Internal partitions and external annexes are also sometimes present (Fig. 5, 6) (Barge et al. 2015a, b; 2021; Շախմուրադյան 2023, 33–52).

Cells are attached externally to the enclosure walls, often positioned at the ends of niches (Fig. 7). Most kites in Armenia include two to five cells, although rare examples preserve as many as seven or eight (e.g., Aragatsavan 4). They are constructed of unworked stone in dry masonry, usually with double-faced walls filled with smaller stones. In plan, they are generally circular, oval, or rounded-rectangular, with internal diameters ranging from 3 to 10 meters and depths up to 3–4 meters. The cells are closed structures, without openings toward the enclosure or the exterior, though occasionally a low, door-like aperture is preserved (e.g., Karakert 10, Hakko 1).

Taken together, these features demonstrate that Armenian kites embody the essential structural elements common across the broader distribution of the phenomenon. Built in dry-stone masonry, with converging alignments, large enclosures, and external cells, they fit within the architectural tradition documented from Arabia to Central Asia. At the same time, they display regional particularities: unlike Jordanian examples (Barge et al. 2015; Betts, Burke 2015; Kempe, Al-Malabeh 2013), they lack numerous converging walls and dozens of cells; unlike Arabian kites (Kennedy 2021), they do not include multiple nested enclosures; and unlike some Central Asian sites (Ягодин 1991; Amirov et al. 2015; Barge et al. 2016) they rarely feature smaller subsidiary enclosures attached to the main structure. In terms of both scale and design, Armenian kites most closely parallel those of northern Mesopotamia (Iraq, Turkey, northern Syria), reflecting geographical proximity and shared cultural spheres.

By virtue of their structural diversity, and high state of preservation, Armenian kites offer a promising basis for addressing broader questions of diffusion, regional adaptation, and the function of these constructions.

Field Investigations and Archaeological Context

Excavations of Armenian kites have been carried out by several collaborative teams, including expeditions of the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Armenia, the University of Haifa, and the Globalkites project.

The Armenian–Israeli team excavated the Aghavnatun 1 kite, together with the V-shaped structures Aghavnatun 2, 3, and Lernamerdz 1. At Aghavnatun 1, OSL samples taken from the sediments of a cell suggested a Late Bronze Age date, while surface finds including pottery, stone tools, and arrowheads, ranged from the Chalcolithic to the Late Bronze Age (Nadel et al. 2015, 120, 141).

In parallel, a series of radiocarbon and OSL dates were produced within the framework of the Globalkites project, providing *termini ante quem* for several sites, including the 14th–16th centuries AD at Karakert 8 (AM 140), the 7th century AD at Karakert 5 (AM 59), the 2nd century BC at Shenik 1 (AM 10), the 3rd century BC at Aragatsavan 4 (AM 4), the 8th century BC at Karakert 9 (AM 15), and the late 2nd millennium BC at Karakert 10 (AM 14) (Barge et al. 2021a, tab. 4/1). The Armenian–French team also excavated an agglomerative house at Arteni 1, about one kilometer southwest of the Ddmasar 4 kite, dated to the Late Bronze Age (15th–13th centuries BC) (Kalantaryan et al. 2017).

The excavations of the team of the Institute of Archaeology and Ethnography of Armenia at the Aragatsavan and Tlik complexes have shed light on the associated settlements of the kites. At the Aragatsavan complex the adjacent settlements belong to the Middle Bronze Age (21st–20th centuries BC). At Tlik, settlements provide further chronological anchors: Tlik 4 dates to the Middle Bronze Age (20th–18th centuries BC), while Tlik 2 preserves multiple layers from the Early and Late Iron Age (8th–5th centuries BC) through to the Classical and Medieval periods (Շախմուրադյան 2023, 79–80).

Although finds remain relatively scarce, these investigations demonstrate that Armenian kites are not isolated features but integral parts of broader archaeological landscapes. Their associations with settlements, necropoleis, and other monuments place them firmly within regional cultural traditions, while the growing body of absolute dates, though still limited, offers a picture of their long and complex histories of construction and use.

Comparative Studies within Wider Frameworks

Inclusion of Armenia in the distribution zone of kites has extended the phenomenon into the Armenian Highlands and provided a new basis for interregional

comparison. Within the framework of the Globalkites project, as well as by the author, comparative morphological studies have examined Armenian examples alongside those from the Near East and Central Asia (Barge et al. 2015a, b; Շախմուրադյան 2023). These analyses demonstrate that Armenian kites embody the essential structural elements of the wider tradition: converging stone alignments, large enclosures, external cells, and dry-stone construction. At the same time, they display distinctive regional features, lacking the numerous converging walls and multiple cells characteristic of Jordan, the nested enclosures of Arabia, or the subsidiary attachments noted in parts of Central Asia. In terms of scale and design, Armenian examples most closely parallel those of northern Mesopotamia (Iraq, Turkey, northern Syria). Placed within this comparative framework, the Armenian material contributes directly to broader studies of kite morphology across the Near East and Central Asia.

Gaps and Debates

Despite notable achievements in the study of kites in Armenia, many fundamental issues remain unresolved. These gaps stem both from methodological limitations and from the inherent complexity of interpreting large-scale prehistoric structures that yield little direct material evidence. The principal gaps concern chronology and function.

Chronological Uncertainty

Despite several excavation campaigns and the first series of radiocarbon and OSL analyses, the chronology of kites in Armenia remains only partially defined. Excavations at Aghavnatun 1 yielded OSL samples pointing to a Late Bronze Age date, while surface finds extended back to the Chalcolithic (Nadel et al. 2015: 120, 141). The Globalkites project has produced additional dates that establish *termini ante quem* for a number of sites, ranging from the late 2nd millennium BC at Karakert 10 to the Medieval period at Karakert 8 (Barge et al. 2021a, tab. 4/1). The Armenian–French excavations at Arteni 1 likewise provided a Late Bronze Age date for an associated agglomerative house (Kalantaryan et al. 2017). Work at the Aragatsavan and Tlik complexes indicates that the settlements in the vicinity of kites date from the Middle Bronze Age through the Iron Age (Շախմուրադյան 2023, 79–80).

Taken together, these results offer important chronological anchors, yet they remain fragmentary and inconclusive. The available dates are few, often indirect, and sometimes reflect later horizons of use rather than the original construction of the kites. In many cases, chronology is inferred from associations with nearby settlements, burials, or surface material, rather than from secure stratified contexts. As a result, the absolute dating of Armenian kites is still uncertain, and major questions persist as to whether they were first built in the Bronze Age, or whether their origins might extend into earlier periods, as documented elsewhere in the

Near East (Helms, Betts 1987; Betts, Burke 2015; Akkermans et al. 2014; al-Khasawneh et al. 2019). Addressing these gaps requires a larger and more systematic program of radiocarbon and OSL analyses directly tied to the structures themselves.

Functional Interpretations

The debate over the function of kites is perhaps the most long-standing and contentious issue. The dominant interpretation, supported by comparative evidence from the Levant, Arabia, and Central Asia, is that kites were large-scale hunting traps designed to capture herds of wild ungulates. The converging walls would channel animals into enclosures, then to pits, where they were killed en masse (Barge et al. 2021a, Crassard et al. 2022; Rosen, Perevolotsky 1998; Zeder et al. 2013).

Yet alternative interpretations persist. Some scholars suggest a pastoral function, viewing the enclosures as corrals for domestic animals (Échallier, Braemer 1995; Kirkbride 1946; Malkinson et al. 2017). Others emphasize ritual or symbolic roles, arguing that the monumental scale, shapes, and associations with petroglyphs and cemeteries indicate that kites may have been imbued with meanings beyond subsistence (Kobusiewicz 1999; Շախմուրադյան 2023).

The scarcity of direct archaeological evidence exacerbates these debates. Few faunal assemblages have been recovered from kite contexts in Armenia, and none are sufficient to demonstrate mass kills or specialized butchery. Without such evidence, interpretations rely heavily on analogy, which, while valuable, remains speculative.

Methodological Limitations

The interpretation of Armenian kites is further hindered by methodological challenges. Excavations have been limited in scale, often revealing only partial sections of walls or enclosures. Large-scale excavation is difficult due to the immense size of the structures. The scarcity of associated cultural material has made it difficult to reconstruct the activities that took place within or around the kites. Remote sensing has provided valuable data, but it cannot resolve questions of chronology or function on its own. Similarly, while visibility and spatial analyses offer suggestive patterns, they remain probabilistic rather than conclusive. The absence of faunal remains or artifacts directly linked to kite use represents a significant gap in the evidentiary base.

Conservation and Heritage Protection

Beyond academic debates, kites in Armenia face practical challenges of conservation and heritage management. Many are located in open mountain environments, exposed to natural erosion and human activity. Agricultural expansion, construction, mining, and stone removal threaten the integrity of these structures. Unlike more conspicuous monuments such as fortresses or towers, kites are difficult

to recognize on the ground, leaving them particularly vulnerable to neglect or destruction. There is also a problem of public awareness. Kites are little known outside specialist circles, and their protection depends on integrating them into broader heritage frameworks. Without legal protection, site management plans, or community involvement, many kites risk further damage. This issue is compounded by the fact that most kites remain unpublished or only briefly described, limiting their visibility in both scholarly and public domains.

Broader Theoretical Debates

Finally, the kites are entangled in wider theoretical debates about prehistoric social organization, landscape use, and human-animal relations. Were these installations instruments of cooperative hunting, implying the participation of large groups and complex coordination? Were they used as enclosures for domestic animals, reflecting the pastoral and economic functions of such structures? Did they serve as territorial markers delineating controlled communal spaces? Or were they, rather, ritual landscapes? Each of these perspectives carries implications for how we understand the societies that built and used the kites. At present, the lack of decisive archaeological evidence prevents firm conclusions. Nevertheless, the very multiplicity of interpretations underscores the importance of these structures for theoretical discussions.

Future Directions

The archaeology of kites in Armenia has reached a stage where achievements must be consolidated and outstanding problems addressed through new research strategies.

Perhaps the most urgent priority is the establishment of reliable absolute dates. Without firm chronological anchors, interpretations of function, cultural affiliation, and regional significance remain speculative. Radiocarbon dating of organic remains, if recovered from kite contexts, would provide the most direct evidence. However, given the paucity of such material, alternative methods such as optically stimulated luminescence (OSL) should be employed to date sediments from construction layers or associated deposits. Systematic sampling during future excavations, combined with laboratory collaboration, could gradually build a chronological framework that situates Armenian kites within the Bronze Age or possibly earlier horizons.

The next essential step is the expansion of field surveys and excavations. While remote sensing has revolutionized the study of kites, excavation remains indispensable for addressing questions of their construction, use, and abandonment. Future projects should combine large-scale mapping with targeted excavation of key sites, chosen for their morphological diversity and strategic location. At least some kites should be excavated extensively enough to expose enclosures, entrances, and associated features. Surveys should also expand to underexplored regions of Armenia, particularly the southern highlands, where comparable structures may yet be

discovered. By broadening the geographical coverage, it can be assessed whether kites were confined to specific ecological niches or distributed more widely across the Armenian Highlands.

The research of kites should not only solve empirical problems but also contribute to broader theoretical debates. By addressing questions of landscape modification, and human-animal relations, kites can illuminate the social dynamics of prehistoric communities. Future work should explore whether the construction and use of kites imply hierarchical leadership or collective decision-making, whether they represent strategies of subsistence in challenging environments, and how they articulate with ritual practices evident in funerary contexts.

Through such inquiries, kites can be repositioned from enigmatic structures to key evidence for understanding the complexity of prehistoric societies. They can serve as case studies in how humans created monumental infrastructures to manage ecological resources, organize collective labor, and inscribe meanings onto the landscape.

The preservation of kites is as important as their study. Many structures are endangered by mining, and construction, making heritage management an urgent concern. Future directions should therefore include the development of protective measures, such as legal recognition of kite sites, the creation of buffer zones, and the integration of kites into national heritage inventories.

Conclusion

The archaeology of kites in Armenia has progressed from scattered observations to a structured field of research, producing significant achievements while also revealing critical gaps and charting clear future directions. Among the main accomplishments are the discovery and mapping of nearly two hundred kites, the integration of satellite imagery, drones, and GIS technologies into their documentation, and the establishment of morphological characteristics and regional distributions. Excavations, though still limited, currently point to the integration of Armenian kites within Middle and Late Bronze Age, as suggested by both OSL results and associated archaeological contexts. At the same time, the presence of the Early Neolithic settlement at Lernagog, situated in close proximity to a kite, leaves open the possibility of an earlier origin for the phenomenon in this region. In either case, the kites are embedded within broader prehistoric landscapes that encompass settlements, necropoleis, tower structures, petroglyphic complexes, and other types of archaeological monuments. In doing so, the evidence from Armenia has extended the known range of the kite phenomenon and enriched comparative studies across the Near East and Central Asia.

At the same time, major uncertainties remain. Chronology is not yet firmly established, as available radiocarbon and OSL dates provide only fragmentary and often indirect anchors. The function of kites likewise continues to be debated, oscillating between hunting, pastoral, and ritual interpretations in the absence of

decisive faunal or cultural assemblages. Methodological constraints, from the sheer scale of the monuments to the scarcity of associated finds, further complicate efforts to reconstruct their original role and significance.

Looking forward, future research must focus on consolidating chronological frameworks through systematic radiocarbon and OSL sampling, expanding excavation programs to encompass diverse morphological types, and extending surveys into underexplored areas of the Armenian Highlands. Equally urgent is the need to safeguard these structures through legal protection, heritage management strategies, and public engagement, ensuring that they are recognized as integral parts of Armenia's archaeological record.

In summary, the archaeology of kites in Armenia demonstrates both how far research has advanced and how much remains to be done. By addressing the gaps in chronology and function, while simultaneously developing strategies for preservation and outreach, future scholarship can transform these enigmatic constructions into an important basis for understanding the social, economic, and symbolic dimensions of prehistoric societies in the Armenian Highlands and their connections to the wider ancient world.

Acknowledgments

The author gratefully acknowledges the valuable advice and support of colleagues O. Barge, P. Avetisyan, A. Bobokhyan, B. Vardanyan, R. Badalyan, L. Mkrtchyan, A. Hakhverdyan, and G. Tumanyan during the course of this research, and extends thanks to A. Mkrtchyan, H. Danielyan, A. Ananyan, and H. Sahakyan for the preparation of the maps and drawings. The research was conducted with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Education, Science, Culture, and Sports of the Republic of Armenia, the Rust Family Trust, the National Association for Armenian Studies and Research, the Knights of Vartan Fund, the Foundation Nubar Pacha, and the Fund for Armenian Relief.

References/Գրականություն/Литература

1. Akkermans P., Huigens H., Brüning M. 2014, A Landscape of Preservation: Late Prehistoric Settlement and Sequence in the Jebel Qurma Region, Northeastern Jordan, Levant, N 46/2, 186–205.
2. al-Khasawneh S., Murray A., Thomsen J., Abu-Azizeh W., Tarawneh M. 2019, Dating a Near Eastern Desert Hunting Trap (Kite) Using Rock Surface Luminescence Dating, Archaeological and Anthropological Sciences, N 11/5, 2109–2119.
3. Amirov S., Betts A., Yagodin V. 2015, Mapping Ancient Hunting Installations on the Ustyurt Plateau: New Results from Remote Sensing Imagery, Paléorient, N 41/1, 199–219.

4. Arimura M., Petrosyan A., Arakekian D., Nahapetyan S., Gasparyan B. 2018, A Preliminary Report on the 2015 and 2017 Field Seasons at the Lernagot-1 Site in Armenia, *Aramazd*, N XII/1, 1–18.
5. Barge O., Brochier J.-É., Chahoud J., Chataigner C., Régagnon E., Abu-Azizeh W., Crassard R. 2021a, Hunting with Kites in Armenia. In: Betts A., van Pelt P. (eds), *The Gazelle's Dream: Game Drives of the Old and New Worlds*, Sydney, Sydney University Press, 105–126.
6. Barge O., Brochier J.-É., Crassard R. 2015a, Morphological Diversity and Regionalization of Kites in the Middle East and Central Asia, *Arabian Archaeology and Epigraphy*, N 26/2, 162–176.
7. Barge O., Brochier J.-É., Régagnon E., Chambrade M-L, Crassard R. 2015b, Unity and Diversity of the Kite Phenomenon: a Comparative Study between Jordan, Armenia, and Kazakhstan, *Arabian Archaeology and Epigraphy*, N 26, 144–161.
8. Barge O., Brochier J.-É., Deom J.-M., Sala R., Karakhanyan A., Avagyan A., Plakhov K. 2016, The 'Desert Kites' of the Ustyurt Plateau, *Quaternary International*, N 395, 113–132.
9. Barge O., Régagnon E., Abu-Azizeh W., Bouzid S., Brochier J.-É., Crassard R. 2025, Desert Kites and Related Constructions: Data from the Globalkites Project, *Journal of Open Archaeology Data*, N 13 (4), 1–8.
10. Barge O., Perello B., Régagnon E., Noûs C. 2021b, Desert Kites and Aggregated Cells of Mt Aragats (Armenia): Spatial Coincidences ? *Quaternary International*, N 579, 29–41.
11. Betts A., Burke D. 2015, Desert Kites in Jordan: A New Appraisal, *Arabian Archaeology and Epigraphy*, N 26, 74–94.
12. Betts A., van Pelt P. (eds.) 2021, *The Gazelle's Dream: Game Drives of the Old and New Worlds*, Sydney, Sydney University Press.
13. Brochier J.-É., Barge O., Karakhanyan A., Kalantarian I., Chambrade M.-L., Magnin F. 2014, Kites on the Margins: the Aragats Kites in Armenia, *Paléorient*, N 40/1, 25–53.
14. Chambrade M.-L., Betts A. 2021, Kites of Syria, Southern Turkey and Western Iraq. In: Betts A., van Pelt P. (eds), *Gazelle's Dream: Game Drives of the Old and New World*, Sydney, Sydney University Press, 127–186.
15. Çelik B., Tolon K. 2018, Desert kites in Neolithic Period from Şanlıurfa, Karadeniz, N 37, 28–36.
16. Crassard R., Abu-Azizeh W., Barge O., Brochier J.-É., Chahoud J., Régagnon E. 2022, The Use of Desert Kites as Hunting Mega-Traps: Functional Evidence and Potential Impacts on Socioeconomic and Ecological Spheres, *Journal of World Prehistory*, N 35, 1–44.
17. Échallier J., Braemer F. 1995, Nature and Functions of the Desert Kites: New Data and Hypothesis, *Paléorient*, N 21, 35–63.
18. Gasparian B., Khechoyan A., Bar-Oz G., Malkinson D., Nachmias A., Nadel D. 2013, The Northernmost Kites in South-West Asia: the Fringes of the Ararat Depression (Armenia), *Antiquity (Project Gallery)*, N 87/336.
19. Helms S., Betts A. 1987, The Desert "Kites" of the Badiyat Esh-Sham and North Arabia, *Paléorient*, N 13/1, 41–67.
20. Kalantaryan I., Perello B., Chataigner Ch. 2017, New Insight into the Agglomerated Houses-Agglomerated Cells in Armenia: Arteni, Aragats Massif. In: Avetisyan P., Grekian E.

- (eds), *Bridging Times and Spaces, Festschrift in Honour of Gregory E. Areshian on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday*, Oxford, Archaeopress, 183–201.
21. Kempe S., Al-Malabeh A. 2013, Desert Kites in Jordan and Saudi Arabia: Structure, Statistics and Function, a Google Earth Study, *Quaternary International*, N 297, 126–141.
 22. Kennedy D. 2021, Kites in Saudi Arabia. In: Betts A., van Pelt P. (eds), *Gazelle's Dream: Game Drives of the Old and New Worlds*. Sydney, Sydney University Press, 205–333.
 23. Kirkbride A. 1946, Desert 'kites', *Journal of the Palestine Oriental Society*, N 20, 1–5.
 24. Kobusiewicz M. 1999, Excavations at Sinai-10: The Kite Site, Romythi locality. In: Eddy F., Wendorf F. (eds.), *An Archaeological Investigation of the Central Sinai*, Cairo, American Research Center in Egypt, 173–180.
 25. Malkinson D., Bar-Oz G., Gasparyan B., Nachmias A., Gershtein E., Nadel D. 2018, Seasonal Use of Corrals and Game Traps (Desert Kites) in Armenia, *Quaternary International*, N 464, 285–304.
 26. Morandi Bonacossi D., Iamoni M. 2012, The Early History of the Western Palmyra Desert Region: The Change in the Settlement Patterns and the Adaptation of Subsistence Strategies to Encroaching Aridity: A First Assessment of the Desert Kite and Tumulus Cultural Horizons, *Syria*, N 89, 31–58.
 27. Nadel D., Bar-Oz G., Malkinson D., Spivak P., Langgur D., Porat N., Khechayan A., Nachmias A., Crater-Gershtein E., Katinaa A., Bermatov-Paz G., Nahapetyan S., Gasparyan B. 2015, New Insights into Desert Kites in Armenia: the Fringes of the Ararat Depression, *Arabian Archaeology and Epigraphy*, N 26, 120–143.
 28. Rosen B., Perevolotsky A. 1998, The Function of 'Desert Kites' – Hunting or Livestock Husbandry?, *Paléorient*, N 24, 107–111.
 29. Şahin F., Massa M. 2025, Mass-hunting in South-west Asia at the Dawn of Sedentism: New Evidence from Şanlıurfa, South-East Türkiye", *Antiquity*, N 99 (403), 1–8.
 30. Zeder M., Bar-Oz G., Rufolo S., Hole F. 2013, New Perspectives on the Use of Kites in Mass-kills of Levantine Gazelle: A View from Northeastern Syria, *Quaternary International*, N 297, 110–125.
 31. Շախմուրադյան Մ. 2023, «Անապատի օդապարուկների» կառուցվածքը, ձևերը, թվագրությունը և գործառույթը. Պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան:
Shakhmuradyan M. 2023, The Structure, Morphology, Chronology, and Function of 'Desert Kites', Unpublished PhD Dissertation, Yerevan (in Armenian).
 32. Քալանթար Ա. 1925, Քարե դարը Հայաստանում, Նորք, 207–232:
Kalantar A. 1925, The Stone Age in Armenia, Nork, 207–232 (in Armenian).
 33. Ягодин В. 1991, Стреловидные планировки Устьюрта: опыт историко-культурной интерпретации, *Археология Приаралья*, вып. 5, Ташкент.
Yagodin V. 1991, Arrowhead-Shaped Structures of Ustyurt: An Attempt at Historical and Cultural Interpretation, *Archaeology of the Aral Region* 5, Tashkent, Fan (in Russian).

ЖИЛЫЕ КОМПЛЕКСЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО АГАРАКА

ԱԳԱՐԱԿԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ

RESIDENTIAL COMPLEXES OF MEDIEVAL AGHARAK

Нора Енгибарян^{1*}, Лилит Тер-Минасян¹, Тигран Алексанян¹, Дианна Мириджанян¹
Նորա Ենգիբարյան^{1*}, Լիլիթ Տեր-Մինասյան¹, Տիգրան Ալեքսանյան¹, Դիաննա Միրիջանյան¹
Nora Yengibaryan^{1*}, Lilit Ter-Minasyan¹, Tigran Aleksanyan¹, Dianna Mirijanyan¹

¹ Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

¹ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան

¹ Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia

*Автор, ведущий корреспонденцию: nora.yengibaryan@iae.am

Գրագրություն փարող հեղինակ՝ nora.yengibaryan@iae.am

Author for correspondence: nora.yengibaryan@iae.am

Вклад авторов: НЕ, ТА, ДМ – раскопки; НЕ – текст; ЛТМ – чертежи; ДМ – текст

Հեղինակների ներդրումը. ՆԵ, ՏԱ, ԴՄ – պեղումներ; ՆԵ – տեքստ; ԼՏՄ – գծագրեր; ԴՄ – տեքստ

Author contributios: NY, TA, DM – excavations; NY – text; LTM – measurements; DM – text

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Հեղինակները հայտարարում են շահերի բախման բացակայության մասին

The authors declare no competing interests

Представлено: 14.01.2024; рецензировано: 03.07.2025; принято: 10.12.2025

Ներկայացվել է՝ 14.01.2024; գրախոսվել է՝ 03.07.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025

Received: 14.01.2024; Revised: 03.07.2025; Accepted: 10.12.2025

© Автор(ы), 2025. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Հեղինակ(ներ), 2025: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author(s), 2025. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-244

Аннотация – Археологический памятник Агарак находится в марзе Арагацотн Республики Армения, у юго-восточных предгорий горы Арагац. На территории памятника, расположенного между селами Агарак и Воскеат, раскопана лишь скальная платформа на севере. Построенная в 1978 году автодорога Ереван-Гюмри разделила эту скальную платформу на две части, что привело к разрушению значительной части памятника. Раскопки памятника Агарак были начаты в 2001 году с левой стороны дороги, были открыты выдолбленные в скале углубления разных размеров, сооружения раннего бронзового века, подпорная стена, проходящая вдоль края скалы, комнаты, высеченные в скалах давяльни и другие постройки. Также были обнаружены выдолбленная в скале урартская гробница, античные и раннесредневековые захоронения. По результатам раскопок в этой части памятника было установлено, что поселение имело семь этапов заселения: начиная с XX–IX вв. до н.э. до позднего средневековья. В связи со строительством до-

рожного коридора «Север-Юг» с 2012–2014 гг. проводились раскопки на участке справа от дороги, разделяющей северную скальную площадку. В результате работ были обнаружены остатки стен зданий, захоронений, оград. Было открыто одно из немногих сохранившихся раннесредневековых светских сооружений, что послужило причиной переноса строящейся дороги. Позже новую дорогу решено было провести через юго-западную часть памятника-заповедника Агарака. В 2023 году в результате раскопок на этом участке были обнаружены два не полностью сохранившихся жилых комплекса и остатки разных стен. Один из жилых комплексов состоял из двух комнат, второй – из трёх комнат и открытого двора. Находки, в основном представленные фрагментированной керамикой, были обнаружены во втором комплексе. Хронологический охват материала – от раннего бронзового века до позднего средневековья (XV–XVI вв.).

Ամփոփում – Ագարակ հնագիտական հուշարձանը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության Արագածոտնի մարզում, Արագած լեռան հարավարևելյան մատույցներում: Ագարակ և Ոսկեհատ գյուղերի միջև տարածված հուշարձանից պեղվել է միայն հյուսիսային կողմում գտնվող ժայռահարթակը: 1978 թ. կառուցված Երևան-Գյումրի ավտոմայրուղին ժայռահարթակը բաժանել էր երկու մասի՝ ավերելով մի զգալի հատվածը: Հուշարձանի պեղումները սկսվել են 2001 թ. ճանապարհի ծախսերից հետո: Բացվել են ժայռափոր տարաչափ փոսեր, վաղ բրոնզի դարաշրջանի կառույցներ, ժայռի եզրով անցնող հենապատ, սենյակներ, ժայռափոր հնձաններ և այլ շինություններ: Հայտնաբերվել են նաև ժայռափոր ուրարտական դամբարան, անտիկ և վաղ միջնադարյան թաղումներ: Պեղումների շնորհիվ պարզվել է, որ բնակավայրն ունեցել է բնակեցման յոթ փուլ՝ մ.թ.ա. XX–IX դդ. սկսած՝ մինչև ուշ միջնադար: 2012–2014 թթ. «Հյուսիս-հարավ» ճանապարհային միջանցքի կառուցման կապակցությամբ, պեղումներ են կատարվել հյուսիսային ժայռահարթակը կիսող ճանապարհի աջ հատվածում: Այդտեղ բացվել են պարիսպներ, շինությունների պատերի մնացորդներ, թաղումներ և վաղ միջնադարյան աշխարհիկ բազմասենյականոց համալիր: Վերջինս կառուցվող ճանապարհի տեղափոխման պատճառ է դարձել: Հետագայում որոշվում է նոր ճանապարհը անցկացնել Ագարակ արգելից-հուշարձանի հարավարևմտյան հատվածով: Այդ տարածքը պեղվել է 2023 թ., և բացվել են թերի պահպանված երկու բնակելի համալիրներ, նաև տարբեր պատերի հատվածներ: Բնակելի համալիրներից առաջինը բաղկացած էր երկու սենյակից, երկրորդ կառույցը՝ երեք սենյակից և բաց բակից: Գտածոները հիմնականում բեկորային խեցեղեն են և հայտնաբերվել են երկրորդ համալիրից: Դրանք ժամանակագրորեն սկսվում են վաղ բրոնզի դարաշրջանից և հասնում մինչև ուշ միջնադար (XV–XVI դդ.):

Abstract – The Archaeological site of Agarak is located in the Aragatsotn Marz of the Republic of Armenia, in the southeastern foothills of the Aragats Mountain. Only the rock platform on the northern side was excavated to be spread between the Agarak and Voskehat villages. In 1978 the construction of the Yerevan-Gyumri highway divided the rock platform into two parts, destroying a significant portion. In 2001 the excavation of the site started from the left side of the road. Among structures that have been uncovered during the excavations were rock-cut pits, Early Bronze Age structures, a cliff-edge retaining wall, chambers, and rock-cut moats. A rock-hewn Urartian tomb, Classical and Early Medieval burials were also discovered. As a result of excavations it was clear that the settlement bears seven phases: starting from the 29th century BC until the late Middle Ages. Due to the construction of the "North-South" road corridor, in 2012–2014 excavations were carried out in the section to the right of the

road dividing the northern rock platform. As a result of the work, remains of building walls, and burials were discovered. Also Early Medieval secular structures were uncovered here, which caused the relocation of the road under construction. Later, it was decided to build the new road through the southwestern part of the "Agarak" historical and cultural reserve. The area was excavated in 2023, revealing two poorly preserved residential complexes and various wall sections. The first consisted of two rooms. The second structure consisted of three rooms and an open courtyard. Finds are mainly pottery shards to be recovered from the second complex. The finds date back chronologically from the Early Bronze age to the Late Middle Ages (15th–16th centuries).

Ключевые слова – Армения, Арагацотн, Агарак, керамика, средневековье.

Հիմնարաներ – Հայաստան, Արագածոտն, Ագարակ, խեցեղեն, միջնադար:

Keywords – Armenia, Aragatsotn, Agarak, ceramic, Middle Ages.

Вступление

Провинция Арагацотн исторической области Айрарат Великой Армении раскинулась на южных склонах горы Арагац. В библиографии она встречается под названиями Вотн Арагацо, Арагацотан, Кохмн Арагаца (Кохмн Арагацо, Кохмн Арагацу). В раннем средневековье провинция Арагацотн была царской собственностью (Մանուշարյան 2017, 35–37). Из-за нестабильности политической ситуации в стране границы провинции постоянно менялись. Через территорию Арагацотна проходил один из древних торговых путей, ведущих к Черному морю. Обилие церквей и раннесредневековых стел свидетельствует о прочных основах христианской веры в Арагацотне. В селе Агарак находится церковь Сурб Аствацацин (Святой Богоматери) с уникальным планировочным и пространственно-объемным решением, датируемая IV веком. Она расположена в правой части археологического памятника, неподалеку от раннесредневекового комплекса, открытого в 2013 году (700 м к востоку от комплекса по прямой линии).

Раскопки

Последние раскопки на археологическом памятнике Агарак проводились в 2023 году в связи со строительством дорожного коридора «Север-Юг». Предварительное исследование выделенной территории, часть которой ранее возделывалась, указывало на наличие культурного слоя (рис. 1). При разведывательных раскопках были открыты ряды крупных камней, которые, возможно, принадлежали какому-то сооружению или ограждению (рис. 2, 3). Под грудой камней, напоминающей насыпь погребения, на туфовой скале было обнаружено сооружение, похожее на погребальную камеру с беспорядочно расположенными камнями. Рядом с этим сооружением были открыты два участка стен, образующих угол, выложенные мелкими камнями (рис. 4, 5). Были также проведены разведывательные раскопки, направленные на проверку наличия высеченных в скале сооружений, однако на этом участке они отсутствовали. На северной скальной платформе имеется множество выдолбленных на ней углублений раз-

личной формы и размеров. Вокруг стен было обнаружено около одного десятка фрагментов керамики.

В ходе раскопок также были найдены два жилых комплекса. Первый состоял из двух комнат (рис. 6, 7). Комплекс четко ориентирован по сторонам света. Сохранились только северо-западный и юго-западный углы сооружения, что позволило выявить продольную длину сооружения – 6,2 м. Северо-восточный и юго-восточный углы сооружения не сохранились, максимальная сохранившаяся длина в поперечном направлении составляет 5,5 м. Перегородочная стена, идущая с востока на запад (4,5 м), делит здание на северную (ширина – 1,4 м) и южную (ширина – 2,1 м) части. Со временем она отклонилась от осей стен на 17°. Стены помещений сохранились на уровне одного крупного или двух камней среднего размера, поставленных на скалу, высота которых колебалась в пределах 0,2–0,5 м. Стены двусторонние. В качестве строительного материала в основном использовался базальт, а забутовка выполнялась мелкими камнями и глиной. Толщина всех стен здания колеблется в пределах 0,85–1,0 м. Западная стена была целой (длина 6,2 м). Частично сохранилась южная стена (длина 2,4 м). Северная стена (длина 2,5 м) сохранилась относительно плохо. Во время раскопок в сооружении были обнаружены лишь два фрагмента керамики, относящиеся к средневековому периоду.

Второе сооружение было открыто на прибрежной части строящейся дороги, на восточной границе историко-культурного заповедника Агарака. Здесь также имелось скопление камней. В результате раскопок был обнаружен не полностью сохранившийся жилой комплекс, состоящий из трех комнат и открытой площадки (рис. 8, 9). Этот комплекс также четко ориентирован по сторонам света. От северного помещения частично сохранились северная (длина 6,2 м) и восточная стены (длина 7,0 м), упирающиеся в отколотую, тщательно выровненную скалу. Северная и восточная стены имеют одну сторону. Вероятно, скала была покрыта насыпью из мелких камней, образующих платформу для верхних рядов стен, которые не сохранились. К восточной стене северного помещения пристроена часть здания, состоящая из двух помещений, от которых сохранились также северная (длина 3,3 м) и восточная (длина 6,6 м) стены. Стены помещений выложены крупным речным булыжником, их средняя толщина – около 0,9 м. Двусторонние стены были построены прямо на скале, а забутовка выполнена мелкими речными камнями и глинистой почвой. От первого помещения комплекса уцелела неполная стена (ширина изнутри – 2,2 м) и часть перегородки от второго помещения. Сохранившаяся длина восточной стены помещения составляет 2,5 м. Второе помещение сравнительно плохой сохранности, вход в него был открыт с юго-западной стены. Первое и второе помещения были разделены перегородкой, от которой остался фрагмент длиной 1,25 м.

Рис. 1. Общий вид раскопок (аэрофото А. Петросяна)

Рис. 2. Сооружения в раскопках С1 до открытия (фото Т. Алексаняна)

Рис. 3. Сооружения в раскопках С1 после открытия (фото Т. Алексаняна)

Рис. 4. Угол стены (фото Т. Алексаняна)

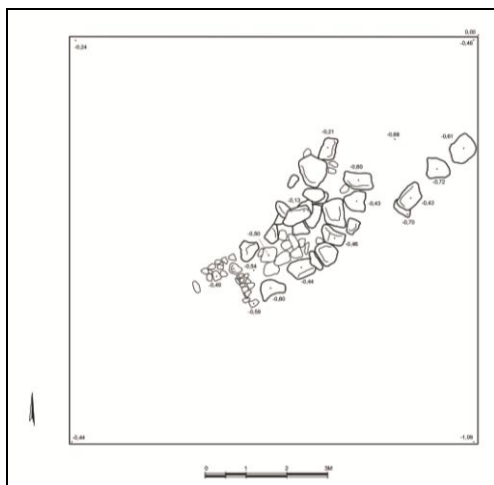

Рис. 5. Обмер раскопок С 1
(Л. Тер-Минасян)

Рис. 6. Двухкомнатный комплекс
(аэрофото А. Петросяна)

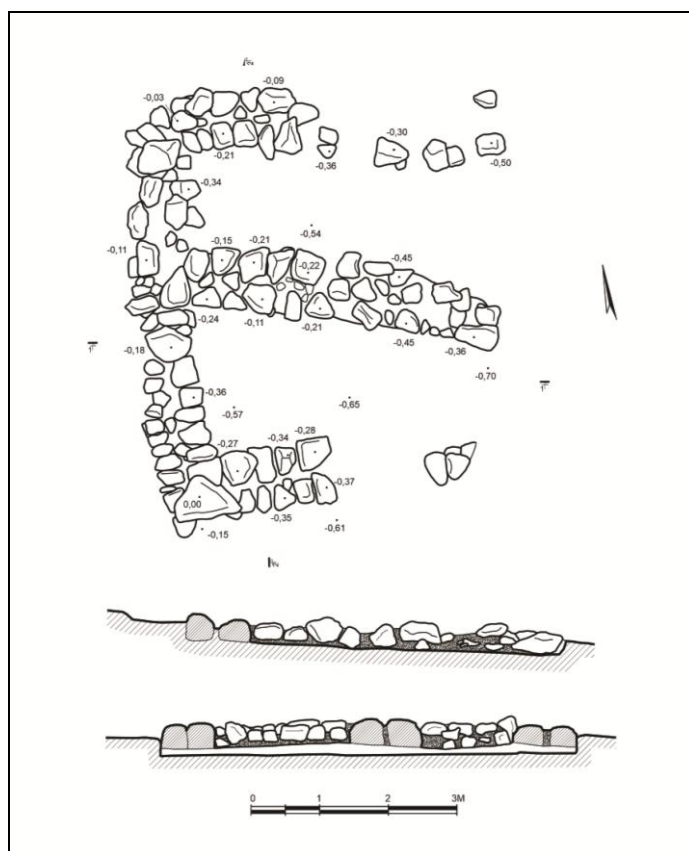

Рис. 7. Обмер комплекса (Л. Тер-Минасян)

Рис. 8. Трехкомнатный комплекс (аэрофото А. Петросяна)

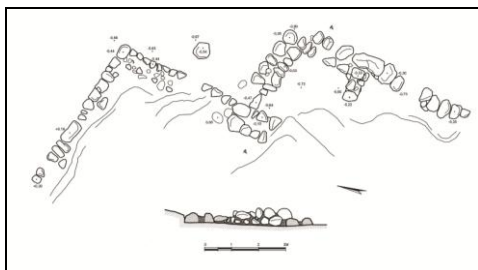

Рис. 9. Обмер комплекса (Л. Тер-Минасян)

Рис. 10. Жилой комплекс (фото Н. Енгибарян)

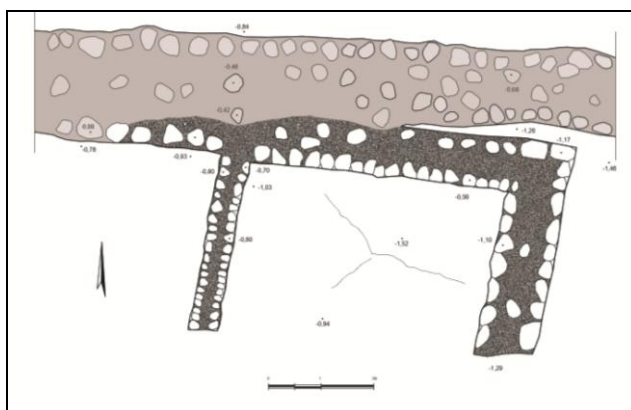
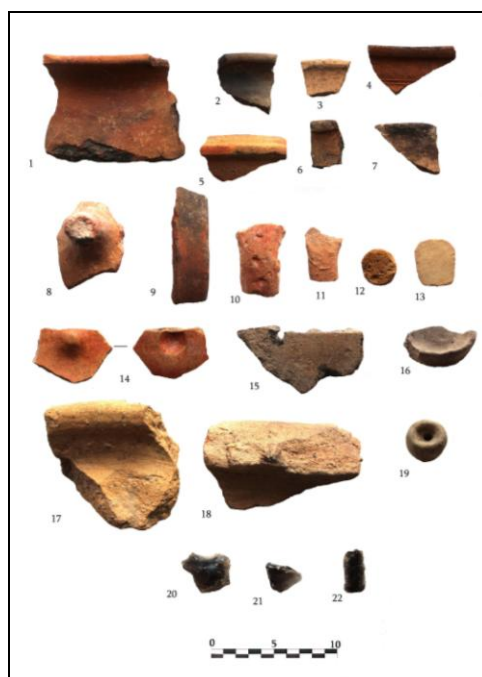

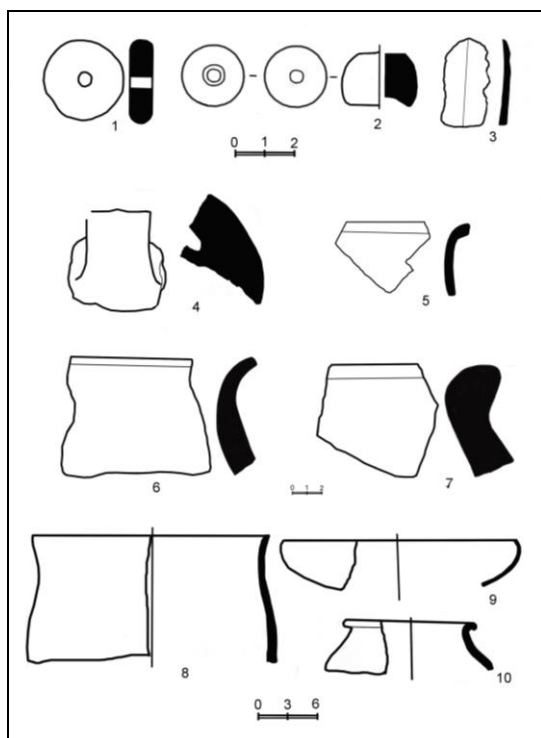
Рис. 11. Обмер комплекса (Л. Тер-Минасян)

Таб. 1. Артефакты (Т. Алексанян)

Таб. 2. Артефакты (Т. Алексанян)

Таб. 3. Чертежи артефактов (Н. Енгибарян)

Кладка основных стен помещений комплекса двусторонняя, перегородки – односторонние. Ширина двух сохранившихся входов в сооружение одинакова: 0,77 м.

Площадка, ограниченная двумя стенами и имеющая скальный выступ в центре, по-видимому, служила открытым двором. Искусственно обработав выступ на скальной платформе, его превратили в базу колонны, поддерживающей крышу. У базы был обнаружен круглый очаг с золой.

На территории жилого комплекса было найдено довольно много образцов глиняной посуды. Большинство из них относится к средним векам, хотя среди них есть также несколько фрагментов эпохи ранней бронзы и античного периода. Судя по преобладающему количеству средневековой керамики, комплекс также датируется средними веками.

В правой части северной скальной платформы раскопан еще один жилой комплекс (квадрат С₁₅, раскопки жилища проводились в 2013 году) (рис. 10, 11). По форме он аналогичен описанному двухкомнатному жилищу. Комнаты были вытянуты в направлении север-юг. Два не полностью сохранившихся помещения разделены перегородкой. От здания частично уцелели северная, восточная стены и перегородка. Стены трехслойные, заполненные мелким камнем и глиной (длина 3,5 м, толщина 1,4 м). Перегородка построена из камней меньшего

размера (длина 3,6 м, толщина 0,55 м). Построенная позже ограда перекрыла стену, разрушив ее. В качестве строительного блока открытой второй двусторонней стены использован фрагмент верхней части каменной зернотерки. Расстояние между стеной и перегородкой 4,8 м. В насыпи, сделанной для нивелирования естественных неровностей скалы, сохранились фрагменты посуды раннего и позднего бронзового века. Керамика, найденная у стен, относится к раннему средневековью. На стене помещения также был найден круглый глиняный предмет с отверстием в центре (таб. 3/1).

Находки

В результате раскопок 2023 года в Агараке археологические находки были обнаружены на территории трехкомнатного комплекса. Несколько десятков фрагментов керамики представляют собой в основном части тулова, что не позволяет представить форму сосудов. Хронологически эти черепки относятся к периодам ранней бронзы, античности и средних веков – вплоть до позднего средневековья (XV–XVI вв.). Среди найденных черепков, датируемых эпохой ранней бронзы, представлены преимущественно мелкие фрагменты тулова толстостенных сосудов, по которым невозможно составить представление о типе сосуда. Об одном типе сосуда можно получить информацию лишь благодаря фрагменту тулова и венчику широкогорлого горшка. Он темно-серый, с неровной поверхностью и коричневой подкладкой, изготовлен из глины с добавлением крупнозернистого песка, венчик наверху ровно срезан, отогнут наружу (Գոնվաճյան 2012, 60) (таб. 1/1, таб. 3/8).

Вторая группа обнаруженной керамики относится к I в. до н.э (Хачатрян 1976, XXII₃; Քոչարյան, 1991, 42–43) (таб. 1/4–8, таб. 3/4). Среди нее – два фрагмента тулова и венчиков горшков. Один из них – коричневый, с отогнутым венчиком. Черепок изготовлен с примесями песка и подвержен удовлетворительному обжигу (таб. 1/2, таб. 3/10). Второй фрагмент красноватого цвета, со следами лощения на поверхности. Среди находок есть и части тулова античной посуды, на которых можно увидеть следы красной краски (таб. 1/3, таб. 3/5).

Последняя группа представляет собой керамический материал средневекового периода, преобладающая часть которого относится к XII–XIV векам. В основном это фрагменты карасов, горшков, мисок и кувшинов. Среди обнаруженных черепков встречаются фрагменты сосудов как крупных, так и малых размеров (таб. 1/11–16, таб. 2/2–7, 17, 18, таб. 3/7). Они имеют различные оттенки коричневого цвета. На некоторых образцах видны следы копоти, которая может указывать на использование их на очаге. Среди примеров следует также упомянуть фрагмент светло-коричневого тулова, на поверхности которого имеются вдавления пальцами (Քոչարյան, Միրիջանյան 2013, 140–141) (таб. 1/10). В ряду образцов мисок необходимо отметить сосуд с достаточно широким венчиком (таб. 1/9, таб. 3/9). Этот вид керамики был широко распространен в

средние века (Накобуян 2009, pl. XLVI). Среди керамики есть и фрагмент горшка, покрытый красной краской (Ղաֆադարիշի, Քաշիդարիշի, 2002, 82) (таб. 2/1, таб. 3/6). Фрагменты ручек кувшинов также окрашены красной краской (таб. 2/8, 9, 11). Выделяется фрагмент красноватой ручки с орнаментом в виде колоса и ногтевыми вдавлениями (таб. 2/10). Интересной находкой является также фрагмент маленького сосуда, который мог быть частью солонки (таб. 2/16). Следует также упомянуть образец шлифованного округленного черепка, известного из различных памятников как игровой камень (Kalantaryan et al. 2015, fig. 5/10–13) (таб. 2/12–13). Найден также глиняный предмет в виде бусинки (таб. 2/19, таб. 3/2). Большинство фрагментов посуды позднего средневековья представляют собой толстостенные сосуды молочного цвета. Были обнаружены также фрагменты обсидиана (таб. 2/20–22, таб. 3/3). Интерес представляют в том числе фрагменты тулова двух разных сосудов, один из которых покрыт красной краской и имеет деталь в виде выступа (таб. 2/14). Второй фрагмент имеет отверстие, которое предназначалось для вторичного использования сосуда (таб. 2/15).

Заключение

Раскопанные в 2023 г. на многослойном памятнике Агарак двухкомнатные или сохранившиеся трехкомнатные комплексы с открытым двором являют собой интересные сооружения, параллели которых нам пока не известны. Судя по обнаруженным находкам, комплексы относятся к средневековью, несмотря на то, что в трехкомнатном комплексе были найдены и фрагменты керамики, относящейся к эпохе ранней бронзы и античности.

Благодарность

Авторы выражают благодарность археологу А. Петросяну за предоставленные аэрофотоснимки, сделанные во время раскопок.

Литература/Գրականություն/References

1. Аветисян П. 2003, Предварительные результаты раскопок памятника Агарак, Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Материалы международной конференции, Эчмиадзин, Типография Святого Эчмиадзина, 52–57.
Avetisyan P. 2003, Preliminary Results of Excavations of the Agarak Site, Archaeology, Ethnology and Folklore of the Caucasus. Papers of International Conference, Etchmiadzin, Press of Holy Etchmiadzin, 52–57 (in Russian).
2. Енгибарян Н., Мириджанян Д., Тер-Минасян Л., Худавердян А. 2025, Раннесредневековые скальные могилы Агарака, История, археология и этнография Кавказа, т. 21, N 1, 155–171.

- Yengibaryan N., Miridjanyan D., Ter-Minasyan L. Khudaverdyan A. 2025, Early Medieval Rock-cut Burials of Agarak, History, Archeology and Ethnography of the Caucasus, vol. 21, N 1, 155–171.
3. Хачатрян Ж. 1976, Гарни, V, Античный некрополь (результаты раскопок 1956–1972 гг.), Ереван, изд. Академии наук Арм.ССР.
Khachatryan Zh. 1976, Garni, V, Classical-period Necropolis (Results of Excavations 1956–1972), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
 4. Բաբաջանյան Ա., Միրիժանյան Դ. 2013, Թեղենյաց վանքի խեցեղենը, Պատմաքանասիրական հանդես, N 1, 134–150:
Babajanyan A., Miridjanyan D. 2013, The Pottery of the Tegheniats Monastery, Historical-Philological Journal, N 1, 134–150 (in Armenian).
 5. Թումանյան Գ. 2012, Ագարակ I, Վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրը (2001–2008 թթ.), Երևան, «Գիտություն»:
Tumanyan G. 2012, Agarak I, Early Bronze Age Settlement (2001–2008), Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
 6. Թումանյան Գ. 2013, Հնագույն հայկական մշակույթի նորահայտ հուշարձան Ագարակում (նախնական հաղորդում), Պատմաքանասիրական հանդես, N 1, 159–169:
Tumanyan G. 2013, A Newly Discovered Monument of Ancient Armenian Culture in Agarak (Preliminary Report), Historical-Philological Journal, N 1, 159–169 (in Armenian).
 7. Կարապետյան Ի., Ենգիբարյան Ն. 2002, Ագարակի դամբարանային համալիրները (նախնական հաղորդում), Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 2, Երևան, «Գիտություն», 58–65:
Karapetyan I., Yengibaryan N. 2002, The Burial Complexes of Agarak (Preliminary Report), Ancient Culture of Armenia, 2, Yerevan, Gitutyun, 58–65 (in Armenian).
 8. Ղաֆադարյան Կ., Քալանթարյան Ա. 2002, Դվին, II, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973–1980 թթ.), Երևան, «Գիտություն»:
Ghafadaryan K., Kalantaryan A. 2002, Dvin, II, The City of Dvin and its Excavations (1973–1980), Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
 9. Մանուչարյան Ա. 2017, Արագածոտնի նախարարական տները IV–VII դարերում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 3, 35–46:
Manucharyan A. 2017, The Princely Homes in Aragatsotn in the IV–VII centuries, Bulletin of Yerevan University, N 3, 35–46 (in Armenian).
 10. Քոչարյան Գ. 1991, Դվին, III, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ.:
Kocharyan G. 1991, Dvin, III, Dvin in the Classical Period, Yerevan, Academy of Sciences of Armenia Press (in Armenian).
 11. Avetisyan P. 2008, Recently Found Archaeological Sites of Armenia (Agarak), Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. III/2, 39–50.
 12. Hakobyan N. 2009, The Main Types of Unglazed Pottery in the 9th–13th Centuries, Armenia in the Cultural Context of East and West, Ceramics and Glass (4th–14th Centuries), Yerevan, Gitutyun.
 13. Kalantaryan A., Sargsyan G., Yengibaryan N., Melikyan V. 2015, Results of Excavations in Gogaran, 2007–2008, Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. IX/1, 41–57.

14. Tumanyan G. 2015, The Burials Discovered Durring Excavations of the Trench H₁₂ at Agarak Archaeological Complex, Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. IX/2, 110–121.
15. Yengibaryan N. 2011, The Urartian Pithos Burial of Agarak, Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasitische Archäologie, Bd. 101, 152–155.
16. Yengibaryan N. 2022, Clay Figurines from Agarak. In: Kosyan A., Avetisyan P., Martirosyan-Olshansky K., Bobokhyan A., Grekyan Ye. (ed.), Paradise Lost: The Phenomenon of the Kura-Araxes Tradition along the Fertile Crescent. Collection of Papers Honoring Ruben S. Badalyan on the Occasion of the 65th Birthday, Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. XVI/1–2, Oxford, Archaeopress, 502–507.
17. Yengibaryan N., Ter-Minasyan L. 2023, The Early Medival Complex of Agarak. In: Grekyan E., Bobokhyan A. (eds.), Systemizing the Past, Papers in Near Eastern and Caucasian Archaeology Dedicated to Pavel S. Avetisyan on the Occasion of His 65th Birthday, Oxford, Archaeopress, 454–484.

ՀՆԱԳԵՏԸ ԱԿՍԵԼ ԲԱՎՈՒՅԻ «ԱԼՊԻԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ»-ՈՒՄ ARCHAEOLOGIST IN THE "ALPINE VIOLET" OF AXEL BAKUNTS АРХЕОЛОГ В «АЛЬПИЙСКОЙ ФИАЛКЕ» АКСЕЛЯ БАКУНЦА

Անի Պետրոսյան¹, Կարեն Բայրամյան², Արտակ Գնունի^{3*}

Ani Petrosyan¹, Karen Bayramyan², Artak Gnuni^{3*}

Ани Петросян¹, Карен Байрамян², Артак Гнуни^{3*}

¹ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

² Կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարություն, Հայաստան
Министерство образования, науки, культуры и спорта, Армения
Ministry of Education, Science, Culture and Sports, Armenia

³ Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան
Yerevan State University, Armenia
Ереванский государственный университет, Армения

* Գրագրություն վարող հեղինակ՝ a.gnuni@ysu.am
Author for correspondence: a.gnuni@ysu.am
Автор, ведущий корреспонденцию: a.gnuni@ysu.am

Հեղինակների ներդրումը. ԱՊ – գաղափար, շարադրում; ԿԲ և ԱԳ – խմբագրում
Author contrubutios: AP – conceptualization, writing original draft; KB and AG – editing
Вклад авторов: АП – концептуализация, написание текста; КБ и АГ – редактирование

Հեղինակները հայտարարում են շահերի բախման բացակայության մասին
The authors declare no competing interests
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Ներկայացվել է՝ 11.05.2025; գրախոսվել է՝ 09.07.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 11.05.2025; Revised: 09.07.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 11.05.2025; рецензировано: 09.07.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ(ներ), 2025: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author(s), 2025. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор(ы), 2025. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-257

Ամփոփում – Ակսել Բակունցը «Ալպիական մանուշակ» պատմվածքը գրել է 1925–1927 թթ.: Պատմվածքում ներկայացվում են Լեռնային Հայաստանի պատկերները՝ ալպիական լանդշաֆտը, ավերակ բերդերը, գյուղական կենցաղի տեսարանները: Իրադարձությունների կենտրոնում է Կաքավաբերդը: Պատմվածքի հերոսներն են հնագետը, նկարիչը, հասարակ մարդիկ: «Ալպիական մանուշակը» թեև չունի հստակ սյուժե, բայց բնորոշվում է հզոր ենթատեքստով: Նկարիչը գերզգայուն և բնության գեղեցիկը ներկայում գնա-

հատող անձ է: Մինչդեռ հնագետի համար գոյություն ունի միայն անցած-գնացած գեղեցիկը. նա հետաքրքրվում է միայն իր մասնագիտությամբ և չի զգում բնության գեղեցկությունը: Բակունցը նկարչի և հնագետի կերպարներով բնութագրում է այն մարդկանց, որոնք աշխարհին նայում են «բզեզի աչքերով», չեն նկատում բուն իրականությունը. նրանք գալիս, տեսնում են ներկայի և անցյալի գեղեցիկը և հեռանում, իսկ կյանքի բուն էությունը վրիպում է նրանց ուշադրությունից: Ներկայացվող աշխատանքը, ելնելով արխիվային տվյալներից, ճշտում է մտցնում այն հարցում, թե ով կարող էր լինել «Ալպիական մանուշակ»-ում հիշատակվող հնագետը: Մասնավորապես առկա տվյալները ցույց են տալիս, որ հնագետին հիմնականում մարմնավորում է Մորուս Հասրաթյանը: Բակունցը և Հասրաթյանը մտերիմներ են եղել, միասին այցելել են Կաքավաբերդ: Սակայն հնարավոր է, որ հնագետի հավաքական կերպարը անձնավորել է նաև Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի գիտնական քարտուղար Աշխարհբեգ Քալանթարը, որի հետ Բակունցը առնչություններ է ունեցել 1924–1926 թթ., երբ աշխատել է Գորիսում՝ որպես Քանգեզուրի գավառական գյուղատնտես և 1926–1931 թթ. Երևանում՝ որպես Հողօրկոմատի հողվարչության պետի տեղակալ:

Summary – Aksel Bakunts wrote the story "Alpine Violet" in 1925–1927. The story describes images of Mountainous Armenia: the alpine landscape, ruined fortresses, scenes of rural life. Kakawaberd fortress is at the center of the events. The heroes of the story are the archaeologist, the painter, and common people. Although the "Alpine Violet" does not have a clear plot, it is characterized by a very profound subtext. The painter is a person who is hypersensitive and appreciates the beauty of nature in the present. Meanwhile, for the archaeologist, only the beauty of the passed times is important: he is a person, interested only in his profession and not feeling the tenderness of nature. Bakunts characterizes those persons who look at the world "through the eyes of a beetle", and do not notice the true reality. They come and see the beauty of the present or the past and leave, while the very depth of life escapes their attention. The present contribution, based on archival documents, makes clarifications in personality of the archaeologist mentioned in "Alpine Violet". In particular, the available data show that the archaeologist is mainly embodied by Morus Hasratyan. Bakunts and Hasratyan were close friends, they visited Kakawaberd together. However, it is possible that the collective image of the archaeologist also reflects the scientific secretary of the Committee for the Preservation of Antiquities of Armenia, Ashkharbeg Kalantar, with whom Bakunts had contacts in 1924–1926, when he worked in Goris as a provincial agronomist of Zangezur, and in 1926–1931, when he functioned in Yerevan as a deputy head of the Land Department of the People's Land Committee.

Аннотация – Рассказ «Альпийская фиалка» был написан Акселем Бакунцем в 1925–1927 гг. В рассказе представлена Горная Армения с ее альпийскими пейзажами, руинами крепостей, сценами сельской жизни. Центром событий является Какаваберд. Герои рассказа – археолог, художник и простые люди, которые смотрят на мир «глазами жука», не замечая реальности. Хотя и в рассказе нет конкретного сюжета, но в нем есть глубокий подтекст. Один из героев рассказа – художник, наделенный тонкостью чувств и восприятия окружающей его природы, в то время как для другого персонажа – археолога – существует лишь красота прошлого, он интересуется только своей профессией и не замечает красоты природы. Писатель, противопоставляя эти два образа, характеризует людей, которые проживают свою жизнь, не постигая ее глубины и противоречий. В настоящей статье, на

основе архивных материалов, уточняется, кем мог быть археолог – один из героев произведения А. Бакунца. В частности, имеющиеся данные указывают на то, что под образом археолога подразумевается Морус Асратян, поскольку А. Бакунц и М. Асратян были близкими друзьями. Однако не исключено, что собирательный образ археолога восходит к учёному секретарю Комитета по охране древностей Армении Ашхарбегу Калантару, с которым Бакунц поддерживал тесные отношения в 1924–1926 годах, будучи губернским агрономом Зангезура, и в 1926–1931 годах, когда занимал пост заместителя заведующего земельным отделом Народного земельного комитета в Ереване.

Հիմնաբառեր – Բակունց, «Ալպիական մանուշակ», լանդշաֆտ, հերոսներ, հնագետ:

Keywords – Bakunts, "Alpine Violet", landscape, actors, archaeologist.

Ключевые слова – Бакунц, «Альпийская фиалка», ландшафт, персонажи, археолог.

Ներածություն

«Ալպիական մանուշակը» Ակսել Բակունցի առաջին գործերից է, որում խտացված են հեղինակի աշխարհայացքի հիմնական տարրերը: Պատմվածքը գրվել է 1925–1927 թթ., առաջին անգամ հրապարակվել 1927 թ. «Խորհրդային Հայաստան» թերթի հունվարի 1, 2-ի համարներում, ապա և՛ «Մթնածոր» (Երևան, «Հայպետհրատ», 1927) և՛ «Սև ցելերի սերմնացանը» (Երևան, «Հայպետհրատ», 1933) ժողովածուներում (Գրականության ինստիտուտ 1959, 275, 281; Հովսեփյան և այլք 1999, 213; մանրամասն՝ Իշխանյան 1960, 98, 109, 136–139; 1976, 645–646; Աթաբեկյան 1996, 89–114):

«Ալպիական մանուշակն» ունի խոր ենթատեքստ. մի կողմից, այն «Հայաստանի պատմության, բնության ու մարդկանց բանաստեղծական մանրանկար տարեգրությունն է» (Աղաբաբյան 1963, 82), մյուս կողմից, շոշափում է համամարդկային խնդիրներ՝ գեղեցիկի ընկալման տարբեր ձևերի, դրանց օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ լինելու վերաբերյալ:

Ներկայացվող հոդվածում, սակայն, մեր գերխնդիրը չէ անդրադառնալ Բակունցի կենսագրությանն ու աշխարհայացքին, ինչը վաղուց արել են գրականագետները (հմմտ. Մկրտչյան 1958; Գրականության ինստիտուտ 1959; Իշխանյան 1960; 1965, 1974; Աղաբաբյան 1963; Աթաբեկյան 1996; Հովսեփյան և այլք 1999; Գասպարյան 2009. «Ալպիական մանուշակի» մեկնության համար, հմմտ., օրինակ, Աղաբաբյան 1963, 82–89; Իշխանյան 1974, 155–159): Մեր նպատակն ավելի կոնկրետ է՝ հնարավորինս նույնականացնել պատմվածքի գործող անձանց և մասնավորապես՝ հնագետին, 1920-ական թթ. հնագիտության պատմության տեսանկյունից (խնդրի նախնական քննարկումը տե՛ս Բայրամյան և այլք 2022):

«Ալպիական մանուշակ» պատմվածքը

«Ալպիական մանուշակը» սովորական իմաստով սյուժե չունի: Պատմվածքը սկսվում է Կաքավաբերդի բնապատմական միջավայրի գեղարվեստական նկարագրությամբ, ապա հայտնվում են երեք ծիավորներ, որոնք բարձրանում են

այդ բերդը: Նրանցից մեկը հնագետն է, երկրորդը՝ նկարիչը, իսկ երրորդը ուղեկցում է նրանց: Հնագետը երկար շրջում է բերդում, գտնում Բակուր իշխանի դամբանը (հեղինակը թերևս նկատի ունի Սյունյաց Բակուր Նահապետին, II դ. կամ Բակուր Սյունի իշխանին, V դ.): Նկարիչը գծանկարում է հուշարձանի՝ հնագետին անհրաժեշտ հատվածները: Վերադարձին նրանք մոտակա բնակավայրի մի վրանի մոտ իջնում են ձիերից և թեյ խնդրում գյուղացի կնոջից: Մինչ կինը թեյ է պատրաստում, նկարիչն ընկղմվում է անցյալի հուշերի մեջ՝ վերհիշելով մի կնոջ, որն այնքան նման էր գեղջկուհուն: Պատմվածքում փայլուն կերպով նկատվում է Բակունցի հետագա ստեղծագործություններին բնորոշ ընդհանուր ոճը. մասնավորապես, երբ հեղինակն իր գրվածքը «դարձնում է ոչ թե փաստերի ու երևույթների ապաստարան, այլ գեղարվեստական իդեալների որոնման մարտադաշտ» (Աղաբաբյան 1963, 394):

«Ալպիական մանուշակ»-ում ժամանակը կարևոր դեր չի խաղում, ավելին, այն գրեթե բացակայում է (հմմտ. «Ե՛վ գյուղում, և՛ բերդի գլխին ժամանակը սահում է դանդաղ, տարիները նույն ծառի միանման տերևներն են»)՝ մոտենալով առասպելական անչափելիության: Այս իմաստով, թերևս պատահական չէ, որ վերոհիշյալ նախադասությունից առաջ և հետո Բակունցը հիշում է ոմն ծերունու, որը ձեռնափայտով ավազի վրա նշաններ է գծում, նշանների հետ փորփորում գլխով անցածն ու խառնում իրադարձությունները (հմմտ. հայկական հեքիաթների ժուկ-ժամանակը մարմնավորող ալեհեր ծերունուն): Առասպելական ժամանակի վկան է նաև յուրահատուկ լռությունը, որ գերիշխում է «Ալպիական մանուշակ»-ում, ինչպես նաև Բակունցի այլ ստեղծագործություններում: Սա նախնադարյան մի լռություն է. լռում է հեղինակը, լռում են հերոսները, լսվում է միայն բնության ձայնը (հմմտ. Աթաբեկյան 1996, 89): Բակունցի ստեղծագործության անժամանակ և հեքիաթային բնույթը նկատել են գրականագետները (Գրականության ինստիտուտ 1959, 8): Այս իմաստով հատկապես դիպուկ են բակունցագետ Ս. Աղաբաբյանի խոսքերը «Մթնածորի» մասին. «Բնության և կյանքի հեթանոսական բռնկումն է այս գյուղերի բնակիչների գերագույն կիրքը, հնադարի շունչ կա նրանց պատկերացումների վրա, առասպելն ու հեքիաթն է աշխարհաճանաչողության ստույգ աղբյուրը, նրանց կենցաղի դիմը կարգավորող ուղղությունը, հնաբույր է նրանց խոսքն ու գրույցը» (Աղաբաբյան 1963, 94):

Պատմվածքում հիշվում են ընդամենը երկու տեղանուն՝ Կաքավաբերդը և Բասուտա գետը: Մեզ հայտնի են երկու Կաքավաբերդ, որոնցից մեկը՝ առավել հայտնին, գտնվում է Ազատ գետի աջ ափին (որ հայտնի է նաև Գեղի անվամբ), մյուսը նույնանուն բերդն է Սյունիքում, այժմյան Գեղի գյուղի տեղում: Այն, որ Կաքավաբերդը հիշվում է Բասուտա գետին կից, կասկած չի թողնում, որ Բակունցը նկարագրում է Սյունիքի Կաքավաբերդը (հմմտ. Հուշարձանների ցուցակ 2002, Սյունիք, Գեղի գյուղ, 8.26, Ամրոց Գեղի, Գեղվա ձորում, X դ.: Ըստ Ռ. Իշխանյանի՝ խոսքը Մեղրու շրջանի Կաքավաբերդի/Կքեբերդի մասին է, որի ավերակները Կալեր-Վանքի մոտակայքում են, Վահրավար և Գուղեմնիս գե-

տերի միջև՝ Իշխանյան 1976, 647, հմմտ. Հակոբյան և այլք 1988, 76 և Հուշարձանների ցուցակ 2002, Սյունիք, Վահրավար գյուղ, 8.88, Ամրոց Կաքավաբեր, Բ.ա. I հազ. – Բ.հ. XVII–XVIII դդ.):

Բասուտը (կամ Ծավը), Արաքսի ձախակողմյան վտակն է, սկիզբ է առնում Ծավ գյուղի խիտ անտառներում, հոսում է Ծավ և Հանդ գյուղերով և թափվում Արաքս գետը: Սա Մթնածորի տարածքն է՝ ներկայիս Շիկահողի արգելոցի մի մասը (Հակոբյան և այլք 1986, 613; 1988, 843):

«Ալպիական մանուշակի» գործող անձինք են՝ նկարիչը, հնագետը, նրանց ուղեկցողը, գյուղացի կինը, վերջինիս տղան ու ամուսինը (հնձվորը): Այս մարդկանց, ըստ իրենց աշխարհայացքի, կարելի է դասել երեք հիմնական խմբերի:

Առաջինը՝ նկարիչը, գերզգայուն մարդ է, նա իր մեջ լիովին վերապրում է բնությունը, հիանում բնության ամեն մի տարրով: Նրան հետաքրքրում է առավելապես բնության, քան մարդու ստեղծածը (հմմտ. «Եվ երբ հնագետը բուրգի ծայրից կանչեց, թե ինքը գտել է Բակուր իշխանի դամբանը, նկարիչը չհասկացավ նրա խոսքը: Աչքն անգղների պտույտի հետ էին...»): Բայց նա նկատում է նաև մարդկանց, գնահատում վերջիններիս արտաքին ու ներքին գեղեցկությունը (հմմտ. գյուղացի կնոջ հետ կապված դրվագը պատվածքի վերջում):

Երկրորդը՝ հնագետը անտարբեր է բնության նկատմամբ, նրան հետաքրքրում է միայն մարդու ստեղծածը, այն էլ՝ անցյալում (հմմտ. «Կաքավաբերդի քարերն ասես կենդանացել ու խոսում էին հնագետի հետ: Նա մոտենում էր այս ու այն քարին, կռնում, նայում, չափում, ինչ-որ գրում, ոտքով փորում հողի փվածքը, բաց անում հողի տակ թաղված տաշած քարի ծայրը: Նա բարձրացավ պարսպի վրա, գլուխը դուրս հանեց բուրգի դիտարանից և բարձր կանչեց, երբ բուրգի անկյունում, քարի վրա, տեսավ փորագիր խոսքեր»): Հնագետն ամբողջովին սևեռված է անցյալի վրա, չի զգում իրեն շրջապատող բնության գեղեցկությունը, արդի աշխարհը (հմմտ. «Հնագետը չէր տեսնում ո՛չ մանուշակ, ո՛չ խոտ: Նրա կոշիկները կրնկակոխ էին անում խոտ ու ծաղիկ»... «Աշխարհը նրա համար ընդարձակ թանգարան էր, ուր չկար ոչինչ կենդանի և ոչ մի բզեզ: Նա պոկոտում էր քարերին փաթաթված բաղեղը, փայտի ծայրով արմատախիլ անում քարի ճեղքում բուսած մանուշակը, ձեռքով քարը շոյում և սրբում գրերի հողը»):

Երրորդը սովորական մարդն է (հնձվորը, նրա ընտանիքի անդամները կամ ուղեկցողը), որին չեն հետաքրքրում հնագետի և նկարչի ձգտումները. նա ապրում է հանապազօրյա հոգսերով: Նրա համար տարօրինակ է հնագետի ու նկարչի վարքագիծը. նրան թվում է, թե այս մարդիկ իրականում ոսկե գանձեր են փնտրում, այլապես նրանց գործունեությունը իմաստ չի կարող ունենալ:

Այս երեք տիպի մարդկանց, իրեն բնորոշ լակոնիկությամբ, այսպես է բնորոշում Բակունցը. «Եթե հնագետի գլխում Բակուր իշխանն էր և մատենագրի մագաղաթը, նկարիչը հիշում էր մանուշակները, և լսում Բասուտա գետի խուլ աղմուկը, – երրորդ ձիավորի աչքի առաջ թարմ լավաշներ էին, պանիր ու մածուն»: Եթե հնագետի ու նկարչի նման մարդկանց համար կյանքը ժամանց է

միայն, անկիրք հիացմունքի ու արբեցման առարկա, ինչը նմանվում է բզեզի վարքագծին (հմմտ. կրկնվող ռեֆրենը՝ «ծաղկափոշու մեջ թաթախված գունավոր բզեզին մանուշակը ճոճք էր թվում, աշխարհը՝ ծիրանագույն բուրաստան»), ապա սովորական մարդու համար՝ հոգս ու գոյության կռիվ:

Անշուշտ, այս երեք տիպի մարդկանց էլ իր մեջ կրում է Բակունցը: Բակունցի անհատականության այս եռատվածությունը արտահայտում է նրա կենսագրությունը: Ծագումով նա գյուղացի էր, աշխարհայացքով՝ գրող (արվեստագետ), կրթությամբ՝ գիտնական (գյուղատնտես): Սակայն ակնհայտ է, որ նրան ամենահարազատը նկարիչն է, ինչը հստակ երևում է «մեկ այլ» կնոջ մասին մտորումներից, որտեղ կինն ու նկարիչը կենսագրական դրվագում միասին են հիշվում (որոշ գրականագետներ Բակունցին բնորոշում են հենց որպես «բնանկարիչ»)՝ Գրականության ինստիտուտ 1959, 81, 208; Աղաբաբյան 1963, 250; Իշխանյան 1974, 330; 1979, 94; Աթաբեկյան 1996, 300):

Մեզ հատկապես հետաքրքրում է Բակունց գիտնականը: Այս իմաստով պետք է նշել, որ բացի գյուղատնտեսից, Բակունցի մեջ ապրում էր նաև հնագետ-պատմաբանը, ինչի մասին է վկայում կենսագրական մի դրվագ: Ճեմարանում ուսուցանելու ընթացքում արդեն նա որոշել էր պատմաբան դառնալ, բայց ուսուցիչներից Աշոտ Հովհաննիսյանը, կարդալով նրա պատմական բնույթի շարադրությունը, խորհուրդ է տալիս ընտրել գրողի ուղին (Հովսեփյան և այլք 1999, 32; հմմտ. Իշխանյան 1979, 94): Գրող դառնալուց հետո էլ, սակայն, Բակունցին շարունակում էր հետաքրքրել պատմությունը. նա կատարում էր միջնադարյան հուշարձանների (Տաթև, Վահրավար, Բղենո Նորավանք. ի դեպ, վերջինիս վերահայտնաբերողն է) ուսումնասիրություններ, ունի նաև համապատասխան աշխատանքներ (Իշխանյան 1960, 66, 117; Սյունյաց երկիր 2024, 114, 124): Ավելին, իր նկարագրական մեթոդով Բակունցն ինքն իրեն համարում էր պատմագիր՝ նոր օրերի յուրատեսակ պատմիչ (Աթաբեկյան 1996, 303): Թերևս գիտնականին բնորոշ այս ռացիոնալ հատկանիշն է, որ Բակունցի գեղարվեստական նկարագրությունները մոտեցնում է իրականությանը: Այս կապակցությամբ Կ. Ջելինսկին նկատում է, որ հայ ազգային յուրահատկությունը բացահայտելու տեսանկյունից Բակունցի երկերը շատ ավելին են տալիս, քան կարող են տալ գիտական բազում սովոր հատորներ (Գրականության ինստիտուտ 1959, 16; հմմտ. Իշխանյան 1979, 100):

Ուրեմն, հիշյալ եռատվածությունը հեղինակին դարձնում է է՛լ ավելի ամբողջական (հմմտ. Ռ. Զարյանի խոսքերը Բակունցի անհատականության մասին՝ «Այ քեզ ամբողջական անձնավորություն», տե՛ս Զարյան 1975, 67):

Ստեղծագործողի այս տեսակը մեզ հիշեցնում է Վահան Տերյանին, որը, որպես գյուղից դուրս եկած ապագա արևելագետ-պատմաբան, տառապում էր ռացիոնալ գիտելիքի և պոեզիայի սահմանագծին և, ի վերջո, ընտրում է երկրորդը (Պետրոսյան 2022. Բակունցի և Տերյանի հարազատության մասին հմմտ. Իշխանյան 1979, 99; Գասպարյան 2009, 91–93; Սյունյաց երկիր 2024, 22):

Հնագետի նույնականացումը

Հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք նկարագրվող կերպարները զուտ հավաքական են, թե՞ կան կոնկրետ անձեր (նախատիպեր), որոնք օրինակ են դարձել Բակունցի համար պատմվածքը գրելիս: Մասնագետների մի մասը գտնում է, որ Բակունցն իր հերոսների համար մշտապես ունի կոնկրետ նախատիպեր, մյուս մասը չի կարևորում նախատիպերի առկայությունը և հստակ անձնավորումները (հմմտ. Աթաբեկյան 1996, 89–90):

Ստորև անդրադառնանք «Ալպիական մանուշակ»-ում հիշվող հիմնական կերպարների նույնականացմանը՝ կենտրոնանալով հնագետի վրա:

Սկսենք գյուղացի կնոջից, որը հիշողություններ է առաջացնում համանման մեկ այլ կնոջ մասին: Այդ «մեկ այլը» ազգագրագետ Եվգենիա/Ժենյա Գյուզալյանն է, որի հետ Բակունցը մտերմիկ հարաբերություններ է ունեցել՝ առաջին անգամ հանդիպելով Երևանում 1926 թ., երբ աղջիկը սովորում էր Երևանի համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետում: Նույն թվականին նրանք միասին եղել են Բաթումում: 1927 թ. Ժենյան մեկնում է Լենինգրադ՝ ուսումը շարունակելու տեղի համալսարանի ազգագրության բաժնում և վերադառնում 1931 թ.՝ աշխատանքի ընդունվելով Պատմության թանգարանում: Այստեղից, ազգագրական արշավախմբերի կազմում, նա հաճախ գործուղվում էր Զանգեզուր, որտեղ նրան ուղեկցում էր Բակունցը: Ուշագրավ է, որ «Ալպիական մանուշակը» Բակունցն ընթերցել է առաջին անգամ Ժենյայի համար դեռևս ձեռագիր վիճակում: Ի դեպ, Ժենյայի հայրը ևս գյուղատնտես է եղել, ինչը նրանց աշխարհայացքային մտերմությունը հաստատող հավելյալ պատրվակ կարող էր լինել (Իշխանյան 1976, 646; Հովսեփյան և այլք 1999, 210–213, 220–221; Սյունյաց երկիր 2024, 74–75; Բակունց և Ժենյա Գյուզալյան լուսանկարները տե՛ս Սյունյաց երկիր 2024, 38, 74; Ժենյա Գյուզալյանի մասին հմմտ. նաև Варданян 2003; Варданян 2005, 176):

Նկարչի նույնականացման վերաբերյալ Ռ. Իշխանյանը գրում է, որ «հնարավոր չէղավ պարզել, թե Բակունցը ինչ նկարչի է նկատի ունեցել և նրա՝ որտեղ ու ինչ առիթով կատարված ճեպանկարները» (Իշխանյան 1976, 646): Նկարչի հնարավոր թեկնածուներ կարող են լինել այն բոլոր գեղանկարիչները, լուսանկարիչներն ու զձանկարիչները, որոնց հետ շփվել է գրողը Սյունիքում 1920-ական թթ.: Նրանց թվում է առաջին հերթին Մարտիրոս Սարյանը, որն, ի դեպ Հնությունների պահպանության կոմիտեի առաջին նախագահն էր, իսկ հետագայում՝ մշտական անդամը (Սարյան-Բակունց կապերի, Սարյանի՝ Բակունցին Զանգեզուրում այցելության մասին տե՛ս Բակունց 1976, 122–124; Աթաբեկյան 1996, 68–69; Հովսեփյան և այլք 1999, 5, 149): Բակունցը շփումներ է ունեցել նաև Ասլամազյան քույրերի, Թերլեմեզյանի, Տարագրոսի և Գուրոսի հետ: Վերջինիս լուսանկարած «Բակունցի ընտանիքը» գտնվում է գրողի տուն-թանգարանում (Արգամ Երանոսյան, Բանավոր հաղորդում, 11.08.2025): Սակայն, հայտնի է նաև, որ Բակունցն ինքը լուսանկարչական ապարատ է ունեցել

և զբաղվել լուսանկարչությամբ (Վարդան Սարգսյան, Բանավոր հաղորդում, 11.08.2025):

Ինչ վերաբերում է հնագետին, Ռ. Իշխանյանը կարծում է, որ պատմվածքը գրվել է հեղինակի և նրա բարեկամ երկրաբան Տիգրան Զրբաշյանի՝ Մեղրու շրջան կատարած մի ուղևորությունից հետո. «Նրանք, մի երկրորդ անձի ուղեկցությամբ այցելել են Մեղրու շրջանի մի շարք վայրեր, այդ թվում՝ ավերակ բերդեր: Ըստ մեր ունեցած տեղեկությունների՝ այդ ուղևորությունը կատարվել է 1926 թ. ուշ գարնանը կամ ամռանը: Բակունցի մի այլ բարեկամի՝ պատմաբան Մորուս Հասրաթյանի վկայությամբ ևս այդ ուղևորությունը 1926 թ. է տեղի ունեցել»... «Ալպիական մանուշակում» իրական փաստերի համեմատ կարևոր փոփոխությունն այն է, որ ինքը՝ գրողը դարձել է նկարիչ, իսկ երկրաբան ուղեկիցը՝ հնագետ...»... «Ինչ վերաբերում է Բակուր Իշխանի դամբարանը որոնող հնագետին, ապա գրողը հնարավոր է, որ նկատի է ունեցել պատմաբան-հնագետ Մ. Հասրաթյանին: Ավելի ճիշտ, իր իրական ուղեկից Տ. Զրբաշյանին, ըստ պատմվածքի բովանդակության պահանջի, փոխարինել է հնագետով» (Իշխանյան 1976, 646–647; հմմտ. Աթաբեկյան 1996, 89; Սյունյաց երկիր 2024, 110):

Ինչ է հայտնի պատմաբան-հնագետ Մ. Հասրաթյանի այս առնչության վերաբերյալ (Մ. Հասրաթյանի մասին մանրամասն տե՛ս Հասրաթյան 1985; 2007; Արտավազդ 2015; Պատմության ինստիտուտ 2017; Դոլուխանյան 2022):

Այսպես, իր հուշերում Մ. Հասրաթյանը խոսում է «Ալպիական մանուշակի» հրապարակման և տպաքանակի արագ սպառման մասին, բայց այլ մանրամասներ չի հաղորդում (Հասրաթյան 2007, 44; հմմտ. Արտավազդ 2015, 17, 19):

Հասրաթյանի աշակերտներից Յուրի Արտավազդը, անդրադառնալով Հասրաթյանի ու Բակունցի հարաբերություններին, մեջբերում է «Ալպիական մանուշակը» և ենթատեքստում ակնարկում, որ հնագետը Հասրաթյանն է (Արտավազդ 2015, 22; նույնը հմմտ. Հասրաթյան 2007, 153):

Հասրաթյանի աշակերտներից Աելիտա Դոլուխանյանը նմանապես գրում է. «Եթե առաջ ծնողներս էին խոսում Մ. Հասրաթյանի մասին, ապա արդեն ես էի խոսում ու քույրս, որ ինձնից ութ տարով փոքր էր և հիացել էր Բակունցի «Ալպիական մանուշակ» պատմվածքով, գյուտ արածի նման ասաց, որ հնագետի կերպարը Մ. Հասրաթյանին է պատկերում: Եվ դա ճշմարտություն էր, որովհետև հիանալի ճանաչելով կյանքն իր մեծ ու փոքր խնդիրներով, Մ. Հասրաթյանը միշտ մնաց մեծ ու վեհ գործերի ոլորտներում և երբեք չիջավ սովորական մարդկանց մակարդակին» (Դոլուխանյան 2017, 252):

Քննարկվող հարցի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ հայտնեց Մ. Հասրաթյանի որդի Բակուրի դուստրը՝ Նարինե Հասրաթյանը. «Հայրս պատմում էր, որ Բակունցն ու պապիկս շատ մոտ են եղել: Միասին այցելել են Կաքավաբերդ, որտեղ պապիկս գտել է Բակուր Իշխանի տապանաքարը: Այդ պահին տատիկս հղի է եղել, և նրանք տեղում որոշել են, որ երբ երեխան ծնվի նրան կկոչեն Իշխան Բակուրի անունով: Հայրիկս՝ Բակուրը, ծնվել է 1927 թ. հունվարին: Շատ հավանական է, որ «Ալպիական մանուշակ»-ում հիշվող հնա-

գետը պապիկս է, թեև ոչ մի փաստաթուղթ այդ մասին գոյություն չունի» (Նարինե Հասրաթյան, Բանավոր հաղորդում, Երևան, 11.08.2025; Հասրաթյանի անդրանիկ որդու՝ Բակուրի մասին տե՛ս Դոլուխանյան 2022, 28):

Առկա տվյալները ցույց են տալիս, որ Բակունցն ու Հասրաթյանն իրոք մտերիմներ են եղել, միասին նույնիսկ որոշել են իրենց զավակներին սյունեցի իշխանների անուններով կոչել՝ Բակուր (Հասրաթյան) և Սևադա (Բակունց) (Պատմության ինստիտուտ 2017, 67, 127, 133, 145, 150; Դոլուխանյան 2022, 12, 30, 30, 36; Հասրաթյանի հուշերը Բակունցի մասին տե՛ս Հասրաթյան 2007, 42–46; Արտավազդ 2015, 13–28, 55, 59): Հայտնի է, որ 1936 և 1954 թթ. Հասրաթյանի անունը շոշափվել է Բակունցի մեղադրման և արդարացման գործերում (Գասպարյան 2009, 84, 253, 512):

Նշենք նաև, որ 1922–1924 թթ. Հասրաթյանը սովորել է Երևանի համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետում, եղել, ի թիվս այլոց, նաև հնագետ Աշխարիբեգ Քալանթարի աշակերտը՝ դառնալով վերջինիս կազմակերպած համալսարանական ուսանողական հնագիտական խմբակի վարչության անդամ (Հասրաթյան 2007, 51; Պատմության ինստիտուտ 2017, 10, 59; Դոլուխանյան 2022, 22–23): Ուսումը ստանալուց հետո վերադարձել է Սյունիք՝ անցնելով կոմերիտական ղեկավար աշխատանքի: Այս տեսանկյունից լիովին հավանական է, որ Բակունցի հետ ուղիղ շփում կարող էր տեղի ունենալ «Ալպիական մանուշակի» ստեղծման ժամանակահատվածում և համատեքստում: Բայց շեշտենք նաև, որ Հասրաթյանը պոետիկ հոգով մարդ էր, գրում էր պատմվածքներ և բանաստեղծություններ (Հասրաթյան 2007, 109–150; Արտավազդ 2015, 155–164; Պատմության ինստիտուտ 2017, 168–175; Դոլուխանյան 2022, 147–168): Այս պարագայում արդյոք կարո՞ղ էր հենց նա լինել պատմվածքի ավելի չոր և ռացիոնալ բնութագրվող հնագետը:

Նորահայտ մի փաստաթուղթ կարող է լրացնել արտահայտված կարծիքները հնագետի նույնականացման վերաբերյալ: Մասնավորապես, պահպանվել է ՀՍԽՀ Լուսժողկոմատի Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի N 437 մանդատը, որը թվագրվում է 1926 թ. դեկտեմբերի 17-ով և տրված է Երևանում կոմիտեի նախագահ Ա. Թամանյանի ստորագրությամբ ու կոմիտեի կնիքով, որում արձանագրվում է հետևյալը. «Հայաստանի Հնությունների պահպանության կոմիտեի կողմից, գիտնական քարտուղար Աշխարիբեգ Քալանթարի գլխավորությամբ և մասնակցությամբ լուսանկարիչ Արտաշես Վրույրի, Հոդժողկոմի հոդքաժնի փոխվարիչ Ակսել Բակունցի և երկրաչափի, գործուղվում է Թալին հնագիտական էքսպեդիցիա, ուսումնասիրություններ կատարելու համար: Կոմիտեն խնդրում է խորհրդային բոլոր հաստատություններին ցույց տալ էքսպեդիցիային ամենայն աջակցություն» (Քալանթար 1926):

Այս փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ Բակունցը «Ալպիական մանուշակը» գրելու տարիներին հանդիպել է նաև հայտնի հնագետ Ա. Քալանթարին (որի մասին մանրամասն տե՛ս Բայրամյան 2024) և հայտնի լուսանկարիչ Ա. Վրույրին (մանրամասն՝ Փաշայան 1989), ու տրամաբանական է կարծելը, որ

Նրանք կարող էին պատկերված լինել պատմվածքում (գուցե ուղեկցորդն էլ երկրաչափն է): Այս տեսակետի հավանականության մասին կարող է փաստել նաև այն հանգամանքը, որ մանդատի արձակման ժամկետը (1926 թ. դեկտեմբեր, իսկ աշխատանքները թերևս պիտի տեղի ունենային հաջորդ տարի՝ 1927-ին) համապատասխանում է «Ալպիական մանուշակի» ստեղծման տարեթվերին, և, բացի այդ, հնագետն ու նկարիչը (չհաշված նրանց ուղեկցորդ երկրաչափին) միասին են հանդես գալիս նույն փաստաթղթում: Ճիշտ է, որպես գործուղման վայր հիշվում է Թալինը. սակայն այստեղ չի բացառվում, որ հեղինակը դիմել է իմպրովիզացիայի՝ թալինյան փորձը վերարտադրելով Սյունիքի հարազատ լանդշաֆտներում, իսկ լուսանկարչին փոխարինել է նկարչով («Ալպիական մանուշակի» տեքստից երևում է, որ «նկարել» բառը Բակունցն օգտագործում է նաև գրչանկարել/գծագրել իմաստով. հմմտ. «Ֆետրե գլխարկով մարդը նկարեց պարիսպների փլվածքը, սրածայր բուրգը և պատերի հետքերը»: «Լուսանկարել» բառը տեքստում բացակայում է): Հնարավոր է, որ նրանք կարող էին հանդիպել նաև Սյունիքում, որտեղ, ըստ առկա տվյալների, հուշարձանների արձանագրման աշխատանքներ է ձեռնարկել Հնությունների պահպանության կոմիտեն և մասնավորապես Կոմիտեի գիտնական քարտուղար Քալանթարը 1921, 1923–1926, 1928 և 1937 թթ.: Այս մասին վկայող փաստաթղթերում հաճախ է հանդիպում Սյունյաց թեմի առաջնորդ և Տաթևի վանքի վանահայր Արտակ եպիսկոպոսը, որը 1925–1926 թթ. եղել է զանգեզուրյան հնությունների հսկիչը և առնչություններ ունեցել հողժողկոմի հետ (Հայաստանի ազգային արխիվ 1921–1937): Բացի այդ, հայտնի է, որ Բակունցը հաճախ է այցելել Տաթևի վանք և նույնիսկ տեղում ուսումնասիրություններ կատարել (Իշխանյան 1960, 66):

Ի հաստատումն վերոհիշյալի՝ բերենք ևս մեկ հավելյալ տեղեկություն: Ըստ հնագետ Ինեսա Կարապետյանի՝ 1950 թ. Արտաշես Վրոյրն իր առանձնատանը (ներկայիս Նժդեհի հրապարակի մոտ), ցույց է տվել և պատմել է Ի. Կարապետյանին ու նրա մայրիկին իր մոտ պահպանվող լուսանկարների մասին ու, մի ինչ-որ լուսանկարի համատեքստում, հարցրել Ի. Կարապետյանին. «Ակսել Բակունցի «Ալպիական մանուշակը» կարդացե՞լ ես», վերջինս պատասխանել է՝ «Այո՛»: Ապա լուսանկարիչը շարունակել է. «Այդտեղ, հնագետի մասին խոսելիս, նկատի է ունեցել Աշխարհբեգ Քալանթարին» (Ի. Կարապետյան, Բանավոր հաղորդում, 27.04.2022, Երևան):

Հայտնի է, որ 1924–1926 թթ. Բակունցն աշխատել է Գորիսում՝ որպես Զանգեզուրի գավառական գյուղատնտես, զավգործկոմի հողբաժնի վարիչ, իսկ 1926–1931 թթ.՝ Երևանում՝ որպես հողժողկոմատի հողվարչության պետի տեղակալ: Այս ընթացքում Բակունցը աշխատանքի բերումով առնչվել և հետաքրքրվել է հնագիտությամբ՝ համագործակցելով Հնությունների պահպանության կոմիտեի հետ, ինչի մասին, բացի վերոհիշյալից, վկայում է ևս մեկ փաստ: Մասնավորապես, ըստ «Խորհրդային Հայաստան» թերթում հրապարակված մի հաղորդագրության՝ նույն 1926 թ. Կոմիտեն հնություններ և համապատասխան լուսանկարներ է ստացել տարբեր անձանցից, որոնց թվում՝ «Ընկ. Ակսել-Ալեքսանդր

Բակունցից՝ 1 լուսանկար Զանգեզուրի մի անհայտ հուշարձանի» (Անանուն 1926, 3; հմմտ. Ասատրյան 2022, 105):

Քննարկում

XX դարասկզբին Ակսել Բակունցը քննարկում է համամարդկային խնդիրներ գեղեցիկի ընկալման և ընդհանրապես մարդու առաքելության մասին՝ որպես գործիք օգտագործելով հայկական բնությունն ու հայ մարդուն: Իր գրչով նա նոր շունչ է տալիս հայկական «հավերժական» լանդշաֆտին՝ վերարտադրելով լեռնային Հայաստանի պատկերները՝ ալպիական գեղեցկությամբ, գյուղական կենցաղին բնորոշ տեսարաններով, ավերակ հնագիտական հուշարձաններով, որոնց միջավայրում, ինչպես իմպրեսիոնիստական կտավում, հայտնվում է մարդու ուրվանկարը՝ իր տարբեր արտահայտչաձևերով: Իդեալականացնելով գյուղը, երկրագործությունը և սովորական մարդկանց՝ Բակունցի ստեղծագործությունը մոտենում է իմպրեսիոնիզմին (հմմտ. Աղաբաբյան 1963, 15; Գրականության ինստիտուտ 1959, 7, 197; Աթաբեկյան 1996, 46; Սյունյաց երկիր 2024, 22):

«Ալպիական մանուշակ» պատմվածքում վերոհիշյալ միջավայրը արտացոլելիս, բացի սովորական գյուղացուց և նկարչից, Բակունցն օգտագործում է զարգացումը և քաղաքակրթությունը խորհրդանշող հնագետի (և, ինչ-որ տեղ թաքնված ազգագրագետի) կերպարը՝ դրանով կարծես պատմականություն հաղորդելով ու շարժման մեջ դնելով անփոփոխ թվացող բնական և մարդկային պատկերները: Հնագետը, նկարչի նման, «ստեղծագործում» է դաշտում, բայց ոչ թե նկարելով, այլ նկարագրելով: Նկարչի ու հնագետի կերպարները ռոմանտիկ մարդու հակադրամիասնությունն են խորհրդանշում:

Անկախ նրանից, թե կոնկրետ ո՞ր հնագետին է նկատի ունեցել Բակունցը իր պատմվածքում (ընկերոջը՝ Մորուսի՞ն, թե՞ նրա ուսուցչին՝ Աշխարհբեգին, կամ գուցե նրանց երկուսին միասին. վերջիններիս կարող էր միանալ նաև երկրաբան Տիգրանը), հեղինակը դիպուկ է վերարտադրում ռացիոնալ գիտնականի ներաշխարհը՝ վերջինիս հակադրելով իրականությանը բարձրից դիտող նկարչին ու ցածրից նայող սովորական մարդուն:

Ճակատագրի հեգնանքով «Ալպիական մանուշակի» տողերի տակ թաքնված անձինք՝ նույն ինքը Բակունցը, Ժենյան, Մորուսը և Աշխարհբեգը, արժանացան նույն ճակատագրին՝ դառնալով փոփոխական պատմության գեներացրած բռնաճնշման զոհը: Ու թեև նրանք այլևս չհանդիպեցին իրար, սակայն նույն ճակատագրի հեգնանքով, հանդիպեցին նրանց ձեռագրերը: Մասնավորապես հայտնի է, որ ձերբակալություններից հետո հայ մտավորականների ձեռագրերը տեղափոխվել էին Գրապալատ (ներկայիս Գրականության և արվեստի թանգարանի տեղում), որտեղ Բակունցի ու Քալանթարի ձեռագրերն իրար կողք են եղել (Հովսեփյան և այլք 1999, 216):

Հնորհակալական

Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Աշխարհբեգ Քալանթարի թոռանը՝ աստղաֆիզիկոս, պրոֆ. Վահե Գուրգադյանին, տրամադրած արխիվային նյութերի, ինչպես նաև Մորուս Հասրաթյանի թոռանը՝ հուշարձանագետ Նարինե Հասրաթյանին՝ հայտնած տեղեկությունների համար: Օգտակար խորհուրդների և աջակցության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Բակունցի տուն-թանգարանի տնօրեն Վարդան Սարգսյանին, հուշարձանագետ Արմեն Ասատրյանին, հնագետ Մարիամ Ամիրյանին, ազգագրագետներ Սուրեն Հոբոսյանին, Ռաֆիկ Գաբրիելյանին և Արզամ Երանոսյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Աթաբեկյան Ս. 1996, Ակսել Բակունց. պատմվածքի վիպական աշխարհը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Atabekyan S. 1996, Aksel Bakunts: The Epic World of the Short Story, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
2. Աղաբաբյան Ս. 1963, Ակսել Բակունց, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Aghababyan S. 1963, Aksel Bakunts, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
3. Անանուն 1926, Հնությունների պահպանության կոմիտեում, Խորհրդային Հայաստան, 1926, N 109, 11 մայիսի, 3:
Anonymous 1926, In the Committee for the Protection of Antiquities, Soviet Armenia, N 109, May 11, 3 (in Armenian).
4. Ասատրյան Ա. 2022, Հուշարձանների ուսումնասիրությունը Խորհրդային Հայաստանում 1920-ական թվականներին, Երևան, «Մեկնարկ»:
Asatryan A. 2022, The Study of Monuments in Soviet Armenia in the 1920s, Yerevan, Meknark (in Armenian).
5. Արտավազդ Յու. 2015, Մորուս Հասրաթյան. թանկագին քարը, Երևան, «ՎՄՎ պրինտ»:
Artavazd Yu. 2015, Morus Hasratyan: The Precious Stone, Yerevan, VMV Print (in Armenian).
6. Բակունց Վ. 1976, Մեծ հույզերի սերմնացանը, Երևան, «Հայաստան»:
Bakunts V. 1976, The Sower of Great Emotions, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
7. Բայրամյան Կ., Գնունի Ա., Բոբոխյան Ա. 2022, Ալպիական մանուշակ. հայկական լանդշաֆտը Բակունցի ստեղծագործության մեջ և հնագետի կերպարը, Աբրահամյան Հ., Հովսեփյան Ռ., Սարատիկյան Ա. (խմբ.), Սյունիք. մշակույթը և բնությունը, Գիտաժողովի ամփոփագրեր, 26–28 ապրիլի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 14–15:
Bayramyan K., Gnuni A., Bobokhyan A. 2022, Alpine Violet: The Armenian Landscape in Bakunts's Work and the Image of the Archaeologist. In: Abrahamyan H., Hovsepian R., Saratyan A. (eds), Syunik: Culture and Nature, Abstracts of the Conference, April 26–28, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS RA, 14–15 (in Armenian).

8. Բայրամյան Կ. 2024, Աշխարհբեկ Քալանթարի հուշարձանապահական գործունեությունը, Թեկնածուական ատենախոսություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ:
Bayramyan K. 2024, The Monument Protection Activities of Ashkharhbek Kalantar, PhD Thesis, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS RA (in Armenian).
9. Գասպարյան Դ. 2009, Ակսել Բակունց. կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, «Զանգակ»:
Gasparyan D. 2009, Aksel Bakunts: Life and Work, Yerevan, Zangak (in Armenian).
10. Գրականության ինստիտուտ 1959, Ակսել Բակունցի ստեղծագործությունը. հոդվածների ժողովածու, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Institute of Literature 1959, The Work of Aksel Bakunts: A Collection of Articles, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
11. Դոլուխանյան Ա. 2017, Աշխարհի հնագույն իմաստությունն իր մեջ ամբարած գիտնականն ու պրոֆեսորը (ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Մորուս Հասրաթյանի ծննդյան 115-ամյակի առթիվ), Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, 251–255:
Dolukhanyan A. 2017, The Scientist and Professor who Stored the Ancient Wisdom of the World in Himself (On the 115th Anniversary of the Corresponding Member of the NAS RA Morus Hasratyan), Historical and Philological Journal, N 3, 251–255 (in Armenian).
12. Դոլուխանյան Ա. 2022, Մորուս Հասրաթյան. ինքնության և ժառանգության վավերագիրը, Երևան, Newmag:
Dolukhanyan A. 2022, Morus Hasratyan: Documentary of Identity and Inheritance, Yerevan, Newmag (in Armenian).
13. Զարյան Ռ. 1975, Հուշապատում, հ. 1, Երևան, «Հայաստան»:
Zaryan R. 1975, Memoirs, vol. 1, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
14. Իշխանյան Ռ. 1960, Ակսել Բակունց. կենսագրություն և մատենագիտություն, Երևան, «ՀՍՍՌ Ալ. Մյասնիկյանի անվ. պետական ռեսպուբլիկական գրադարան»:
Ishkhanyan R. 1960, Aksel Bakunts: Biography and Bibliography, Yerevan, Al. Myasnikan State Republican Library of the Armenian SSR (in Armenian).
15. Իշխանյան Ռ. 1965, Բակունցի լեզվական արվեստը, Երևան, «Միտք»:
Ishkhanyan R. 1965, The Linguistic Art of Bakunts, Yerevan, Mitk (in Armenian).
16. Իշխանյան Ռ. 1974, Բակունցի կյանքն ու արվեստը, Երևան, «Հայաստան»:
Ishkhanyan R. 1974, The Life and Art of Bakunts, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
17. Իշխանյան Ռ. 1976, Ծանոթագրություններ՝ Ակսել Բակունց, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Ishkhanyan R. 1976, Commentaries to Aksel Bakunts, Works, vol. 1, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
18. Իշխանյան Ռ. 1979, Ակսել Բակունց (Ծննդյան 80-ամյակի առթիվ), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 6, 93–101:
Ishkhanyan R. 1979, Aksel Bakunts (On the Occasion of the 80th Anniversary), Herald of Social Sciences, N 6, 93–101 (in Armenian).
19. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1986, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, ԵՊՀ հրատ.:

- Hakobyan T.Kh., Melik-Bakhshyan St.T., Barseghyan H.Kh. 1986, Dictionary of Toponyms of Armenia and Surrounding Regions, vol. 1, Yerevan University Press (in Armenian).
20. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1988, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, ԵՊՀ հրատ.։
Hakobyan T.Kh., Melik-Bakhshyan St.T., Barseghyan H.Kh. 1988, Dictionary of Toponyms of Armenia and Surrounding Regions, vol. 2, Yerevan University Press (in Armenian).
21. Հայաստանի ազգային արխիվ 1921–1937, ֆոնդ 1063, ցուցակ 1, գործ 10, էջ 5–8; էջ 58–59; ֆոնդ 1063, ցուցակ 1, գործ 15, էջ 16; ֆոնդ 1063, ցուցակ 1, գործ 18, էջ 26; ֆոնդ 1063, ցուցակ 1, գործ 35, էջ 4–5; ֆոնդ 113, ցուցակ 38, գործ 140, էջ 24–25; ֆոնդ 122, ցուցակ 1, գործ 937, էջ 46–53; ֆոնդ 20, ցուցակ 10, գործ 712, էջ 3–7;
National Archives of Armenia 1921–1937, Fund 1063, Collection 1, Case 10, Page 5–8; Page 58–59; Fund 1063, Collection 1, Case 18, Page 26; Fund 1063, Collection 1, Case 15, Page 16; Fund 1063, Collection 1, Case 35, Page 4–5; Fund 113, Collection 38, Case 140, Page 24–25; Fund 122, Collection 1, Case 937, Page 46–53; Fund 20, Collection 10, Case 712, Page 3–7 (in Armenian).
22. Հասրաթյան Մ. 1985, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.։
Hasratyan M. 1985, Historical and Archaeological Studies, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
23. Հասրաթյան Մ. 2007, Հուշաբեկորներ, արձակ էջեր և...., Բեյրութ, Մ.Ա.Հ.Ա.Ե. միության գրասենեակ։
Hasratyan M. 2007, Fragments of Memories, Prose Pages and...., Beirut, U.A.E.C.N.E. Publications (in Armenian).
24. Հովսեփյան Ն., Թունյան Զ., Միքայելյան Ք. (խմբ.) 1999, Ակսել Բակունցը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, «Հրազդան 1» ՍՊԸ։
Hovsepian N., Tunyan J., Mkrtchyan K. (eds) 1999, Aksel Bakunts in the Memoirs of His Contemporaries, Yerevan, Hrazdan 1 LLC (in Armenian).
25. Հուշարձանների ցուցակ 2002, Պետական ցուցակ Հայաստանի Հանրապետության պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների, Երևան, Մշակույթի նախարարություն։
List of Monuments 2002, State List of Immovable Monuments of History and Culture of the Republic of Armenia, Yerevan, Ministry of Culture (in Armenian).
26. Մկրտչյան Հ. 1958, Ակսել Բակունց. կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, «Հայպետհրատ»։
Mkrtchyan H. 1958, Aksel Bakunts: Life and Work, Yerevan, Haypethrat (in Armenian).
27. Պատմության ինստիտուտ 2017, Մորուս Հասրաթյան. նշանավոր սյունեցին, ակա-նավոր պատմաբանն ու բանասերը, Երևան, Պատմության ինստիտուտ։
Institute of History 2017, Morus Hasratyan: The Prominent Native of Syunik, an Outstanding Historian and Philologist, Yerevan, Institute of History (in Armenian).
28. Պետրոսյան Ա. 2022, Վահան Տերյանի «Արևելյան Եվրոպայի հնագույն բնակիչները» ուսումնասիրությունը, Բաղայան Մ., Մարտիրոսյան-Օլջանսկի Ք., Բոբոխյան Ա. (խմբ.), Ծովային Հայաստան. Ուղուրի-Էթիունի երկրի հնագիտական ժառանգու-թյունը, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 475–479:

- Petrosyan A. 2022, Vahan Terian's Study "The Ancient Inhabitants of Eastern Europe". In: Badalyan M., Martirosyan-Olshansky K., Bobokhyan A. (eds), *Armenia Maritima: The Archaeological Heritage of the Land of Uduri-Etiuni*, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography, 475–479 (in Armenian).
29. Սյունյաց երկիր 2024, Ակսել Բակունցի 125-ամյակին նվիրված նյութեր, Սյունյաց երկիր 11 (620), 1–151:
 Syunik Land 2024, Materials Dedicated to the 125th Anniversary of Aksel Bakunts, Syunik Land 11 (620), 1–151 (in Armenian).
30. Փաշայան Ռ. 1989, Արամ և Արտաշես Վրույրներ, Երևան, «Հայաստան»:
 Pashayyan, R. 1989, Aram and Artashes Vruyr, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
31. Քալանթար Ա. 1926, ՀՍԽՀ Լուսժողկոմատի Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի N 437 մանդատ, դեկտեմբերի 17, Աշխարհբեկ Քալանթարի ընտանեկան արխիվ, Պահվում է հնագետի թոռան՝ Վահե Գուրզադյանի մոտ, Ինքնագիր, 1 էջ:
 Kalantar A. 1926, Mandate N 437 of the Committee for the Protection of Antiquities of Armenia under the People's Commissariat of Enlightenment of the ASSR, December 17, Family Archive of Ashkharhbek Kalantar (Keeped by the Grandson of the Archaeologist, Vahe Gurzadyan), Manuscript, 1 p. (in Armenian).
32. Варданян Л.М. 2003, Евгения Тиграновна Гюзальян – забытое имя в армянской этнографии, Репрессированные этнографы, сост. и ред. Д.Д. Тумаркин, вып. 2, Москва, «Восточная литература», 322–346.
 Vardanyan L.M. 2003, Evgenia Tigranovna Gyuzalyan – A Forgotten Name in Armenian Ethnography, in D.D. Tumarkin (comp. and ed.), *Repressed Ethnographers*, vol. 2, Moscow, Vostochnaya Literatura, 322–346 (in Russian).
33. Варданян Л.М. 2005, Степан Лисициан и истоки армянской этнографии, Ереван, «Гитутюн».
 Vardanyan L.M. 2005, Stepan Lisitsian and the Origins of Armenian Ethnography, Yerevan, Gitutyun (in Russian).

«ԾԱՐԱՎ ԱՂԲՅՈՒՐ»։ ԾԻՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԻՑ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԹԱՂԱՄԱՍ
"TSARAV AGHBYUR": FROM A RITUAL SPRING TO AN URBAN NEIGHBORHOOD
«ЦАРАВ АХБЮР»: ОТ КУЛЬТОВОГО РОДНИКА К ГОРОДСКОМУ РАЙОНУ

Հասմիկ Գալստյան
Hasmik Galstyan
Асмик Галстян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

hasmik.galstyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 01.11.2025; գրախոսվել է՝ 19.11.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 01.11.2024; Revised: 19.11.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 01.11.2024; рецензировано: 19.11.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-272

Ամփոփում – Սույն հետազոտությունն ուղղված է Երևանի Քանաքեռ-Զեյթուն վարչական շրջանի տարածքում գտնվող Ծարավ աղբյուրի պատմական, մշակութային և սոցիալ-տնտեսական նշանակության բացահայտմանը: Աղբյուրն առանձնանում է ոչ միայն իր ջրի որակով, այլև դարերով ձևավորված ժողովրդական հավատալիքներով, ծիսական կիրառություններով և համայնքային հիշողության մեջ պահպանված կարևորությամբ: Հիմնվելով դաշտային ուսումնասիրության, արխիվային փաստաթղթերի, պատմական վկայությունների և Խաչատուր Աբովյանի գրական ստեղծագործությունների վրա՝ ներկայացվում է աղբյուրի ընկալման փոփոխությունը վերջին հարյուրամյակում: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում աղբյուրի ընկալման տարբերությանը ավանդական բնակչության և նորաբնակների միջև՝ ցույց տալով, թե ինչպես է մշակութային ժառանգությունը պահպանվում կամ մոռացության տրվում համայնքային ինքնության վերափոխման պայմաններում: Աշխատանքը նաև ընդգծում է Ծարավ աղբյուրի քաղաքաշինական ազդեցությունը և դրա անվան տարածումը՝ որպես տարածքային հիշողության կրողի: Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել և բացահայտել Ծարավ աղբյուրի պատմական, մշակութային ու ծիսական նշանակությունը բնակչության շրջանում՝ սկսած XIX դարից մինչև մեր օրերը: Այդ նպատակով կիրառվել են մի շարք հետազոտական մեթոդներ, որոնք ներառում են ինչպես որակական, այնպես էլ պատմական մեթոդաբանական մոտեցումներ: Հիմնական աղբյուրներից առաջնայինը մեր իրականացրած դաշտային աշխատանքն է Քանաքեռ և Ավան վարչական շրջաններում՝ ուղղված տեղաբնակների հիշողությունների, պատկերացումների և աղբյուրի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի ուսումնասիրությանը:

Abstract – This research focuses on uncovering the historical, cultural, and socio-economic significance of Tsarav Aghbyur, a spring located in the Kanaker-Zeytun administrative district of Yerevan. The spring is notable not only for the quality of its water but also for the centuries-old popular beliefs, ritual uses, and its preserved importance in communal memory. Drawing on field research, archival documents, historical accounts, and literary references by Khachatur Abovian, the study presents how perceptions of the spring have changed over the past century. Special attention is given to the differing perceptions of the spring between traditional residents and newcomers, illustrating how cultural heritage is either preserved or forgotten amid the transformation of community identity. The work also highlights the urban development impact of Tsarav Aghbyur and the spread of its name as a carrier of territorial memory. The goal of the research is to examine and reveal the historical, cultural, and ritual significance of Tsarav Aghbyur among the population from the 19th century to the present day. To achieve this, a range of research methods were employed, including both qualitative and historical methodological approaches. A primary source of data is the fieldwork conducted by us in the Kanaker and Avan districts, aimed at studying local residents' memories, perceptions, and attitudes toward the spring.

Аннотация – Данное исследование направлено на выявление исторического, культурного и социально-экономического значения родника Царав ахбюр, расположенного на территории административного района Канакер-Зейтун города Еревана. Родник выделяется не только качеством воды, но и народными верованиями, сформировавшимися на протяжении веков, ритуальными практиками и важной ролью, которую он продолжает играть в коллективной памяти местного сообщества. На основе полевых исследований, архивных документов, исторических свидетельств и литературных произведений Хачатур Абовяна рассматривается вопрос о том, как изменилось восприятие родника за последние сто лет. Особое внимание уделяется различиям в восприятии источника между коренными жителями и новоприбывшими, что позволяет проследить, каким образом культурное наследие либо сохраняется, либо предается забвению в условиях трансформации общинной идентичности. Исследование также подчеркивает градостроительное значение Царав ахбюра и распространение его названия как носителя территориальной памяти. Целью исследования является изучение и раскрытие исторического, культурного и ритуального значения родника Царав ахбюр среди населения начиная с XIX века и до наших дней. С этой целью были применены различные исследовательские методы, включающие как качественные, так и историко-методологические подходы. Основным источником послужили полевые исследования, проведённые в административных районах Канакер и Аван, направленные на изучение воспоминаний, представлений и отношения местных жителей к роднику.

Հիմնաբառեր – Ծարավ աղբյուր, ծես, մեխ, ջրօգտագործում, քաղաքաշինություն:

Keywords – Tsarav Aghbyur, ritual, nail, water use, urban planning.

Ключевые слова – Царав ахбюр, ритуал, гвоздь, водопользование, градостроительство.

Ներածություն

Բնական աղբյուրները ոչ միայն կենսական անհրաժեշտություն են, այլև հոգևոր ու ծիսական արժեքներով հարուստ տարածքներ: Մեզանում ջուրն ընկալվել

է իբրև մաքրության խորհրդանիշ ու բուժման աղբյուր՝ դառնալով պաշտամունքի առարկա և համայնքային հիշողության անբաժան մաս: Այդ համատեքստում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Երևանի Քանաքեռ-Զեյթուն վարչական շրջանում գտնվող **Ծարավ աղբյուրը**, որը դարեր շարունակ եղել է ինչպես խմելու ջրի ապահովման կարևորագույն աղբյուր, այնպես էլ ուխտագնացությունների ու ժողովրդական ծեսերի իրականացման տարածք: Ծարավ աղբյուրն իր անվանումով, պատմությամբ ու կիրառության ձևերով միավորում է բնությունն ու հավատքը, տնտեսական գործառույթն ու համայնքային ինքնությունը:

Սույն աշխատանքը նպատակ ունի ներկայացնել Ծարավ աղբյուրի պատմական, մշակութային, ծիսական, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքաշինական նշանակությունը՝ հիմնվելով արխիվային վավերագրերի, գրական աղբյուրների, բանավոր պատմությունների և դաշտային հետազոտական նյութի վրա: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում աղբյուրի շուրջ ձևավորված հանրային պատկերացումների փոփոխությանը՝ հնաբնակ և նորաբնակ հանրության ընկալումների համեմատական վերլուծությամբ:

Հաշվի առնելով նաև ջրային ռեսուրսների ռազմավարական դերը ժամանակակից աշխարհում, հատկապես կլիմայական փոփոխությունների պայմաններում՝ Ծարավ աղբյուրի վերաիմաստավորումը պահանջում է նոր մոտեցում ինչպես մշակութաբանական, այնպես էլ հանրային քաղաքականության տեսանկյունից: Սույն ուսումնասիրությամբ փորձ է արվում վերարժևորել այդ տարածքի բազմաշերտությունն ու նշանակությունը՝ ընդգծելով դրա դերը ոչ միայն պատմական անցյալում, այլև արդի քաղաքային մշակույթի, սոցիալ-համայնքային հարաբերությունների և տարածքային ինքնության կերտման համատեքստում:

Աղբյուրի անվան ծագումը

Հայկական բնաշխարհին ու հավատալիքներին նվիրված ժողովրդական գրույցների շարքում մեծ տեղ են զբաղեցնում ջրի պաշտամունքին առնչվող ավանդությունները: Բանագետ Արամ Ղանալանյանը նշում է. «Այդ ավանդությունների մեջ ժողովուրդը տվել է դրանց անունների բացատրությունը, արել է ծագման պատմությունը, վեր է հանել այն ջանքերը, որ գործադրել է ինքը այդ ջրերը իր շահերին ծառայեցնելու համար» (Ղանալանյան 1969, ԽԸ): Ուշագրավ են աղբյուրների անվանումներն ու դրանց կազմության ձևերը, որոնք հաճախ համընկնում են աղբյուրի ֆիզիկական վիճակի ու գործառույթի հետ: Հայաստանի ազգագրական գրեթե բոլոր շրջաններում, հատկապես լեռնային գոտիներում, տարածված են բարդ բառերի համադրությամբ կազմված՝ Սառնաղբյուր (Շիրակ), Կաթնաղբյուր (Բյուրական), Լուսաղբյուր (Թալին), Օձաղբյուր (Սասուն) և նմանօրինակ անուններով աղբյուրները: Որոշ աղբյուրների անվանումներ կազմված են որոշչի կամ հատկացուցչի հարադրությամբ, օրինակ՝ Սև աղբյուր (Քեսաբ), Արջի աղբյուր (Դիզափայտ), Ականջացավի աղբյուր (Մոկս) և այլն: Սրանք բոլորն ունեն իրենց անունների ծագման մասին ավանդազրույցները (Ղանալանյան 1969, 95–111):

Նկ. 1, նկ. 2. Մխով աղբյուրը Արագածոտնի Իրինդ գյուղում
(լուսանկարները՝ Վահե Քոթանյանի)

Նկ. 3, նկ. 4. Մեխերով քարը Արագածոտնի Օհանավան գյուղի տարածքում
(լուսանկարները՝ Լևոն Մկրտչյանի)

Նկ. 5. Երվանդ Շահագիզը Ծարավ աղբյուրի մոտ (լուսանկարը՝ Երվանդ Շահագիզի «Աշտարակի պատմությունը» գրքից)

Նկ. 6. Երվանդ Քոչար, Ծարավ աղբյուրը Քանաքեռում, 1949 թ., կտավ, յուղաներկ, 66x49.5 սմ (պահվում է Երևանի Խ. Աբովյանի տուն-թանգարանում)

Հրազդան գետի կիրճը հայտնի է իր բնական աղբյուրների բազմազանությամբ, որոնք դարեր շարունակ ծառայել են ինչպես խմելու և ոռոգման, այնպես էլ ծիսական նպատակների համար: Պատմական Քանաքեռի տարածքում են գտնվում Ծարավ աղբյուրը, Դավալ աղբյուրը, Փիրուզան աղբյուրը, Շոռ աղբյուրը և մի քանի փոքր աղբյուրներ: Դրանցից առավել հայտնին Ծարավ աղբյուրն է՝ իր բարձրորակ ջրով և ժողովրդական հարուստ ավանդազրույցներով: Խաչատուր Աբովյանը, նկարագրելով այս աղբյուրը, գրում է. «Քանաքեռու տակիցը մեկ քսան ոտը Զանգվի դրաղիցը հեռու, աջու կողմիցը՝ մուրը շվաքի տակին, դուս ա գալիս էս անմահական աղբյուրն ու հանդարտ, մարմանդ գնում, Զանգին թափվում: Նհախ տեղը չեն անունը Ծարավ աղբյուր դրել, որ համ հոգով ա մարդիս ծարավը կոտրում, համ մարմնով» (Աբովյան 1947, 16): Խնդրո առարկա աղբյուրի անվան մեջ որոշի դերով հանդես եկող «ծարավ» լրացումն ունի փոխաբերական իմաստ: Այն ենթադրում է ոչ թե ջրի բացակայություն, այլ ջրի այնպիսի հատկություն, որն ի վիճակի է հագեցնել մարդու ծարավն ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ հոգևոր իմաստով:

Հրազդան գետի ձախ ափին՝ Ժայռի տակից բխող Ծարավ աղբյուրի անվանումը կապված է «Ծովը (ջուրը) տանել՝ ծարավ հետ բերել» ժողովրդական առածի հետ: Պատմում են, որ «գյուղի երկու քեղխությաներ (տանուտեր, գյուղում առաջավոր դիրք ունեցող, գյուղի իշխան, պարսկերեն *kedxudā* բառն է (Մալխասեանց 1944, 571) ինչ-որ հարցի շուրջ վիճելիս են լինում: Նրանցից մեկը, որն ավելի խորամանկ էր, մյուսին նսեմացնելու համար, ասում է. «Ես քեզ կտանեմ աղբյուրը, ծարավ հետ կբերեմ»: Իսկ մյուսը համառում է, և երկուսով իջնում են Հրազդանի կիրճի ամենավճիտ ու սառը ջուր ունեցող աղբյուրներից մեկի մոտ: Ընդդիմախոսը փորձում է ջուր խմել, մյուսն ասում է, թե այդպես չի լինի, մի վկա չկա, որ հաստատի ջուր խմելու փաստը: Դրա համար հարկավոր է գյուղ գնալ, մարդ բերել, որ ներկա լինի այդ արարողությանը: Համաձայնվում են, ծորից բարձրանում են (մոտավորապես հինգ կիլոմետր), մտնում գյուղ՝ վկա բերելու: Իսկ գյուղում համագյուղացիները սպասում էին նրանց վերադարձին: Աղբյուրից քեղխությանի ծարավ հետ դառնալու մասին լուրն արագ տարածվում է Քանաքեռում: Այդ ժամանակվանից աղբյուրի անունը քանաքեռոցիք դնում են Ծարավ աղբյուր» (Ասատրյան 1990, 9–10):

Աղբյուրի անվան ծագման վերաբերյալ շրջանառվում են նաև այլ տարբերակներ: Ըստ մեկի՝ աղբյուրը անվանվել է «Ծարավ» այն պատճառով, որ ջուրը խմելուց հետո ծարավը չի հագեցնում (Լալայան 1927, 223): Մեկ այլ տարբերակի համաձայն՝ ճանապարհորդները հենց այստեղ են հագեցնում իրենց ծարավը, ինչն էլ հիմք է դարձել «Ծարավ(ի) աղբյուր» անվան ձևավորման համար (Գալստյան 2024, 12–13):

Քանաքեռ-ազգագրագետ Հակոբ Չոլաքյանը մեզ ներկայացրեց աղբյուրի անվան ծագման բոլորովին այլ տարբերակ՝ հիմնված իր լսած բանավոր պատմության վրա. «Ես վարորդ է մը, Երեւանէն Ծարաւ աղբիւր գալու պահուն, լսեր եմ այլ աւանդազրոյց մը եւս. Քանաքեռի մէջ կը յայտնուին երկու կարսեցի քար-

տաշ եղբայրներ. անոնց կը վստահուի կառուցել աղբիւր մը, որուն ջուրը կը մտածուի յետագային հեռուէն բերել յատուկ ջրանցոյցով մը: Եղբայրները կը սկսին աշխատիլ: Տարեց կին մըն ամեն օր կուժ մը ջուր կը բերէ վարպետներուն: Երկար կը տեւէ: Կառոյցը իր աւարտին կը մօտենայ, իսկ կինը կը շարունակէ կուժով ջուր բերել քարտաշներուն:

– Ծարաւ աղբիւրին ջուր կը տանիմ, – կ'ըսէ եղեր կինը»:

Աղբյուրի անվան ծագման տարբերակները վկայում են համայնքի կյանքում աղբյուրի կարևորության մասին: Ծարավ աղբյուրը ոչ միայն խմելու ջրի աղբյուր է, այլև պատմություն և ավանդույթ փոխանցող մի տարածք, որտեղ բնական միջավայրն ու բանավոր մշակույթը միաձուլվում են՝ ձևավորելով տեղանվան յուրահատկությունն ու գործառնության շնանակությունը:

Ծարավ աղբյուրը՝ ծիսական տարածք

Ծարավ աղբյուրը ժողովրդի համար կարևոր ծիսական նշանակություն ունեցող վայրերից էր և հատկապես նշանավորվում էր **Համբարձման տոնին** նվիրված ծիսակատարություններով: «Այս տոնին մասնակցում էին ջահել աղջիկները, հարսները, տղաները: Քանաքեռի աղջիկներն իջնում էին Հրազդանի ձորը, այգիները, յոթ հանդերից ծաղիկներ քաղում, յոթ աղբյուրից ջուր առնում՝ «ջանգյուլումի» տոնն անցկացնելու համար» (Ասատրյան 1990, 94): Վարդավառը տոնելու համար քանաքեռցիները հիմնականում ուխտի էին գնում Ծաղկեվանք: Ովքեր չէին կարողանում գնալ Արայի լեռ՝ տոնն անց էին կացնում Ծարավ աղբյուրի մոտ (Ասատրյան 1990, 94):

Մինչև 1980-ականները Ծարավ աղբյուրը ուխտատեղի էր ոչ միայն հարակից բնակավայրերի, այլև Հայաստանի հեռավոր շրջանների բնակիչների համար: Աղբյուրի սրբության մասին վկայություններ կան դեռևս XIX դարից: Խաչատուր Աբովյանը գրում է. «Ով Ծարավ աղբրի գլխին մեկ անգամ նստել ա, կուզի, որ սաղ տարին էն տեղ իր օրն անցկացնի: Մեկ խաչի, սրբի զորություն էլ սա ունի: Սրանից էլ թուրք ու հայ, ով հավատով մոտենա, իր մուրազն ստանում ա: Ջրին մտիկ անելիս հազար բան ա ընկնում աչքովդ՝ փող, երկաթի կտոր, մեխ, ուլունք, ինչ ասես, որ նրա միջումը չկա: Որ բարեպաշտ ուխտավորը էկել՝ մեջն ա գցել, ուխտը կատարել, գնացել» (Աբովյան 1947, 15):

Աղբյուրի ավազանը ծիսական մի շարք գործողությունների համար ծառայող տարածք էր: Ըստ ազգագրական վկայությունների՝ կանայք ավազանի մեջ տարբեր իրեր էին գցում՝ գուշակության նպատակով: Հղի կանայք ջրից դուրս բերված առարկաների միջոցով փորձում էին որոշել ապագա երեխայի սեռը (Նազարեանց 1878, 20–21):

Քանաքեռցի կանայք ծննդաբերության և մանկատառնության ծեսերի շրջանակում ևս դիմում էին Ծարավ աղբյուրի կամ Քանաքեռից 15 կմ հեռավորության վրա գտնվող Կաթնաղբյուրի զորությանը: Կրծքի կաթը ավելացնելու նպատակով նոր ծննդաբերած կանանց ուխտի էին տանում այնտեղ: «Նախօրոք եփում էին հատիկ՝ ցորենից կամ ծավարից, կանեփից և, ըստ ցանկության, նաև

սիսեռից ու այլ ընդդեմներից: Սակավակաթ կնոջը նստեցնում էին դեմքով դեպի աղբյուրի հակառակ կողմը, կուրծքը դնում էին երեխայի բերանը և մեջքի կողմից կնոջ գլխի վրայով հատիկը բուռ-բուռ նետում աղբյուրի մեջ, հետո էլ աղոթք կամ աղերս շնչում, խնդրում Աստծո օգնությունը» (Ասատրյան 1990, 96–97):

Աղբյուրի մոտ գտնվող քարը ևս ուներ հստակ ծիսական նշանակություն: Այն ուխտի վայր էր հիմնականում անպտուղ կանանց համար, որոնք իրենց հետ բերում էին եզը պայտելու գամեր: Գամերը մեխելով քարի մեջ՝ նրանք հավատում էին, թե իրենց հիվանդությունն ու անհնար բեղմնավորությունն այդ կերպ թողնում են այնտեղ՝ «կապում են քարին»: Այս ծիսակարգի մասին հիշատակում է նաև Խաչատուր Աբովյանը՝ վկայելով ժողովրդական հավատալիքների և ավանդույթների առկայությունը XIX դարում. «Աղբրի գլխի քարը հո սաղ տեղ չունի, էնքան մեխ ա մեջը ցցած: Ով սրանց ձեռ տա, միջիցը հանի, ձեռը կչորանա, էնքան ա սրբի հրաշքը» (Աբովյան 1947, 15):

Հիվանդությունը քարին մեխելու այս հավատալիքը հեթանոսական ժամանակաշրջանի մնացորդ է, որը լայն տարածում է ունեցել նաև հարևան ժողովուրդների մեջ: «Մոզական» մեխերը հռոմեացիների կենցաղի կարևոր մաս էին կազմում և մեծ տարածում ունեին (How 2019, 213–227): Ըստ Երվանդ Լալայանի՝ դեռևս Ք.ա. IV դարում Հռոմում գոյություն է ունեցել սովորույթ, որի համաձայն՝ համաճարակի (օրինակ՝ ժանտախտի) ժամանակ ժողովուրդը հանրային թափոր էր կազմակերպում և մեխ էր գամում՝ համաճարակը «գամելու» և տարածումը կանխելու նպատակով: Այս սովորույթը հետագայում վերածվել է օրենքի՝ ամրագրվելով Յուլիտերի տաճարում: Ամեն տարի սեպտեմբերի 13-ին այդ արարողությունը կատարվում էր հյուպատոսի, իսկ ավելի ուշ՝ դիկտատորի կողմից՝ որպես ավելի բարձր իշխանություն (Լալայան 1927, 223; Livius 1905, 7.3): Չի՞ կարելի արդյոք այս հնագույն հավատալիքի վերափոխված ձևը տեսնել այսօր որոշ ուխտատեղիներում, երբ մարդիկ բուժման նպատակով սրբացված ծառերին լաթեր են կապում՝ հավատալով դրանց բուժիչ ուժին:

Հմայական գործողություններում մեխով գամում էին ոչ միայն հիվանդությունները, այլև չարն ընդհանրապես (Իսրայելյան 2018, 239): Այդ մոզական հնարքով՝ մեխը գետնի մեջ, դռան շեմքին կամ պատին մեխելով՝ կանխում էին չարքերի մուտքը, սպանում էին հիվանդության պատճառ դարձած կամ կանանց ու երեխաներին սպառնացող չար ուժերին (Թադևոսյան 2007, 152):

Չնայած այս հավատալիքներին՝ Ծարավ աղբյուրի սրբացված քարը ժամանակի ընթացքում անհետացել է: Վերջին հավաստի հիշատակությունը քարի մասին մեզ հասել է Երվանդ Լալայանի գրառումներից, որտեղ նշվում է. «Ծարավ աղբյուրի վրա մեծ քար կա, որի վրա հիսունվեց մեխ է գամված» (Լալայան 1927, 223):

Նմանատիպ քարերի կարելի է հանդիպել նաև Հայաստանի այլ բնակավայրերում: Հատկանշական օրինակներ են Իրինդի Մխով աղբյուրը (նկ. 1, 2), Օհանավանի ձորում գտնվող Մեխերով քարը (նկ. 3, 4), Սիսիանի Պորտաքարը (Լիսիցյան 1969, 285) և այլն: Այս քարերը հիմնականում կապված են բուժման

առասպելույթի հետ՝ ուղղված լինելով հատկապես կանանց վերարտադրողական խնդիրներին:

Երվանդ Շահազիզի «Աշտարակի պատմությունը» գրքում զետեղված է Ծարավ աղբյուրի լուսանկարը, որտեղ հեղինակը նստած է մանր խաչերով պատված քարի մոտ (նկ. 5): Նույն խաչազարդ քարը պատկերված է նաև Երվանդ Քոչարի «Ծարավ աղբյուրը Քանաքեռում» կտավում՝ նկարված 1949 թ. (նկ. 6): Այս վկայություններում յուրովի արտացոլված է ջրի ու քարի պաշտամունքների միջև գոյություն ունեցող ներքին աղերսը, որոնց «համագործակցությունը» բուժում է մարդկանց:

Ծարավ աղբյուրը, իբրև ժողովրդական հավատալիքների և ծեսերի իրականացման տարածք, հայ հոգևոր մշակույթի կարևոր բաղկացուցիչ է, որի շուրջ ձևավորված են եղել ինչպես անհատական ուխտի, այնպես էլ համայնքային ծիսակարգերի ավանդույթներ: Ծարավ աղբյուրի օրինակով կարելի է ցույց տալ, թե ինչպես են բնական երևույթները ներդաշնակորեն միաձուլվել հայկական ժողովրդական հոգևոր մշակույթի հետ՝ դառնալով ժողովրդական հավատքի և համայնքային համախմբման կենտրոն: Տասնամյակներ շարունակ այն ծառայել է ոչ միայն որպես ուխտագնացության վայր, այլև՝ հոգևոր խորհուրդներով հագեցած սրբավայր, որին մարդիկ դիմել են բուժում և հաջողություն ստանալու ակնկալիքով: Հատուկ նշանակություն է ունեցել նաև Համբարձման տոնի ծիսակատարությունների անցկացումը՝ խորացնելով աղբյուրի կապը բնության հետ:

Աղբյուրի տնտեսական նշանակությունը

Ծարավ աղբյուրը երկար ժամանակ եղել է Երևանի և հարակից բնակավայրերի ջրամատակարարման կարևորագույն աղբյուրներից: Դեռևս XIX դարի երկրորդ կեսից, հատկապես 1870-ականներից սկսած, Երևանի խմելու ջրի ապահովման հարցը դառնում է քաղաքաշինական առաջնահերթություններից մեկը: Վերոնշյալ շրջանում ներկայացված մի շարք նախագծեր նպատակ ունեին ընդլայնել քաղաքի ջրամատակարարման ցանցը՝ հիմնվելով բնական աղբյուրների վրա: 1891 թ. լեռնային ինժեներ Աղաբաբյանի նախաձեռնությամբ առաջին անգամ փորձ է արվում Ծարավ աղբյուրի ջուրը տանել Քանաքեռ՝ դրա միջոցով լուծելով բնակչության խմելու ջրի խնդիրը: Շինարարական աշխատանքներն ակտիվորեն ընթանում են 1909 թվականից, և արդեն 1911 թվականին Ծարավ աղբյուրի ջուրը հասնում է Երևան, իսկ մեկ տարի անց՝ Քանաքեռ, ինչը մեծապես նպաստում է քաղաքում բնակչության կյանքի որակի բարելավմանը և տնտեսության զարգացմանը (Ասատրյան 1990, 8):

Խորհրդային շրջանում, մասնավորապես 1950–1960-ականներին, Երևանի տարածքային ընդլայնման, արդյունաբերության զարգացման և բնակչության թվաքանակի կտրուկ աճի հետևանքով զգալիորեն մեծանում է ջրային ռեսուրսների սպառումը: Խնդիրը լուծելու համար կառուցվում են ջրմուղային նոր համակարգեր, այդ թվում՝ Շոռշոռի և Ծարավ աղբյուրի ջրագծերը (Հակոբյան 1977,

43), որոնց շնորհիվ ավելանում է ջրամատակարարման ծավալը, և նվազում քաղաքային ջրաբաշխման համակարգի գերբեռնվածությունը:

Ծարավ աղբյուրը ներկայումս ևս Երևանի ջրամատակարարման համակարգում կարևորագույն ջրաղբյուր է: 2025 թվականի հուլիսի 2-ի մեր հարցման ժամանակ «Վեոլիա Ջուր» ՓԲԸ-ից ստացված տեղեկատվության համաձայն, Ծարավ աղբյուրը դիտարկվում է որպես խմելու ջրի ապահովման կայուն աղբյուր՝ ունենալով առանցքային դեր մայրաքաղաքի բնակչությանը որակյալ և շարունակական ջրամատակարարում ապահովելու գործում (Գրություն N 23891, «Վեոլիա Ջուր» ՓԲԸ տնօրինություն):

Ջրի առկայությունը և մատչելիությունը քաղաքային տարածքներում տնտեսության զարգացման հիմնասյուներից են: Բնական աղբյուրների օգտագործումը տնտեսական տեսանկյունից առավել արդյունավետ է, քանի որ նվազեցնում է ջրի մշակման և մաքրման ծախսերը: Ջրային տնտեսության համատեքստում Ծարավ աղբյուրը դիտարկվում է որպես բնական կապիտալի մաս: Հաշվի առնելով կլիմայական փոփոխությունները, հողերի ոռոգման և բնակչության թվի շարունակական աճը՝ այսպիսի ռեսուրսների պահպանությունը և խելամիտ կառավարումը դառնում են առավել քան հրատապ: Ծարավ աղբյուրը ոչ միայն պատմականորեն կարևոր ռեսուրս է Երևանի ջրամատակարարման համակարգում, այլև շարունակում է ունենալ ռազմավարական նշանակություն՝ նպաստելով մայրաքաղաքի տնտեսական կայունությանն ու սոցիալ-հիգիենիկ կենսապայմաններին:

Ծարավ աղբյուրը՝ քաղաքային թաղամաս

2025 թ. փետրվարի 26-ին Երևանի քաղաքապետարան մեր ներկայացրած դիմումի պատասխանով հաստատվել է, որ 1991 թ. օգոստոսի 21-ի Երևանի ժողովրդական պատգամավորների քաղաքային խորհրդի թիվ 15/62 որոշմամբ, Քանաքեռի-Զեյթուն համայնքի Իլիչի փողոցը վերանվանվել է Ծարավ աղբյուրի անունով՝ ի պատիվ տվյալ վայրում գտնվող խմելու ջրի գլխավոր աղբյուրի (Գրություն N 21/25342–25, Երևանի քաղաքապետարանի կազմակերպական վարչություն): Ազգագրագետ Սուրեն Հոբոսյանի հաղորդմամբ՝ Իլիչի փողոցը Ծարավ աղբյուր վերանվանելու առաջարկի հեղինակը ազգագրագետ Զավեն Խառատյանն էր: Այսօր Ծարավ աղբյուր փողոցը ձգվում է մոտ 2.65 կմ երկարությամբ՝ անցնելով Ավան համայնքից դեպի Քանաքեռ-Զեյթունի վարչական տարածք: Այն երկու համայնքները կապող կարևոր ճանապարհ է: Քաղաքաշինական վերջին գործընթացների շնորհիվ Ծարավ Աղբյուրի՝ Ավանի հատվածում ձևավորվել է համանուն նորակառույց թաղամաս: Թաղամասի ակտիվ կառուցապատումը սկսվել է 2014 թվականից, երբ տարածքում ձեռնարկվեցին բազմաբնակարան շենքերի շինարարական աշխատանքներ՝ հիմնվելով առկա ենթակառուցվածքների վրա:

Մեր հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ էական տարբերություն կա թաղամասի բնակիչների ընկալումների մեջ: Նորաբնակների շրջա-

նում «Ծարավ աղբյուր» անվանումը, որպես կանոն, ընկալվում է որպես զուտ **փողոց կամ հասցե**, և այն չի զուգորդվում որևէ պատմական կամ մշակութային ժառանգության հետ: Այլ կերպ ասած՝ նրանք չունեն համարժեք մշակութային հիշողություն այդ անվան վերաբերյալ, չեն կրում պատմության շաղկապը և չեն ընկալում այն որպես ժառանգություն:

Ի հակադրություն այս փաստի՝ նշենք, որ փողոցի Քանաքեռի հատվածի բնակիչները, հատկապես միջին և ավագ տարիքային խմբերի ներկայացուցիչները, գիտեն և կարևորում են Ծարավ աղբյուրի պատմությունը, որը կապված է տեղանքի ավանդույթների, համայնքային հիշողության և ինքնության հետ: Այդ բնակչությունը փողոցն ընկալում է ոչ միայն որպես ֆիզիկական տարածք, այլ նաև որպես պատմական ժառանգության կրող, որն արտացոլում է տարածքի տեղական ինքնությունը:

Այսպիսով, Ծարավ աղբյուրի պարագայում քաղաքային միևնույն փողոցը և թաղամասը հանդես են գալիս որպես բազմաշերտ տարածք, որը ներառում է ինչպես քաղաքաշինական զարգացման, այնպես էլ մշակութային հիշողության շերտեր, որոնց ընկալումը տարբեր է՝ կախված բնակչության սերնդային և տեղաբնիկ-նորաբնակ պատկանելությունից:

Եզրակացություններ

Ելնելով վերոնշյալից կարելի է արձանագրել, որ՝

1. Ծարավ աղբյուրը ձևավորվել է որպես բազմաշերտ մշակութային տարածք, որն իր մեջ միավորում է բնական, ծիսական, տնտեսական և սոցիալ-քաղաքաշինական գործառույթներ:

2. Աղբյուրի անվան ծագման վերաբերյալ շրջանառվող զրույցները և գրական վկայությունները հաստատում են տեղանվան մեջ ներգրավված հավաքական հիշողության և համայնքային ինքնության փոխանցման կարևորությունը:

3. Ծարավ աղբյուրը պատմականորեն գործել է որպես սրբավայր, որտեղ իրականացվել են առողջության, պտղաբերության և գուշակության հետ կապված ծեսեր, ինչը վկայում է աղբյուրի ծիսականության մասին:

4. Երևանի ջրամատակարարման համատեքստում Ծարավ աղբյուրը մշտապես եղել է ռազմավարական նշանակության ջրաղբյուր, որը հատկապես XX դարից ի վեր ապահովել է մայրաքաղաքի բնակչության կենսական պահանջները:

5. Թաղամասային ինքնության ուսումնասիրությունը բացահայտում է մշակութային հիշողության ընկալման սերնդային և սոցիալ-տարածքային տարբերությունները, որոնք պայմանավորված են հնաբնակների և նորաբնակների պատմամշակութային կապերի տարբեր մակարդակներով:

Շնորհակալական

Հետազոտությունը կատարվել է ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող՝ «Ջրագտագործման մշակույթը հայկական

լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (21AG-6A080 ծածկագրով) ծրագրի շրջանակում:

Հոդվածը գրելու ընթացքում մեզ տված օգտակար խորհուրդների և տրամադրած աղբյուրների համար շնորհակալություն ենք հայտնում բանագետ-ազգագրագետ Հակոբ Չոլաքյանին, ազգագրագետ Սուրեն Հոբոսյանին, Ռոման Հովսեփյանին և Անի Սարատիկյանին: Լուսանկարների համար շնորհակալություն ենք հայտնում հնագետ Լևոն Մկրտչյանին և ազգագրագետ Վահե Քոթանյանին: Շնորհակալ ենք նաև Երևանի քաղաքապետարանին և «Վեոլիա Ջուր» ՓԲԸ-ին՝ իրենց հասցեագրված նամակներին արագ արձագանքելու և հետազոտության համար տված արժեքավոր տեղեկությունների համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Աբովյան Խ. 1947, Երկերի լիակատար ժողովածու ութ հատորով, հ. 4, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Abovyan Kh. 1947, Complete Works in Eight Volumes, vol. 4, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
2. Ասատրյան Գ. 1990, Պատմական Քանաքեռը և քանաքեռցիները, Երևան, «Հայաստան»:
Asatryan G. 1990, Historical Kanaker and the People of Kanaker, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
3. Գալստյան Հ. 2024, Դաշտային բանահյուսական և ազգագրական նյութերի գրառումներ, Երևան, տետր 1, 12–13:
Galstyan H. 2024, Field Recordings of Folklore and Ethnographic Materials, Yerevan, Notebook 1, 12–13 (in Armenian).
4. Թադևոսյան Ա. 2007, Դարբինը հայոց ծիսակարգում (Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 23, Երևան, «Գիտություն»:
Tadevosyan A. 2007, Blacksmith in the Armenian Ritual System (A Historical–Ethnographic Study), Armenian Ethnography and Folklore, vol. 23, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
5. Իսրայելյան Ա. 2018, Մետաղե զենքերը, գործիքներն ու սարքերը հմայությունում, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, 234–253:
Israelyan A. 2018, Metal Weapons, Tools, and Devices in Enchantment, Historical-Philological Journal, N 2, 234–253 (in Armenian).
6. Լալայան Ե. 1927, Կոտայքի հաշվետվություն, Տեղեկագիր գիտության և արվեստի ինստիտուտի, N 2, 220–225:
Lalayan Y. 1927, Kotayk Report, The Bulletin of the Institute of Science and Art, N 2, 220–225 (in Armenian).
7. Լիսիցյան Ս. 1969, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Lisitsyan S. 1969, The Armenians of Zangezur, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).

8. Հակոբյան Թ. 1977, Սովետական Հայաստանի քաղաքները (ակնարկներ), Երևան, «Հայաստան»:
Hakobyan T. 1977, Cities of Soviet Armenia (Essays), Yerevan, Hayastan (in Armenian).
9. Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Ghanalanyan A. 1969, Legendary Tales, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
10. Մալխասեանց Ս. 1944, Հայերէն Բացատրական բառարան, հ. 4, Երևան, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ.:
Malkhaseants S. 1944, Explanatory Dictionary of Armenian, vol. 4, Yerevan, State Publishing House of the Armenian SSR (in Armenian).
11. Նազարեանց Յ. 1878, Նախապաշարմունք, հ. 1, Տփլիս, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան:
Nazareants H. 1878, Superstition, vol. 1, Tiflis, Printing House of Hovhannes Martirosyants (in Armenian).
12. Շահազիզ Ե. 1987, Աշտարակի պատմությունը, Երևան, «Հայաստան»:
Shahaziz Y. 1987, The History of Ashtarak, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
13. Livius T. 1905, The History of Rome, Book 7: Frontier Wars – (366–341 B.C.), 7.3, Ernest Rhys Publisher: J.M. Dent & Sons, Ltd., London.
14. How Ch. 2019, Historic ‘Magic’ Nails: Their Typologies and their Ritual Uses; Water, Doors and Buildings: Studies in the History of Construction, The Proceedings of the Sixth Conference of the Construction History Society, Queens’ College, Cambridge, 5–7 April, 213–227.

ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿԻ ՀՈԴՎԱԾԸ ՀԱՅ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԴՐԱՄԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

ARTICLE BY YURI VESELOVSKY ABOUT ANCIENT ARMENIAN DRAMA

СТАТЬЯ ЮРИЯ ВЕСЕЛОВСКОГО О ДРЕВНЕЙШЕЙ АРМЯНСКОЙ ДРАМЕ

XIX դարավերջին – XX դարասկզբին հայագիտության բնագավառում առանձնահատուկ վաստակ ունեցող գործիչներից է ռուս նշանավոր գիտնական-գրականագետ, բանաստեղծ, հրապարակախոս, թարգմանիչ ու մեծ հայասեր Յուրի Վեսելովսկին (1872–1919): Ռուս իրականության մեջ նա առաջինն էր, որ շուրջ երեք տասնամյակ սիրով, անընդմեջ ուսումնասիրել և ռուս հասարակության միջավայրում եռանդուն է հայ գրականությունն ու մշակույթը, պատմությունը, գրել է Հայաստանին նվիրված բանաստեղծությունների շարք, գրականագիտական-վերլուծական տասնյակ հոդվածներ, հայ պոեզիայից կատարել է բազմաթիվ թարգմանություններ, սերտ առնչություններ է ունեցել մեր գրական-հասարակական շրջանների հետ՝ ծանրակշիռ ներդրում ունենալով ռուս և հայ ժողովուրդների բարեկամության ասպարեզում:

Հայագիտության բնագավառում հետազոտական առաջին քայլերը կատարելիս Յու. Վեսելովսկին մեծապես հետաքրքրվել է հայ թատրոնով, նրա բազմադարյա պատմությամբ, դրամատուրգիայով, գրել է հոդվածներ, ակնարկներ հայ հնագույն և նոր թատրոնի, դրամատուրգների ու բեմական գործիչների՝ հանճարեղ դերասան Պետրոս Ադամյանի, մեծանուն դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանի և այլոց մասին, որոնք պատմաճանաչողական բնույթ ունեին՝ ռուս ընթերցողին ծանոթացնում էին հայկական մշակույթի հետ: Դրանք տպագրվել են «Приазовский край» (Դոնի-Ռոստով), «Русские ведомости» (Մոսկվա) թերթերում, «Артист» (Մոսկվա) ամսագրում և մամուլի այլ օրգաններում: Մասնավորապես, այդ հոդվածներից են՝ «Պետրոս Ադամյան» (1891), «Հայկական դրամայի հնագույն շրջանը» (1892), «Մկրտիչ Պեշկյթաշյան» (1892), «Հայ բեմի պատմությունից: Թիֆլիսի թատրոնն ու կենցաղային կատակերգությունը» (1892) և այլն (Յու. Վեսելովսկու կյանքի ու բազմաբնույթ գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Շահ-Նազարեանց Բժ.Ս. 1901, Մարդասիրութեան եւ աշխատանքի ազնիվ զինորդ՝ Իրիյ Ալեքսեւիչ Վեսելովսկիյ (18^{ХІІ}/₂₇ 89–1899 թթ.), Մոսկուա, Ավետիսյան 1943, Յուրի Վեսելովսկու անտիպ բանաստեղծությունները, Տեղեկագիր ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի, սերիա I, Հասարակական գիտություններ, N 2, 89–93; Арешян 1944, Юрий Веселовский и армянская литература, Известия. Обществ. науки АН АрмССР, N 3–4, 75–108; Давтян 1970, Юрий Веселовский и армянская литература, Ереван; Զաքարյան 2022, Յուրի Վեսելովսկին և հայ իրականությունը, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, 89–121): Յու. Վեսելովսկին թարգմանել է (բանաստեղծ Ալ. Ծատուրյանի հետ) և 1896 թ. հրատարակել «Պեպո» կատակերգությունը՝ Գ. Սունդուկյանի կենսագրականով:

Վերոհիշյալ գործերից մի քանիսը թարգմանվել և տպագրվել են հայերեն: Թիֆլիսում հրատարակվող «Նոր-Դար» թերթի 1892 թ. օգոստոսյան համարներում տպագրվել է «Приазовский край» թերթի նույն տարվա 207–209 համարներում լույս տեսած «Հայկական դրամայի հնագույն շրջանը» վերնագրով անչափ հետաքրքիր ու բովանդակալից հոդվածի թարգմանությունը: Հայերենը կրճատված է, բայց այնպես, որ ամենևին չի ստվերում ընդհանուր տպավորությունը: Հոդվածի բովանդակության մանրամասների մեջ չխորանալով՝ հատուկ արձանագրենք. զարմանալի իրողություն է, բայց՝ փաստ, որ 20-ամյա երիտասարդ հետազոտողը նման խորությամբ և իմացությամբ է շարադրել հետազայում քանիցս քննարկման առարկա դարձած խնդրահարույց այս հիմնահարցը:

Ինչևէ, նկատենք. 1892 թ. սեպտեմբերի 6-ին Մոսկվայից Նոր-Նախիջևանում ապրող իր համադասարանցի և մտերիմ ընկերոջը, իսկ հետագայում՝ իրավաբան, գրականագետ-քննադատ, հասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչ Մինաս Բերբերյանին Յու. Վեսելովսկին գրում է. «Բարխուդարյանների մոտ (խոսքը գրականագետ, թարգմանիչ, խմբագիր-հրատարակիչ Մկրտիչ Բարխուդարյանի մասին է, որը Մոսկվայում 1888–1896 թթ. հրատարակել է «Հանդես գրականական և պատմական» պարբերականը – Ա.Զ.) Նոր-Դարում տեսա հայկական դրամայի հնագույն շրջանի մասին իմ հոդվածի առաջին մասի թարգմանությունը: Ես շատ ուրախ եմ, որ իմ հոդվածը թարգմանել են, բայց, ցավոք, թարգմանությունն այնքան էլ փայլուն չէ, իսկ երբեմն նույնիսկ ոչ ճիշտ, քեզ ինչպես դուր կգա այս. «известный историк Рима Моммсен», Ռիմա Մոմսեն: Նրանք «Рима»-ն համարել են Մոմսենի անունը: Բացի այդ, մի՞թե «вакханка»-ն կլինի վակխանկաներ: Հունարեն Bakxis է, ֆրանսերեն՝ bacchante, իսկ վերջավորությունը կա (վակխանկա)՝ մաքուր ռուսական է, ինչպես «армянка»: Հազիվ թե հնարավոր է վակխանկաներ ձևը: Դե, այո, դա ոչինչ, արդեն լավ է, որ թարգմանում են» (Давтян 1970, 23):

Թարգմանիչը, ի դեպ, եղել է նշանավոր գրող Նար-Դոսը (հոդվածի և դրա վերջում՝ ծանոթագրությունից հետո, գրված է՝ Մ.Հ.՝ Միքայել Հովհաննիսյան): Ինչպես պարզվում է Մ. Բերբերյանին ուղղված վերջինիս՝ 1892 թ. հոկտեմբերի 10-ին Թիֆլիսից Նոր-Նախիջևան գրած նամակից՝ թարգմանության առնչությամբ ինչ-ինչ դիտարկումներ է արել նաև Բերբերյանը: Նար-Դոսն այդ կապակցությամբ տալիս է պարզաբանումներ. «...անցյալ նամակովդ նկատածդ սխալները, որ մտել են թարգմանության մեջ, աններելի են: Այդ հոդվածն ես էի թարգմանում: Բայց ի նկատի ունեցիր, որ թարգմանում էի ձեռագ, և կտորկտոր. թարգմանում էի և թերթ-թերթ իսկույն տպարան ուղարկում, այնպես որ մինչև անգամ չէի կարդում թե ինչպես եմ թարգմանել, որովհետև ժամանակ չկար ... այդպես շտապով էի թարգմանում, որովհետև ուզում էի, որ շուտ լիներ: Այդպիսի հանգամանքում, իհարկե, թարգմանությունս ճապաղ և սխալներով պետք է լիներ, մանավանդ, որ հոդվածն *ինքնուրույն լինելով* դժվար էր թարգմանելը: Ինչևհից, անցածն անցած է ... (ընդգծումը մերն է – Ա.Զ.)» (Գրական ժառանգություն 1961, գիրք առաջին, Երևան, 157; Նար-Դոս 1990, Երկերի ժո-

ղովածու չորս հատորով, հ. չորրորդ, Երևան, 96): Սակայն միաժամանակ նա ավելացնում է, որ այդ հոդվածի «նմանը ցայժմ հայերից ոչ ոք չէր գրել և որն ընդհանուր բնավորություն ուներ հայերիս համար: ... հոդվածը հետաքրքրությամբ կարդացին» (Գրական ժառանգություն 1961, 157; Նար-Դոս 1990, 96):

Նկատենք, որ հոդվածի հայերեն թարգմանությունը գիտական լայն հանրությանն առ այսօր անծանոթ է, ուստի ճանաչողական իմաստով էլ տպագրում ենք՝ կատարելով մասնակի շտկումներ և տալով անհրաժեշտ ծանոթագրություններ: Հավելենք, որ այն հայ թատերագիտության մեջ առաջին և լուրջ ուսումնասիրություններից մեկն է (շնորհակալություն ենք հայտնում արվ. դ., պրոֆ. Մհեր Նավոյանին՝ հրապարակման առնչությամբ կատարած դիտարկումների համար):

Ի դեպ, սույն հոդվածի բնագրի տակ դրված ծանոթագրության մեջ նշվում է, որ հոդվածը «առաջին մասն է կազմում նույն հեղինակի «Նոր-Դարի» ընթերցողներին հայտնի «История армянской сцены» գրվածքի, ... Երկրորդ մասն, ասում է պ. Վեսելովսկին, «Тифлисская бытовая комедия» վերնագրով լույս կտեսնի «Артист» ամսագրի հոկտեմբերի և նոյեմբերի համարներում»:

Անուշավան Զաքարյան

Anushavan Zakaryan

Анушаван Закарян

Արվեստի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Art Institute, National Academy of Sciences, Armenia
Институт искусств, Национальная академия наук, Армения

anushavan.zakaryan@arts.sci.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-285

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱՅԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԸ

(Յուրի Վեսելովսկի)

Հայկական բեմի անցյալն ուսումնասիրողներն իրենց տեսությունն սկսում են սովորաբար դարուս առաջին կեսից, 20-ական կամ 30-ական թվականներից: Հիրավի, մոտավորապես այդ ժամանակներից է սկսվում հայ հասարակության մեջ փոքր-ինչ հետաքրքրություն զարթել դեպի թատրոնը՝ յուր ներկա ձևով և այդ ժամանակներից են սկսել փորձեր անել հայոց լեզվով ներկայացումներ տալու: Մենք, սակայն, չենք հետևիլ այդպիսի ուսումնասիրողների օրինակին, և, ընդհակառակը, կանգ կառնենք նախկին դարերի վրա, նրա համար, որպեսզի ցույց տանք, որ դրամայի զաղափարը կատարելապես անծանոթ չէ եղել հին Հայաստանում և եղել են մի քանի գրավականներ, որոնցից, գուցե, հայկական ժողովրդական թատրոն զարգանար, եթե քաղաքական ցավալի

հանգամանքները երկար ժամանակով չմեղցնեին հայոց հասարակական կյանքի բոլոր արտահայտումները՝ ստիպելով հայերին՝ ամենից առաջ հոգալ իրենց կենսական կարիքների և անձի ապահովության համար: Այդ գրավականները կարելի է տեսնել գլխավորապես հին հայերի ժողովրդական ստեղծագործության մեջ, որ յուր մեջ անկասկած դրամատիկական տարր է պարունակում: Բայց նախքան այդ նախնական, անպաճույճ դրամատիզմի մասին խոսելը, հիշենք այն, որ հայ ժողովրդի անցյալում մի շրջան կար, – ճշմարիտ է, բոլորովին առանձնացած շրջան, – երբ Հայաստանի մեջ հանդես էր եկել ավելի կամ պակաս կանոնավոր կազմակերպված թատրոն: Այդ շրջանն սկսվում է Տիգրան II-ի թագավորությամբ (առաջին դարում Քրիստոսի Ծննդից առաջ), այն նշանավոր թագավորի, որ հռովմեացիների թշնամի Միհրդատ Պոնտացու դաշնակիցն էր և կարճ ժամանակում միացրեց հայոց գավառները, նախկին հպատակության տակ դրեց Հայաստանից անջատված բոլոր ավատական հողերը, հպատակեցրեց իրեն Փոքր Ասիայի շատ երկրներ և այդպիսով ստեղծեց այն հսկայական, թեև խախուտ ամբողջությունը, որ հայտնի պատմաբան Ռիմա Մոմսենը (սխալ է թարգմանված. պետք է լինի՝ «Հռոմի հայտնի պատմաբան Մոմսենը» – Ա.Զ.) նոր-հայկական կայսրություն է անվանում: Տիգրանի պատերազմը և հայոց պետության հետ նոր շրջաններ միացնելը հայ ժողովրդին ավելի սերտ հարաբերությունների մեջ դրին հունաց աշխարհի հետ կամ, ավելի ճիշտն ասած, Փոքր Ասիայի պետությունների հետ, ուր այդ ժամանակ հելլենականությունն ընդարձակ զարգացում էր ստացել Հայոց թագավորի փառահեղ մայրաքաղաքում՝ Տիգրանակերտում, որ առժամանակ համարյա համաշխարհային քաղաք էր դարձել, տեղավորված էին օրինակ՝ Փոքր Ասիայի 12 գաղթավայրերի բոլոր հույն բնակիչները, որ նվաճել էր Տիգրանը: Բայց հույն ժողովրդին և օտարերկրյա կուլտուրային մոտենալով, Հայաստանը չէր կարող չոգևորվել այն դրամատիկական արվեստով, որ այդ ժամանակ փոքր-ինչ թուլանալով եվրոպական ափերի վրա, շարունակում էր տիրապետել Արիստոփանեսի մյուս կողմում՝ աստիճանաբար տարածվելով ավելի հեռու և հեռու դեպի Ասիայի խորքերը և հույն դերասանների թափառական խմբերի հետ գաղթավայրերից անցնելով հարևան «բարբարոս» պետությունները: Շուտով Տիգրանակերտում թագավորի շքեղ պալատի և ծառաստանի մոտ մենք տեսնում ենք հայոց արքունական թատրոն: Հասկանալի է, որ ներկայացումներն այդ նոր թատրոնում հայերեն լեզվով չէին լինում, այլ հունարեն, ինչպես այդ պահանջում էր ընդհանուրի դեպի հելլենականությունը և, ի միջի այլոց, դեպի հունաց լեզուն ունեցած ոգևորությունը, որ հենց նոր հիշատակեցինք: Թատրոնի բացմանը Տիգրանը հրավիրել էր նշանավոր հույն դերասաններին, որոնք և մասնակցեցին առաջին ներկայացմանը: Թե այնուհետև ինչ վիճակ ունեցավ թատրոնը, այդ մասին, դժբախտաբար, մեզ շատ քիչ տեղեկություններ են հասած: Մենք գիտենք, որ թատրոնում ներկայացումները լինում էին սահմանափակ թվով հանդիսատեսների համար, որ այդ ներկայացումներին ներկա էին լինում միմիայն թագավորը յուր ազգականներով, պալատական իշխանները և հայոց պետության մյուս

բարձրաստիճան անձերը, նույնպես և հարևան երկրներից, գլխավորապես Պարսկաստանից եկողները: Այնուհետև մենք գիտենք, որ հայոց, նմանապես և պարթևացոց թագավորները միշտ աշխատում էին որքան կարելի է շքեղ ներկայացնել յուրաքանչյուր պիես և, որ գլխավորն է, շքեղությամբ և փառահեղությամբ հետ չմնալ Ալեքսանդրիոս և Անտիոքի պալատական թատրոններից: Հայոց և պարթևացոց թատրոններն իրենց կողմից շուտով ազդեցություն ունեցան Հռոմի զորավարների և կայսրների, դրամատիկական արվեստը սիրողների վրա, որոնք իրենց մոտ նույնպես ներկայացումներ սկսեցին սարքել հույն դերասաններով: Ինչ վերաբերում է ռեպերտուարին, Տիգրանակերտի թատրոնում ներկայացվում էին, կարծյոք, բացառապես հին մեծ թատերագետների – Սոփոկլեսի, Էսքիլեսի և Եվրիպիդեսի գրվածքները: Հունաց դրամատիկական գրականության այդ երեք պարագլուխների տրագեդիաները սիրելի պիեսներն էին Փոքր Ասիայի բոլոր թափառական դերասանական խմբերի, որոնք, ինչպես ասում է Մոմսենը, «հելլենական բանաստեղծությունն ու բեմական արվեստը տարածում էին հեռու դեպի Արևելքի խորքերը», մինչդեռ Տիգրանակերտում ներկայացումներ էին տալիս հենց այդպիսի թափառական խմբեր. հետո մենք տեղեկություններ ունինք, որ Փոքր Ասիայի մյուս, Լաոդիկի (Լավոդիկե – բնակավայր փոքրասիական թերակղզում՝ Չմյուռնիայից հարավ-արևելք: Հայտնի է, որ 1179 թվականի Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովին մասնակցել է նաև «Սարգիս եպիսկոպոս Լաուտիկլի»։ տե՛ս Աճառյան Հ. 2002, Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 549–550 – Ա.2.), թատրոնում ռեպերտուարը բաղկացած էր բացառապես Սոփոկլեսի տրագեդիաներից. մենք կտեսնենք շուտով, որ հայոց թատրոնում ներկայացվում էին Եվրիպիդեսի «Վակխանականները»:

«Նոր-Դար» (Թիֆլիս), 23.VIII. 1892:

Չնայելով այն բացառիկ, փոքր-ինչ փակ բնավորությանը, որ Քրիստոսի Ծննդից առաջ Լին դարում ուներ թատրոնական գործը Հայաստանի մեջ, այնուամենայնիվ հայոց պետության սահմաններում հույն դերասանների հայտնվիլը, մինչև այն ժամանակ նվազ-կուլտուրական ասիական թագավորի պալատների մեջ հունաց դրամայի ամենալավ օրինակների ներկայացումը խիստ նշանավոր փաստ է հանդիսանում, որ վկայում է, թե որքան ընդարձակ ծավալ էր ստացել հունական կուլտուրան, աստիճանաբար ընդգրկելով այն ժամանակ հայտնի աշխարհի համարյա բոլոր երկրները: Տիգրանն այն աստիճան գերվեց այդ կուլտուրայով, որ հույներին հանձնեց յուր որդու և հաջորդի՝ Արտավազդ Լ-ի դաստիարակությունը: Ուսուցիչների ազդեցության տակ երիտասարդ Արտավազդի մեջ հետաքրքրություն զարթոյց դեպի հունաց մտքի արդյունքներն ընդհանրապես, և սեր-դեպի դրամատիկական արվեստը մաս-

նավորապես. այդ քիչ է, նա ցանկացավ և փորձեց իր ուժերը գրականության մեջ, և Պլուտարքոսի ասելով, պատմական շարադրություններ գրեց անտիկ հեղինակների ճաշակով, գրեց նմանապես հունական մի քանի տրագեդիաներ. դրանցից մի քանիսը դեռ չէին կորել Պլուտարքոսի ժամանակ, այսինքն I դարի վերջերում և II դարի սկզբում Քրիստոսի Ծննդից առաջ: Հայոց գրականության պատմագիրները շատ բան կտային, եթե իմանային Արտավազդի ինչպես մյուս հեղինակությունների, նույնպես և մանավանդ նրա տրագեդիաների բովանդակությունն ու բնավորությունը, որոնք կարող էին վերաբերել կամ հունաց դիցաբանությանը, կամ հայոց ավանդություններին այդ գրվածների քննությանը, որոնք լույս են տեսել մի քանի դար առաջ այն ժամանակից, որին սովորաբար վերագրում են հայոց գրականության ծագումը, նշանավոր տեղ կարող էր բռնել հայոց գրականության անցյալի պատմական տեսության մեջ: Համենայն դեպս այն փաստը, որ մի հայոց թագավորական տան անդամ հունական տրագեդիաներ է հեղինակել, խիստ նշանավոր երևույթ է հանդիսանում դրամայի պատմության մեջ Արևելքում:

Արտավազդի տրագեդիաները ներկայացված էին պալատական թատրոնում և այդպիսով նոր տարր էին մտցրել այդ թատրոնի ռեպերտուարի մեջ, որ սկզբում, ինչպես նկատեցինք, բաղկացած էր անտիկ դասական թատերագիրների գրվածքներից: Ավելորդ է ասել, որ Արտավազդն յուր թագավորության ժամանակ հոր նման հովանավորող և բարեկամ էր հույն դերասանների, և նրան կատարելապես սագում էր այն նշանավոր «Ֆիլիելլեն» կոչումը, որ պարթևացոց պետության մեջ այն ժամանակ մեծ քանակությամբ ցրված քաղաքները (պետք է լինի՝ հունական քաղաքները – Ա.Ձ.) տալիս են իրենց հովանավորողին, պարթևացոց թագավորին մինչև մեր օրերը հասած դրամների վրա: Մենք հետաքրքիր տեղեկություններ ունինք դերասանական խմբի ներկայացումներից մեկի մասին, որ տեղի էր ունեցել հայկական բեմի վրա Արտավազդի օրով. դժբախտաբար, այդ ներկայացումը բոլորովին բացառիկ բնավորություն ուներ, այնպես որ նրա մասին մեզ հասած տեղեկությունների վրա մենք չենք կարող դատել, թե մյուս սովորական ներկայացումներն ինչ էին: Երբ տեղի ունեցավ Կարրի մոտ պատերազմը (53 թվին Քրիստոսի Ծննդից առաջ), որի ժամանակ հռովմեական զորքերը պարթևացոց զորքերից սարսափելի պարտություն կրեցին, իսկ նրանց ներկայացուցիչ Կրասոսը գերի էր տարված պարթևացոց բանակն և սպանված էր այնտեղ, պարթևացոց գլխավոր զորապետ Սուրենը պնդադեսպան (սուրհանդակ, բանբեր, լրաբեր – Ա.Ձ.) ուղարկեց հաղթությունն ավետելու յուր թագավորին, որ այն ժամանակ հյուր էր Հայաստանում Արտավազդի մոտ: Սուրենը միևնույն ժամանակ, չնայած կուլտուրայի բոլոր ազդեցությանը, համաձայն այն ժամանակվա բարքերի, պնդադեսպանի հետ ուղարկեց Կրասոսի արյունաթաթավ գլուխը: Պարթևացոց թագավորազն Փակորի և հայոց թագավորի քրոջ պսակադրության առթիվ հսկայական տոնախմբություն էր սարքված: Փառահեղ խրախճանքից հետո թատրոնում ներկայացում եղավ երկու թագավորների և նրանց պալատականների ներկայությամբ: Հույն դերա-

սանների խումբը ներկայացնում էր Եվրիպիդեսի «Վակխանկաները», երբ Սուրենի պնդադեսպանը հայտնվեց: Հաղթության լուրն ընդհանուր հրճվանք պատճառեց, և դերասաններից մեկը, որ հենց այդ րոպեին, ըստ պիեսի, ձեռքին բռնած երկայն նիզակի ծայրին արյունաթաթավ գլուխ ցցած՝ մի վայրենի երգ պիտի երգեր, կամենալով հասարակությանը հաճույք պատճառել, այդ բանի համար օգուտ քաղեց Կրասոսի գլխից, որ նոր բերել էր պնդադեսպանը: Հնարագետ դերասանի այդ վարմունքի վրա հաղթությամբ արբած հայոց և պարթևացոց իշխանները դրողացրին թատրոնը խրախուսական բացականչություններով. պարթևացոց թագավորն ի նշան յուր ողորմածության անհապաղ մի տալան (տաղանդ – Ա.Զ.) արձաթ նվիրեց դերասանին, իսկ ավետաբեր պնդադեսպանը հրավիրված էր հանդիսատեսների շարքում նստելու և լսելու ընդհատված տրագեդիայի վերջը: Պատահմամբ մնացել է այն դերասանի անունը, որի մասին իսկույն հիշատակեցինք. դա Տրայլացի Յագոնն էր, որ այն ժամանակներում մեծ հաջողություն ուներ արևելյան բեմերի վրա, և որին պարթևացոց և հայոց թագավորները հաճախ հրավիրում էին արքայական խրախճանքների ժամանակ զանազան մենախոսություններ կարդալու հունաց տրագեդիաներից – մի սովորություն, որ այդ ժամանակ մոդա էր դարձել Արևելքում: Նկատենք, որ Յագոնը Հայաստանում ներկայացումներ տվող բոլոր այն դերասանների մեջ միակն էր, որի անունը պահպանվել է հետնորդների համար:

Մենք տեղեկություններ չունինք այն մասին, թե Արտավազդից հետո որքա՞ն ժամանակ տևեց դեպի դրամատիկական արվեստը տաճած սերը և ճշտվ՞ո՞ր ժամանակից, հոռվմեացիների՝ պարթևացոց հետ ունեցած անվերջ պատերազմների և ուրիշ աղետների ազդեցության տակ դադարեց դեպի դրաման և առհասարակ դեպի հունական կուլտուրան դրա ունեցած ոգևորությունը՝ տեղ տալով երկրի պաշտպանությանը կամ նրա սահմաններից թշնամիներին արտաքսելուն վերաբերյալ կենսական հոգսերին: Տեղեկություն է պահպանվել միայն այն մասին, որ Արտավազդի հաջորդներից մեկը, Աբգարը, որ թագավորում էր հարավային Հայաստանում (3-րդ տարուց Քրիստոսի Ծննդից առաջ մինչև 35-րդ տարին Քրիստոսի Ծննդից հետո), մի անգամ քաղաքական նպատակով Հռոմ ուղևորվեց, որտեղ նա շուտով գրավեց Օգոստոս կայսրի բարեկամությունը. հեռանալով Հռոմից, ուր նա մնաց երեք տարի, Աբգարն, ասում են, ի միջի այլոց, կայսրից համաձայնություն և օգնության խոստում ստացավ յուր մայրաքաղաքում՝ Մծբնում կամ Նիզիքիսում (հայոց Մեսոպոտամիա) ցիրկ և թատրոն շինելու ձեռնարկության մեջ: Թե ի՞նչ վիճակ ունեցավ այդ թատրոնը, ի՞նչ էր նրա ռեպերտուարն և այլն, այդ մասին մեզ ոչ մի մանրամասնություն չի հասած: Շատ կարելի է, որ Հայաստանում, չնայելով նրան հուզող քաղաքական փոթորիկները, այդ ժամանակներում էլ շարունակում էին թափառել հույն դերասանական խմբեր, ներկայացումներ տալով երկրի ամենանշանավոր կեդրոններում. այդ խմբերից մեկին, կարելի է, դիմել է և Աբգարը յուր թատրոնը շինելիս: Աբգարի՝ դրամատիկական արվեստը հայկական հողի վրա վերաստեղ-

ծելու ցանկությունը, ինչպես հետևանք նրա դեպի Հոռոմ կատարած ուղևորության, հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ դա իբրև օրինակ է ծառայում, թե ինչպես կայսրության ժամանակ հայոց դեսպանները, զորավարները, իսկ երբեմն և թագավորները, «աշխարհի մայրաքաղաքը» գնալով և ծանոթանալով հռոմեական զանազան հանդեսների և դրամատիկական ներկայացումների հետ, հայրենիք էին վերադառնում իրենց հետ ոգևորություն բերելով դեպի դրաման և ցանկանալով նույնիսկ թատրոնի գաղափարը քարոզել իրենց հայրենակիցների մեջ: Վերջացնելով հայոց պատմության մեջ եղած ոչ այնքան երկարատև հելլենականության ժամանակաշրջանի մասին տեսությունը, նկատենք, որ նա հետագայում բավական տխուր վիճակ ունեցավ. ոչ մի հայ պատմաբան, – երևի թատրոնի և զվարճության վրա առհասարակ ունեցած խիստ ասկետական հայացքի ազդեցության տակ, – յուր գրվածքների մեջ չի հիշատակում Տիգրանի, Արտավազդի կամ Աբգարի ժամանակներում եղած թատրոնի, Հայաստանի՝ հույն աշխարհի հետ ունեցած հարաբերությունների մասին. մեր առաջ բերած բոլոր տեղեկությունները հաղորդում են Պլուտարքոսը, Տացիտոսը և ուրիշ օտարերկրյա գրողներ:

Բայց եթե հայոց թագավորների թատրոնական ծեռնակություններն, ինչպես մենք արդեն հիշեցինք, առանձին շրջան են կազմում հայոց պատմության մեջ, իսկ հետագա դարերում մենք կարող ենք միայն ավելի կամ պակաս հավանականությամբ ենթադրել, բայց ոչ դրականապես հաստատել, որ հայերն, ի նկատի ունենալով նրանց՝ հարևան պետությունների հետ ունեցած քաղաքական և առևտրական անդադար և եռուն հարաբերությունները, կարող էին, օրինակ, գեթ փոքր-ինչ ծանոթանալ բյուզանդական դրամայի հետ կամ խաչակիրների արշավանքի ժամանակ, երբ Հայաստանը մոտեցել էր Արևմտյան Եվրոպայի հետ, գաղափար կազմել կաթոլիկ աշխարհի միստերիաների մասին, – ապա ժողովրդական ստեղծագործությունն ավելի շատ դրական նյութ է ներկայացնում հայոց թատրոնի անցյալն ուսումնասիրողի համար: Իհարկե, մենք կարելի չենք համարում մեր փոքրիկ հոգվածում մանրամասնորեն քննել հայոց ժողովրդական բանահյուսության դրամատիզմի բոլոր արտահայտումները, – այս խնդրին կարելի էր մասնագիտական ընդարձակ ուսումնասիրություն նվիրել, – բայց մենք կաշխատենք միայն ինչպես հին, նույնպես և նոր ժամանակների վերաբերյալ ժողովրդական ստեղծագործության զանազան մասերից պատահամաբ վերցրած մի քանի օրինակների վրա ցույց տալ, որ այդ անպաճույճ ստեղծագործության մեջ անկասկած կարելի է դրամատիկական տարր նկատել:

Հին Հայաստանում ընդարձակորեն ծաղկում էր ժողովրդական բանահյուսությունը: Հայոց պատմության բոլոր ամենանշանավոր անցքերը, հերոսների և թագավորների բոլոր քաջագործությունները երգվում էին ժողովրդական երգիչների երգերի մեջ, և այդ բոլոր երգերը միասին կազմում էին մի պատմական-դյուցազնական վեպ վեպ: Հին վեպի մի քանի հետաքրքիր կտորներն առաջ են բերված կամ պատմված են V դարի (Քրիստոսի Ծննդից հետո) հայոց նշանավոր գրող Մովսես Խորենացու «Հայաստանի պատմության» մեջ: Այդ պատմաբանը յուր աշխատության մեջ հիշում է երգերի զանազան տեսակներ, որոնք կենդանի էին մնացած յուր օրոք յուր հայրենակիցների բերնում. ի միջի այլոց, նա հիշատակում է պար-երգերի մասին, որոնք երգվում էին միմիկայով: «Արամի սերունդները (այսինքն հայերը. Արամը հայոց կիսառասպելական թագավոր է և հերոս, որ, ըստ ավանդության, ասորեստանցի Նինոսի ժամանակակիցն էր), – ասում է նա, խոսելով յուր հայրենիքի նախնական պատմության մասին, – երգում են այս բոլորը հիշողությամբ՝ պար-երգերի մեջ ներկայացման ժամանակ, ընդնմին բամբիռն ածելով» (բամբիռն երաժշտական ազգային լարագործիք է) (հավանաբար, «պար-երգեր» ասելով՝ նկատի ունի պատմահոր «յերգս ցցոց և պարուց»-ը. տե՛ս Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց 1981, Քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 32): «Պար-երգ» խնդրահարույց հարցի համակողմանի քննությունը տե՛ս անվանի թատերագետ Հենրիկ Հովհաննիսյանի «Հնագույն դրաման Հայաստանում» (Երևան, 2010) աշխատության մեջ (էջ 37–72):

Հայտնի հայագետ Ն. Էմինը (բոլոր տեղերում պետք է լինի՝ Մ. Էմինը – Ա.Զ.), քննելով այդ խիստ հետաքրքիր, բայց փոքր-ինչ մութ կտորը, Մովսես Խորենացու՝ ներկայացման մասին արած հիշատակությունը բացատրում է նրանով, որ հայոց երգիչները, թագավորներին և հերոսներին հռչակելով ժողովրդի առաջ, իրենց ձեռքերի և մարմնի շարժումներով աշխատում էին ավելի կենդանություն տալ իրենց երգերին: Ավելի քիչ պարզ ու հասկանալի է պարի, իբրև հին երգի խորհրդավոր նշանի մասին արած հիշատակությունը. հիշյալ լակոնական կտորն առհասարակ թույլ է տալիս շատ մեկնաբանություններ անելու յուր մասին, և կարող է հնադարյան հայերի բանաստեղծության մեջ եղած դրամատիզմի վերաբերյալ զանազան եզրակացությունների աղբյուր լինել:

Մենք գիտենք, որ հայոց վեպի մեջ քիչ չէ պատահում դիալոգի ձևը. իհարկե, չափազանց համարձակություն կլիներ պնդել, որ այդպիսի դեպքերում երգերը երգում էին երկու երգիչներ՝ դերերը բաժանելով իրար միջև, թեև այդ բոլորովին անկարելի էլ չէ, – բայց անկասկած է, որ երգիչները տաք դիալոգի մեջ մտնելով, յուրաքանչյուր անգամ բնականաբար պիտի փոխեին ծայնը՝ համաձայն նրան, ում խոսքերը, որ արտասանում էին, նույնպես և խոսքերի հետ ձեռքերով և դեմքով շարժումներ անելով, որպեսզի արտահայտեին իրենց երգերի մեջ փառաբանվող հերոսների զանազան զգացումները՝ բարկությունը,

ուրախությունը, տխրությունը: Նմուշի համար առաջ բերենք մի քանի օրինակներ, որոնք վերցրած են Արտաշես II թագավորի և նրա արքունիքի (85–127 թ. Ք.Ծ.-ից հետո) շուրջը պատող երգերից (ակնհայտ է, որ խոսքը «Վիպասանքի» հայտնի կտորների մասին է, որ վերաբերում են Արտաշես Ա Բարեպաշտին (189–160 Ք.Ծ.ա.) – Ա.Զ.): Այդ թագավորի գործերը փառաբանելով, վեպը, ի միջի այլոց, պատմում է, թե ինչպես Արտաշեսի օրոք հյուսիսից Հայաստան ներս խուժեցին պատերազմասեր ալանացիները. սկսվեց կռիվը և շուտով հայերն ալանացիներին խոկեցին Կուր գետի հյուսիսային ափը, իսկ իրենք բանակ դրին հարավային ափում: Որովհետև ալանացոց թագավորի որդին հայերի մոտ գերի էր ընկել, այն պատճառով թշնամին խաղաղություն առաջարկեց, բայց պայման դնելով, որ գերի թագավորազնը ազատվի գերությունից: Արտաշեսը չհամաձայնեց. այն ժամանակ գերի պատանու քույրը, բարձրանալով Կուրի ափին եղած մի բլրի վրա, այնտեղից խոսելով դիմեց Արտաշեսին՝ թախանձելով նրան կատարել ալանացի ժողովրդի խնդիրը: Գեղեցիկ արքայադստեր և Արտաշեսի միջև, չնայելով նրանց իրարից բաժանող գետի ալիքներին, խոսակցություն է սկսվում: Դա հայոց պատմության ամենաբանաստեղծական էջերից, կամ ավելի ճիշտն ասած, հայոց հին վեպի ամենաբանաստեղծական միջադեպերից մեկն է: Դժբախտաբար, Մովսես Խորենացին Արտաշեսի մասին եղած ավանդությունները գլխավորապես յուր բերանով է պատմում, վեպից շատ քիչ անգամ միայն առաջ բերելով իսկական կտորները: Բայց և այնպես, մենք կենդանի կերպով ներկայացնում ենք մեր աչքի առաջ Արտաշեսի և գեղեցիկ արքայադուստր Սաթենիկի միջև եղած զրույցը. վերջինիս առաքինությամբ և գեղեցկությամբ գրավված՝ Արտաշեսը սիրահարվում է նրա վրա և վճռում է նրան իրեն կին առնել և դադարեցնել ալանացիների հետ ունեցած պատերազմը: Բայց ամենից առաջ նա դիմում է յուր ծեր դաստիարակիչ և բարեկամ Սմբատին, նրանից խորհուրդ հարցնելու: Սմբատը, լսելով նրան, յուր հավանությունն է տալիս նրա ցանկություններին: Ալանացոց թագավորի մոտ դեսպաններ են գնում, որ Սաթենիկին խնամախոսեն Արտաշեսի համար. թագավորը տալիս է իր համաձայնությունը աղջկան ամուսնացնելու, բայց մեծագին արքայական օժիտ է պահանջում...

Անցան տարիներ, Արտաշեսը վախճանվեց, – և ժողովրդական երգիչը, խոսելով նրա մահվան մասին, պատմում է, թե հայերի վիշտն այնպես մեծ էր, որ շատերն իրենց զրկում էին կյանքից սիրելի թագավորի գերեզմանի վրա: Այն ժամանակ Արտաշեսի որդին, Արտավազդը դիմեց յուր հոր սովերին՝ կշտամբելով նրան, որ նա յուր հետ գերեզման տարավ բազմաթիվ հպատակներ՝ թողնելով, որ որդին թագավորե ավերակների վրա: Արտաշեսը զայրացած անիծեց որդուն և գուշակեց նրան, որ նա երբ որսի գնա Արարատի վրա, նրան ոգիները կբռնեն այնտեղ և ընդմիշտ կշղթայեն լեռան այրերի մեջ (նկատենք, ի դեպ, որ Արտավազդը սովորաբար հայկական Պրոմեթեոս է կոչվում): Վերջապես հայ գրող-հեղինակազետ Գրիգոր Մագիստրոսի (11-րդ դարում Ք.Ծ.-ից հետո) գրվածքների մեջ պահպանված հին վեպի մի փոքրիկ կտորի մեջ մենք հանդիպում ենք

Արտաշես թագավորի մի հետաքրքիր մենախոսության, որի մեջ թագավորը, գերեզմանների խորհրդավոր աշխարհը մտնելով, հիշում է երկրի մասին և դառնապես կարոտում է յուր օջախը, պալատական շքեղաշուք հանդեսները, արքայական աղմկալի և ուրախ որսերը: Համեմատելով իրար հետ հին ավանդություններից քաղված այս երեք կտորներն Արտաշեսի մասին (որի վիճակն, ի դեպ, ասենք, մեր օրերում Կ. Պոլսի հայ գրող Հեքիմյանին իբրև նյութ է ծառայել պատմական ողբերգության համար (խոսքը դրամատուրգ, թատերական-մշակության գործիչ Սրապիոն Հեքիմյանի (1832–1892) «Արտաշես և Սաթենիկ» (1848) դրամայի մասին է – Ա.Զ.), մենք չենք կարող չնկատել, որ այդ ավանդությունները բաղկացած են խիստ զանազան միջադեպերից. մենք տեսանք, որ դրանց մեջ հետևողական կարգով երևում են և՛ թագավորի խոսակցությունը գեղեցկուհու հետ Կուրի ափին, և՛ Սմբատի հետ խորհրդակցությունը, և՛ ալանացոց թագավորի հետ բանագնացությունները, և՛ Արտաշեսի զարհուրելի անեծքն իբրև պատասխան որդու անհնազանդ խոսքերին, և՛ երկրային բերրությունների մասին նրա արած տրտունջները: Բնական է, որ հավաքված ժողովրդի առաջ փառաբանելով Արտաշեսի թագավորությունը և մեծ մասամբ գործածելով դիալոգի ձևը, երգիչը պետք է փոքր-ինչ քողավորեր յուրաքանչյուր փառաբանվող անձի բնորոշ հատկությունները. հո չէ՞ր կարելի, միմիկան և ձայնի եղանակը չփոխելով, հետևողաբար արտաբերել Սաթենիկի, Արտաշեսի, ծերունի Սմբատի, Արտավազդի խոսքերը: Շատ կարելի է, որ ժողովրդական երգչի մեր այստեղ մասնավոր օրինակի վրա ցույց տված զանազան արտաքին ձևերին դիմելու հենց այն անհրաժեշտությունն է եղել պատճառը, որ Մովսես Խորենացին վերև հիշված կտորի մեջ հնումը երգեր երգելուն «ներկայացում» անունն է տվել (հավանաբար, նկատի ունի «ցուցք» եզրը – Ա.Զ.): Ի վերջո նկատենք, որ նույն պատմական աշխատության մեջ պահպանված է հայոց ժողովրդական երգչի մի անունը, որ մեզ զբաղեցնող խնդրի հետ հարաբերություն ունի. այդ անունն է – «գուսան»։ «դա նշանակում է», ասում է Մ. Էմինը, «դերասան» ընդարձակ մտքով, և հին նախնական ժողովրդական երգիչ, որ ժողովրդի առաջ երգեր էր երգում, ընդմիջ միմիկաներ անելով (հիշենք տրագեդիայի սկիզբը Հունաստանում):

Անցան դարեր, – հին կռապաշտական վեպը ժամանակի ընթացքում մոռացվեց, թեև նրա բեկորները, ինչպես տեսնում ենք Գրիգոր Մագիստրոսի խոսքերից, շարունակում էին կենդանի մնալ ժողովրդի բերնում մինչև անգամ 11-րդ դարում Ք.Ծ.-ից հետո: Բայց ժողովրդական բանաստեղծությունը բոլորովին չլուրջ, նա փոխեց միայն բնավորությունը. և թշնամիների ավերածության, համառ կռվի կամ ծանր ստրկության ժամանակներում երգիչը ժողովրդի ոգևորիչը, գրեթե առաջնորդն էր հանդիսանում՝ տոկունություն, եռանդ, սեր ներշնչելով նրան դեպի հայրենիքը: Հետաքրքիր է, որ այդ ամենահետագա ժամանակների երգերումն էլ երբեմն դրամատիկական տարր է նկատվում: Վերցնենք մի օրինակ: Մի հայերեն հին գրչագրի մեջ մենք գրված ենք տեսնում մի ժողովրդական պոեմ, որ դրամատիկական ձև ունի և նկարագրում է մի հայ իշխանի

աղջկա վիշտը, երբ սրան հայտնում են, թե թաթարաց խանին կնության են տալիս իրեն: Այդ դրամատիկական կտորի մեջ, որ, սակայն, իհարկե, երբեք չէ ներկայացվել, երեք գործող անձեր կան՝ ինքն աղջիկը, նրա աղախինը և մի ինչ-որ պառավ կին, որ մի քանի տասնյակ տարի ապրել է հիշյալ աղջկա հոր տանը և որը երեք սերունդ է անցկացրել: Սկզբում մենք տեսնում ենք, թե ինչպես աղախինը գալիս է հայտնելու յուր սիրելի տիրուհուն, որ նրան ծանր բախտ է վիճակված – հայրը նրան թաթարին կնության է տալիս, նա պետք է մոռանա յուր կրոնը, պետք է մահմեդական դառնա և գնա թաթարաց երկիրը, որտեղ նա խանի կինը, ստրկուհին կլինի: Աղջիկն սկզբում չի հավատում աղախնուն և բարկանում է նրա վրա, ինչպես ինքն է կարծում, սուտ լուրեր հաղորդելուն համար, իսկ երբ նա միջոց է ունենում համոզվելու, որ աղախնի խոսքերը զուտ ճշմարտություն են, նա դառնապես տրտնջում և ողբում է՝ անիծելով յուր ծնվելու օրը. կանչում է յուր մեռած մորը, որին հայտնի չէ, թե ինչ է սպասում յուր թշվառ աղջկան. վերջապես նա ցանկություն է հայտնում, որ մահն առնի իրեն, որ երկիրը պատառվի և կլանի իրեն: Աղախինն աշխատում է նրան մխիթարել, ասելով, թե չէ՞ որ նա մենակ չի գնալ թաթարաց երկիրը, – ո՛չ, իրենք ամենքն էլ պատրաստ են հետևել իրենց տիրուհուն, իրենք չեն մոռանա այն աղն ու հացը, որ կերել են նրա տանը, իրենք մասնակից կլինեն նրա բոլոր դառնություններին և կմխիթարեն նրան: Բայց ահա գալիս է լաց եղող աղջկա մոտ պառավ կինը, որ մեծացրել է նրա հորն ու պապին. նա դիմում է աղջկան, հանդիսավոր կերպով խրատելով նրան. «ուր էլ գնաս, ուր էլ լինիս», ասում է նա, «քո սուրբ կրոնին հաստատ մնա, մի մոռանար հայոց ազգը, միշտ, հանապազ օգնիր նրան, միշտ մտածիր, թե ինչ անես, որ նրան օգտակար լինես: Գնաս բարյավ, Աստված քեզ հետ»: Մի ինչ-որ հին գրչագրի մեջ կորած այս դրամատիկական փոքրիկ հատվածը արտացոլում է այն աղետների, որ կրում էին հայերը միջին դարերում, և այն կենդանի սիրո, որ նրանք տաժում էին դեպի իրենց հայրենիքը. անհայտ հեղինակը, ժողովրդական երգիչը նախորդն է հանդիսանում XIX դարու այն հայ բանաստեղծների, որոնք պաշտպան հանդիսացան հայուհուն, որն ստիպված էր թողնել յուր ազգը և ծանր ստրկության գնալ օտարազգիների մոտ՝ յուր ամենալավ տարիները հարեմի խեղդիչ օդի մեջ անցկացնելու համար:

«Նոր-Դար», 27.VIII.1892:

Այսպես կոչված «քաղաքական» երգերի հետ միասին Հայաստանում զարգանում էին նաև ծիսական երգեր. դրանց մեջ շատ հաճախ դրամատիկական տարր կարելի է նշմարել: Մի քանի խոսք ասենք, օրինակի համար, հայոց ժողովրդի հարսանյաց ծեսերի մասին: Այդ հին ծեսերը մեր օրերում ամեն տեղ չեն տարածված. թուրքաց Հայաստանում, օրինակ, Մուշի վիլայեթում դրանք

դեռևս ծաղկում են, բայց Անդրկովկասի շատ տեղերում արդեն բոլորովին վերացել են. այդ ծեսերի մնացորդներն սկսում են գրավել տոհմագիրների ուշադրությունը և ուսումնասիրության առարկա են դառնում: Ներկայումս գրված և մինչև անգամ տպված են շատ երգերի բնագիրները, որ երգում կամ երգվում են հայ գյուղական հարսանիքում. տպված է նույնպես նրանց կատարելու կարգը: Մենք գիտենք, օրինակ, որ հարսանյաց հանդեսին ներկա եղողներից մի հայտնի մասը, ըստ սովորության, բաժանվում է երկու կիսախմբերի, որոնք երգում են հերթով, և մեկի երգերը պատասխան են մյուսի երգերին: Այդ երգերով ամենից գովաբանում են փեսային և հրավիրում են նրան «ծունկ խոնարհել սուրբ սեղանի առաջ» և ներկա լինել պսակադրությանը. այդ երգերն ուղղված են ոչ թե միայն փեսայի ազգականներին, – նրա հորը, մորը, եղբորը, քրոջն և այլն, – այլև զանազան ազատ թոչուններին, – անապատի կռունկին, լճի բաղին, կաքավին (սա մի ձև է, որ կա նաև ուրիշ ազգերի անպաճույճ ստեղծագործության մեջ): Հետո երգողներն սկսում են խորհրդակցել, թե ինչ ծաղիկներ պիտի մատուցեն փեսային կամ «թագավորին», ինչպես սովորաբար կոչում է հայոց ժողովրդական երգը փեսային (հմմտ. «Թագվոր բարով». տե՛ս Կոմիտաս 1969, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 17–18 –Ա.Զ.): Թե այս և թե այն կողմից հայտնում են իրենց կարծիքը: Բայց ահա գալիս է և ինքը «թագավորը». նորից սկսվում են երգերը, որոնք փառաբանում են փեսային և նկարագրում են նրա արտաքինը, նրա հագուստը (հմմտ. «Մեր թագավորին ի՞նչ պիտի». տե՛ս Կոմիտաս 1969, 54–55). Երգիչ կիսախմբերից մեկը ամենքին հրավիրում է դիմավորելու գնալ: Երգողների առաջով անցնում է հարսանյաց հանդեսը, որ վերադառնում է եկեղեցուց և բաղկացած է լինում տեղի գյուղական հասարակության զանազան ներկայացուցիչներից. ամբոխի մեջ երևացող մի քանի անձերի առթիվ երգեցիկ խմբի երկու մասերի մեջ լեզվի և ձևերի կողմից հետաքրքիր զրույց է սկսվում: Մի մասը եկող անձերի մասին հարցեր է տալիս, մյուսը պետք է պատասխանի: Փեսայի հոր ու մոր մասին բավական հարգանքով են խոսում: «Թագուհուն» համեմատում են պայծառ աստղի հետ, բայց մյուս անձերի վերաբերմամբ, ի բաց չառած նաև հոգևորականությունը, թույլ են տրվում հանաքներ և երբեմն բավական աննպաստ համեմատություններ անել. այսպես, գյուղական տանուտերին համեմատում են ահագին հողակույտի կամ խոզի հետ. ծաղրում են և ուրիշ շատերին. – «ահա շուն եկավ խուրջինը բերնին – սա՞ ով է» հարցնում են, օրինակ, ոմանք. – «դա հարկահանն է», բացատրում են մյուսները. «բայց ահա մուկն եկավ ալրի մեջ թաթախված, սա՞ ով է». «դա ջրաղացպանն է» պատասխանում է հանդեսի երգեցիկ կիսախումբը: Այս զրույցը, որ բավական երկար է և համարյա բոլոր ժամանակ շարունակվում է կոմիկական ոգով, անկասկած պարզ, բայց անկեղծ և բնությանը մոտ հումոր ունեցող մի տեսակ գյուղական անպաճույճ կոմեդիայի նշաններ է ներկայացնում (հմմտ. «Էն դիզան». տե՛ս Կոմիտաս 1969, 19, 63–66, 267, 271–272): Պետք չէ մոռանալ, որ առհասարակ բոլոր ազգերի հարսանյաց ծեսերն իրենց ամբողջությամբ դրամատիկական ներկայացման նման մի տեսակ բան են հանդիսանում: Ռուսական դրամայի

պատմաբան պ. Մորոզովը, նկարագրելով ռուսական ծեսերը, ի միջի այլոց ասում է. «կենցաղավարական ծեսերի թվում առաջին տեղը դրամատիկական բովանդակության հարստության կողմից բռնում է ժողովրդական հարսանիքը, որ, կարելի է ասել, ամբողջովին դրամատիկական ներկայացում, բերան արած ավանդական տեսարանների անընդհատ շարք է ներկայանում, որոնք ներկայացվում են որոշյալ կարգով փորձված, հին մարդկանց ղեկավարությամբ»: Մատնանիշ անելով այն բանի վրա, որ զանազան տեղերում ռուսական հարսանյաց ծեսերը կատարվում են, գուցե, մի քանի վարիանտներով, բայց ընդհանրապես միշտ և միևնույն ծրագրով, առանձին մոմենտների միևնույն հետևողականությամբ, պ. Մորոզովը կարելի է համարում հարսանեկան դրաման արարվածների բաժանել, օրինակ՝ խնամախոսությունը, նշանադրությունը, ինքը հարսանիքը: Ժողովրդական հարսանիքի, իբրև դրամատիկական ներկայացման, վրա եղած այս հայացքը կարող է լինել և հայկական հարսանյաց վերաբերմամբ (հարսանյաց երգերի մասին ճիշտ նույն կարծիքն է ունեցել նաև Կոմիտասը՝ դրանք մեկնաբանելով որպես ներկայացում. տե՛ս Կոմիտաս 1969, 255): Մենք չենք խոսիլ հայոց հարսանյաց ծեսի մասին, թողնելով, որ ընթերցողները դիմեն այս խնդրի վերաբերյալ մասնագիտական ուսումնասիրություններին, բայց կհիշատակենք միայն, որ հարսանիքը Հայաստանումն էլ մինչև վերջին ժամանակներս դրամատիկական շատ ծեսեր ուներ, որոնք հաճախ ծագում էին խորին հնությունից: Նրա մեջ շատ բան կա վերացական-պատկերավորական, շատ ակնարկություններ հին բարքերի մասին. այսպես, պահպանվել են հարս առևանգելու, փրկանք վճարելու հետքեր: Ծնողական տանը տված հարսի հրաժեշտը դրամատիկական մի ամբողջ տեսարան է ներկայացնում: Հարսանյաց եզան մորթելը, փեսայի՝ մի ամբողջ հանդեսի ուղեկցությամբ ազգականների և ծանոթների տները պատելը նրանց՝ հարսանիքին հրավիրելու նպատակով, եկեղեցուց դուրս գալու ժամանակ հարս ու փեսայի գլխին սրերի խաչմերուկ բռնելու սովորությունը, – այս բոլորը պարերի և ծիսակատարության զանազան ժամանակներում լսվող զուռնայի ձայների հետ միասին նույնպիսի իրավունքով կարող է դրամատիկական ներկայացում կոչվել, ինչպես և ռուսական հարսանիքը: Այս բոլոր ծեսերը ավանդվում են սերունդից սերունդ, իսկ դրա համար հատկապես ընտրված կարգադրիչները հետևում են դրանց ավանդական ձևով կատարմանը:

Ժողովրդական ստեղծագործության մասին խոսելով, կարելի չէ և մի քանի խոսք չասել այն հագնվելու ձևի մասին, որ հայկական բարեկենդանի հատկանիշն է կազմում, և որով մի ամբողջ ներկայացումն է լինում ինքնուրույն կոմիկական ժանրով: Պոռոշյանցի հայտնի «Հացի խնդիր» վեպի մեջ, որի նյութն առնված է գյուղական կյանքից, հետաքրքիր նկարագրության ենք հանդիպում բարեկենդանի այն զվարճությունների վերաբերյալ, որ ներկա դարուս առաջին կիսում դեռևս սովորությունների շարքում էին Երևանի նահանգի Աշտարակ և հարևան գյուղերում:

Այդ զվարճությունները կայանում էին նրանում, որ գյուղացիների մի խումբ, պարսկական շորեր հագած, սկսում էր ճանապարհորդել դեպի շրջակա գյուղերը. գյուղացիներից մեկը ներկայացնում էր պարսից խանին. նա գնում էր սովորաբար էշի վրա թարս նստած, հպարտ և խրոխտ կերպով. նա ծածկված էր լինում պարսկական գզգզված բարձր գլխարկ – փալասներով փաթաթված, դեմքին և մերկ կրծքին մուր քսված, վզին ոսկրներից շարված մանյակ, գոտու մեջ՝ փայտի թուր, իսկ բերնում՝ ծխամորճի տեղ ճիպոտ: Այդ սարքովի խանը յուր հետևորդներով, որոնք հագած էին լինում նույնպիսի էքսցենտրիկական շորեր, սկսում էր պտտել գյուղերը, և ժողովրդական ավանդությունն այն խիստ ցերեմոնիան էր հաստատել, որ պալատական էթիկետին նմանեցնելով, ամենուրեք ուղեկցում էր թափառական խանին: Նախքան մի որևէ գյուղ մտնելը, խանն ուղարկում էր, օրինակ, մի առանձին մունետիկ, որ երկար ու բարակ բանակ-ցությունների մեջ էր մտնում գյուղական վարչական անձերի հետ հզոր խանի ընդունելության վերաբերմամբ. նրան պատվում էին հանդիսավոր ճառերով և ականջ խլացնող զուռնայով և նվերներ էին տալիս, սովորաբար կոմիկական բնավորությամբ: Երբ հայտնվում էր ինքը՝ խանը, մի ամբողջ կոմեդիա էր սկսվում, որի ժամանակ խանին մերթ յուր էշով քարշ էին տալիս սանդուղքներով որևէ տան կտուրը, այլուր էին թափում վրան, մերթ պատվում էին, իբրև հզոր տիրոջ և պարզևներ էին մատուցանում համայնքների կողմից, որի ժամանակ հյուրասիրում էին նրան, օրինակ, քացախով՝ հավատացնելով, որ այդ շարքաթ է, և որսի մսի տեղ նրան սատկած ագռավ էին նվիրում: Պողպանցը առաջ է բերում բոլոր վերին աստիճանի կոմիկական ճառերը, որ ըստ ավանդականության արտասանում էին այդ ժամանակ, նմանապես առաջ է բերում բարեկենդանի այդ ինքնուրույն զվարճության բոլոր չնչին մանրամասնությունները: Հետաքրքիր է, որ յուրաքանչյուր գյուղում խանին պարտադիր կերպով ընդառաջ պիտի գնային տեղի գյուղական վարչական և ամենից ավելի հարգված անձերը. երբ խանը գնում էր, օրինակ, էջմիածին, նա իրավունք ուներ յուր համար գահ շինելու հնադարյան վանքի հենց դռների մոտ, և վարդապետները նայում էին նրա էշին, իսկ եպիսկոպոսները թանկագին նվերներ էին մատուցանում նրան: Բարեկենդանի նույնպիսի խաղեր, բայց ավելի շքեղությամբ և զանազանակերպությամբ սարքում էին, և այժմ էլ սարքում են հայերն ու վրացիները մեծ պասի երկուշաբթի օրը, և այդ խաղերը կոչվում են «դեյնոբա»: Այս բոլոր խաղերի ծագումը վերաբերում է 1634 թվին. այդ օրը, պարսից զորքերն արտաքսված էին Վրաստանի սահմաններից, որոնց մեջ մտնում էին այն ժամանակ և հայոց մի քանի գավառներ. զորքերի արտաքսման ժամանակ պարսից շահի տեղապահին նստեցրել էին էշի վրա, երեսին մուր էին քսել և այդ դրությամբ պտտեցնում էին քաղաքում: Բայց եթե հայոց բարեկենդանի այդ զվարճություններն ունին, այսպես ասած, քաղաքական բնավորություն, եթե նրանք կապված են պատմության հետ և բողոք են արտահայտում օտարերկրացիների բռնաբարությունների դեմ, ապա այդ «խան» խաղալը կարելի չէ, մյուս կողմից, չնմանեցնել այն «թագավոր» խաղին, որին ծանոթ էին դեռևս

հույներն ու հռովմայեցիները, և որը հետզհետե տարածվել էր ամբողջ Արևմտյան Եվրոպայում, իսկ Ռուսիան մի քանի տեղերում ընդունել էր «պարոն» խաղի ձևը, որ լի էր կենցաղական մանրամասնություններով և երբեմն անտարակուսելի սրամտությամբ:

Աչքի անցկացնելով այն գրավականները, որոնցից այս կամ այն ձևով կարող էր հայկական դրամա զարգանալ այս դարուս առաջին կիսից առաջ, – այդ ժամանակին, ինչպես մենք արդեն ասացինք, սովորաբար վերաբերում է հայոց նոր թատրոնի սկզբնավորությունը, – անհրաժեշտ է հիշել և այն փաստը, որ դրամատիկական տարրը անշուշտ մտնում է նաև հայադավան եկեղեցական արարողության մեջ: Մենք մանրամասնորեն չենք խոսիլ այդ եկեղեցական արարողության մասին, կ'ասենք միայն, որ եթե արևմտյան-եվրոպական միստերիաները, կաթոլիկ եկեղեցու առհասարակ պատկերավորություն սիրող վերացականությունն ու դրամատիկականությունը սկզբում ծագել էին զանազան ծեսերից, ապա հայոց եկեղեցու հանդիսավոր ծիսակատարությունների մեջ էլ կարելի է նույնպես բավական հարուստ նյութ գտնել միստերիաներ ստեղծելու համար: Հայտնի հայագետ, Պետերբուրգի համալսարանի հանգուցյալ պրոֆեսոր Քերովբե Պատկանյանը յուր «Հայոց գրականության հին պատմության տեսության» մեջ, որոշելով հին հայկական գրականության կազմությունը, ասում է. «IV դարից սկսած և մինչև մեր ժամանակները մի անընդհատ շարք գրողներ են գալիս, որոնք գրականության ամեն տեսակների մեջ օրինակներ են թողել, բացի դրամատիկականից: Վերջինիս բացակայությունը բացատրվում է մասամբ ժողովրդական կրթության աստիճանով, մյուս կողմից – ժամանակի քրիստոնեական բնավորությամբ, որ ոչ մի հանդես, ոչ մի ներկայացում թույլ չէր տալիս, բացի միստերիաներից, որոնց հետքերը մինչև այժմ էլ պահպանվել են հայոց հանդիսավոր ծիսակատարությունների մեջ»: Հարգելի պրոֆեսորի այն կարծիքը, թե հնումը գոյություն ունեին հայոց իսկական միստերիաներ, որոնք հետո փոխվել են ծեսերի, գուցե խիստ կտրուկ երևա, բայց և այնպես անկասկած է մնում այն փաստը, որ եթե անբարեբաստիկ հանգամանքներ, ինչպես և եկեղեցում ու հասարակության մեջ չտիրապետեին այդ մասին ունեցած հայացքները, հայադավան եկեղեցու վերացական ծեսերից, մանավանդ նրանցից, որոնք կապված են ամենագլխավոր տոների կամ, օրինակ, ավագ շաբաթվա օրերի հետ, – կարող էին միստերիաներ կամ կրոնական դրամաներ զարգանալ:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ դրամա ստեղծելու համար նյութը զանազան ժամանակներում անկասկած գոյություն ուներ հայկական աշխարհում, բայց այդ նյութին վիճակված չէր զարգանալ: Բարբարոս աշխարհակալների արշավանքները, որոնք ավերեցին թշվառ Հայաստանը, որոնք հայոց երկիրը ներկեցին նրա բնակիչների արյունով և իրենց ճանապարհը լուսավորում էին հրդեհի բոցերով, այն բանը, որ հայերի համար անհրաժեշտ էր կռվել, իսկ հետո տանջվել ծանր բռնակալության տակ, – այս բոլորը նշանավոր չափով խանգարեց հայոց ժողովրդական ստեղծագործության հետագա զարգացմանը, իսկ

մյուս կողմից գրեթե անկարելի դարձրեց հայերի՝ ուրիշ կուլտուրական ազգերի թատրոնի հետ ծանոթանալը: Պետք չէ մոռանալ, որ, օրինակ, XVII դարի սկզբում, այն ժամանակ, երբ անգլիական հասարակությունը բախտ ուներ ներկա լինելու Շեքսպիրի շատ տրագեդիաների ներկայացումներին, Հայաստանը հեծեծում էր պարսից անխիղճ բռնակալ Շահ-Աբասի ձեռքից, որ տանջում և ավեր էր դարձնում թշվառ երկիրը և ինքնական խաղում էր յուր հայ հպատակների բախտի հետ: Բնական է, որ այսպիսի պայմաններում հայերի համար պետք է բոլորովին անկարելի դառնար հասարակական կյանքը յուր բոլոր արտահայտումներով, դրանց թվում՝ և թատրոնով: Պետք է թերթել Հայաստանի տարեգրությունները, մանավանդ այն տարեգրությունները, որոնք վերաբերում են հայոց թագավորության անկման (XIV դարի վերջում) հետագա ժամանակներին, որպեսզի մարդ համոզվի, որ թատրոնի սիրտ չունեի այդ ժողովուրդը, որի նույնիսկ վիճակը մի քանի դարերի ընթացքում զարհուրելի, սրտաճմլիկ պատմական դրամա էր... (Հարգելի պ. Յուրի Վեսելովսկու սույն հոդվածը, որ թարգմանորեն առաջ ենք բերել Ռուստովում հրատարակվող «Приазовский край» թերթից, առաջին մասն է կազմում նույն հեղինակի «Նոր-Դար»-ի ընթերցողներին հայտնի «История армянской сцены» գրվածքի, ինչպես հարգելի հոդվածագիրն այդ հիշում է հոդվածի բնագրի տակ դրած ծանոթության մեջ: Երկրորդ մասն, ասում է պ. Վեսելովսկին, «Тифлисская бытовая комедия» վերնագրով լույս կտեսնի «Артист» ամսագրի հոկտեմբերի և նոյեմբերի համարներում – Մ.Հ.):

Մ. Հ.

«Նոր-Դար», 29.VIII.1892:

ԱՅՐԱՊԵՏ ԻՕԱՆՆԵՏԻԱՆ
HAIRAPET IOHANNESYAN
ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

«Профессора Ереванского
университета», Ереван,
1970 г., ч. 1, с. 143

Известный ученый-географ, педагог, профессор, общественно-политический деятель Айрапет Иоаннисиан был уроженцем села Андамеч бывшего Нахичеванского уезда. Высшее образование получил в Петербургском университете. Поступив сначала на историко-лингвистический факультет, впоследствии перешел на естественное отделение физико-математического факультета, получив степень кандидата естественных наук.

В 1900 г. уехал в Германию и в течение двух семестров слушал лекции в Йенском университете. В 1904–1906 гг. учился в Петербургской военно-медицинской академии. С конца 1907 г. преподавал естествознание и географию в гимназиях Тифлиса и Баку. В 1918 г. переехал в Армению, в январе-мае 1919 г. работал помощником министра просвещения – в период коалиционного правительства, в дальнейшем – директором Ереванской мужской гимназии до 1927 г. С установлением Советской власти эта гимназия была преобразована в трудовую школу второй ступени, затем – в среднюю школу им. Х. Абовяна.

С января 1923 г. А. Иоаннисиан работал одновременно и в Государственном университете ССРА, а с 1929 г. он заведовал кафедрой географии, преподавал также на рабфаке и других факультетах физическую, экономическую и региональную географию, методику преподавания географии. Его перу принадлежит ряд трудов – «Краткая география СССР», «Экономическая география Армянской ССР», «Человек и Вселенная», «Краткая космогония» и др.

Айрапет Иоаннисиан умер после продолжительной болезни 5 марта 1938 г.

(Подробнее см.: Абрамян Г.С. Айрапет Яковлевич Иоаннисиан // История естествознания и техники в Армении. Сборник научных трудов, VI, Ереван, 1976, с. 314–323) (на арм. яз.).

Автобиография Айрапета Иоаннисиана

Январь 1938 г.
Ереван

Родился в 1878 г. в сел. Андамеч Ордубатского участка Нахичеванского уезда Эриванской губернии в семье сельского учителя, крестьянина Акопа Бадаловича Иоаннесиана, который давал уроки армянского языка в одноклассном Ордубатском училище. Первоначальное образование я получил в названной школе. Среднее образование получил я в Тифлисской II-й мужской гимназии, каковую окончил в 1898 г. Высшее образование получил в Петербургском университете (на естественном отделении) физико-математического факультета). Получал я Манташевскую стипендию 30 руб. в месяц. Участвуя в студенческих беспорядках (8 февраля 1899 г.), я был удален из университета и уехал в Германию, где в гор. Йене (Тюрингия) слушал лекции в университете у знаменитого натурфилософа и эволюциониста Эрнста Геккеля.

Осенью 1899 г. был обратно принят в Петербургский университет. Специальностью своей с III курса избрал географию, работал у проф. П.П. Броунова (физическая география), проф. А.А. Иностранцева (геология и палеонтология), проф. Войейкова (метеорология и климатология), Коробчевского (этнография), проф. Шемкевича и проф. Шевякова (зоология позвоночных и беспозвоночных), у проф. Гоби Палладина (ботаника) и т.д. Университет окончил в 1904 г. с дипломом 1-й степени. Женился я студентом II курса. Жена моя, прожив со мной пять лет, скончалась от скоротечной чехотки в 1906 г.

В 1907 г. вернулся в гор. Тифлис, где получил должность преподавателя естествознания и географии в I и V женских гимназиях. Одновременно с этим вместе с двумя преподавателями, из коих один был историк-филолог и другой математик, по моей инициативе, были открыты частные курсы для подготовки молодых людей, по той или иной причине уволенных из средних школ, на аттестат зрелости при учебном округе. Эти курсы окончив и успешно сдав экзамены, поступали в высшие учебные заведения не один десяток молодых людей.

В 1912 г., пользуясь летними каникулами, я выехал за границу путешествовать. Выехал я из Батума по Черному и Средиземному морям, прибыл в Неаполь, путешествовал по Италии, Швейцарии, Франции и Англии. Раньше, в 1905 г. я путешествовал по Средней Азии до Тянь-Шаня и Памира.

В 1914 г. переселился в гор. Баку, где поступил преподавателем в I мужскую и I женскую гимназии. В 1917 г., когда произошла февральская революция, съезд учителей Бакинской губернии и Дагестанской области избрал меня делегатом (от социал-демократической группы) на Всероссийский учительский съезд в Ленинграде в апреле месяце.

В 1917 г. генерал-комиссариат завоеванных областей Турции предложил мне должность комиссара Ванского округа, что давало мне возможность побывать в южной части Армянского нагорья. Однако не пришлось здесь побывать долго, так как в феврале 1918 года комиссаром области я был команди-

рован в Тифлис, и не пришлось более вернуться обратно, так как по истечении перемирия, военные действия с Турцией были возобновлены. Ван был взят турецкими войсками. Тогда генерал-комиссариат завоеванных областей Турции назначил меня председателем ликвидационной комиссии Ванской области.

В 1917 г. в декабре, когда образовалась Армянская национальная республика и было организовано коалиционное правительство из дашнакской и армянской народной партий, по приглашению последней, я согласился принять должность помощника министра просвещения с функциями заведующего школьным отделом. (Сам министр просвещения Мелик-Каракозов не был просвещенцем). В этой должности я состоял до мая 1918 г., когда между лидерами возник конфликт, и народная партия удалась из коалиции. Тогда я вернулся к моей прерванной педагогической работе и был назначен директором Эриванской мужской гимназии. В этой должности меня застала советизация Армении 29 ноября 1920 г. Вновь организованный Наркомпрос реорганизовал гимназию в трудовую школу II ступени и меня назначил председателем школьного совета. В этой должности заведующего этой школой (в дальнейшем получившей имя школы II ступени имени Х. Абовяна) я оставался до 1927 г. Я принадлежал к числу тех педагогов, которые сразу увидели неограниченное поле деятельности для советского педагога в советском социалистическом правопорядке, и с первых же дней впрягся в работу педагога-просвещенца.

Под моим председательством Эриванское профессиональное общество учителей приветствовало Советскую власть в Армении и обещало приложить все свои силы для укрепления этой власти (см. газету «Коммунист» за N 15 от 23 декабря 1920 года, Эривань). С этого времени начинается моя общественно-просветительская работа. Я выступал во всех рабочих клубах не только Эривани, но и Ленинакана и других городов с целой серией естественно-исторических лекций (от истории Земли до возникновения человеческого общества, также по важнейшим вопросам физической географии). Читал я те же лекции красноармейцам и командному составу, массовому учительству и комсомолу. Все эти лекции я собрал в особой книге «Человек и Вселенная», которая была издана ЦК комсомола и стала настольной книгой молодежи.

В 1923 г. в газете «Хорурдаин Айастан» от 24 мая N 110 была напечатана обо мне чрезвычайно горячая, хвалебная статья, с помещением моего портрета, за подписью «Эриванский Наробраз». Статьи рабочих и слушателей курсов с благодарностью по моему адресу появлялись в газетах не раз. Я могу сказать, что в Армении в выработке материалистического мирозерцания и антирелигиозной пропаганды среди молодежи и рабочих я нес работу не в последних рядах.

В 1919 году я вступил в брак с Татьяной Николаевной Казанской. С 1923 г. я получил приглашение читать лекции в Эриванском государственном универ-

ситете по географии. В 1929 году НКПрос утвердил меня в звании доцента, и мне было поручено заведование кафедрой географии. В 1935 г. я был утвержден в звании профессора физической географии.

В 1927 году я оставил заведование школой им. Х. Абовяна и после этого на меня было возложено заведование социально-культурной секцией Госплана ССРА. Ушел я из Госплана в 1931 г., с какого времени работа моя сконцентрировалась в вузах, в Госунте, в Высшей коммунистической сельскохозяйственной школе и в Педагогическом институте.

До 1931 г. я также, как и большинство географов Союза, не был чужд ошибок Гетнеровской школы. Но при первых же критических статьях, обличивших идеалистический остов этой школы, я был одним из первых географов, которые стали работать над своим методологическим перевооружением (тогда же вышла моя статья «Предмет и задачи географии» в изданном под моей редакцией переводе учебника коллектива московских авторов-географов (1931 г.) («Экономическая география капиталистического мира»).

В 1933 г. я был делегирован в Ленинград на Всесоюзный географический съезд, где был избран членом президиума. Мое выступление на съезде касалось проблемы перевооружения географической науки на основе материалистической диалектики (См. Труды Всесоюзного географического съезда, вып. 2, с. 24). Об этом моем выступлении упоминает проф. А.А. Григорьев в своей статье «Первый Всесоюзный географический съезд» (См. Известия Гос. Геогр. общества, т. LXV, выпуск V, с. 480). Моей инициативой, моим ходатайством и моей пропагандой создано в ССРА Географическое общество, где я состою заместителем председателя. В последние годы я состою деканом Геолого-географического факультета Госунта (1935–1937). Читаю курсы: общее землеведение, физическую географию СССР, физическую географию капиталистического мира и методику географии. Много лет я читал на организованных НКПросом курсах переподготовки учителей географии.

Из моих научных работ отмечу (на армянском языке): 1) География районов Армении. 2) Физическая география и комплексный метод ее исследований. 3) Географический обзор Англии. 4) Учебники на армянском языке геологии, физической географии, географии СССР и т.д.

Теперь я занят выпуском под моей редакцией перевода на армянский язык учебника профессора Л.Б. Берга «Природа СССР», проф. П.П. Семенова-Тяньшанского «Моря и суши СССР», «Географическая хрестоматия» проф. Каменецкого и составлением учебника географии капиталистических стран.

В настоящее время, вот уже исполнится скоро второй год, как я лежу прикованный к постели, больной артритом тазобедренного сустава. Я лишен движения. Болезнь моя стабилизировалась на той фазе, когда нет болей, самочувствие у меня бодрое, рабочее настроение огромно. В день я читаю 2 ча-

са, веду кафедру, руковожу аспирантами, занят переводом и редакцией учебника проф. Крубера «Общее землеведение». Лечат меня рентгенотерапией.

Профессор [подпись] А. Иоаннисиан.
Национальный архив Армении, ф. 20, оп. 10, д. 357, л. 11–15. Подлинник.
Машинопись.

Степан Гарибджанян
Ստեփան Դարիբջանյան
Stepan Gharibjanyan

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

stepan.gharibjanyan@academhistory.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-302

**ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԵՏՅԱՆԻ ԳԱՐԵՋՐԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆԻ
ԱԶԳԱՅՆԱՅՄԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱԳՈՐԾԱՐԿՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (1923-1924 ԹԹ.)***

**DOCUMENTS ON THE NATIONALIZATION AND REACTIVATION OF
HARUTYUN AVETYAN'S BREWERY (1923-1924)**

**ДОКУМЕНТЫ О НАЦИОНАЛИЗАЦИИ И ВОЗОБНОВЛЕНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ПИВОВАРЕННОГО ЗАВОДА АРУТЮНА АВЕТЯНА (1923-1924 ГГ.)**

1920 թ. դեկտեմբերին Հայաստանը խորհրդայնացվեց՝ ժառանգելով Հայաստանի Հանրապետության կողմից չհաղթահարված աղքատությունը, սովը, համաճարակները, քայքայված տնտեսությունը: Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՀՍԽՀ) կառավարությունը հենց սկզբից չճանաչեց մասնավոր սեփականությունը: Իշխանությունների նպատակային գործունեությունը հանգեցրեց նախկին մեծահարուստների, գործարանատերերի ունեզրկման: Խորհրդային իշխանությունն առավել ընդգծված բացասական վերաբերմունք ուներ «բանվորներին շահագործող» մասնավոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների նկատմամբ՝ փորձելով օր առաջ պետական սեփականություն դարձնել դրանք: Դա կարող էր նպաստել նաև «պետության հիմնապուն» հանդիսացող բանվորական զանգվածների նկատմամբ կայուն ազդեցության հաստատմանը և պահպանմանը:

1920 թ. դեկտեմբերից մինչև 1921 թ. փետրվարն ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանի խորհրդային իշխանություններն առաջնահերթ պետականացրին գործող ձեռնարկությունները: 1921 թ. փետրվարին բռնկված հակախորհրդային ապստամբության պատճառով բռնագրավումների գործընթացն ընդհատվեց: 1921 թ. ապրիլի սկզբին Երևանում և շրջակայքում խորհրդային իշխանության վերականգնումից հետո հանրապետությունում բռնագրավումներ կատարելու հարցում առավել զգուշավոր գործելակերպ որդեգրվեց: ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի (Ժողկոմխորհ) 1921 թ. հուլիսի 26-ի երկու դեկրետներով կանոնակարգվեց ձեռնարկությունների, տարբեր անշարժ գույքերի ազգայնացման ու բռնագրավման խնդիրը: Այդպիսի լիազորություն վերապահվեց բացառապես Ժողկոմխորհին, որի թույլտվությամբ միայն հիմնարկներն ու պաշտոնյաները կարող էին պետականացումներ և բռնագրավումներ կատարել (ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 2, էջմիածին, 1921, էջ 84-85):

Հայաստանի բնակչության դրությունը սկսեց բարելավվել նոր տնտեսական քաղաքականության (ՆԷՊ-ի) տարիներին (1921-1928 թթ.): Այն նպաստեց արդյունաբերական վերականգնմանը: Այլ արտադրությունների թվում վերագործարկվեցին նաև գարեջուր արտադրող ձեռնարկությունները, մասնավորապես որ գարեջրի արտադրությունը ֆինանսական մեծ ներդրումներ չէր պահանջում, փոխարենը՝ ակնկալվող եկամուտն անհամեմատ մեծ էր: Այս առումով ուշադրության արժանացան դեռևս XIX դարի վերջերին Երևան և Ալեքսանդրապոլ (1924 թվականից՝ Լենինական) քաղաքներում հիմնադրված գարեջրի գործարանները,

որոնց գործունեությունն ընդհատվել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ակրիհոլային խմիչքների վրա սահմանված հարկերի պատճառով:

ԽՍՀՄ-ում խրախուսվում էր գարեջրի արտադրությունը, քանի որ այն համարվում էր համեմատաբար մատչելի և «թույլ» ակրիհոլային ըմպելիք, որը կարող էր փոխարինել օղուն՝ միաժամանակ բյուջեի համար ապահովելով լրացուցիչ եկամուտներ և խթանելով սննդի արդյունաբերության զարգացումը:

Գարեջրի արտադրությունն առաջինը վերսկսվեց Ալեքսանդրապոլում: 1921 թ. ազգայնացված Համազասպ Ծաղիկյանի գարեջրի գործարանը 1923 թ. հունիսից սկսեց արտադրանք թողարկել (Բանվոր, Լենինական, 16.XII.1923, N 90): Քաղաքի գարեջրի մյուս գործարանի տարածքում, որը պատկանել էր Մկրտիչ Զիթողյանին, 1922 թ. հիմնվել էր տեքստիլ ֆաբրիկա:

ԽՍՀՄ այլ մեծ քաղաքների օրինակով՝ Երևանի քաղաքային-գավառային գործադիր կոմիտեն (քաղգավգործկոմը) 1923 թ. տարեվերջին անհրաժեշտ համարեց ՀՍԽՀ մայրաքաղաքում ևս գարեջրի արտադրություն կազմակերպել: Նախնական ուսումնասիրություն կատարելուց հետո քաղգավգործկոմի ընդհանուր բաժինը 1923 թ. դեկտեմբերի 11-ին դիմեց գործկոմի ղեկավարությանը՝ առաջարկելով ազգայնացնել արդյունաբերող Հարություն Ավետյանին պատկանող «Զանգա» գարեջրի գործարանը՝ իր ամբողջ տարածքով, շինություններով, ինվենտարով և տրամադրել քաղաքի տեղական տնտեսությանը: Մանավանդ որ գործարանի սարքավորումները համեմատաբար բարվոք վիճակում էին, և հնարավոր էր համարվում առանց մեծ ծախսերի կարճ ժամանակամիջոցում այն վերագործարկել (ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2397, թ. 6–8; Խորհրդային Հայաստան, Երևան, 3.I.1924, N 2): Այս ամենն առիթ է դառնում գարեջրի գործարանը (նաև գործարանատիրոջ՝ Զանգու (Հրազդան) գետի ափին գտնվող մնացյալ ունեցվածքը) պետականացնելու համար:

Երևանի քաղգավգործկոմի դիմումի հիման վրա ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի տնտեսական խորհրդակցության 1924 թ. հունվարի 2-ի նիստում որոշվեց Ավետյանի գարեջրի գործարանը հանձնել Ժողովրդական տնտեսության խորհրդին՝ վերջինին լիազորելով այն կապալով տրամադրել Երևանի քաղգավգործկոմին (ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 185, թ. 2): Որոշում կայացվելուց կարճ ժամանակ անց՝ հունվարի 9-ին, Հ. Ավետյանի գարեջրի գործարանի ամբողջ գույքը բռնագրավվեց՝ հանձնվելով Երևանի քաղգավգործկոմի տեղական տնտեսության բաժնի իրավասությանը (ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 432–442):

Երևանի քաղաքային իշխանությունները քայլեր ձեռնարկեցին բռնագրավված գործարանն արագ վերագործարկելու նպատակով: ՆԷՊ-ի սկզբնափուլում տարածված «օրինաչափություն» էր, որ արտադրության կազմակերպման բնագավառում մասնագետների պակասի պատճառով խորհրդային իշխանությունները, այլ տարբերակ չունենալով, աշխատանքի էին ընդունում հին սերնդի փորձառու մասնագետների: Առժամանակ պաշտոնավարում էին պետականացված ձեռնարկությունների նախկին տերերը կամ ղեկավարները: Աշխատանքները կազմակերպելուց հետո, առաջին իսկ հարմար փոխարինողի առկայությամբ

յան դեպքում, նրանց աշխատանքից ազատում էին: Հաշվի առնելով մասնագետների պակասը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հ. Ավետյանն ուներ գարեջրի գործարան ղեկավարելու երկարամյա փորձ, տիրապետում էր բազմաթիվ հմտությունների՝ սկսած գարեջրի պատրաստման տեխնոլոգիայից և վերջացրած այն իրացնելու և շահույթ ստանալու հմտությունները, 1924 թ. մարտի 1-ին Երևանի քաղաքագործկոմը նրան աշխատանքի հրավիրեց իր նախկին գործարան՝ իբրև վարիչ (հետագայում նշանակվեց նաև գարեջրագործ): Նա այդ պաշտոնը վարեց մինչև 1926 թ. ապրիլի 12-ը (Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, ՄՄ 2315-4, փ. 1382):

Երևանի «Զանգա» (հետագայում վերանվանվեց «Հրազդան») գարեջրի գործարանի վերագործարկման և գարեջրի արտադրության կազմակերպման հարցում կային որոշ դժվարություններ: Գործարանի աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման համար խոչընդոտ էր շենքի վիճակը. մի քանի տարի չօգտագործվելու պատճառով այն վերանորոգման կարիք ուներ: Ուստի Երևանի քաղաքագործկոմն այդ նպատակով ֆինանսական միջոցներ հատկացրեց: Անգործության հետևանքով շարքից դուրս էին եկել նաև մի շարք կարևորագույն տեխնիկաներ, այդ թվում՝ սառույց պատրաստող մեքենան: Հաջորդ պատճառը հումքի (գարու, թարմ գալյուկի) պակասն էր: Գործարանը կարիք ուներ նաև գարեջրի զտման սարքավորումների, շշերի և խցանների (ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 13 շրջ., 17–18, 23, 110 և շրջ.):

Աշխատանքների դանդաղ ընթացքը դժգոհություն առաջացրեց Երևանի քաղաքագործկոմում: 1924 թ. մայիսի 20-ին Առևտրաարդյունաբերական սեկցիային ուղղված հրահանգում Տեղական տնտեսության բաժնի վարիչ Պապյանը պահանջեց միջոցներ ձեռնարկել գործարանը սահմանված ժամանակամիջոցում վերագործարկելու նպատակով՝ հակառակ դեպքում սպառնալով, թե «հանցավորները կհեռացվեն պաշտոնից ու դատի կհանձնվեն» (ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 103): Այս հրահանգը նպաստեց աշխատանքների արագացմանը. 1924 թ. հունիսի 1-ից Երևանի գարեջրի գործարանը (այն ուներ 5 աշխատակից, որից մեկը վարիչն էր) սկսեց փոքր ծավալով արտադրանք թողարկել (Խորհրդային Հայաստան, 23.VII.1924, N 168; ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 127, 146–147 շրջ.): Հունիսի առաջին օրերին Լենինականի գարեջրի գործարանից ստացվեց 20 ֆունտ գալյուկ, 16.000 դատարկ շիշ, իսկ Թիֆլիսից՝ 10.000 խցան (ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 89–90, 148):

Թեև գործարանի առջև խնդիր էր դրված ավելացնել արտադրությունը՝ նախապատերազմական արտադրական ծավալներին հասնելու նպատակով, սակայն վերագործարկմանը հաջորդող առաջին ամիսներին նախատեսված եկամուտը չապահովվեց: Այսպես՝ գործարանը վերագործարկման ամսում պատրաստել էր 240 դույլ գարեջուր, հուլիսին՝ 700 դույլ: 1924 թ. սեպտեմբերի ընթացքում գործարանն արտադրել էր 328 դույլ գարեջուր և նախորդ ամիս արտադրած գարեջրի հետ վաճառել 651 դույլ, սակայն սառույց չունենալու պատճառով հոկտեմբերին արտադրությունը կանգ էր առել (Խորհրդային

Հայաստան, 12.IX.1924, N 209, 14.XI.1924, N 260): Հետագայում գործարանի արտադրողականությունն առավել կայուն դարձավ:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Հայաստանում ՆԷՊ-ի տարիներին պետականացվեցին և վերագործարկվեցին մինչև խորհրդայնացումը գոյություն ունեցող գարեջրի գործարանները: Թեև գարեջրի արտադրությունը Հայաստանի 1920-ական թվականների տնտեսության առաջնային ճյուղերից չէր, այդուհանդերձ, ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես ՆԷՊ-ի պայմաններում թեթև և սննդի արդյունաբերության ճյուղերը պետական ներդրումներով կարողանում էին համեմատաբար արագ վերականգնվել ու զարգանալ:

Հրապարակվող փաստաթղթերն ընտրված են Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) թիվ 113 (ՀՀ Կառավարություն) և 133 (ՀԽՍՀ բանվորագյուղացիական և կարմիրբանակայինների պատգամավորների Երևանի քաղաքային-գավառային գործադիր կոմիտե) ֆոնդերից: Դրանք հնարավորություն են ընձեռում բացահայտելու Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Երևանի գարեջրի գործարանի պետականացման և վերագործարկման մանրամասները: Փաստաթղթերը վերնագրել ենք և ծանոթագրել: Պահպանել ենք դրանք լեզվաոճական առանձնահատկությունները, ուղղագրական և կետադրական միջամտություններ արել միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում: Անհրաժեշտ հավելումները կատարել ենք ուղղանկյուն փակագծերում ([]):

Համո Սուքիասյան

Hamo Sukiasyan

Амо Сукиасян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

hamo.sukiasyan@academhistory.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-307

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Թիվ 1

Երևանի քաղաքային-գավառային գործադիր կոմիտեի տեղական տնտեսության բաժնի վարիչի գրությունը առևտրաարդյունաբերական սեկցիայի վարիչին՝ գարեջրի գործարան հիմնելու հարցի վերաբերյալ

7 դեկտեմբերի 1923 թ.

N 1341

Խնդրվում է շտապել պատասխանելու գրությանս գարեջրի գործարան բացելու մասին:

Տեղ[ական] տնտ[եսության բաժնի] վարիչ՝ Պապյան

Գործավար՝ Տ. Հովհաննիսյան
Մակագրություն. «Կատարված է: Մեր զեկուցումը գործարանի համար ներկայացված է Տեղական տնտեսության վարչին: 9.XII., Պետրոսյան»:

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2397, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

Թիվ 2

Երևանի քաղաքագործկոմի տեղական տնտեսության բաժնի արդյունահարկային սեկցիայի ենթաբաժնի վարիչի զեկուցագիրը տեղական տնտեսության բաժնի վարիչին՝ Հ. Ավետյանին պատկանող գարեջրի գործարանը բռնագրավելու վերաբերյալ

9 դեկտեմբերի 1923 թ.

Ի կատարումն Ձեր սույն դեկտեմբերի 7-ի N 1341 գրության՝ գարեջրի գործարան ձեռնարկելու մասին, զեկուցում եմ հետևյալը.

Քաղաքումս գոյություն ունի գարեջրի գործարան, որը պատկանում է քաղաքացի [Հարություն] Ավետյանին և գտնվում է Զանգու գետի վրա: Այդ գործարանը 1915 թվից մինչև օրս մատնված է անգործության:

Գործարանի մեջի կահավորությունը և բոլոր մասերը, շնորհիվ տիրոջ պահպանության, գտնվում է բարեկարգ և մաքուր վիճակի մեջ, առանց բացառության, որպիսի հանգամանքը թույլ է տալիս ամենակարճ ժամանակամիջոցում և աննշան ծախքով վերականգնել գործարանի գործունեությունը:

Այդ գործարանը կառուցված է վերջին կատարելագործված սիստեմայով, որը պարզ ապացուցում է, որ ժամանակին այդ գործարանը ունեցել է խոշոր և հաջող արտադրություն:

Ներկա ընդհանուր տնտեսության սուղ դրությունը պահանջում է, որ տնտեսությանը զարկ տալու համար անգործության մատնված գործարանները, ընդհանուր շահերի տեսակետից, վերաշինվեն և վերականգնվեն:

Ուստի անհրաժեշտ եմ համարում.

1. Շտապ կարգով հարց հարուցել վերոհիշյալ գարեջրի գործարանը յուր ամբողջ տարածությամբ մունիցիպալիզացիայի՝ ենթարկել և տրամադրել Տեղական տնտեսությանը:

2. Մունիցիպալիզացիայից հետո անմիջապես կատարել գործարանի շենքում մի քանի նորոգումներ, որի մասին սորան կից ներկայացնում եմ առանձին հանձնաժողովի կազմած արձանագրությունը:

3. Մասնագետ չլինելու պատճառով գործարանատեր Ավետյանին, ինչպես լավ մասնագետի և երկարատև փորձառություն ունեցողի, հրավիրել գործարանի վարիչի պաշտոնով, որին հանձնարարել կարճ ժամանակամիջոցում կազմել գործարանին հարկավոր բոլոր պիտույքների նախահաշիվը:

Արդյունահարկային սեկցիայի ենթաբաժնի վարիչ՝ Պետրոսյան

Մակագրություն. «Շտապ: Ընդհանուր բաժնի վարիչին: Խնդրում եմ Ձեր միջնորդությունը գործկոմի նախագահությանը՝ մունիցիպալիզացիայի ենթարկելու այս գործարանը ամբողջ գույքով և թույլ տալ մտցնելու գործարանը 1924 թ. բյուջեի մեջ: 10.XII., Պապյան»:

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2397, թ. 7 և շրջ.: Բնագիր: Մեքենագիր:

Թիվ 3

Երևանի քաղաքագործկոմի տեղական տնտեսության բաժնի հանձնաժողովի եզրակացությունը (ակտը) Հ. Ավետյանի գարեջրի գործարանը վերագործարկելու հարցի վերաբերյալ

9 դեկտեմբերի 1923 թ.

Настоящий акт составлен о нижеследующем: сего числа комиссия в составе: заведующего Эксплуатации налогов п/отд. местного хозяйства т. Петросяна, помощника его [В.] Абраамяна, техника Тер-Исаакяна и комиссара [А.] Степаняна, осмотрев помещение Пивоваренного завода гр[ажданина] гор. Эривани [А.] Аветова, находящееся на речке Занга, нашла следующее: внутреннее оборудование завода в полном его составе, вследствие бдительного надзора и попечения со стороны владельцев, находится в целости и исправности, благодаря чему, при наличии материалов в пивоварении, возможно без особых затрат быстро восстановить действия завода.

Здание завода в общем также находится в целости за исключением незначительной его части, а именно крыша одного отделения завода, которая местами обвалилась, и фасадные стены здания, в которой образовалась трещина.

Как для исправления указанных дефектов, так и для улучшения общего вида здания требуется расход приблизительно до 2000 руб. Постановлено о вышеизложенном составить настоящий акт, который за общей подписью представить по принадлежности.

Зав[едующий] эксплуатац[ией] налог[ов] п/отд. Петросян
Помощник его В. Абраамян²
Техник местхоза Тер-Исаакян³
Комиссар А. Степанян

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2397, թ. 8: Բնագիր: Մեքենագիր:

Թիվ 4

**Երևանի քաղաքապետարանի ընդհանուր բաժնի «շտապ» նշագրումով
գրությունը գործկոմին՝ Հ. Ավետյանին պատկանող գարեջրի գործարանը
բռնագրավելու վերաբերյալ**

11 դեկտեմբերի 1923 թ.
N 1529

Այսու հայտնում եմ, որ քաղաքում գոյություն ունի գարեջրի գործարան, որը պատկանում է քաղաքացի [Հ.] Ավետյանին և գտնվում է Ջանգու գետի վրա:

Այդ գործարանը 1915 թվից մինչև օրս չի գործում:

Գործարանի ամբողջ ինվենտարը⁴ և բոլոր մասերը, շնորհիվ գործարանատիրոջ պահպանության, գտնվում է բարեկարգ և մաքուր դրության մեջ, որպիսի հանգամանքը նպաստում է կարճ ժամանակամիջոցում և աննշան ծախքով վերականգնել գործարանի գործունեությունը:

Գործարանը կառուցված է վերջին կատարելագործված սիստեմով, որը ապացուցում է, որ նա ժամանակին ունեցել է խոշոր և հաջող արտադրություն:

Ներկայումս ընդհանուր տնտեսության սուղ դրությունը պահանջում է տնտեսությանը զարկ տալու համար անգործության մատնված գործարանները վերաշինվեն և վերականգնվեն:

Ուստի անհրաժեշտ եմ համարում այդ գարեջրի գործարանը իր ամբողջ տարածությամբ, շինություններով և ինվենտարով մունիցիպալիզացիայի ենթարկել և տրամադրել տեղական տնտեսությանը, որի օգտագործման նախագիծը կներկայացվի ապագայում:

Ընդհանուր բաժնի վարիչ [Հ. Ղարիբյան]
Գործերի վարիչ [Հարությունյան]

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2397, թ. 6 և շրջ.: Թողոն: Մեքենագիր:

Թիվ 5

**Հ. Ավետյանի գարեջրի գործարանն ընդունող Երևանի քաղաքապետարանի
ընդհանուր բաժնի հանձնաժողովի եզրակացությունը (ակտը)**

19/24 դեկտեմբերի 1923 թ.

Общий отдел Эргоружисполкома предписанием от 18/12 за N 060 сообщил главному контролеру исполкома А. Иоаннисяну, что для приема Пивоваренного завода Эрив[анского] гражданина [А.] Аветяна со всем инвентарем, назначена комиссия под его председательством в составе членов: Х. Налчаджяна и Арт. Григоряна, почему [и] предложил 19-го декабря приступить к описи имущества завода и акт вместе с описью представить в общий отдел.

Прибыв 19-го числа на означенный завод, Комиссия нашла все двери завода запертыми на замок, узнав, что Аветяна нет в гор. Эривани и что ключи от замкнутых дверей находятся у родственника Аветяна, Андраника Акопяна, находящегося в это время около этого завода. Комиссия предложила ему отпереть все двери, что им и было исполнено.

Осмотрев внутренние помещения завода и находя, что для составления подробной описи инвентаря необходимо содействие специалиста, знакомого с названиями принадлежностей завода, комиссия опечатала все двери завода и примыкающих к нему складов сургучной печатью, поручив целость печатей охране, просила Завед[ующего] общим отделом исполкома пригласить специалиста: на следующий день 20 декабря, в ожидании явки специалиста, комиссия приступила к описи вещей, находящихся в одном из складов. 21-го декабря названный Акопян, у которого находились ключи от замков, не явился на завод, дав знать, что у него умер родственник.

Розыск Акопяна по городу не увенчался успехом, почему и комиссия не имела возможности в этот день продолжать составление описи. 23 декабря в понедельник, комиссия, в присутствии приехавшего собственника Аветяна описала весь инвентарь завода и вновь опечатала все двери сургучной печатью с назначением охраны цельности печатей.

Составленную опись⁵ в трех экземплярах представить в Общий отдел.

Председатель А. Иоаннисян

Члены: Х. Налчаджян, А. Григорян

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2397, թ. 14: Բնագիր: Մեքենագիր:

Թիվ 6

Քաղվածք Երևանի քաղաքագործկոմի նախագահության նիստի արձանագրությունից՝ Հ. Ավետյանի գարեջրի գործարանը բռնագրավելու և Տեղական տնտեսության շահագործմանը հանձնելու վերաբերյալ

22 դեկտեմբերի 1923 թ.

N 2

Լսեցին – 1. Ընդհանուր բաժնի դիմումը քաղ. [Հ.] Ավետյանի գարեջրի գործարանը մունիցիպալիզացիայի ենթարկելու և Տեղ[ական] տնտեսության շահագործմանը հանձնելու [վերաբերյալ]:

Որոշեցին – 2. Խնդրել Ժողկոմխորհին գործարանը ազգայնացնել և հանձնել գործկոմին: Առաջարկել ընդհանուր բաժնին նախագահության հաջորդ նիստին ներկայացնելու նախահաշիվ և առաջիկա սեզոնի ծրագիրը:

Նախագահ՝ Հ. Ղարիբյան

Քարտուղար՝ Այդինյան
ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2397, թ. 20 շրջ.: Վավերացված պատճեն:
Մեքենագիր:

Թիվ 7

**Երևանի քաղաքագործկոմի տեղական տնտեսության բաժնի վարիչի
գրությունը Հ. Ավետյանցին՝ իր ունեցվածքի ցուցակագրման մասին**

24 դեկտեմբերի 1923 թ.
N 2151

Քաղաքում գտնված Ձեզ պատկանյալ գարեջրի գործարանի ինվենտարը և
մատերիալը ցուցակագրելու համար առաջարկվում է գործարանը բացել և թույլ
տալ հատուկ նշանակված հանձնախմբի նախագահ, գործկոմի գլխավոր վերա-
հսկիչ Աշոտ Հովհաննիսյանին այդ ցուցակագրումը կատարելու, կամ գործա-
րանի բանալիները վերոնշյալին հանձնել:

Տեղ[ական] տնտ[եսության] բաժ[նի] վարիչ՝ [Պապյան]
Ընդ[հանուր] բաժնի վարիչ՝ [Հ. Ղարիբյան]

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2397, թ. 9 և շրջ.: Թողոն: Մեքենագիր:

Թիվ 8

**ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի տնտեսական խորհրդակցության որոշումը Հ.
Ավետյանի գարեջրի նախկին գործարանը Երևանի քաղաքագործկոմին
կապալով հանձնելու մասին**

2 հունվարի 1924 թ.
N 1

Слушали: 21. Вопрос о пивоваренном заводе гражд[анина А.] Аветяна⁶.

Постановили: 21. Исполкому войти в соглашение с Совнархозом на предмет
взятия в аренду пивоваренного завода.

Указать Совнархозу, что Совнархоз может брать, как арендную плату, ми-
нимум амортизационных. В случае несогласия Исполкома и Совнархоза войти в
ЭКОСО⁷.

Слушали: 23. Об уменьшении акциза на пиво (Обращения Алекпольского
исполкома).

Постановили: 23. Отказать.

Секретарь ЭКОСО Г. Парзян

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 185, թ. 2: Բնագիր: Մեքենագիր⁸:

Թիվ 9

**Երևանի քաղաքագործկոմի «շտապ» նշագրումով գրությունը
Ժողովատիրոհին՝ Հ. Ավետյանի գարեջրի նախկին գործարանը գործկոմին
անցնելու պայմանները հստակեցնելու վերաբերյալ**

4 հունվարի 1924 թ.

N 126

Համաձայն մեր միջնորդությանը՝ Ժողովատիրոհի որոշմամբ քաղ. Ավետյաններին պատկանյալ գարեջրի գործարանը մունիցիպալիզացիայի է ենթարկված և հանձնված է Ձեր իրավասությանը: Սակայն այդ գործարանը նույնի որոշմամբ պիտի տրամադրվի մեզ որոշ պայմաններով:

Գործարանը մեզ հանձնելու համար անհրաժեշտ է կազմել ամորտիզացիա⁹ և կալկուլացիա¹⁰ և կազմել գործարանի ինվենտարի ու մատերիալի լրիվ և մանրամասն ցուցակը: Այդ աշխատանքները կատարելու [համար] կազմակերպվում է հատուկ հանձնախումբ, որին մասնակցելու խնդրվում է ուղարկել ձեր ներկայացուցիչը:

Ներկայացուցչին անհրաժեշտ է անցնել Գործկոմ ս./թ. հունվարի 7-ին, առավոտյան ժամը 9⁰⁰-ին:

Տեղ[ական] տնտեսության բաժնի վարիչ՝ Պապյան

Գործերի վարիչ՝ Հարությունյան

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 1: Թողոն: Մեքենագիր:

Թիվ 10

**Երևանի քաղաքագործկոմի ընդհանուր բաժնի «շտապ» նշագրումով
գրությունը Ավետյանների ընտանիքին՝ պետականացված գարեջրի
գործարանի գույքը ցուցակագրող հանձնաժողովին օժանդակելու մասին**

12 հունվարի 1924 թ.

N 429

Նկատի ունենալով, որ Ձեզ պատկանյալ գարեջրի գործարանը մունիցիպալիզացիայի է ենթարկված և հանձնված է բաժնիս իրավասությանը¹¹, ուստի հատուկ հանձնախմբի միջոցով պետք է ցուցակագրվի և գնահատվի գործարանի ինվենտարը ու մատերիալը:

Հանձնախմբի այդ աշխատանքների միջոցին որոշ դժվարությունների և թյուրիմացությունների չհանդիպելու համար խնդրվում է Ձեզ, Ձեր մոտ եղած գործարանի ինվենտարի և մատերիալի վերաբերյալ գնահատության բոլոր փաստաթղթերը հանձնել հանձնախմբին մասնակցող մեր ներկայացուցիչ ընկ.

Գևորգ Հարությունյանին: Այդ փաստաթղթերը հանձնախմբի աշխատանքներն ավարտելուց հետո կվերադարձվեն Ձեզ:

Ընդհանուր բաժնի վարիչ՝ Հ. Ղարիբյան
Գործերի վարիչ՝ Հարությունյան

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 5 և շրջ.: Թողոն: Մեքենագիր:

Թիվ 11

**ՀԱՄԿ Ժողկոմխորհի տնտեսական խորհրդակցության որոշումը
Հ. Ավետյանի գարեջրի նախկին գործարանը Երևանի քաղաքավարական
հանձնելու պայմանների մասին**

9 փետրվարի 1924 թ.
N 5

Слушали: 7. Об условиях сдачи в аренду Совнархозом Эриванскому исполкому бывшего пивоваренного завода принадлежащего гр[ажданину А.] Аветяну.

Постановили: 7. Предложить Совнархозу сдать в аренду пивоваренный завод (Аветяна) Горисполкому, считая амортизация за машины 4% и за помещение 2%, каковые считать с 1-го января 1924 года¹².

Секретарь ЭКОСО Г. Парзян

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 185, թ. 6: Բնագիր: Մեքենագիր¹³:

Թիվ 12

**ՀԱՄԿ Ժողկոմխորհի տնտեսական խորհրդակցության որոշումը գարեջրի
վրա սահմանված ակցիզային հարկն իջեցնելու մասին**

23 փետրվարի 1924 թ.
N 9

Слушали: 6. О снижении акциза на пиво (см. пост. ЭКОСО от 2/11924 г., пост. Ленина[анского] исполкома от 31/1-1924 г., п. 2).

Постановили: 6. Утвердить предложение Уползакнаркомфина¹⁴ взимать акциз по весу назначенного к затору солода по 4 руб. [с]пуда.

Секретарь ЭКОСО Г. Парзян

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 185, թ. 10: Բնագիր: Մեքենագիր¹⁵:

Թիվ 13

**Երևանի քաղաքագործկոմի տեղական տնտեսության բաժնի հրահանգը
առևտրաարդյունաբերական սեկցիային՝ գարեջրի և տոմետի
գործարանների վերագործարկման աշխատանքներն արագացնելու մասին**

20 մայիսի 1924 թ.

N 578

Ինչպես պարզվում է գարեջրի և տոմետի գործարանների աշխատանքների ընդհանուր ընթացքից, դրանք վերջնականապես կազմակերպվելու և աշխատանքի են անցնելու շատ ուշ: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ բավականին խոշոր գումար ենք ծախսել այդ շենքերի վերանորոգման վրա: Բացակայում է միայն մարդկային ֆիզիկական ղեկավար ուժ և էներգիա՝ գործը վերջնականապես կազմակերպելու համար: Խնդրվում է Ձեր կողմից հնարավոր միջոցների դիմել և զգուշացնել այդ աշխատանքներում ակտիվ մասնակից ունեցող¹⁶ անձանց, որ եթե տրված ժամանակամիջոցում գործարանները չկազմակերպվեն ու չգործեն, հանցավորները կհեռացվեն պաշտոնից ու դատի կհանձնվեն:

Տեղ[ական] տնտեսության բաժնի վարիչ՝ Պապյան

Գործերի վարիչ՝ Հարությունյան

Մակագրություն. «Պատճենը տալ գարեջրի գործարանի վարիչին և առաջարկել միջոցներ ձեռք առնել: 23.V., Պեդրոսյան»:

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 103: Բնագիր: Մեքենագիր:

Թիվ 14

**Երևանի քաղաքագործկոմի տեղական տնտեսության Գարեջրի և տոմետի
գործարանների վարիչի բացատրագիրը տեղական տնտեսության
առևտրաարդյունաբերական սեկցիայի վարիչին՝ գործարանների
վերագործարկման աշխատանքների ձգձգման պատճառների մասին**

27 մայիսի 1924 թ.

N 26

Ի պատասխան Ձեր գրության՝ 24 մայիսի 1924 թ., N 342, որ գարեջրի և տոմետի գործարաններում աշխատանքները կատարվում են շատ դանդաղ, որի պատճառով գործի սկսումն ուշանում է: Սրանով հայտնում եմ ի գիտություն Ձեզ, որ գարեջրի գործարանի շինության վերանորոգման աշխատանքները կատարվել են ոչ լրիվ կերպով, նախահաշվով ներկայացրած աշխատանքների միայն մի երրորդն է կատարվել տեխնիկական բաժնի աշխատակից Տեր-Իսահակյանի կողմից: Մնացածը հետզհետե կատարվում է մեր միջոցով: Իսկ ինչ վերաբերում է ինվենտարի վերանորոգմանը և ռեմոնտին, դրանք կատարվում

են ըստ հնարավորության գործարանի վարչության կողմից: Բացի դիմամո մեքենայի և էլեկտրոմոտորների կանոնավորման գործից, որը հանձնված է տեխնիկ Տեր-Մկրտչյանին, որի դանդաղումը գործի ուշ սկսվելու պատճառներից մեկն է, նույնպես և Ռուսաստանից ստանալիք մթերքների և որոշ մասերի բացակայությունը, որոնց մասին ես դեռ մարտի սկզբներին դիմում եմ արել տեղական տնտեսությանը: Չունենք նույնպես գարեջրագործ վարպետ¹⁷, որի վարձելու մասին պետք է հոգար Տեղական տնտեսությունը:

Իսկ ինչ վերաբերում է տոմետի գործարանին, նրանք արդեն իրենց տեղերը դրված են և պակաս մասերը պատվիրված է նախկին Տեր-Ավետիքյանի գործարանին¹⁸, որը շուտով պատրաստ կլինի և կսկսի գործել:

Գարեջրի գործարանի վարիչ՝ Հ. Ավետյան¹⁹

Մակագրություն 1. «Տեղակ[ան] Կոնյուխովսկային՝ Ներկայացնում եմ: 29.V., Պետրոսյան»:

Մակագրություն 2. «Այդ բոլորի վրա հսկողությունը դուք անձամբ պետք է ունենաք և իզուր պետք չգցեք ուրիշների վրա դանդաղության պատճառը: 30.V., Պապյան»:

Մակագրություն 3. «Կարդացի: Հ. Ավետյան»:

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 110 և շրջ.: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 15

**Երևանի քաղաքագործկոմի քարտուղարի գրությունը ընդհանուր բաժնին՝
Գարեջրի գործարանի աշխատանքների վերաբերյալ տեղեկություններ
տրամադրելու մասին**

9 հունիսի 1924 թ.
N 7073

Խնդրվում է հայտնել. բաժնիդ կազմակերպած գարեջրի գործարանը ե՞րբ է աշխատանքի անցնելու: Անհրաժեշտ է ձեռք առնված միջոցները ուժեղացնել գործարանի աշխատանքները արագացնելու համար:

Գործկոմի քարտուղար՝ Այդինյան

Գործերի վարիչ՝ Հարությունյան

Մակագրություն. «Անցել ենք աշխատանքի վաղուց: Միջոցներ ձեռք են առնվում, որ արագացվեն աշխատանքները: 11.V., Պապյան»:

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 128: Բնագիր: Մեքենագիր:

Թիվ 16

**Երևանի քաղաքագործկոմի ընդհանուր բաժնի գրությունը գործկոմին՝
Գարեջրի գործարանի արտադրությունը վերսկսելու մասին**

12 հունիսի 1924 թ.

N 7303/520

Ի հետևումն գործկոմիդ. ս./թ. N 7073 գրության՝ հայտնվում է, որ գարեջրի գործարանի աշխատանքներին անցել ենք վաղուց²⁰: Ամեն տեսակի միջոցներ է ձեռք առնվում աշխատանքների արագացման վերաբերյալ: Գարեջուր պատրաստի ունենք:

Ընդհանուր բաժնի վարիչ [Հ. Ղարիբյան]
Տեղ[ական] տնտ[եսության] բաժնի վարիչ՝ Պապյան
Գործերի վարիչ՝ Հարությունյան

ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 127: Թողոն: Մեքենագիր:

Ծանոթագրություններ

* Հետազոտությունը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ ԲԿԳԿ ֆինանսական օժանդակությամբ՝ 25RG-6A104 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

1. Մասնավոր գույքի պետականացումը և իբրև հանրային սեփականություն փոխանցումը քաղաքային իշխանություններին:
2. Վ. Աբրահամյանը Առևտրաարդյունաբերական սեկցիայի վարիչի օգնականն էր:
3. Տեր-Իսահակյանը Առևտրաարդյունաբերական սեկցիայի տեխնիկն էր:
4. Իրերի (գույքի) ցուցակը:
5. Հ. Ավետյանցի գարեջրի գործարանում եղած ապրանքների ցուցակը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2397, թ. 15–17:
6. Նույն նիստում (հարց № 20) քննարկվել է նաև Հ. Ավետյանի բրնձամաքրիչ գործարանը Երևանի քաղաքագործկոմի օգտագործմանը հանձնելու հարցը:
7. Экономические совещания при Совнаркомѐ ССРА.
8. Փաստաթղթի քաղվածքի վավերացված պատճենը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2397, թ. 19:
9. Գույքի աստիճանական մաշումը և ծախսերի մեջ մաշվածության գումարի հաշվառումը:
10. Ծախսերի հաշվարկ:
11. 1924 թ. հունվարի 9-ին Հ. Ավետյանից բռնագրավված ունեցվածքի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թթ. 432–442:

12. Գարեջրի գործարանը ՀՍԽՀ Ժողտնտխորհի կողմից Երևանի քաղգավգործկոմին վարձակալության հանձնելու մասին պայմանագրի նախագիծը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 141 և շրջ.:
13. Փաստաթղթի քաղվածքի վավերացված պատճենը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 26 շրջ.:
14. Уполномоченный Закавказского Народного Комиссариата Финансов.
15. Փաստաթղթի քաղվածքի վավերացված պատճենը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2412, թ. 41:
16. Այն է՝ մասնակցություն:
17. Մասնագետի բացակայության պատճառով գարեջրագործի գործառույթները ևս վերապահվեցին Հ. Ավետյանին:
18. Երվանդ Տեր-Ավետիքյանի մեխանիկական գործարանը գտնվում էր Երևանում:
19. Վերջինս միաժամանակ տոմետի գործարանի վարիչն էր:
20. «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթում տպագրված հաղորդագրությունից տեղեկանում ենք, որ գարեջրի գործարանը սկսել էր գործել հունիսի 1-ից (Խորհրդային Հայաստան, 23.VII.1924, N 168):

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ/REVIEWS/ РЕЦЕНЗИИ

ԱՐԱՄ Վ. ՔՈՍՅԱՆ, ԵՐՎԱՆԴ Հ. ԳՐԵԿՅԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՇՐՋԱԿԱ
ՄԻՋԱՎԱՅՐ, ԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐ (Ք.Ա. X – I ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐ),
ԵՐԵՎԱՆ, 2024, ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏ., 408 ԷՋ

ARAM V. KOSYAN, YERVAND H. GREKYAN, THE ENVIRONMENTAL HISTORY
OF THE ARMENIAN HIGHLAND: NATURAL ENVIRONMENT, CLIMATE
CHANGES, AND CIVILIZATIONAL PROCESSES (10TH-1ST MILLENNIA BC),
YEREVAN, 2024, PUBLICATION OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
AND ETHNOGRAPHY OF THE NAS RA, 408 P.

АРАМ В. КОСЯН, ЕРВАНД О. ГРЕКЯН, ИСТОРИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ
СРЕДЫ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ: ПРИРОДНАЯ СРЕДА, КЛИМАТИЧЕСКИЕ
ИЗМЕНЕНИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ (X-I ТЫС. ДО Н.Э.),
ЕРЕВАН, 2024, ИЗД. ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА, 408 С.

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ
տպագրված սույն աշխատանքի հեղինակները՝
Ա.Վ. Քոսյանն ու Ե.Հ. Գրեկյանը, հայագիտությ-
յան և արևելագիտության բնագավառներում
այն եզակի մասնագետ-գիտնականներն են,
որոնք մեծ ճանաչում ունեն նաև արտերկրում:
Մասնագիտական առումով քաղաքակրթությ-
յունների վեր ու վարընթաց գործընթացներում
շրջակա միջավայրի ազդեցությունների բարդ
ու շատ հաճախ հակասական հիմնահարցերին
անդրադառնալն ինքնին համարձակ քայլ է,
քանի որ հայագիտության ոլորտում վերոնշյալ
ազդեցությունները տակավին հատուկ և բազ-
մակողմանիորեն չեն ուսումնասիրվել: Ըստ

այդդ, հայագիտական այս եզակի հետազոտությունն արժանիորեն համալրելով
միջավայրային պատմության վերաբերյալ արտասահմանյան պատկառելի մաս-
նագիտական գրականության ցանկը, միաժամանակ վստահություն է ներշնչում,
որ մոտ ապագայում կդառնա հենք նման ուղղությամբ նոր հայագիտական
ուսումնասիրությունների համար:

Աշխատանքը բաղկացած է առաջաբանից, 4 գլխից, վերջաբանից, անգլերեն ամփոփագրից և օգտագործված ծավալուն գրականության ու աղբյուրների ցանկից: Վերջինս ներկայացնելու համար հեղինակներից պահանջվել է 107 էջ ու 1524 կտոր պատկառելի գրականություն (էջ 300–407): Աշխատության մեջ առաջ քաշված խնդիրներն առավել պատկերավոր դարձնելու համար օգտագործվել են բազմաթիվ նկարներ, քարտեզներ, գծապատկերներ ու աղյուսակներ (մեծավ մասամբ հեղինակային)՝ ըստ համապատասխան բաժնի ու խնդիրների: Ուսումնասիրության ժամանակագրական սահմանները բավականին ընդարձակ են՝ շուրջ 9 հազարամյակ՝ Ք.ա. X–I հազարամյակներ (9.2–2.8 իրադարձությունները կամ կլիմայական երևույթների ժամանակահատվածը՝ էջ 11), որն էլ իր հերթին համապատասխանում է Երկիր մոլորակի կլիմայական վաղ, միջին և ուշ Հոլոցենի ժամանակահատվածներին (չորրորդական դարաշրջանի վերջին փուլը): Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական միջավայրի առանձնահատկությունների վերհանմանը զուգահեռ՝ մանրակրկիտ վերլուծված են Հին առաջավորասիական, հյուսիսաֆրիկյան և բալկանյան քաղաքակրթությունների նմանատիպ իրավիճակային երևույթների բնութագրերը:

Ուսումնասիրության մեջ Հայկական լեռնաշխարհի վաղ շրջանի պատմության խնդիրները քննարկվում են (էջ 64–74, 75–146, 255–294) ինչպես հարևան տարածաշրջանների, այնպես էլ երկրագնդի ամենատարբեր հատվածներում շրջակա միջավայրի ազդեցության կոնկրետ դրսևորումների լայն համապատկերում: Խիստ կարևոր է, որ Հայկական լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների պատմությունը ներկայացվում է ըստ երկրագնդի կլիմայական պատմության: Բավականին ուշագրավ է հեղինակների կողմից հինարևելյան հասարակություններում էկոլոգիական աղետների հետևանքով իրավիճակային փոփոխությունների (Երբեմն նաև ռազմաքաղաքական բնույթի բարդությունների և այլ հանգամանքների) պատճառով պետությունների քաղաքական և տնտեսական վիճակի վատթարացման, իսկ որոշ պարագաներում էլ բարելավման փուլերին՝ ճգնաժամային եզրույթի ներմուծման ու կիրառման հանգամանքը (էջ 128):

Աշխատության մեջ հիմնականում կիրառվել են պատմահամեմատական, հետհայաց և դիաքրոնիկ վերլուծության մեթոդները:

Առաջին գլխում (*Շրջակա միջավայրը և քաղաքակրթությունները*, էջ 16–74), որն էլ բաժանված է 11 ենթագլուխների, ներկայացված է քաղաքակրթությունների և շրջակա միջավայրի փոխհարաբերությունների խնդիրը: Մանրակրկիտ քննվել են «աշխարհագրական դետերմինիզմի» տեսությունն ու հասկացությունները (հույն պատմիչ Թուկիդիդեսից մինչև ամերիկացի աշխարհագրագետ Է. Հանթինթոն, էջ 16–28): Հայ դետերմինիստ-պատմաբաններից հիշատակության են արժանացել Ա. Գարագաշյանը, Ս. Պալասանյանը, Լեոն, ինչպես նաև խորհրդային ժամանակաշրջանում նրանց սուր քննադատության ենթարկած Ա. Ոսկանյանը (էջ 20–21): Խորհրդային ժամանակաշրջանին անդրադառնալիս սպասելի էր, որ նվազագույնը մեկ-երկու տողով անդրադարձ կլինի խորհրդա-

յին պատմաբան-աշխարհագրագետներ Լ.Ն. Գումիլյովին և Մ.Ի. Արտամոնովին: Սակայն կարծում եմ, որ այս թեմայի անհավանական ծավալն ու հագեցվածությունը, ինչպես նաև քաղաքակրթական ու հնաերկրաբանական խորն ու համակցված հետազոտության մեթոդաբանական խնդիրներն են, որ ստիպել են շրջանցել խորհրդային պատմագրությունը:

Հետազոտության մեջ մանրամասն քննարկվել են էկոհամակարգի վրա ներգործուն այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են կարճաժամկետ կլիմայական փոփոխությունները (բնական աղետներ, տեկտոնական և սեյսմիկ գործընթացներ (էջ 35–42), ինչպես նաև համաճարակներն (էջ 42–43) ու միգրացիաները (էջ 43–47): Ներկայացված են նաև հնակլիմայագիտական ուսումնասիրություններում օգտագործվող մեթոդները (դենդրոխրոնոլոգիա, ցամաքային և ջրային զանազան ապարների ու նստվածքների վերլուծություն և այլն (էջ 57–59):

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանները, ըստ հնակլիմայաբանական ուսումնասիրությունների, ներկայացվել են սկսած Հոլոցենի սկզբնական փուլից (Ք.ա. X հազարամյակ): Մինչև խնդրի ուսումնասիրությունը հեղինակները շեշտում են հետևյալը. «Այսօրեղ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ Հայկական լեռնաշխարհի ոչ բոլոր հատվածներն են բավարար ուսումնասիրված, հատկապես՝ Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ: Կլիմայաբանների ուշադրության կենտրոնում են եղել Վանա լճի և Եփրատ ու Տիգրիս գետերի ավազանները, իսկ մնացած շրջաններում Հոլոցենի ընթացքում տիրող իրավիճակի մասին տվյալները բխում են քննարկվող դարաշրջանի վերաբերյալ գիտության մեջ առկա ընդհանուր պատկերացումներից, այն է՝ այլ տարածաշրջանների հետ համադրման օգնությամբ» (էջ 68): Հաշվի առնելով վերոհիշյալը՝ հեղինակները Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պատմության (Ք.ա. V–II հազարամյակներ՝ էնեոլիթից մինչև ուշ բրոնզի դարը ներառյալ (էջ 72–74) ուսումնասիրության հիմքում դնում են շրջակա միջավայրի փոփոխություններով պայմանավորված փուլային մոտեցումը:

Երկրորդ գլխում (*Հայկական լեռնաշխարհը*, էջ 75–146), որը բաժանված է 9 ենթագլուխների, իսկ վերջիններս էլ՝ ենթավերնագրերի, տրվում է Լեռնաշխարհի ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագիրը՝ երկրակազմությունից ու բնակլիմայական պայմաններից մինչև հողային ռեսուրսներ ու մետաղական հանքավայրեր (էջ 75–108), և այդ ամենը՝ միջավայր-հասարակություն հասկացության հենքին: Նկարագրելով Լեռնաշխարհի ռելիեֆային և կլիմայական առանձնահատկություններն ու հակադրությունները՝ հեղինակները նշում են, որ այն պետք է արտացոլվեր տեղի հասարակությունների կենսագործունեության եղանակի, միջավայրի առաջադրած մարտահրավերների հաղթահարման ունակությունների, նոր պայմաններին հարմարվելու հնարավորությունների և մեխանիզմների վրա (էջ 75): Լեռնաշխարհի *հողային ռեսուրսները* (էջ 91–97) նկարագրելիս հեղինակները եզրահանգում են, որ. «Անասնապահությունը Հայկական լեռնաշխարհի շատ շրջանների համար պայմանական բոլոր ժամանակներում, հատկապես հին շրջանում կարևորագույն դեր է խաղացել: Այդ է պայր-

ճառը, որ բացառությամբ վերոհիշյալ մի քանի շրջանների՝ մնացած տարածաշրջաններում բնակչության կենսապահովման կարևորագույն բաղադրիչը հենց անասնապահությունն էր, ավելի ճշգրիտ՝ երկրագործական-անասնապահական համալիր տնտեսությունը (տարբեր տոկոսային հարաբերակցությամբ)» (էջ 92): Ըստ այդմ, պայմանավորված Հայկական լեռնաշխարհի հողային ռեսուրսների քանակով, դրանց որակով և ռելիեֆային ու կլիմայական կոնկրետ պայմաններով, հեղինակները Լեռնաշխարհի բնակչության երկրագործական զբաղվածությունը տարաբաժանել են երկու ոլորտի՝ ա. հացահատիկային կուլտուրաների մշակում, բ. այգեգործություն և տեխնիկական կուլտուրաներ (էջ 112):

Շրջակա միջավայրում տեղի ունեցող զգալի փոփոխությունների հետևանքով միջավայր-հասարակություն հավասարակշռության խախտումը, ըստ հեղինակների, կարող էր հանգեցնել կենսակերպի էական փոփոխության, այն է՝ տնտեսական գործունեության ոլորտում ծանրության կենտրոնի տեղափոխում դեպի հարևան տարածքներ, որը պետք է արտահայտվեր գոյամիջոցների արտաքին աղբյուրների որոնման տեսքով: Միջավայրում տեղի ունեցող փոփոխությունները, որոնք պետք է նպաստեին կենսականորեն անհրաժեշտ միջոցների նվազմանը, կարող էին պատճառ դառնալ սկզբում հասարակության ագրեսիվության աճի, այնուհետև՝ բնակչության լրիվ կամ մասնակի արտագաղթի (էջ 137-142): Բնակլիմայական պայմաններից ելնելով՝ բնակչության շարժունակությունը հեղինակները տարաբաժանել են երկու տիպի միգրացիայի՝ հորիզոնականից ուղղահայաց և հորիզոնականից հորիզոնական (էջ 141):

Աշխատանքի երրորդ գլխում (*Հողքների ճգնաժամային փուլերը*, էջ 147-254), որն էլ բաժանված է 7 ենթագլխի, իսկ վերջիններս էլ՝ ենթավերնագրերի, ներկայացված են Առաջավոր Ասիայի վաղ շրջանի պատմության ընթացքում կլիմայաբանական ուսումնասիրությունների շնորհիվ ի հայտ եկած մի շարք պատմափուլեր, որոնք նշանակալից ազդեցություն են ունեցել հասարակությունների քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և մշակութային պատմության վրա: Այդ փուլերի ընթացքում (8.2, 6.2, 5.2, 4.2, 3.2, 2.8 կլիմայական իրադարձություններ), ըստ հեղինակների, համատարած վկայված են հետևյալ երևույթներով՝ 1. քաղաքական կառույցի խարխում կամ նույնիսկ վերացում, 2. տնտեսական հիմքերի խարխում, 3. սոցիալական ընդվզումներ, բնակչության լայն զանգվածների ապստամբություններ, բնակչության շարժունակության աճ երկրի ներսում, հաճախ նաև՝ զանգվածային արտագաղթեր այլ երկրներ և այլն: Այդ երևույթները չեն սահմանափակվում միայն Առաջավոր Ասիայով, այլ վկայված են նաև Եվրասիայի տարբեր շրջաններում, Հյուսիսային Աֆրիկայում և այլուր: Իսկ դա խոսում է հիշյալ երևույթների գլոբալ, այլ ոչ թե ռեգիոնալ մասշտաբների մասին (էջ 147): Ի մասնավորի՝ մանրամասն անդրադարձ է կատարվել Հին Եգիպտոսի (էջ 177-179, 217-224), Հին Միջագետքի (Շումերաաքքադական ժամանակաշրջանից մինչև Նորասորեստանյան և Նորբաբելական թագավորությունները, էջ 156-159, 169-174, 224-229, 239-249), Հնդկաստանի ու Չի-

նաստանի (էջ 186–188) և այլ գոտիների վրա Հոլոցենի ճգնաժամային փուլերի ազդեցություններին (էջ 163, 186):

Ուսումնասիրության չորրորդ գլխում (*Հոլոցենի կլիմայական փոփոխությունները և Հայկական լեռնաշխարհը*, էջ 255–294), որն էլ բաժանված է 4 ենթագլխի, դրանք էլ՝ ենթավերնագրերի, ներկայացված են Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական փոփոխություններն ու դրանց ազդեցությունները նեոլիթից մինչև ուրարտական պետության անկման վրա: Մանրամասն անդրադարձ է կատարված կլիմայական 8.2 (էջ 256–261), 5.2 (էջ 261–269), 4.2 (էջ 269–277), 3.2 (էջ 277–279) և 2.8 (էջ 279–294) կլիմայական իրադարձություններին: Ուշագրավ է կուր-արաքսյան մշակույթի գրեթե ամբողջական նկարագիրը՝ սկսած Ք.ա. IV հազարամյակի վերջից (5.2 իրադարձություն, Ք.ա. մոտ 3000–2900 թթ.) կամ կուր-արաքսյան մշակույթի ծավալման շրջանից մինչև կլիմայական 4.2 իրադարձության փուլում այդ մշակույթի անկման շրջանը (էջ 258–269): Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում կուր-արաքսյան մշակույթի կրողների կենսակերպի վերաբերյալ հեղինակների հետևյալ մոտեցումը. «Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան կուր-արաքսյան մշակույթի օրինակով կարելի է լավ պատկերացում կազմել մեր տարածաշրջանում երկու տարբեր՝ երկրագործական և անասնապահական կենսակերպերի գոյության մասին: Նկատվել է, որ կուր-արաքսյան մշակույթի կրողները գերազանցապես նստակյաց էին, սակայն, շարժունակ անասնապահական հատվածը նույնպես նշանակալից պեղք է լինել» (էջ 131): Հեղինակները նշում են, որ, 4.2 իրադարձության ձևավորած միջավայրային փոփոխություններով պայմանավորված, Հայկական լեռնաշխարհում տեղի է ունենում ապաքնակեցման համատարած երևույթ, իսկ բնակչության շարժունակության աճն ու տեղաշարժերը վկայում են ընդգրկուն ճգնաժամի մասին (էջ 271–274): Նույն իրադարձությամբ պայմանավորված՝ պոնտկասպյան գոտուց դեպի Հայկական լեռնաշխարհ բնակչության տարբեր խմբերի շարունակական ներհոսք է նկատվում, որը հետագայում, ըստ մասնագետների, էական դեր պիտի կատարեր Լեռնաշխարհում լեզվական իրավիճակի փոփոխման գործում (էջ 275):

Լեռնաշխարհում հաջորդ ճգնաժամային շրջանը սկսվել է Ք.ա. II հազարամյակի վերջին (3.2 իրադարձություն), երբ նույնպես գրանցվում են բնակչության մեծ տեղաշարժեր (արամեացիներ, մուշկեր, կասկեր ժողովուրդներ (էջ 224–234, 274–279): Ճգնաժամը գազաթնակետին հասավ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավարևմտյան մասերում տեղակայված քաղաքական կազմավորումների, մասնավորապես՝ Իսուվայի թագավորության անկմամբ (էջ 279): Ուսումնասիրության մեջ հեղինակների քննարկած վերջին ճգնաժամային շրջանը 2.8 իրադարձությունն է (Ք.ա. VIII–VII դդ.): Այս շրջանին են վերաբերում փոյուզացիների և, հավանաբար, փոքրասիական այլ ժողովուրդների տեղաշարժը դեպի արևելք՝ վերինեփրատյան ավազանի ու Հայկական լեռնաշխարհի ուղղությամբ և լեռնաշխարհից ներս (Տուն Թորգոմա): Կարելի է ենթադրել մարերի/իրանական ցեղերի տեղաշարժ դեպի մերձարաքսյան գոտիներ,

որոնց դեմ էլ, հավանաբար, ուղղված է եղել Արգիշթի Ռուսայորդու հեռավոր արշավանքը Կասպից ծովի ուղղությամբ: Այս շրջանակում պետք է դիտարկել սկյութների մեծ ակտիվությունը: Ք.ա. VII դարի 2-րդ կեսին, որոնք էլ, հավանաբար, վերջին հարվածը հասցրեցին ուրարտական երերացող տերությանը (էջ 294): Փաստացի, Լեոնաշխարհում՝ այս շրջանի ամենաակնառու բացասական ազդեցությունը ուրարտական պետության քայքայումն ու նոր էթնոքաղաքական իրողությունների հաստատումն էր:

Գրքի վերջաբանում (էջ 295–297) և նրա անգլերեն ամփոփագրում (էջ 298–299) հեղինակներն ընդհանրացնում են ողջ Հոլոցենի ժամանակաշրջանի Հայկական լեոնաշխարհի միջավայրի բավական ուշագրավ պատմությունը: Կիրթ ու մշակված հայերենով շարադրված այս ուշագրավ ուսումնասիրության մեջ շատ քիչ են անհաջող ձևակերպումները և վրիպակները, որոնց մի մասը, անշուշտ, պատահականության կամ տեխնիկական վրիպման արդյունք են: Դրանցից են Ադրիանապոլսի հայտնի ճակատամարտի թվագրումը Ք.ա. 378 թ.-ով (էջ 31)՝ պետք է լինի 378 թ., Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I-ի (Ք.ա. 1114–1076 թթ.) կառավարման ժամանակահատվածի որոշ իրադարձություններ թվագրված են Ք.ա. 1182 թ., 1180 թ.՝ համապատասխանաբար Ք.ա. 1082 թ. և 1080 թ.-ի փոխարեն (էջ 227), Լիդար Հյույոքի և Թիլլե Հյույոքի միջինասորեստանյան շերտերը թվագրված են համապատասխանաբար XI–X և X–VIII դարերով, այնինչ պետք է լինի Ք.ա. IX–X և Ք.ա. X–VIII դդ. (էջ 278): Վանա լիճը անվանվել է «*փակ լիճ*» (էջ 68), այնինչ աշխարհագրագիտական դասակարգմամբ պետք է լիներ *ներքին ավազանի* կամ *անհոս* լիճ: Նմանատիպ աշխատությանը հարկ կլինի ավելացնել նաև անվանացանկեր և այլն:

Ամփոփելով նշենք, որ Ա.Վ. Քոսյանի ու Ե.Հ. Գրեկյանի սույն ուսումնասիրությունն անգնահատելի և ուշագրավ ներդրում է հայագիտության բնագավառում: Այն միտված է բուն իսկ միջավայրի հնակլիմայաբանական սահմաններն ընդարձակելու, այդ բնագավառում մեր հատվածական իմացությունը լրացնելու և ամբողջացնելու: Փաստացի ստեղծվել է Հայկական լեոնաշխարհի միջավայրի և քաղաքակրթությունների պատմությունը վերարտադրող մի գործ, որը, մեր համոզմամբ, թեև ուշացած, սակայն մնայուն արժեք է:

Ռուսլան Յականյան
Ruslan Tsakanyan
Руслан Цаканян

Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences, Armenia
Արևելագիտության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт востоковедения, Национальная академия наук, Армения

ruslan.tsakanyan@orient.sci.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-322

Հայերեն նյութերի բաժնի խմբագիրներ՝ Մելանիա Միքայելյան
Սեդա Քուփելյան
Ռուսերեն նյութերի բաժնի խմբագիր՝ Գայանե Հարությունյան

Editors of Armenian section – Melania Mikaelyan
Seda Kupelyan
Editor of Russian section – Gayane Harutyunyan

Редакторы армянского отдела – Меланья Микаелян
Седа Купелян
Редактор русского отдела – Гаянэ Арутюнян

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Արմինե Պետրոսյանի
Computer design and pagination – Armine Petrosyan
Компьютерный дизайн и пагинация – Армине Петросян

Հրատ. պատվեր N 1410
Ստորագրված է տպագրության 12.12.2025 թ.:
Տպագրական 20.5 մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:
ՀՀ ԳԱԱ տպարան, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:
Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4:
Հեռ.՝ 581902, 56-41-80:

Signed for printing 12.12.2025
20.5 print. sheets. Printed copies – 200. NAS RA Press,
Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24.
Editorial office address: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24/4.
Tel. 581902, 56-41-80

Подписано к печати 12.12.2025 г.
20.5 печ. л. Тираж – 200. Типография НАН РА,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.
Адрес редакции: 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4.
Тел. 581902, 56-41-80

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://lraber.sci.am>
Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ lraber@sci.am
Official site of the Journal: <http://lraber.sci.am>
E.mail of the Journal: lraber@sci.am
Официальный сайт журнала: <http://lraber.sci.am>
Электронная почта журнала: lraber@sci.am

© Հանդեսի տեխնիկական ֆորմատը հաստատված է հեղինակային իրավունքով
© The technical format of the journal is confirmed by copyright
© Технический формат журнала подтвержден авторским правом